# DOĞAN AVCIOĞLU

# TÜRKLERİN TARİHİ

## BEŞİNCİ KİTAP

TEKİN YAYINEVİ

*Kapak :*
SAİD MADEN

*YAYLACIK MATBAASI*
*ISTANBUL — 1982*

DOĞAN AVCIOĞLU

# Türklerin Tarihi

BEŞİNCİ KİTAP

TEKİN YAYINEVİ

## BEŞİNCİ KİTAP

I — ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURULUŞU

1 — Anadolu Türk Devleti, Bizans desteğiyle kurulur
2 — Yükselme dönemi (1205-1243)
3 — Türkmen sorunu: Baba İshak olayı

II — ANADOLU'NUN İSLÂMLAŞMA VE TÜRKLEŞME SÜRECİ

1 — Selçuklu Devleti'nde Rum, Ermeni, Süryanî sorunu
2 — Anadolu kentlerinin kozmopolit yaşamı
3 — Hıristiyan halkların islâmlaşması: İğdişler, devşirmeler
4 — Türkler ve Kürtler

III — ANADOLU'NUN EKONOMİK GELİŞMESİ

1 — Uluslararası ticaret ve denizlere açılış
2 — İlk kapitülasyonlar
3 — Âhilik ve gelişen sanayi

1925

IV — TÜRKİYE SELÇUKLULARI, BÜYÜK SELÇUKLULARDAN AYRI YOL İZLER

1 — İslâm-Türk-Bizans sentezi
2 — Toprak rejiminde islâm modelinden ayrılış
3 — «Antifeodal» merkeziyetçi devlet
4 — Arazide devlet mülkiyeti ve askeri ikta sistemi

V — MOGOL İŞGALİNDE ANADOLU

1 — Mogol himayesinde Anadolu (1243-1261)
2 — Mogol yönetiminde Anadolu
3 — Türkmenlerin ilk beylik kurma denemeleri
4 — Anadolu ayaklanmaları

VI — ANADOLU FEODALİTESİ

1 — Devlet mülkiyetinin çöküşü ve özel mülkiyetin yaygınlaşması
2 — Komünal mülkiyetten bireysel mülkiyete geçiş
3 — Senyörlükler ve köylünün serfleşmesi
4 — Eretna ve Kadı Burhaneddin feodal devletleri

VII — DOĞU ANADOLU'NUN GERİ KALIŞ NEDENLERİ

1 — Doğu Anadolu, Batı Anadolu'dan ayrı gelişme çizgisi izler

1926

2 — Doğu Anadolu'da Türkmen devletleri: Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safevîler
3 — Anadolu'da alevîlik ve Şah İsmail

VIII — BATI ANADOLU'NUN TÜRKLEŞMESİ

1 — Batı Anadolu'da Türkleşme, Doğudakinden hızlı olur
2 — Batı Anadolu Türk beylikleri
3 — Osmanlı Beyliği

1927

## I — ANADOLU'NUN TÜRKLERİN YURDU OLUŞU

Büyük Selçuklu sultanları Alparslan ve Melikşah, Roma ülkesi saydıkları Anadolu'nun fethine yönelmezler, fakat 1071 Malazgirt Savaşı ile Bizans ordusunun yok olması, özerk Türkmen gruplarına Anadolu'da yerleşme yolunu açar.

Anadolu, Türkmenlerin 1018, daha doğrusu 1029 yılından beri sürekli akınlar düzenledikleri bir ülkedir. Akınlar, Selçuklu sultanlarının buyruğuyla yapıldığı gibi, onlardan bağımsız da gerçekleştirilir. Hatta Selçuklu sultanlarına karşıt Türkmen grupları ve beyleri, şanslarını Anadolu'da denerler. Örneğin Alparslan'a başkaldıran Türkmen beyi Afşin, Batı Anadolu içlerine değin ilerler. Selçuklu soyundan Er-basgan , Alparslan'dan kaçarak «nâvekiyye» denilen Türkmenlerle birlikte Bizans hizmetine girer.

### *EGE'DE TÜRKMENLER*

Oğuzların 24 boyu arasında adı geçmeyen «nâvekiyye» topluluğunun kimliği açıklığa kavuşmuş değildir .Fakat bunun bir kabile adı olmaktan çok, bir Türkmen kümesine yakıştırılan genel bir ad olduğu söylenebilir. Nâvekiyye kümesi, Selçuklu sultanlarına karşı ayaklanmalarda rol alan bir grup biçiminde görülür. Bu grup Türkmen, Kutalmış, Kavurt ve Er-Basgan gibi Selçuklu prenslerinin ayaklanmalarına katılır. Yenik düşünce de, Nâvekiyye Türkmenlerinin çoğu, Selçuklu'ya itaat yerine, ilkin Anadolu'ya,

sonra Suriye'ye kaçarlar. Kutalmış'ın oğulları, Suriye'ye geldiklerinde, babalarını tanıyan bu Türkmenlerden destek görürler.

«Âsi» Türkmen gruplarının dışında, Sultan'a az çok bağlı Türkmen şefleri de Anadolu'ya sık sık akınlar yaparlar. Akınlara yalnız kırsal bölgeler değil, sağlam surlardan yoksun Anadolu kentleri de hedef olur: Erzurum, Malatya, Sıvas, Kayseri, Niksar, Konya Honas vb. akınlara uğrayan kentler arasındadır. Ne var ki, kentlerin de ele geçirilmesine karşın, 1071'den önce Türkmen şefleri, köle insan, hayvan sürüleri ve değerli eşya elde etmekle yetinirler ve kış yaklaşınca, Azerbeycan üslerine geri dönerler. Bizans ordusunun varlığı, yerleşmeye izin vermez. Malazgirt'ten sonra ise, Türkmen şeflerinin ve Türkmen topluluklarının sürüleri ve çoluk çocuklarıyla birlikte, bu kez yurt tutmak için Anadolu'ya aktıkları görülür. 1071-1075 yılları arasında Trabzon kenti ve çevresi Türkmenlerin eline geçer. 1074 yılında Kastamonu ve Karadeniz Ereğlisi bölgesi, Türkmenlerle doludur. Sonradan imparator seçilen Bizans komutanı Anadolulu Aleksios, bu Türkmenlerin eline tutsak düşmekten güçlükle kurtulur. Başka Türkmen grupları 1076 yılında Ege Denizi'ne ulaşırlar. 1079 yılında Ege'de İyonya bölgesinde pek çok yere Türkmenler egemendir.

*KUTALMIŞOĞULLARI*

Türkmen göçü, büyük boyların yer değiştirişi biçiminde olmaz. Boylardan kopmuş küçük özerk gruplar Anadolu'ya gelirler. Küçük ayrı gruplar arasında çeşitli birleşmeler ve kaynaşmalar olur. Çevresinde alp, nöker, yoldaş, bahadır, koldaş vb. gibi adlarla anılan bir miktar yiğit toplayabilen savaşçı kişi, ufak Türkmen gruplarını denetimi altına alabilir. Böylece Anadolu'da çeşitli Türkmen gruplarının denetimini

elinde tutan, biribirinden bağımsız askerî şefler görülür.

Kutalmışoğulları, Selçuklu soyundan gelmek nedeniyle bir üstünlükleri bulunmakla birlikte, ilkin çok sayıdaki askerî şeflerden farksızdırlar.

Üçüncü Kitap'ta belirtildiği üzere, Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış, kalabalık Türkmen'e dayanarak tahtı ele geçirme kavgasını, Batı İran dağlık bölgelerindeki kalelerde başarıyla sürdürür. Kutalmış, yeni sultan Alparslan'a karşı savaşta ölür. Kaynaklara göre, Alparslan, tutsak aldığı Kutalmışoğulları'nı öldürtmek ister, vezir Nizamülmülk caydırır. «Ya gâzâ yaparak hizmette bulunmaları, ya da bu yolda şehit olarak ortadan kalkmaları» için Sultan, Kutalmışoğulları'nı Bizans sınırına sürer. Bu iddiaların gerçeği ne ölçüde yansıttığı saptanmasa bile, Kutalmışoğulları'nın Bizans sınırı sayılan Suriye Kuzeyinde Toroslar bölgesine herhangibir yoldan geldikleri kabul edilebilir. Kutalmışoğulları burada sönük ve sıkıntılı bir yaşam sürerler ve ilk kez 1074 yılında kaynaklarda adları geçer*: Suriye'de kendi hesabına fetihler yapan Atsız ile bozuşan Türkmen şefi Şökli, Bizans sınırındaki Kutalmışoğulları'nı yardıma çağırır. Çağrıya Süleyman ve Mansur dışındaki iki kardeş katılır. Kardeşler, Bağdad Halifesi'nin ve Büyük Selçuklu sultanlarının baş düşmanı aşırı şiî (İsmailî) Kahire Halifesi'nin hizmetine girerler ve Atsız ile savaşırlar. Atsız, tutsak aldığı iki Kutalmışoğlu'nu İsfahan'a, Melikşah'a yollar. Öteki kardeş Süleyman

* Yınanç, Köymen, Kafesoğlu gibi tarihçilerimiz, yeterli kanıtlara dayanmadan Melikşah'ın Kutalmış'ın dört oğlunu hep birlikte Anadolu fethiyle görevlendirdiğini ve menşur verdiğini ileri sürerler. Osman Turan, bu iddiayı tutarlı kanıtlarla çürütür. Ona göre, Alparslan zamanı serbest bile bulunmayan Kutalmışoğulları, Melikşah döneminin ilk günlerindeki karışıklıklardan yararlanarak Anadolu'ya gelirler. Bizans kaynakları ve Ebu'l-Ferec, «isyan hâlinde ve kaçarak Anadolu'ya sığındılar» der (İslâm Ansiklopedisi, Süleyman Şah maddesi).

ise, Halep ve Antakya çevrelerine akınlar yapar. Bu kentleri kuşatır. Amaç, ganimettir. Süleyman, Antakya'nın Bizans vâlisi ile anlaşır ve 20 bin altın karşılığında Antakya ve çevresini, başka akıncılardan korumayı kabul eder.

Bu sırada, görünüşe göre Melikşah'ın onayı ile, Artuk ve Tutak gibi Türkmen şefleri Anadolu'da bulunurlar. Cahen, Artuk'un Anadolu'ya yollanışının başıbozuk Türkmen topluluklarını disiplin altına almayı amaçladığını düşünür[1].

## *ANADOLU'DA «NORMAN» DEVLETİ*

1071'i izleyen yıllarda yalnız Türkmen şefleri değil, ücretli Norman askerleri, Anadolu fethinin peşindedirler. Normanların şefi Ursel, atalarının Fransa ve Sicilya'da yaptıklarına benzer biçimde, Anadolu'da yeni bir Norman Devleti kurmayı planlar. Bizans'ın Ermeni generallerinden Filaret de bir Ermeni Devleti kurmaya çalışır. Filaret, bâzı Türkmen şeflerinin de desteğiyle, Tarsus'tan Harput'a değin uzanan bölgeyi egemenliği altına alır. Anadolu ve Rumeli'deki öteki Bizans generalleri de Istanbul'u ele geçirip imparatorluk tacını giymeyi düşlerler. Ne var ki, Roma tacına göz diken bu generallerin buyruklarındaki asker sayısı bir iki bini aşmaz. İmparatorun da askeri yok gibidir. Bu nedenle sık sık Türkmen şeflerinin askerî güçlerinden yararlanmayı denerler. Örneğin üç binden az sayıda askere sâhip Norman şefi Ursel, Orta Anadolu'da egemenlik kurar. Sakarya yakınlarında Bizans ordusunu yener, İmparator'un amcasını tutsak alır. Sakarya bölgesini ele geçirdikten sonra, Boğazlar'a ulaşır. Üsküdar'ı ateşe verir ve Anadolu'daki Bizans vâlilerinin itaatini sağlamak amacıyla, tutsak amcayı İmparator ilân eder. Tehlike karşısında İmparator Mihail, Artuk Bey'in hizmetlerini satın alır. Artuk Bey, bir baskınla Norman

şefini ve İmparator'un amcasını tutsak eder (1073). Ama fidye karşılığı her ikisini de serbest bırakır. Norman şefi, Amasya bölgesine çekilir: Ursel, bu kez Amasya, Niksar bölgesinde küçük bir Norman Devleti kurma peşindedir. İmparator, Kafkasya'dan birkaç bin Alan askeri toplatarak Ursel'i engellemeyi denerse de, başaramaz. Norman şefi, çevredeki Türkmen komutanı Tutak ile işbirliği yapar. İmparator, bölgenin yerlilerinden General Aleksios'u parasız ve askersiz Amasya'ya yollar. Aleksios, para ve hediyeler karşılığı Tutak'ı kazanır. Tutak, müttefiki Norman şefini fidye karşılığı Aleksios'a teslim eder (1074). Amasya halkı, Ursel sorunu nedeniyle Bizans'a karşı ayaklanırsa da, Aleksios, onları yatıştırmayı başarır ve Kastamonu bölgesi Türkmenlerinin elinden güçlükle kurtularak, yanında tutsak Norman şefi olduğu halde Istanbul'a döner.

## *SELÇUKLU DEVLETİ, BİZANS DESTEĞİ İLE KURULUR*

Norman tehlikesi önlenirse de, Kuzey Anadolu bölgesinden ilerleyen Türkmenler, Ege kıyılarına ulaşırlar. Kuzey Suriye bölgesinde bekledikleri başarıları elde edemeyen Kutalmışoğlu Süleyman ve Mansur kardeşler de, Türkmenleriyle birlikte, Güney yolundan Batıya gelirler. Bu geliş sırasında Konya'yı ve Konya'ya egemen Gevâle kalesini ele geçirdikleri ileri sürülür. Bu sırada Bizans, yine büyük karışıklıklar içindedir. Rumeli'de Peçenek Türkleri Edirne'ye doğru ilerlerler. Bölgedeki Bizans komutanı Bryennios, Peçeneklere ve bir kısım Türkmen'e dayanarak, kendisini imparator ilân eder ve Istanbul'u almaya hazırlanır. İmparator Mihail, hapisten çıkarttığı Norman şefi Ursel ile Aleksios'u Bryennios üzerine yollar. Ama Konya bölgesindeki Bizans komutanı Botaniates de ayaklanır. Bu general, Bizans'a sığınıp

hıristiyan olan Selçuklu ailesinden Er-Basgan ile ittifak yapar. İki müttefik, Rum ve Türkmen askerleriyle birlikte Kütahya'dan İzmit'e doğru ilerler. İmparator Mihail, çıkar karşılığı Kutalmışoğulları ile anlaşır. Kutalmışoğulları, yol ve geçitleri tutarlar. Ama artık Bizanslı olan Er-Basgan, parlak vaadlerde bulunarak amcaoğullarını Botaniates'i desteklemeye râzı eder. Bizans kaynaklarına inanmak gerekirse, Kutalmışoğulları, Botaniates'e feodal bağlılık yemini ederler ve onun hizmetine girerler. Kendisini imparator ilân eden Botaniates, iki bin Türkmen askeriyle birlikte Istanbul'a yürür. Botaniates'in askeri az olduğundan, İznik'e Türkmen muhafızlar yerleştirilir* (1078). İslâm tarihçisi İdrisî'nin «Çok sağlam kaleye

* Prof. Osman Turan, ikiyüz küsur yıl sonra yazılmış anonim Selçuknâme'ye ve uzaktaki Suriyeli iki tarihçiye dayanarak, İznik'in 1075'te fethedildiğini ısrarla ileri sürmektedir. Bizans yazarlarının «Süleyman, 1078'de İznik'te idi» sözünü de «1078'den önce Süleyman İznik'i almıştı» diye yorumlamaktadır (Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 54). Oysa İznik, Türkmenlerin teknik olanaklarıyla alınamıyacak bir kaledir. Nitekim daha sonra Melikşah'ın kudretli komutanları Porsuk ve Bozan, İznik'i alamazlar. Süleyman'ın Türkmenlerinin İznik'e 1075'te barışçı yoldan girdikleri kabul edilse bile, bunun bir açıklaması yoktur. 1078'de barışçı yoldan bir miktar Türk muhafız yerleşmekle birlikte, İznik'in Türk başkenti oluşu 1080, hatta 1081 yılına uzanır. Yınanç 1080, Kafesoğlu 1081 tarihlerini verir ki, bu, gerçeğe daha uygun gözükür. Bununla birlikte Yınanç, Kafesoğlu, Köymen «Melikşah'tan icazet alma» kuramına sâdık kalarak, Süleyman ve Mansur kardeşler arasında bir anlaşmazlık çıktığını, Süleyman'ın ağabeyi Mansur'u «Sultan'a âsi» diye «Melikşah'a jurnallediğini» ve Melikşah'ın komutanı Porsuk'u yollayıp Mansur'u öldürttüğünü ve Anadolu hükümdarlığı menşurunu Süleyman'a verdiğini ileri sürerler. Osman Turan, bu görüşleri, kanımızca haklı olarak, geçersiz bulur. Öyle görünür ki, tüm Türkmenleri kendi vasali sayan Melikşah, itaatsiz Süleyman ve Mansur kardeşleri cezalandırmak üzere 1079'dan önce Porsuk'u Anadolu'ya yollar. Mansur'u öldüren Porsuk, Süleyman'ı ele geçiremez. Bizans'ın müttefiki Süleyman karşısında, Porsuk çekilmek zorunda kalır.

sâhip Bitinia'nın en büyük kenti» diye tanıttığı İznik'e Türkmen askeri böylece savaşmadan girer. Öteki Türkmenler ise, Üsküdar'da çadırlarını kurarlar. Botaniates, imparator seçilir. Türkmen askerinin desteğiyle, Rumeli'de Peçeneklere ve bir miktar Türkmen'e dayanan Bryennios yenilir, tutsak alınır. Ne var ki, bu kez de İstanköy'de geniş arazilere sâhip Melissenos ayaklanır. Melissenos, Ege bölgesindeki Türkmenlerden destek arar. Askeri az olduğundan Batı ve Orta Anadolu'da desteğini kazandığı birçok kaleye Türkmen askeri yerleştirir. İstanköylü feodal şef, İznik'e girer. Istanbul'a yürüyüşe hazırlanır. İmparator Botaniates, ordu yollayıp İznik'i kuşatır. Melissenos, Eskişehir çevresinde dolaşan Süleyman'a başvurur. Süleyman ve Melissenos'un Türkmenleri, Bizans ordusunu püskürterek 1080 yılında Kadıköy önlerine gelirler. Ne var ki, Rumeli'deki General Aleksios daha becerikli çıkar, elini çabuk tutup Melissenos'tan önce Istanbul'da tahta oturur. İznik, böylece Süleyman'a kalır. Yeni imparator, Türkleri Boğaz kıyılarından uzaklaştırmak için harekete geçerse de, Balkanlarda Norman istilâsı başlar. Norman istilâsı karşısında her yerden, hatta yüzbinlerce altın vererek Alman İmparatorundan bile yardım arayan Aleksios, Süleyman'ın Türkmenlerine muhtaç kalır. İmparator, askerî gücünden yararlanmak üzere, Süleyman ile ittifak yapar (1081). Süleyman'ın sağladığı Türkmen savaşçıları Rumeli'de başarılı olur. İttifak anlaşması gereği, Süleyman, Boğazlar'dan İzmit Körfezi'ne doğru geri çekilir. İznik, Süleyman'ın başkenti olur.

## *DEVLET, HENÜZ BİR UÇ BEYLİĞİDİR*

Görüldüğü üzere, Türkmenlerin Batı Anadolu'da genişlemesi Bizans feodallerinin desteğiyle gerçekleşir, en azından kolaylaşır. Berkitilmiş kent ve kale-

leri savaşla ele geçirme teknik ve araçlarından o tarihte yoksun bulunan Türkmen savaşçıları, Botaniates ve Melissenos sâyesinde, dirençle karşılaşmadan kentlere yerleşirler. Bizans imparatorları ve generalleri, ülkelerini yitirebilecekleri kuşkusuna kapılmadan, Orta Asya geleneklerini henüz koruyan, şamanist inançlarını sürdüren «örgülü uzun saçlı» Türkmen savaşçılarıyla işbirliği yaparlar. Zira Bizans'ın daha Atillâ döneminden beri Orta Asya'dan akan Türklerle, yâni Hunlar, Uz'lar (Oğuzlar), Peçenek ve Kumanlar ile uzun bir deneyimi vardır. Bizans, Balkanlarda sık sık depremler yaratan bu Türk topluluklarını eritmeyi ve özümlemeyi başarmıştır. Hıristiyanlaştırma, imparatorların özümleme yolu olmuştur. «Türkopoli» denilen hıristiyan Türk asker, XIII. ve XIV. yüzyıllarda dahi, Istanbul'un önemli bir askerî gücüdür. Bizans, bu kez Kuzeyden değil de Güneyden gelen Türkmen savaşçılarını öteki Türkler gibi özümleyeceğinden güvenlidir. Nitekim Selçuklu soyundan Er-Basgan, daha Malazgirt'ten önce, Türkmenleriyle birlikte hıristiyan olup Bizans hizmetine girer. Aleksios, Batı Anadolu'daki birçok Türkmen beyini ve İlhan adlı komutanı Istanbul'da vaftiz ettirir. Akkuş adlı hıristiyan Türkmen şefi, Bizans'ın Türkmenleri Anadolu'dan geri atma savaşlarında ön planda rol oynar. Bizans, Selçuk sultanlarını bile hıristiyanlaştırmaya ve özümlemeye çalışır. Bu deneyim ve güvenle, imparatorlar, Türklerle işbirliği yapmaktan, kent ve kaleleri onlara açmaktan çekinmezler. Anadolu'yu Bizans arazisi sayan ve yeniden ele geçireceğinden kuşkusu bulunmayan Aleksios, Süleyman ile yaptığı 1081 antlaşmasıyla, onun Anadolu'da egemenliğini tanımakta sakınca görmez. Kaynaklarda yeterli bir açıklık yoksa da, Aleksios'un Marmara kıyılarından Kuzey Suriye'ye değin uzanan belirsiz bir alanı Süleyman'a bıraktığı söylenebilir. Fakat bırakılan arazi, zâten imparatorluğun elinde değil-

dir, Filaret ve benzeri Bizans düşmanlarının elindedir. İmparator, Bizans kaynaklarına inanmak gerekirse, vasali saydığı Süleyman'ı Doğuya yöneltmekle hem kendi arazisini kurtarmayı, hem de Marmara ve Boğazlar üzerindeki Türkmen baskısını azaltmayı umar.

Başkenti İznik olan Anadolu Türk Devleti'nin temelleri böylece atılmış olur. Bizans kaynakları, Süleyman'dan «sultan» diye söz etmeye başlarlar. Sonraki islâm kaynakları ve birçok çağdaş tarihçimiz, «sultan» unvanının Melikşah ve Halife tarafından verildiğini ileri sürerlerse de, bu sonradan yapılmış bir yakıştırmaya benzer. Zira Melikşah ve Nizamülmülk, sultanlığı kimseyle paylaşmazlar. Sıkı denetim altında tuttukları Halife, onların onayı olmadan kimseye sultanlık dağıtamaz. Öte yandan olayların akışı, Melikşah'ın Anadolu'da bir Türk Sultanlığı'nın kurulmasını hiç hoş karşılamadığını gösterir. Esasen İznik Sultanlığı, henüz bir devlet niteliği taşımaktan hayli uzaktır: Arazi sınırları belli değildir. Süleyman'ın egemenliği, bâzı kent ve kalelere yerleştirilmiş az sayıdaki Türk garnizonlarından ibaret kalır. Bizans, birçok kent ve kaleyi elinde tutar. O tarihte, sonraki başkent Konya'nın bile Süleyman elinde olduğu kesin değildir. 1080 yılındaki yeni göçlerle sayıları çoğalmakla birlikte, Anadolu'da Türkmen sayısı sınırlıdır. Az sayıdaki Türkmen, önemli yol, geçit ve kaleleri denetleme yoluyla, geniş bir alanda etkinlik sağlar. Üstelik Süleyman'ın Türkmenlerin tümünün denetimini sağladığı söylenemez. Süleyman'ın orduları birkaç bin atlıyı aşmaz. Bu nedenle bir sultanlıktan çok, Prof. Osman Turan'ın deyimiyle, «mütevazi bir uç beyliği»nin kurulması söz konusudur[2]. Sultan unvanı, herhalde Süleyman'ın kendisine yakıştırdığı ya da çevresindeki Türkmen beylerinin yakıştırdığı bir unvandır. «Sultan» gibi, «şah» unvanı da kullanılır.

## *BÜYÜK SELÇUKLULAR, ANADOLU TÜRK DEVLETİNE KARŞI ÇIKARLAR*

Bizans ile ittifak yapan Süleyman Şah, İznik'e akrabası Ebu'l-Kasım'ı komutan bırakarak üç bin atlıyla eski Bizans generali Filaret'in eyaletlerini fetih amacıyla Kilikya'ya yollanır. Bizans'ın Doğudan Sıvas ve Kayseri bölgesine Ermeni sürgünü politikası ve aralıksız Selçuklu akınları nedeniyle, Batıya artan sayıda Ermeni göçü olur. Fırat kıyılarında, Toroslarda, Kilikya, Maraş, Urfa bölgelerinde Ermeni nüfus çoğalır, birçok ufak Ermeni beylikleri kurulur. Türklere karşı Bizans'ın Malatya-Antakya sınırını korumakla görevlendirilen Filaret, Malazgirt savaşından sonra, Bizans ordusundan kopan Türk ve Frank askerlerinin de kendisine katılmasıyla bölgede genişler. Harput'tan Kilikya'ya uzanan Malatya, Urfa, Maraş, Göksun, Tarsus, Anazarba, Masisa, Raban ve Antakya'yı kapsayan geniş bir alanın egemeni olur. Eski imparator Botaniates ile işbirliği yapan Filaret, İmparator Aleksios'un belli başlı düşmanlarından biridir. Süleyman'ın Filaret üzerine yürümesi, Bizans'ın onayı ile olur. Süleyman Şah, 1082-1084 yıllarında Tarsus, Adana, Masisa, Anazarba ve bütün Kilikya'yı alır. Trablusşam şiî egemenlerinden, Tarsus'a şiî kadı ister*. Onun şiî kadı istemesi, sünnîliğin şampiyonu Selçuklu Sultanı Melikşah'a karşıtlığını belirtir. Nitekim, Kilikya'da Süleyman Şah'ın ve Yukarı

* Kilikya kentlerindeki Türk egemenliği, o tarihte, askerî garnizon yerleştirilmesinden ibaret kalır. 1097'de Kilikya Haçlı'ya geçer. Haçlı tarihçileri Tarsus'u şöyle anlatırlar: Halk, Rum ve Ermenidir. Türk çok azdır. Askerî otoriteyi elinde tutan silâhlı Türkler, kale ve kulelerde görevlidir. Hıristiyanların silâh taşıması yasaktır. Onlar yalnızca ticaret ve tarımla uğraşırlar. Haçlı yaklaşınca, kent halkı Tarsus'u teslim eder. Kulelerdeki Türk savaşçıları, gece kendilerine ait kapıdan çıkıp gitmek zorunda kalırlar (William Archbishop of Tyre, A history of deeds, s. 179-181).

Ceyhan bölgesinde başka bir Türkmen şefi Buldacı'nın saldırılarına uğrayan Filaret, Melikşah'ın vasalliğini kabul eder. Hatta Melikşah'ın güvenini kazanmak için islâm olmaktan çekinmez. Bu nedenle, Melikşah vasali Filaret'in arazisine saldırı, bir anlama Sultan'ın arazisine saldırı anlamına gelir.

Filaret'ten Kilikya'yı alan Süleyman'a, 1085 başında Antakya kendiliğinden teslim olur. Süleyman, 300 savaşçıyla kente girer. Bâzı kaynaklar, Antakya'daki Süleyman'ın Melikşah'ın egemenliğini tanımak için girişimde bulunduğunu yazarlarsa da, bu kuşkuludur. Zâten olayların akışı, bir uzlaşmaya izin vermez. Süleyman, Melikşah'ın vasali Halep egemeni Müslim ile savaşır, onu öldürür ve Halep'i kuşatır. Halep, kenti teslîm alsın diye Melikşah'a başvurur. Melikşah uzaktadır. Sultan'ın daha yakında, Şam'da bulunan kardeşi Tutuş yetişir. Tutuş, 1073 yılında Anadolu fethinde tanıdığımız Türkmen şefi Artuk ile birlikte, Kutalmışoğlu'nu bozguna uğratır. Süleyman Şah ölür (1086). Süleyman, Müslim ve Filaret'in Kuzey Suriye'deki mirası, savaşmadan Melikşah'a geçer. Süleyman'ın Antakya'daki veziri, Süleyman'ın oğulları Kılıç Arslan ve Kulan Arslan ile kenti Melikşah'a teslim eder. Sultan, Süleyman'ın oğullarını İran'a götürür. İznik Devleti, sultansız kalır.

Melikşah, bununla da yetinmez. Anadolu Türkmen şeflerini cezalandırma eylemleri düzenler. Süleyman ayrıldığında, İznik'te akrabası Ebu'l-Kasım vekildir. Onun kardeşi Ebu'l-Gâzi Hasan Bey, Kapadokya'da, adını verdiği Hasandağ çevresinde fetihler yapar. Kastamonu çevresinde, büyük bir olasılıkla İznik'ten bağımsız başka bir Türkmen şefi, Karatekin görülür. Süleyman'ın Antakya'ya girdiği yıl, Karatekin Sinop'u ele geçirir. Ege bölgesinde, İzmir ve Efes'te de Çaka (Çakan) ve Tengribirmiş adlı şeflerin yönetiminde, yine bağımsız Türkmen beylikleri ortaya çıkar. İznik'teki Ebu'l-Kasım, Bizans kaynak-

larına inanmak gerekirse, «sultan» unvanını alır ve Süleyman'ın 1081'de Aleksios ile yaptığı ittifakı bozarak, Marmara ve Boğazlar'da genişler. Gemlik yakınlarında yerli Rum gemicilerden yararlanarak donanma yapar. Aleksios, bu donanmayı yaktırır. Tadikios adlı Türk generalini yollayarak İznik'i kuşatır.

Kendisini Anadolu'daki bütün Türklerin yüksek şefi sayan Sultan Melikşah, denetimi dışındaki bu gelişmelere ilgisiz kalmaz. Antakya'yı aldıktan sonra Istanbul'a bir elçi ve İznik'e asker yollar. Askerin başında köle komutanlardan Porsuk vardır. Porsuk, 1079'dan önce de Sultan tarafından Kutalmışoğlu Süleyman ve Mansur kardeşleri itaate almak üzere Batı Anadolu'ya yollanır. Porsuk, Mansur'u öldürerek geri döner. Bu ikinci gelişte Porsuk, İznik'te Ebu'l-Kasım üzerine yürür. Porsuk tehlikesi karşısında Ebu'l-Kasım Istanbul'a giderek Aleksios ile uzlaşır. Melikşah'ın elçisi ise, Aleksios'a ittifak önerir. Öneriye göre, İmparator, Melikşah'ın oğluna kızını verecektir, karşılığında Sultan, deniz kıyılarından ve Batıdan Türkmen'i geri çekecektir. Aleksios, öneriden Karatekin'in fethettiği Sinop'u yeniden ele geçirmek için yararlanır ,fakat kız vermeye ve ittifaka yanaşmaz. İznik'i kuşatan Porsuk'a karşı Ebu'l-Kasım'ı destekler. Porsuk, çekilmek zorunda kalır. Ama Melikşah, önerisinden vazgeçmez. 1092'den önce, Bozan adlı ünlü köle komutanını İznik kuşatmasına yollar. Bozan, İmparator'a Sultan'ın mektubunu getirir. Bizans kaynağına göre, Melikşah yine oğluna İmparator'un kızını ister. Karşılığında İznik'ten Antakya'ya kadar Anadolu arazisinin, yâni Süleyman'ın ülkesinin Bizans'e geri verileceğini vaadeder. Sultan, Anadolu'daki Türkmenleri itaat altına almak için İmparator'a istediği miktarda asker yollamaya hazırdır. Melikşah, şöyle yazar:

«— İmparator, durumunuzu biliyorum. Tahta çıkar çıkmaz, birçok tehlikelerle karşılaştınız. Lâtin-

lerle (Normanlar) işi bitirdikten sonra size karşı İskitlerin (Peçenekler) nasıl hazırlandıklarını, Ebu'l-Kasım'ın da Süleyman ile aranızdaki antlaşmayı bozarak nasıl Kadıköy'e kadar yağma ettiğini öğrendim. Eğer Ebu'l-Kasım'ın o bölgelerden atılmasını istiyorsan, kızını oğluma gönder. Böylece, benimle müttefik olacak, hiçbir engel ile karşılaşmayacak ve yalnız Anadolu'da değil, İllirya'ya kadar Avrupa'da da başarıya ulaşacaksın. Bundan böyle, göndereceğimiz kuvvetler sâyesinde kimse sana karşı koyamıyacaktır»[3].

Karadan Peçeneklerin, denizden İzmir Türk egemeni Çaka'nın ciddî tehdidi altında bulunan İmparator, kız vermeye isteksizse de, bu kez Selçuklu Sultanı'nın önerilerini kabule hazırdır. Anlaşmak üzere Melikşah'a elçi yollar. Bozan ise, İznik kuşatmasını sürdürür. Kaleyi almayı başaramayınca, Ulubat'a çekilir. Ama İznik üzerinde Bozan tehdidi sürer. Dayanmanın güçlüğünü gören Ebu'l-Kasım, kardeşi Ebu'l-Gâzi'yi İznik'te bırakarak «15 katır yükü altın» ile bağışlanmak üzere İran'a Melikşah'a gider. Bozan'ın geri çekilmesini, İznik egemenliğinin onaylanmasını ister. Melikşah, Anadolu sorumlusu ve yetkilisi Bozan olduğundan, onunla anlaşması için Ebu'l-Kasım'ı geri çevirir. Bozan, yolda yakalattığı «İznik Sultanı»nı yayının kirişiyle boğdurur. Fakat bu sırada Melikşah'ın ölüm haberi gelir. Bozan, vakit geçirmeden Anadolu'yu bırakıp İran'a yollanır. Ölüm haberini yolda duyan Bizans elçisi de geri döner. Melikşah - Aleksios ittifakı böylece sonuçsuz kalır. Bundan sonra Büyük Selçuklu sultanları, Tapar'ın önemsiz bir müdahalesi sayılmazsa, Anadolu işleriyle bir daha ilgilenmezler. Anadolu Selçuklu Devleti, Büyük Selçuklu Devleti'nden tamamen bağımsız olarak ve hayli farklı biçimde gelişir.

## *ROMA İMPARATORLUĞU PEŞİNDEKİ TÜRKMEN ŞEFİ*

Melikşah'ın ölümü üzerine, Süleyman Şah'ın oğlu Kılıç Arslan fırsat bulup kaçarak, bir miktar «Nâvekiyye» Türkmeniyle birlikte İznik'e gelir. Sultan unvanını alır. Kılıç Arslan'ın komutanı İlhan, Ulubat ve Kapıdağ'da yayılmak isterse de, Bizans'a tutsak düşer. Bu sırada Marmara yönünde genişleyen başka bir Türkmen şefi vardır. Bizans imparatorlarının taşıdığı «Basileus» unvanını alan bu Türkmen şefi, Istanbul'u ele geçirip Roma tahtına oturma çabasındadır.

Çaka (Çakan) Bey'i, Bizans kaynaklarında verilen bilgilerden tanıyoruz. O, «küçük soylu» sınıfından bir savaşçı iken, Bizans'a tutsak düşer. Soylu ve yetenekli olduğundan saraya alınır, Homeros'tan şiirler okuyacak kadar Yunan kültürünü öğrenir. Önemli bir soyluluk rütbesi elde ederek Bizans soylu sınıfına girer.

Çaka Bey'in kimliği tartışmalıdır. Prof. Kurat, onun Rumeli Türklerinden gelmesi olasılığı üzerinde durur[4]. Fakat Ege'ye yayılan Türkmenler arasında akrabaları bulunan ve bu Türkmenler üzerinde otorite sağlayan Çaka Bey'in Azerbeycan'dan Anadolu'ya akan Türkmenlerden gelmesi daha büyük bir olasılıktır. Yarı destan, yarı tarih biçimindeki «Danişmendnâme»de geçen Oğuzların Çavuldur boyundan Çaka, belki de bu Türkmen beyidir. Bizans sarayında Çaka, 1078 yılında imparator olan Botaniates'den destek görür, rütbe alır. Fakat 1081'de tahta çıkan Aleksios ile anlaşamaz. Isanbul'dan kaçıp İzmir bölgesine gelir. Rumca öğrendikleri anlaşılan bölge Türkmenlerinin desteğiyle İzmir Beyliği'ni kurar. Bizans'tan Urla ve Foça'yı alarak genişler. Rum ustaları kullanarak donanma yapar. Midilli ve Sakız adalarını alır. Niyeti, kara ve denizden ilerleyerek Istanbul'u

ele geçirmektir. Bu amaçla, uzun süredir Bizans'ı uğraştıran Peçenek Türkleriyle ilişki kurar. İznik'teki Ebu'l-Kasım ile ittifak araştırır. Fakat Melikşah'ın İznik üzerine yolladığı komutanı Porsuk'un tehdidi karşısında Ebu'l-Kasım, Çaka'dan yüz çevirip Bizans ile ittifak yapar.

Peçenekler 1087-1089 savaşlarında Bizans'ı ağır bir yenilgiye uğratırlar. Keşan'a doğru ilerlerler. Elçi yollayıp Peçenek ile ittifak yapan Çaka, adaları işgal ederek Gelibolu'ya doğru ilerler. Aleksios, son bir çabayla iki kuvvetin birleşmesini engellemeye çalışır. 1091 baharında Kumanların desteğini kazanarak Peçenekleri ağır bir yenilgiye uğratır. Peçenek yenilgisine karşın, Çaka Bey, Istanbul'u fetih planlarından vazgeçmez. Kuşatma kuleleri yaptırarak Bizans'ın Çanakkale Boğazı'ndaki gümrük merkezi olan Abydos'u kuşatır. Ne var ki, Çaka Bey, ittifakını kazanmak için kızını verdiği İznik Sultanı Kılıç Arslan'dan destek görmez. Tam aksine, Çaka'yı rakip sayan Kılıç Arslan, İmparator ile ittifak yapar ve Çanakkale Boğazı'na doğru yürür. Bizans donanması ile Selçuklu ordusu arasında sıkışan Çaka Bey, uzlaşmak üzere damadının yanına gider. İddiaya göre, Kılıç Arslan bir şölende Çaka Bey'i öldürtür. Fakat Çaka soyunun İzmir Beyliği yaşar. 1097 yılında İzmir'de yeni bir Çaka Bey egemendir. Onun Çaka Bey'in kendisi değilse bile, oğlu olduğu düşünülür. Her hal-ü-kârda, Kılıç Arslan, Fatih Mehmet'in 400 yıl sonra gerçekleştirdiğini başarmaya çalışan Çaka Bey'i etkisiz kılarak, Bizans İmparatoru'na önemli bir hizmet yapar.

Kılıç Arslan, Bizans'ın müttefiki olarak, babası Süleyman Şah gibi, Doğuda fetihlere yönelir. 1095 yılında Melikşah'ın Malatya yöneticiliğine atadığı Ermeni Gabriel'in elinden bu kenti almaya çalışır. Kuşatma uzun sürer. Haçlıların İznik önüne gelmesi

üzerine, Kılıç Arslan kuşatmayı kaldırmak zorunda kalır.

## *DÂNİŞMEND GÂZİ*

Bu sırada kaynaklarda Haçlı savaşlarıyla ilgili olarak, Anadolu'daki başka bir islâm şefinin adı geçer. O, Farsça «bilge kişi» anlamına gelen Dânişmend adıyla anılır. Türbesi, Anadolu Türklerinin yüzyıllar boyu en kutsal yerlerinden biri sayılan bu kişi, XIII. Yüzyılda hakkında yazılan «Dânişmendnâme» ile bir destan kahramanı olarak yaşar. Gerçek anılarla efsaneleri karıştıran yapıt, daha sonra Dânişmend ili adını kazanan Amasya, Tokat, Niksar bölgesinde bu islâm gâzisinin gerçekleştirdiği fetihleri anlatır. Horasan'da İranlı halk kahramanı Ebu Müslim'in, Anadolu'da Arap halk kahramanı Battal Gâzi'nin öykülerini öğrenen Türkmenler, Dânişmend Gâzi'yi bu geleneklere bağlarlar. O, Battal Gâzi'nin kasabası Malatya'dan çıkarak Kızılırmak - Yeşilırmak bölgelerini fetheder. İlginçtir ki, Ermeni yazarları, onun İran Ermenisi olduğunu ve hatta eski Ermeni kral soyu Arsaklılardan indiğini ileri sürerler. İddia, etno-kültürel yaklaşım açısından ilginç olsa bile, Türkmenler üzerinde etkinlik kuran, destanlaşan ve belki de bir şaman ailesinden geldiği için, bilge (dânişmend) unvanını taşıyan bu kişinin Türkmenliğinden kuşkuya gerek yoktur. Babasının «Taylu» adı da, bir Türk adıdır*.

Selçuklular, Anadolu'nun Suriye, Toroslar, Konya üzerinden İzmit Körfezi'ne uzanan Güney yoluna egemen iken, Dânişmend Güneştekin Ahmet Gâ-

* Ünlü Anadolu tarihçisi Prof. Mükrimin Halil Yınanç, Bizans ve Ermeni kaynaklarına dayanarak, Dânişmend Gâzi'nin Ermeni dönmesi olduğunu ısrarla ileri sürer (Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, s. 89-104).

zi, Sıvas, Kayseri ve Ankara yönündeki Kuzey yolunu elinde tutar.

## *TÜRK DENİZCİLİĞİ KISA SÜRER*

Bu sırada, Anadolu'ya geçen Haçlılar İznik'i kuşatırlar. Malatya kuşatmasını bırakıp geri dönen Kılıç Arslan, kuşatmayı yarıp İznik'e girmeyi başaramaz. İznik'teki Türk şefleri ve Çaka'nın kızı olan Kılıç Arslan'ın karısı, 1097 yazında kenti Bizanslılara teslim edip, Istanbul'a giderler. Kılıç Arslan Haçlı'yı Eskişehir'de göğüslerse de tutunamaz. Karargâhında bulunan çeşitli renkte çadırlar, çok sayıda eşek, yük atları ve deve Haçlıların eline geçer. Haçlılar ilk kez deveyi tanırlar.

Kılıç Arslan, daha sonra Konya üzerinden Suriye'ye yönelen Haçlıya karşı yıpratıcı savaşlar verir. Haçlı tarihçisi, Konya ve Ereğli bölgesindeki Türk yıpratma taktiğini şöyle açıklar:

«Kentlerinin direnebileceğine güvenmediklerinden, Türkler, kentleri ve bütün bölgeyi yıkıp yaktılar. Sonra karı, çocuk ve sürüleriyle tüm mallarını yanlarına alarak erişilmez dağlara kaçtılar. Tek umudları, hıristiyanların besin sıkıntısından tükenip hızla ülkelerinden geçip gitmelerinde yatıyordu. Bunda yanılmadılar. Zira Haçlılar, yiyecek bulunmayan çorak araziden kaçtılar ve hızla ilerlediler. Ereğli'yi bırakıp Maraş'a geldiler»[5].

Bu sırada Niksar'ı başkent yapan Dânişmend Gâzi, Bayburt çevresinde Trabzon Rumlarına karşı savaşlar verir, 1098-1100 yıllarında, üç yıl yazları gelip Malatya'yı kuşatır. Ekini ve bağları yakarak kenti teslim olmaya zorlar. Malatya'yı kurtarmaya gelen Antakya sâhibi Haçlı şefi Bohemond'u tutsak alıp Niksar'a kapar. Haçlılarla ittifak eden İmparator Aleksios ise, 1071'de yitirdiği Ege bölgesinin fethine girişir. Bizans, kara ve denizden İzmir'e yürür. İzmir,

Bizanslıların eline geçer. Selçuk ve Edremit'teki Türkmen şefleri, Bizans ordusu karşısında çekilirler. Türkmenler, Menderes nehrini geçerek içerilerde toplanırlar. Türkmen'i izleyen Bizans İmparatoru, Sart, Alaşehir, Denizli ve Honas'ı geri alır. Böylece kıyı bölgeleri ve Menderes vâdisi yitirilir. Türkmenleri Ege sahilinden ve nehir vâdilerinden Frigya ve Anadolu yaylasına iten Aleksios, Eskişehir ve Bolvadin üzerinden Akşehir ve Konya'ya doğru yürür. Haçlılar Antakya'da onu beklerler. Fakat Aleksios, dar bir bölgede yoğunlaşan Türkmen direnişi karşısında daha öteye gitmeyi uygun bulmaz. Türkmen elinde telef olmasınlar düşüncesiyle, Alaşehir bölgesindeki Rumların çoğunu birlikte geri götürür. Düşman gelirse ıssız ve yıkık bulsun, besinsiz kalsın diye geniş bir bölgeyi yıkıp yakar.

İmparator geri çekilirken, Kudüs'ün fethinin verdiği coşkunlukla yeni Haçlı dalgaları Anadolu'ya akar. 1101 baharında gelen ilk dalgayı, İznik'ten Eskişehir'e doğru ilerlerken, Kılıç Arslan püskürtür. Bunu daha büyük bir dalga izleyince, Kılıç Arslan, Dânişmend Gâzi'den yardım ister. Eskişehir'e ulaşan ikinci Haçlı dalgası, Konya üzerinden Kudüs'e yollanmak yerine, Niksar'da tutsak bulunan Bohemond'u kurtarmak amacıyla Ankara'ya doğru Kuzey yoluna yönelir. Ankara düşer. Haçlılar, anlaşma gereği, Ankara'yı Bizans'a geri verirler. Fakat Çankırı'yı alamayan Haçlılar, Türk savaşçılarının besinsiz bırakma ve baskınlar yöntemiyle iyice yıpranırlar. Kılıç Arslan ve Dânişmend ortak güçleri, 1101 yazında Kızılırmak yakınında Haçlıları yok ederler. Haçlılar, yenilgiden «Türklerle anlaşıp Haçlı ordularını ıssız yollara yöneltti ve tuzaklara düşürdü» diye Bizans İmparatoru'nu suçlu tutarlar. Onun Suriye'ye yardıma gelmeyişini kınarlar. Aleksios ise, Bizans'a ait Antakya'nın geri verilmeyişini bağışlamaz. Haçlı-Bizans ittifakı son bulur.

1946

## *KILIÇ ARSLAN'IN TÜRKLERLE SAVAŞLARI*

Dânişmend Gâzi'nin 1101 Eylülünde Malatya'yı fethi ve Haçlı şefi Bohemond fidyesinden pay vermekten kaçınışı, Kılıç Arslan - Dânişmend Gâzi ittifakını da sona erdirir. Böylece Kılıç Arslan Bizans ile, Dânişmend Gâzi Haçlı ile ittifak yapar. Antlaşmaya göre, Kılıç Arslan, Bizans'ın geri aldığı Marmara ve Ege bölgesini İmparator'a bırakmaya râzı olur. İmparator'a Balkan savaşlarında Türkmen askeri gücü sağlamayı kabul eder ve Dânişmend ile savaşa yönelir. Haçlı zulmünden yakınan Ermenilerin dâveti üzerine Elbistan'ı ve Maraş'ı aldıktan sonra, 1103 yılında Dânişmend'i bozguna uğratır. Dânişmend Gâzi ölünce Malatya'yı geri alır. Daha sonra Kılıç Arslan, Konya başkentini ve Batıyı bırakarak, Dördüncü Kitap'ta ayrıntılarıyla anlatıldığı üzere, Büyük Selçuklu Sultanı Tapar ile mücadeleye girişir.

Uzun yüzyıllar islâm egemenliğinde kalan Güneydoğu Anadolu bölgesinde Türkmen beylikleri kurulma yolundadır. Diyarbakır kentinde İnaloğulları, Bitlis-Erzen bölgesinde Toğan Arslanoğulları, Harput ve Muş'ta Çubukoğulları, Mardin, Hısn-Keyfa, Meyyafarikin (Silvan)'da Artukoğulları, bu Türkmen beyleri arasındadır. Ahlat ve Van'da köle kökenli Türk soyu Erman-şahlar bulunur. Daha Kuzeyde, Erzurum'da Saltukoğulları, Erzincan'da Mengücekoğulları gibi Türkmen kökenli olduğu sanılan beylikler ortaya çıkar.

Bu beylikler, Büyük Selçuklu sultanlarına az çok bağımlıdırlar. Diyarbakır bölgesi beylikleri, Büyük Selçukluların Musul Vâlisinin denetimindedir. Musul'un eski vâlisi Çökermiş ile yeni vâlisi Çavlı arasında çıkan mücadele, Kılıç Arslan'ın bölgeyi fethini kolaylaştırır. Konya Sultanı, Çökermişoğulları'nın çağrısı ile ilkin Harran'ı, sonra Musul'u alır. İnaloğlu ve Çubukoğlu gibi beyler, Kılıç Arslan'ın safındadır.

Fakat, beylerin desteği sürekli olmaz. Sultan Tapar'ın vâlisi Çavlı, Artukoğlu İlgâzi ve Halep Selçuklu Prensi Rıdvan'ın desteğiyle 1107 Haziranında Kılıç Arslan'ı yener ve öldürür, Musul'u alır. Kılıç Arslan'ın oğlu Şahinşah, belki de öteki oğlu Mes'ut ile birlikte, tutsak olarak İran'a Sultan Tapar'a yollanır. Küçük oğlu Tuğrul Arslan ise, anasıyla birlikte Malatya'da kalır. Malatya'da özerk bir Selçuklu Prensliği doğar. Konya'da ise, daha önce Kapadokya'da ve İznik Naipliği'nde gördüğümüz Hasan Bey bulunur.

## *ÇÖKEN DEVLETİ, TÜRKMEN KURTARIR*

Haçlılara karşı Hasandağı'nda başarılı direnişiyle ün kazanan Hasan Bey, Türkmen'i Ege kıyılarından bozkıra süren Bizanslılara karşı saldırılara girişir. Küçük Menderes üzerindeki Kelbianos, Alaşehir, İzmir Kırkağaç ve Bergama yönlerinde Türkmen akınları düzenler. 1109-1110 yılındaki bu akınlar yenilgi ile sonuçlanırsa da, Ege bölgesinin Türkmen tehdidine her an açık olduğunu kanıtlar.

Büyük Selçuklu Sultanı Tapar ile iyi ilişkiler kuran Hasan Bey, İran'da hapiste tutulan Selçuklu Sultanı Şahinşah'ın Konya'ya dönmesini sağlar (1110). Böylece belki de ilk kez, ama çok kısa bir süre için, Konya Selçuklu Sultanı, Büyük Selçuklu Sultanı'nın vasali durumundadır. Konya'ya dönen Şahinşah'ın ilk işi akrabası ve nâibi Hasan Bey'i öldürmek, kardeşi Mes'ut'u hapsetmek olur. Fakat o da Hasan Bey gibi, Batıda Alaşehir ve Küçük Menderes üzerindeki Kelbianos'a saldırıları sürdürür. Bu saldırılara ilk kez, Suriye'de Haçlı ile mücadelenin şampiyonluğunu yapan Sultan Tapar'ın yolladığı ufak bir birlik de katılır. Bu, Büyük Selçukluların Anadolu'ya yolladığı son birlik olur. Esasen 1112 yılında Tapar ile İmparator Aleksios, Şahinşah'ı hesaba katmadan barış yapmakta bir sakınca görmezler. Zâten Şahinşah'ın

Tapar destekli bu ilk saldırısı başarılı olmaz. Yenilgi üzerine Şahinşah barış yaparsa da, Türkmen saldırıları kesilmez. İlginçtir ki, Konya Devleti zayıfladığı ölçüde, Batıda Türkmen saldırıları artar. Sultanlar güçlü iken, genellikle Bizans ile barış aramayı devletin çıkarlarına daha uygun bulurlar ve Türkmen saldırılarını engellerler. Sultanlar güçlerini yitirip Türkmen üzerinde denetim azalınca, Batıya Türkmen saldırıları çoğalır. Nitekim Şahinşah'ın Bizans ile barışı, Türkmen baskısıyla anlamsız kalır. Türkmen'den başka askerî gücü olmayan Şahinşah'ın komutanları, 1113 yılında Ulubat, Çanakkale Boğazı kıyıları ve Edremit'e ulaşan akınlar yaparlar, Bizans'ın İznik Vâlisini tutsak alırlar. Türkmen başarıları karşısında İmparator Aleksios, sefere çıkmak zorunda kalır. Kütahya yakınında Türkmen'e baskın verir, sazlıklara gizlenen Türkmen'i bitkileri tutuşturarak telef eder. Fakat bu, Türkmen akınlarını engellemez. 1113 ilerlemesinde önemli rol oynayan Selçuklu Beylerbeyi Monoluğ, yeniden İznik çevresinde boy gösterir. Aleksios, 1116 yılında bir kez daha sefere çıkar. Bu kez amaç Konya'yı almak, Türkmen'i ve Selçuklu'yu Anadolu'dan kovmaktır. İmparator, Eskişehir-Bolvadin-Akşehir yoluyla Türkmen bölgesini istilâ eder. Akşehir'i alır. Başta Emir Monoluğ olmak üzere bütün Türkmenler, besinsiz bırakma ve yıpratma taktiği uygularlar. Yıpranan ve Konya'yı almaktan umudunu kesen Aleksios, geri dönmeyi kararlaştırır. Frigya'ya yaptığı ilk 1098 seferinde olduğu gibi, dönüşünde bölge halkını beraberinde götürür. Akşehir'den ve daha Doğudan, hatta Konya çevresinden Rum köylülerini toplatır. Issızlaşan bölgeler, Türkmen'e kalır.

## *LİDERLİK, DÂNİŞMENDLİLERE GEÇER*

Ankara çevresinde Dânişmend, Konya çevresinde Selçuklu baskısı, İmparator'u çekilmeye zorlar. Fakat Aleksios'un güçlü seferlerinden yıpranan Konya Sultanı Şahinşah, babası Kılıç Arslan ve dedesi Süleyman Şah gibi, Bizans ile barış arar. Aleksios'un yanına Monoluğ gibi emirleriyle giden Şahinşah, Afyon yakınında bir ovada barış imzalar. İmparator'un kızının yazdıklarına inanmak gerekirse, Selçuklu Sultanı ve emirleri, Aleksios'a feodal yeminle bağlanırlar. Şahinşah, 1071 sınırlarına çekilmeyi ve Bizans'a akınları durdurmayı kabul eder! Bu iddia doğru bile olsa, Şahinşah'ın anlaşmayı uygulamaya gücünün yetmiyeceği açıktır. Cahen, antlaşmayı, Şahinşah'ın elindeki araziyi Bizans vasali olarak tutması ve sınırlarda Türkmen akınlarını önleme garantisi vermesi biçiminde yorumlar[6]. Konya Sultanı'nın artan Dânişmend baskısı ve iç güçlükler yüzünden Bizans ile eşit olmayan koşullarda barışa yönelmek zorunda kaldığı düşünülebilir. Fakat barış, Şahinşah'ın güçlüklerini çözmeye yetmez. Dânişmendoğlu Emir Gâzi'nin desteğiyle, Sultan'ın öldürdüğü Hasan Bey'in oğlu Boğa, Türkmenleriyle ayaklanır. Şahinşah, tutsak alınır ve gözlerine mil çekilir. Hapisen çıkarılan Mes'ut, Konya tahtına oturtulur. Mes'ut, kardeşini kör durumda bile tehlikeli bulur ve onu boğdurtur.

Yeni Konya Sultanı Mes'ut, güçsüzdür ve daha güçlü olan kayınpederi Dânişmendoğlu Emir Gâzi'nin himayesindedir. Prof. Osman Turan'a göre, Anadolu Selçuklu Devleti, «Konya çevresinde Dânişmend himayesinde küçük bir krallıktan ibarettir»[7]. Mes'ut'un zayıflığı, Batı Türkmenlerine Bizans ile yapılan antlaşmayı bozma olanağını sağlar. Türkmenler, görünüşe göre, Sultan'ın denetiminden bağımsız olarak Menderes yukarı vâdilerine girerler, Denizli'yi ele ge-

çirirler, Uluborlu'yu alırlar. Buraların ele geçirilmesi, Bizans'a Antalya yolunu kapar. Oysa Antalya, Kilikya ve Suriye bağlantısını sağlayan liman kentidir. Aleksios'un ölümüyle yerine geçen oğlu Yuannis (1118-1143), yaşamsal saydığı Antalya yolunu açmak için Türkmen'e karşı 1119, 1120-1121 ve 1124 yılında seferler düzenler. Seferde Bizans ordusunda Türkmen askeri bulunur. Bir Türkmen beyinin oğlu olan Akkuş, bu orduya öncülük yapar. Akkuş, hıristiyanlığı kabul eder. Bizans sarayında yetişir ve «Büyük Domestik» unvanını kazanır. Akkuş, Alaşehir'den ilerleyerek Denizli'yi alır. Ertesi yıl İmparator, Uluborlu'yu ele geçirir. Uluborlu'dan Beyşehir gölü yakınına ve oradan Antalya'ya giderek birçok kale alır ve Antalya yolunu açar. Konya Sultanı Mes'ut, İmparator'un ilerleyişine ciddî bir tepki göstermez, âdeta seyirci kalır.

## *HIRİSTİYAN TÜRKLERLE GÜÇLENEN GÜRCÜ DEVLETİ*

Mes'ut, koruyucusu Emir Gâzi ile birlikte, Doğu işleriyle ilgilenir. Emir Gâzi, Malatya Selçuklu Sultanı Tuğrul Arslan'ın atabeyi Belek ile Erzincan, Kemah ve Divriği egemeni Mengücekoğlu İshak arasındaki mücadeleye karışır. Mengücekoğlu, Belek'e ait Harput ve Dersim bölgesine 1118 yılında akınlar düzenler. Ertesi yıl Tuğrul Arslan ve Belek, Kemah bölgesini istilâ ederler. Mengücekoğlu, Bizans'ın hayli bağımsız Trabzon Dükü Konstantin Gabras'a sığınır*. Buna karşılık Belek, Dânişmend Emir Gâzi ile ittifak

* Trabzon, 1071'den sonra birkaç yıl Türk egemenliğine düşer. Teodor Gabras, Trabzon'u geri alır ve Bayburt, Doğukarahisar bölgesinde genişler. Bayburt 1098'e, Doğukarahisar ise 1105'e değin Rumlarda kalır. 1098'de Bayburt'u alan Danişmand komutanı, islâmiyeti kabule yanaşmayan Teodor Gabras'ın kafatasından kendine altın kaplamalı kadeh yaptırır.

kurar. 1120 yılında yapılan savaşta, Gabras ve İshak tutsak düşerler .Emir Gâzi, Gabras'ı fidye karşılığı, damadı olan Mengücekoğlu'nu ise fidyesiz serbest bırakır. Haçlı savaşındaki başarılarıyla tanınan Belek'in onayını almadan gerçekleştirilen serbestî, iki müttefikin arasını açar[8]. Oysa bu sırada Kuzeydoğu Anadolu'da Suriye'deki Haçlı'dan daha büyük bir tehlike belirir. Gürcü Kralı David (1089-1125), Türkmenleri perişan eder. Su ve otlağı bol olan Tiflis-Berdaa yolu Türkmenlerin beğendiği bir bölgedir. 1080 yılından itibaren Türkmenler buraya akarlar, tarım alanlarını otlaklara dönüştürürler. Gürcü Kralı'nı ağır yenilgiye uğratırlar ve ülkesini her yıl yağmalarlar. Gürcü Kralı, Melikşah'a haraç ödeyerek Türkmen akınlarından kurtulmaya çalışır. Ne var ki, 1097'de Haçlıların gelişinden sonra durum değişir. Haçlıları doğal müttefiki sayan David, Büyük Selçuklu Sultanı'na haraç ödemeyi durdurur. Türkmen'i ülkesinden kovar. 1110 yılından sonra Anadolu'da görülen yeni Türkmen göçleri, bu Gürcü itişiyle ilgilidir. 1116 ve 1121 yıllarında David, acımasız bir Türkmen kırımı yapar. Gürcü Kralı, Kuzey Kafkasya'dan getirttiği 40 bin Kıpçak savaşçıyı, aileleriyle birlikte, Türkmen baskısı altındaki Gürcü arazisine yerleştirir. Çoluk-çocuk sayıları 220 bini bulan Kıpçak Türkleri hıristiyan olurlar, Türkmen ve Selçuklu'ya karşı güçlü bir savunma barajı ve saldırı üssü meydana getirirler[9]. Kırıma uğrayan Türkmenlerin yakarışları üzerine, Büyük Selçuklu Sultanı, başta Artukoğlu İlgâzi ve Saltukoğlu Ali olmak üzere Doğu Anadolu beylerini Gürcistan seferine yollar. 200 kişilik bir Haçlı kuvvetinin de Gürcüler safında katıldığı Ağustos 1121 savaşı, Anadolu beylerinin ağır yenilgisiyle sonuçlanır. Daha sonraki yıllarda Tiflis ve Kars yakınındaki Ani'yi alan David, İspir ve Pasinler'e değin Erzurum bölgesini istilâ eder, Oltu'yu yakar. Gürcü-Kıpçak güçleri, bu tarihlerden sonra Anadolu beylikleri ve Türk-

menler için sürekli bir baskı ögesi olarak kalır. Dede Korkut Destanı, Oğuzların «kâfir» Kıpçaklarla savaşlarını anlatır.

*PRENS TRANSFERLERİ*

Gürcü baskısının Erzurum'a ulaştığı 1124 yılında, Dânişmend Emir Gâzi, Konya Sultanı Mes'ut ile birlikte, Sultan'ın kardeşi Tuğrul Arslan'ın elinde bulunan Malatya'yı kuşatır. Mes'ut, kardeşinin emirliğinin Dânişmend ülkesine katılmasını hoş karşılar. Daha sonra Emir Gâzi'nin, Harput bölgesini ele geçiren Artukoğulları'na verdiği savaşlara katılır. Artukoğlu ile savaş, Ankara ve Kastamonu yöresi Türkmenlerine dayanan Kılıç Arslan'ın öteki oğlu Arap'ın ayaklanmasına olanak sağlar. Arap, Malatya'yı Dânişmend'e vermekle Selçuklu ailesine ihanet ettiğini söylediği kardeşi Konya Sultanı Mes'ut üzerine yürür. Yenilen Mes'ut, askerî yardım sağlamak için Bizans İmparatoru Yuannis'in yanına kaçar. Yuannis'in sağladığı altın ve askerle ve Emir Gâzi'nin desteği ile, Mes'ut, kardeşini yener. Arap, Kilikya Ermeni Prensi Toros'a sığınır. Ermeni ve Türkmen askeriyle birlikte, Arap, Emir Gâzi'yi çok güç durumlarda bırakırsa da, sonunda yenilir (1128) ve ömrünü Bizanslılar arasında tamamlar. Öteki kardeş Tuğrul Arslan da şansını Malatya'da dener. Ama Arap gibi o da başarılı olamaz.

Dânişmendli Emir Gâzi güçlenir. Bir Bizans vâlisi, 1129 yılında bâzı Karadeniz kalelerini teslim ederek Gâzi'nin hizmetine girer. 1130'da Gâzi, Kilikya'ya yönelir. Antakya Haçlı Prensi'ni savaşta öldürür. Kellesini armağanlarla Bağdad Halifesi'ne yollar. Gâzi, 1131 yılında tekrar Kilikya'ya iner, Ermeni Prensi Leon'u haraca bağlar. O, Güneyde uğraşırken İmparator, Kastamonu'yu ele geçirir, tutsak müslümanları Istanbul'a götürür. Ama Gâzi, Kastamonu'yu he-

men geri alır. İmparator'un Kastamonu'ya yeni seferi, kardeşi İsak'ın tahtı ele geçirme girişimiyle yarıda kalır. İsak, hıristiyan Bizans'a sığınan islâm Türk prenslerinin verdiği örnek üzere, Gâzi'ye sığınır, sonra Ermeni Prensi'ne gider, damat olur. Kızın çeyizi olarak Adana ve Misis'e (Masısa) sâhiplenir. Kayınpederi Ermeni Prensi ile arası açılınca, İsak, Konya'da Sultan Mes'ut'a konuk olur. İsak, kardeşi İmparator ile barışırsa da, bu kez oğlu Mes'ut'a gelir, islâm olur. Mes'ut'un kızını alarak Selçuklu soyluları arasına girer. Böylece Selçuklu ve Bizans prensleri arasındaki transferler hız kazanır.

İmparator Yuannis, Kuzey Anadolu bölgesindeki Dânişmend ilerlemesini durdurmaya çalışır. 1132'de Kastamonu'yu alır, Kızılırmak'ı geçer. Kale ve kentlerde bulunan birçok Türk beyi İmparator'a bağlanır. Çankırı Beyi Alparslan, Amasya Beyi İnal bunlar arasındadır. Ne var ki, daha aynı yılın kış aylarında Emir Gâzi Kastamonu'yu geri alır.

Emir Gâzi'nin Haçlı'ya karşı başarıları, Bağdad Halifesi'nin ve Sultan Sancar'ın onu «Kuzey bölgelerinin meliki» tanımalarını sağlar. Böylece, o, Anadolu'nun Halife ve Sultan tarafından onaylanan ilk hükümdarı olur. Ne var ki, Halife'nin fermanı gelmeden önce Emir Gâzi ölür. «Melik» unvanı oğlu Muhammed'e verilir. Daha önceki Dânişmend şefleri hıristiyanlara karşı çok hoşgörülü oldukları halde, Halife'nin Meliki Muhammed bağnazdır. Şarabı yasaklar. Yıkıntı içindeki Kayseri'yi kendine başkent seçerek bayındır kılar. Yıkık kilise ve hıristiyan tapınaklarından çıkarttığı taşlarla, saraylar ve câmiler yapar. Kayseri Ulucâmii'ni kurar.

Hükümdarlığa geçiş konusunda yerleşmiş bir kural olmadığından, Emir Gâzi'nin tüm oğulları babalarının mevkii için kendilerini hak sâhibi görürler. Kardeşleri Yağan ve Aynûddevle, Muhammed'e karşı çıkarlar. Muhammed, Yağan'ı öldürürse de, öteki

kardeşi Aynûddevle, Yukarı Ceyhan bölgesinde direnişini sürdürür. İki yıl direnişten sonra Haçlı Urfa Kontluğu'na sığınır ve sonunda Malatya'yı ele geçirir. Bizans İmparatoru Yuannis, bu karışıklıklardan yararlanır ve 1135 yılında Kastamonu ve Çankırı'yı alır. Bâzı Türk beyleri, yine Bizans hizmetine girerler. Hatta Emir Gâzi'nin çok sâdık vasali olan Konya Sultanı Mes'ut bile, Bizans İmparatoru'na katılır. Anadolu'daki bağlantı yollarını böylece denetimi altına aldığını düşünen İmparator, Dördüncü Kitap'ta anlatılan Kilikya ve Antakya seferine çıkar. Kilikya Ermeni Prensliği'ni ülkesine katar. Antakya konusunda Haçlı ile uzlaşır, hatta Suriye'de Zengi'ye karşı sefere girişir. Fakat Dânişmendli Muhammed ile Konya Sultanı Mes'ut uzlaşarak Anadolu bağlantı yollarını tehdit ederler. Çankırı'yı ve Karadeniz kalelerini alırlar. İmparator, Suriye seferini bırakıp acele geri döner. Bu dönüş, Muhammed ve Mes'ut'a, Malatya ve Ceyhan bölgesi yoluyla Urfa Kontluğu'na ve Kilikya'ya 1138 ve 1139 yıllarında yağma seferleri düzenleme olanağı verir. Trabzon üzerinde otoritesini kuran İmparator, 1140'ta sâhilden Niksar üzerine yürürse de, kardeşi İsak'ın oğlu kaçıp Türk hizmetine girdiğinden başarısız kalır. Görüldüğü üzere, Yuannis'in Dânişmend denetimindeki Kastamonu - Çankırı - Niksar Kuzey yolunu ele geçirmek için ardarda giriştiği seferler, durumda bir değişiklik yaratmaz. İmparator çekilince, Türkler geri gelirler.

## *RUM HALKININ BİZANS DEVLETİ'NE YABANCILAŞMASI*

Konya Sultanı, bölgede yığılan Türkmenlerin desteğiyle Uluborlu'yu kuşatır, Antalya yolunu tehdit eder. İmparator, 1142'de Uluborlu'yu kuşatan Türkmen'i sürmek ve Antalya yolunu açmak amacıyla yeniden sefere çıkar. Beyşehir gölüne değin ilerler.

Beyşehir gölü adalarında yaşayan Rum halkı, Türklerden yana çıkar*, İmparator'a karşı direnir. İmparator, adaları zorla alır, Türk yanlısı Rumları cezalandırır. Rumların İmparator'a direnişi, ilk zamanların öldürme, köle alma, köylerden kovma, tarım arazisini otlağa dönüştürme olaylarından sonra, Türkmen ve Rum köylüler arasında bir yakınlaşmanın doğması ve yarı göçebe hayvancı ile tarımcı arasında ticarî ilişkilerin gelişmesi sonucudur. Böylece Anadolu'da Türkmen yerleşmesi sağlamlık kazanmaya ve Bizans İmparatoru, kendine ait saydığı ülkeler halkından yabancılaşmaya başlar.

İmparator, Antalya'dan Kilikya'ya gider ve orada ölür. Aynı tarihlerde Dânişmend Meliki Muhammed de ölür. Dânişmend ülkesi, Konya Sultanlığı dışındaki Anadolu Türk beyliklerinde egemen olan kurala göre, aile arasında paylaşılır. Muhammed'in oğlu Zünnun'a karşı iki amcası, Sıvas yöneticisi Yağıbasan ile Malatya'yı ele geçiren Aynüddevle ayaklanır. Bölünme üzerine, şimdiye kadar Dânişmendli himayesinde bulunan Konya Sultanı Mes'ut, Dânişmendli prenslerin koruyucusu rolüne geçer. İlkin Zünnun'u, daha sonra ailenin en büyüğü Yağıbasan'ı destekler. Aslında Konya Sultanı, bölünmeyi pekiştirir. Sıvas ve Kayseri'yi 1143-1144'te Zünnun'a bırakır. Görünüşe göre, o tarihlerde Dânişmend arazisinin Bizans'a karşı Batı uçları olan Ankara ve Çankırı'yı Selçuklu arazisine katar. Haçlı Krallığı ile Ermeni Prensliği'ne karşı bulunan Yukarı Ceyhan bölgesi de Selçuklu'ya geçer. Böylece Konya Sultanlığı, Anadolu'da en güçlü Türk siyasal kuruluşu durumuna gelir. Sultan

* Türkiye'nin büyük göllerinden olan Beyşehir'de Mada, İğdeli, Akburun, Orta Ada vb. gibi bugün de turistik değeri yüksek pek çok ada vardır. Dört yanı dağlarla çevrili gölün Rum halkının Türkmenlerle kaynaştığı anlaşılıyor. Kinnamos, onlar için «Zamanın ve alışkanlıkların etkisiyle, düşünce biçimlerinde Türklere yakınlaşmışlardı» der.

Mes'ut, bir anlama Anadolu Selçuklu Devleti'nin gerçek kurucusu sayılabilir. Fakat devletin sağlam biçimde Konya'ya yerleşmesi için, Bizans İmparatoru'na karşı önemli savaşlar vermek gerekir.

*İKİNCİ HAÇLI*

Yeni İmparator Manuel, güçlenen Mes'ut ile Denizli ve Menderes vâdilerine, Eskişehir-İznik arası bölgeye ve Sakarya çevresine doğru yayılan Türkmenlere kesin bir darbe indirme kararındadır. Dânişmendli Yağıbasan'ı ittifakına alan Manuel, büyük bir ordu ile Konya üzerine yürür. Türkmen'i Menderes vâdisinden çıkartır. Aksaray'ı yakar. Konya'yı kuşatır. Konya Doğusunda toplanan Mes'ut, ancak yıpratma savaşları verebilir. Sıvas'taki Yağıbasan ile uzlaşarak durumunu az çok güçlendirirse de, Konya çevresi yağmalanır. Mes'ut'un hizmetindeki Rum Gavras ailesi ve İmparator'un islâm olmuş kuzeni Konya Sultanı'nın damadı Yuannis Çelebi, Konya direnişinde önemli rol oynarlar. Fakat Bizans ordusunun ağır basması üzerine, Yuannis Çelebi'nin Türk karısı, barış aracılığı yapmakla görevlendirilir. Manuel, barışa yanaşmaz. Ancak İkinci Haçlı'nın geldiğini öğrenince, İmparator barışa rıza gösterir. Konya Sultanı, İçel ve Antalya bölgesinde yeni aldığı kaleleri geri vererek, Haçlı'ya karşı Bizans'ın müttefiki olur.

İkinci Haçlı, Almanya İmparatoru Conrad ve Fransa Kralı Louis liderliğindedir. Alman İmparatoru, ilk Haçlılar gibi Eskişehir-Konya üzerinden ilerlemeyi dener. Ama Eskişehir yakınındaki sert Türkmen direnişi karşısında ağır yitiklere uğrar ve bu yoldan ilerlemekten vazgeçmek zorunda kalır. Rumlar, direnişte Türklerle işbirliği yaparlar. Fransa Kralı, Türkmen engeline takılmadan çevreden dolaşarak Suriye'ye inmek ister. İznik, Balıkesir, Bergama, İzmir, Efes, Denizli yolunu tutar. Fakat Menderes neh-

rı kıyılarında Türkmenlerin ok yağmuruyla karşılaşır. Nehri yitikler vererek geçer. Fransa Kralı, Denizli-Antalya yolunda da Türkmen saldırılarına uğrar. Haçlı tarihçileri, Antalya çevresinin Türkmenle dolu olduğunu, bu yüzden verimli toprakların işlenemediğini yazarlar:

«Çok zengin tarlaları var, ama Antalya halkına yaramıyor. Kent her yandan düşmanla çevrili. İşleyecek kimse olmadığından verimli topraklar boş yatıyor. Antalya'nın berrak ve sağlıklı suları var. Meyva ağaçları çok. Tahıl bol miktarda denizden geliyor».

Fransa Kralı'nın ordusu, besin sıkıntısı çeken Antalya'da kıtlık yaratır. Bâzı Haçlı askerleri, kendilerine yiyecek veren Türkmen'e gider, islâm olur. Kral, Antalya'dan gemiyle Suriye yolunu tutar.

## *KILIÇ ARSLAN II., BİZANS VASALİ OLUR*

Haçlı ordularının Selçuklu arazisi dışından çabuk geçişi ve Bizans ile ittifak, Konya Sultanı'na Güneydoğuda genişleme olanağı verir. 1149'da Maraş'ı alan Mes'ut, daha sonra Göksun, Behisni, Ra'bân ve Ayntab'ı Selçuklu ülkesine katar. Bölgede oğlu Kılıç Arslan yönetiminde merkezi Elbistan olan bir uç beyliği kurar. Malatya sâhibi Dânişmendli prensini, kovma tehdidi ile vasali yapar (1152). Bu genişleme, Haçlı'ya karşı cihad şampiyonluğunu üstlenen ve bölgede egemenliğini artıran Zengi oğlu Nurettin ile Anadolu Selçuklularını çatışma durumuna getirir.

Mes'ut, Bizans müttefiki olarak, 1153 ve 1154 yıllarında iki kez Ermeni Prensi Toros II.'nin Bizans'tan aldığı Kilikya'ya sefer yapar. İkinci sefer, veba ve kıtlık nedeniyle verimli olmaz. Mes'ut, 39 yıl süren uzun bir hükümdarlık döneminden sonra 1155 yılında Konya'da ölür. Oğlu Kılıç Arslan II., bir kardeşini ortadan kaldırarak sultanlığı ele geçirir. Ama Anka-

ra ve Çankırı sâhibi Şahinşah'ın ayaklanmasını engelleyemez. Sıvas sâhibi Dânişmendli Yağıbasan da, kudretli Nurettin Zengi ve Ermeni senyörlerin desteğiyle, yeni ele geçirilen Maraş bölgesine saldırır. Göksun bölgesi elden çıkar. Bâzı İçel kalelerini geri verip Bizans'ın tarafsızlığını sağlayan Kılıç Arslan, bu güçlükleri yener. 1157'de Göksun bölgesini geri alır. Hatta Cihad şampiyonu Nurettin'e karşı, Kudüs Kralı'na, Antakya Prensi'ne ve Kilikya Ermenilerine ittifak önerir. Ama Cahen'e göre, Bizans entrikaları bu ittifakın gerçekleşmesini engeller. İmparator Manuel, 1159 yılında Selçuklu arazisinden geçmeden Kilikya ve Antakya'ya gider. Kendine bağımlı kılmak için, Haçlılara Nurettin'e karşı mücadelenin şampiyonluğunu üstlenmeyi vaadeder. Gerçekte amacı, Nurettin ile mücadele değildir. Manuel, aslında Nurettin'in Haçlı üzerindeki baskısından hoşnuttur, zira bu baskı Haçlıları Bizans himayesini aramaya itmektedir. İmparator, savaşır göründüğü Nurettin ile anlaşıp, onu Kılıç Arslan'a karşı kullanmak niyetindedir[10]. Büyük amaç, Anadolu Selçuklu Devleti'nin ortadan kaldırılması, hiç değilse tam bağımlı kılınmasıdır. Koşullar buna elverişlidir. Zira Kılıç Arslan'ın Dânişmendli Yağıbasan ve onun desteklediği kardeşi Şahinşah ile mücadelesi kızışmıştır. Dânişmendli sâhibi olan Malatya'nın kime verileceği sorunu, kavgayı körükler. Nurettin'in Selçukluların yeni kazandığı tartışmalı Ayntab ve Ra'bân'ı istilâsı ve Kılıç Arslan'ın Nurettin'in kardeşini himayesine alması, Manuel planını kolaylaştırır.

Manuel, artan Türkmen baskısına son verme girişimiyle işe başlar. 1159 Kilikya dönüşünde Türkmenler, Lârende (Karaman) ve Kütahya'da İmparator'un ordusuna ağır yitik verdirirler. Bu nedenle Manuel, ertesi yıl Eskişehir ve Kütahya ovalarında Türkmen'e saldırır, onları hayvanlarıyla birlikte içerilere sürer. 1160-1161'de Manuel, Alaşehir'den hareketle Sü-

leyman adlı uç beyinin bölgesini yağmalar. Ama o gidince Türkmen yine gelir, Denizli halkını tutsak alır.

Türkmen'e misillemeler sonuç vermeyince, Sultan Kılıç Arslan'a kesin darbe indirmeye yönelir. Konya Sultanı ile savaşan ve Elbistan bölgesini istilâ eden Sıvas Dânişmendli Meliki Yağıbasan ve Ankara-Çankırı bölgesinde Kılıç Arslan'a isyan eden kardeşi Şahinşah ile anlaşır. 1159 seferinde itaate aldığı Kilikya Ermeni Prensi Toros'tan ve Suriye Haçlılarından askerî birlikler sağlar. Kudretli Nurettin zâten Kılıç Arslan'a karşı Bizans'ın safındadır. Böylece, Konya Sultanı dört yanından kuşatılmış olur. Durum umutsuz gözükmekle birlikte, diplomasi sanatında Bizans'tan aşağı kalmayan Konya Sultanı, özveriler pahasına kuşatmayı boşa çıkartmayı başarır: Nurettin'in Ayntab ve Ra'bân fetihlerini tanır. İşgal ettiği Elbistan bölgesini Yağıbasan'a bırakır. Kardeşi Şahinşah'a Ankara-Çankırı bölgesini verir. Bizans'a avantajlı bir barış önerir:

— Aldığı kale ve kentleri, tutsakları geri verecek, Bizans sınırına saygı gösterecektir.

— İmparator'un düşmanlarına karşı savaşacak, istendiğinde ücret karşılığı askerî birlik gönderecektir.

Karşı entrikaları önlemek ve anlaşmayı sağlama bağlamak için, Kılıç Arslan, hıristiyan yüksek memurunu İmparator'a yollar ve Istanbul'da buluşmayı önerir. Istanbul'da 80 gün kalan Kılıç Arslan'a İmparator'un bütün zenginlikleri gösterilir. Turnuvalar ve deniz festivalleri düzenlenir. Her gün iki kez altın ve gümüş tabaklarda yemekler yollanır ve bu değerli tabaklar konuğa armağan kalır.

Istanbul'da Kılıç Arslan'ın önerdiği anlaşma, bâzı Türk askerî şeflerinin garantisiyle pekiştirilir (1162). Konya Sultanı, kendisini imparatorluğun bir çeşit vasali durumuna düşüren bu antlaşmaya —uç Türk-

menlerine söz geçirebildiği ölçüde— sâdık kalmaya çalışır. 1162'de Balkanlarda Macar istilâsına karşı Bizans'a Türk birliği sağlar. Bununla birlikte, ağır koşullu antlaşma, Konya Sultanı'na Anadolu'da hareket serbestîsi sağlayarak Selçuklu Devleti'nin güçlenmesine yararlı olur.

*KONYA SULTANI'NA KARŞI CİHAD!*

Elazığ bölgesindeki Artukoğulları ile Kemah bölgesindeki Mengücekoğulları arazisinde genişleyen Yağıbasan'ın 1164'te ölümü, Konya Sultanı'nı güçlü bir düşmandan kurtarır. Yerine geçen yeğeninin oğlu İsmail, ayaklanmalarla karşılaşır. Bundan yararlanan Kılıç Arslan, Elbistan bölgesini geri alır. Kayseri ve Zamantı sâhibi Dânişmendli Zünnun'un beyliğini ülkesine katar (1168). Ertesi yıl Ankara ve Çankırı'yı elinde tutan kardeşi Şahinşah'ı buradan çıkarır. Zünnun ve Şahinşah, Bizans desteği olmayınca, Atabey Nurettin'e sığınırlar. Malatya'nın Dânişmendli egemeni Feridun da, Kılıç Arslan'ın baskısı karşısında Nurettin'e gider.

Selâhattin Eyyubî sâyesinde Mısır fethini başarıyla gerçekleştiren Atabey Nurettin, Konya Sultanı'nın Malatya ve Kuzey Suriye yönünde genişlemesine karşı çıkar. Sıvas Dânişmendli Emiri İsmail'e askerî güç yollar. Sıvas'a giden orduda Nurettin birliklerinin yanı sıra, Artukoğulları'nın, Kilikya Ermeni Prensi'nin askerleri yer alır. Kalabalık ordu, Sıvas'ta kıtlık yaratır. Dânişmendli Emir, aç halka ambarlarının kapılarını açmaz. Ayaklanan halk, İsmail'i öldürür. Amasya'da da İsmail'in karısına karşı halk ayaklanır. Kılıç Arslan, Amasya'yı alır. Sıvas ise, Nurettin'in desteğiyle, Kılıç Arslan'ın Kayseri'den çıkarttığı Dânişmendli Zünnun'a geçer. Halife'den Anadolu'nun sultanlığını alan Nurettin, bizzat Selçuklu ülkesine yürür. Maraş, Göksun ve Behisni'yi alır. Kılıç Arslan

da bölgeye doğru ilerler. Genellikle uzlaşmayı savaşa yeğ tutan Kılıç Arslan, kendisini dinsizlikle ve Bizans'a karşı cihad'dan kaçınmakla suçlayan Nurettin ile barış yapar. Konya Sultanı, Maraş-Göksun bölgesinin geri verilmesine karşılık, Sıvas bölgesine Dânişmendli Zünnun'un ve Ankara bölgesine kardeşi Şahinşah'ın yerleşmesini ve Sıvas'ta Nurettin'in askerlerinin bulunmasını kabul eder. Bizans'a karşı cihad sözü verir (1173).

Nurettin ile barış, Konya Sultanı'nın Bizans ile ilişkilerinde bunalım yaratır. Kılıç Arslan, 1162 antlaşmasına bağlı kalır. Gerçi Konya Sultanı, Türkmenlerin Bizans'a akınlar yapmasını engelleyemez. Türkmenler, Sandıklı ovasında Pentapolis çevresinde yayılırlar. Eskişehir sık sık yağmalanır. Türkmen, Denizli'den nüfus ve hayvan götürür. Balıkesir, Edremit, Çanakkale bile Türkmen akınlarına açıktır. Ama Bizans'ın Türkmen'e karşı misillemelerine Kılıç Arslan seyirci kalır, onları savunmaz. Böylece Bizans ile barış sürer. Manuel, Türkmen'e karşı bir kaleler sistemi kurar. Edremit-Bergama-Kırkağaç hattını berkitir. Eskişehir'de ve Menderes nehri kaynağında (Sublaion) kaleler yapar. Buralardan Türkmen'i kovarak hıristiyan çiftçi yerleştirir. Bu savunma sistemi, Türkmen akın ve baskılarını tam engellemezse de, Batıya doğru Türkmen genişlemesini yavaşlatır.

Kılıç Arslan, 1173 Bizans sertleşmesini, yine diplomasiyle geçiştirmeyi dener. Elçiler yollayarak antlaşmanın yenilenmesini ister. 1174'te Nurettin ölür. Sıvas'taki Nurettin askeri ülkesine döner. Kılıç Arslan baskısı karşısında savunmasız ve koruyucusuz kalan Zünnun ve Şahinşah, bu kez Bizans'a giderler ve beylikleri savaşsız Kılıç Arslan'a geçer. Manuel, bu Selçuklu ve Dânişmendli prenslerinin haklarını savunur. İmparator, 1162 antlaşmasının şimdiye kadar hiç işlememiş bir maddesine dayanarak, Kılıç Arslan'ın Bizans'ın düşmanlarından aldığı yerlerden hiç

değilse bâzılarının İmparator'a verilmesini ister. Kılıç Arslan oyalar, Grek garnizonu yollanmasını ileri sürer. Bizans komutanı, eyaletin eski sâhibi Dânişmendli Zünnun ile Amasya'yı almaya gelir, ama Kılıç Arslan uygun tertiplerle Amasya halkının Selçuklu'yu çağırmasını sağlar. Bizans generali ve Zünnun, Niksar'da da aynı başarısızlığa uğrarlar.

## *MALAZGİRT'TEN ÖNEMLİ TÜRK YENGİSİ*

Kaleler sistemini ve 1175 yılında Eskişehir kalesini tamamlayan Manuel, o tarihte müttefiki olan Suriye Haçlıları ile birlikte saldırıya karar verir. Selçukluları Anadolu'dan kovma yolunda bu son Bizans girişimidir. Kılıç Arslan, yine aşağıdan alır ve hizmetine giren Rum Gavras ailesinden birini 1175-1176 kışında barış için yollar. Ama 1176 baharında İmparator, beş bin arabanın taşıdığı büyük bir ağırlıkla ve Tuna'dan getirttiği Oğuz ve Peçenek askeriyle birlikte Denizli üzerinden sefere çıkar. Konya Sultanı yine uzlaşmak isterse de, Manuel, «Barış, Konya'da dikte edilecek» karşılığını verir. Manuel, Hoyran gölü ile Kumdanlı arasında olduğu sanılan Myriokephalon adlı dar ve sarp bir geçide büyük bir ağırlıkla girmekte sakınca görmez. Türkmen baskınları ve pusu için burası ideal bir yerdir. Zâten Bizans yazarlarının «Çekirge gibi çok sayıda» dedikleri Türkmenler, yurtlarından sürülecekleri korkusuyla, birkaç bin kişilik gruplara ayrılarak yıpratma savaşları düzenlerler. Kılıç Arslan, suları kirleterek ve çevreyi yakıp yıkarak geri çekilir. Savaş günü Türkmen, İmparator'un karargâhını bile yağmalar. Kılıç Arslan, dar geçitte savaşı kabul eder. Sıkışan Bizans ordusu ikiye bölünür. Bir bölümü yok edilir, öteki bölüm kuşatılır. İmparator, tutsak olmaktan kurtulmak için kaçmaya hazırlanır. Ama kesin bir başarı sağladığı halde, Kılıç Arslan barış ister! Koşullar, bir miktar

haraç ile Menderes nehir kaynağındaki Sublaion ve Eskişehir kalelerinin yıktırılmasıdır! İmparator, Eskişehir kalesini yıkma sözünü bile tutmayacaktır, ama Kılıç Arslan yenik İmparator'u Türkmen saldırılarından korumak üzere refakatine verdiği üç Selçuklu komutanıyla Istanbul'a yollar. Yolda Selçuklu komutanlarının varlığına karşın, Türkmenler İmparator'a saldırır. Manuel'in protestosuna, Konya Sultanı şu karşılığı verir:

«— Bu Türkmenler benden bağımsız, onları denetleyecek güçte değilim».

Türkmen güç ve desteğiyle Malazgirt'ten 105 yıl sonra kazanılan 1176 yengisi, en az Malazgirt kadar önemlidir. Zira bu yengi, Bizans'ın Türkleri Anadolu'dan çıkarma umutlarının iflâsını kanıtlar. Bundan sonra Bizans, büyük seferlere artık cesaret edemez, ancak elindekini tutmaya çalışır. Batı sınırını garantiye alan Kılıç Arslan ise, Anadolu Selçuklu sultanlarının geleneksel Güneydoğuda genişleme politikasına yönelir. 1177'de Malatya'yı bu kez kesin olarak ülkesine katar. Ama Nurettin'in mirasçısı Selâhattin Eyyubî'nin Kuzey Suriye ve Diyarbakır bölgesine yayılan güçlü devleti, Kılıç Arslan'ın genişlemesine izin vermez. Bölgede Selçuklu-Eyyuplu mücadelesi başlar.

## *DENİZE ULAŞMA ÖZLEMİ*

Batıda ise, 1176 yengisinden sonra Türkmen akınları artar. Atabey unvanlı komutan, Menderes vâdisinde pek çok kenti yağmalar. Aydın'a değin ilerler. Atabey, dönüşte Bizans kuvvetlerince öldürülürse de, Manuel'in Denizli bölgesinden Türkmen'i sürme çabaları başarısız kalır. Türkmen, Menderes nehirleri boyunca genişler, Antalya'ya doğru ilerler. Manuel'in 1180'de ölümünden sonra Türkmen yayılması hızlanır. Konya Sultanı da bu genişlemeden yararlanır.

1964

Kazanılan yerlere yöneticiler ve komutanlar atayarak hem Türkmen'i denetim altına alır, hem de devletin sınırlarını genişletir. Örneğin Antalya yoluna egemen Uluborlu kalesi alınır ve Kılıç Arslan burayı bir uç beyliğinin merkezi yapar. Kütahya, daha önceki Eskişehir gibi bir yıkıntı olarak ele geçirilir. Denizli, Antalya, Honas kuşatılır. Birçok yerler kendi istekleriyle Türk egemenliğine geçer.

Bizans İmparatorluğu, 1181-1186 yıllarında büyük karışıklıklar içindedir. 1181'de Istanbul'da bir halk ayaklanması olur, vergi defterleri yakılır. 1182 yılında Istanbul yerli esnaf ve tüccarı, sömürgeci Lâtinlerin kırımına girişirler. Karışıklıklardan, antifeodal bir hareketin liderliğini yüklenen Andronicus yararlanır ve imparator olur. «Köylülerin İmparatoru», vergileri hafifletir, büyük arazi sâhiplerine karşı sert önlemler alır, bâzı feodalleri astırır. Bu durum, eyaletlerde ayaklanmaya yol açar. Feodaller, Alaşehir, İznik, Bursa, Ulubat halkını İmparator'a karşı ayaklanmaya çağırırlar. Türkmen savaşçılarının desteğini ararlar. İç savaş sürerken, Normanlar 1185'te Selânik'i alır. «Köylülerin İmparatoru» öldürülür. 1186'da Bulgar Devleti yeniden bağımsızlığını kazanır. Bu karışıklıklar, Türkmen genişlemesini kolaylaştırır. Alaşehir feodallerinin isteğiyle yollanan Selçuklu askeri, denize ulaşır. 1185 yılında Alaşehir bölgesinde yeni bir Selçuklu ilerleyişi karşısında yeni imparator İsak, pahalı armağanlar ve yıllık haraç vererek Kılıç Arslan ile uzlaşır. Kılıç Arslan, 1181 Malatya fethinde dost edindiği Süryanî Patriği ve tarihçi Mihail'e bir mektupla (fetihnâme), 72 kaleyi aldığını ve denize ulaştığını bildirir.

### *KÜRT-TÜRKMEN SAVAŞLARI*

Anadolu Selçuklu Devleti, bu başarılarına karşın, 1186-1205 döneminde bir iç bunalım tanır. Ca-

hen buna «genişleme içinde bunalım» adını verir. Bunalımın bir nedeni, önemli Türkmen göçleriyle ilgilidir. Horasan'da Harizmşahlılar ile Sultan Sancar'ı tutsak alan Türkmenler arasındaki savaşlar, 1880'lerden sonra Doğu Anadolu'ya bir Türkmen göçüne yol açmışa benzer. Musul, Rakka ve Urfa'da kışlayan bu Türkmenler, 1185 yılında Kürtler ile, Prof. Faruk Sümer'in «kartallar ile leyleklerin çatışması»na benzettiği kıyasıya bir vuruşmaya girerler. Cizre yöresinde başlayan çarpışma, Musul, Diyarbakır, Ahlat, Suriye, Malatya bölgelerine ve Azerbeycan'a yayılır. Kürtler, yenik düşerler. Bu vuruşma sonucu, tüccar kervanları soyulur, yollar kapanır, köyler ıssızlaşır. Doğu Anadolu birkaç yıl kargaşa içinde kalır. Türkmenler, kaçan Kürtlere yataklık eden 20 bin hıristiyanı tutsak edip parayla satarlar. Yöresel egemenler, yakıp yıkmaya karşı cezalandırma hareketlerine girişirler. Malatya ve Kapadokya'da kovuşturulan Türkmen, Toros dağlarından Kilikya'ya girer. Maraş geçitlerini tutan Ermeni Kralı Leon, Türkmen'i kılıçtan geçirir. Leon, Toros'u geçip Selçuklu arazisine girer. Halep çevresinde toplanıp Antakya'yı yağmalayan Türkmenleri de Haçlı Prensi Bohemond, 1187 yılında yok eder. Bu büyük karışıklığı yaratan Türkmenler, şeflerinin adıyla «Rüstem'in Türkmenleri» diye anılırlar. Hareketin daha sonraki Baba İshak ayaklanması gibi dinsel bir nitelik taşıyıp taşımadığı meçhuldür. Fakat Rüstem'in Ermeni Leon ile savaşta ölümünden sonra bile, Rüstem'in adı yaşar, bir bölüm Türkmen, Rüstem'in adıyla anılır.

## *SELÇUKLU DEVLETİ, ONBİR PRENSLİĞE BÖLÜNÜYOR*

Rüsem olayları sırasında, yaşı yetmişi aşan Kılıç Arslan, Selçuklu ülkesini, komşu Anadolu Türk beyliklerindeki geleneğe uygun biçimde, oğulları arasın-

da paylaştırır. Kılıç Arslan'ı, Selçukluların o tarihe değin, ellerinden geldiği ölçüde kaçındıkları bu paylaştırmaya iten nedenler belli değildir. Yaşlı babanın yerini almak için sabırsızlanan oğulların hiçbirini mirassız bırakmama ve aile arası savaşları önleme kaygısı gibi, artan Türkmen karışıklıklarına karşı Selçuklu prenslerinin denetiminde daha sıkı bir mücadeleye girme isteği ve bilemediğimiz başka nedenler, bu paylaşmaya yol açmış olabilir. Ne var ki, paylaşma, Türkmen etkinliğini ve aile kavgalarını çoğaltarak beklenenin tam tersi sonuç verir. Kılıç Arslan, daha sağlığında yaptığından pişmanlık duyar.

Paylaşma, Sultan'ın on oğlu ile kardeşini ve kardeşinin oğlunu kapsar. Oğullardan biri herhalde ölmüş olmalı ki, bölüşme onbir prens arasında gerçekleştirilir. Rükneddin Süleymanşah Tokat ve çevresini, Nasrettin Berkyarukşah Niksar bölgesini, Mugiseddin Tuğrulşah Elbistan eyaletini, Nurettin Sultanşah Kayseri çevresini, Kudbettin Melikşah Sıvas ve Aksaray'ı, Mu'izeddin Kayserşah Malatya'yı, Arslanşah Niğde'yi, Muhiyeddin Mes'utşah Ankara ve Çankırı çevresini, Gıyaseddin Keyhüsrev Uluborlu bölgesini, Kılıç Arslan'ın kardeşi Nizamettin Argunşah Amasya'yı ve oğlu Sancarşah da Konya Ereğlisi bölgesini alır.

O tarihte Selçuklu ülkesi Orta Anadolu'yu kapsayan bu eyaletlerden ibarettir. Başlangıçta Kılıç Arslan, yalnızca başkent Konya'yı elinde tutar ve «Sultan» unvanını taşır. «Melik» unvanlı Selçuklu prensleri ise, vasal hükümdarlar durumundadırlar: Feodal geleneğe göre, yılda bir kez askerleriyle Konya'ya gelip Sultan'a bağlılıklarını bildirmekle yükümlüdürler. Bunun dışında, eyaletlerini istedikleri gibi yönetirler, para bastırırlar, komşu devletlerle savaş ve barış yapabilirler. Örneğin Bizans'ın Kuzeybatı bölgesinde uç beyi durumundaki Ankara Meliki Mes'ut, Eskişehir çevresinde genişler. 1196'da taht iddiasındaki «düz-

mece» Aleksios'u destekler. Bu sâyede Mes'ut, Safranbolu, Gerede ve Bolu yörelerini kazanır. Ankara Meliki, daha sonra kendi başına Bizans İmparatoru ile belli bir para ve 40 parça Yunan ipekli kumaşı karşılığında barış yapar. İmparator'a Balkanlardaki savaşı için asker sağlar. Tokat Meliki Süleymanşah, 1194'te Samsun'u ve bâzı kıyı kalelerini alır. Güneybatıda Bizans sınırı karşısında uç beyi durumunda bulunan Uluborlu eyaleti meliki Gıyaseddin Keyhüsrev, 1188-1189'da Alaşehir halkının desteğini kazanarak kendisini imparator ilân eden Mankaphas'ı destekler. Mankaphas, Alaşehir'den kovulunca, Keyhüsrev'in buyruğuna verdiği Türkmen savaşçılarıyla Denizli ve Honas'ı yağmalar, ganimetler getirir. Daha önce Konya'da Sultan Kılıç Arslan da başka bir «düzmece» Aleksios ayaklanmasında, onun buyruğuna Türkmen savaşçı verir, Menderes bölgesini yağmalatır.

## *ALMAN İMPARATORU ANADOLU'DA*

Bu devletin paylaştırılması döneminde, meliklerin bağımsız savaş ve fetihlerinin sürmesine karşın, daha işin başında saltanat kavgası patlak verir. Sıvas Meliki büyük oğul Kudbeddin Melikşah, kendini veliaht ve Konya tahtının mirasçısı sayarak, daha babasının sağlığında başkenti ele geçirmeye kalkışır. Rüstem'in Türkmenlerinden kalanları toplayarak Konya üzerine yürür. Melikşah, babasıyla savaşta yenilir ve Türkmenler kırıma uğrarlarsa da, Sıvas Meliki, Erzincan sâhibi Mengücekli Behramşah'ın desteğiyle, babasını vezirinden ayırmayı başarır. Trabzon'a egemen Rum-Ermeni karışımı ünlü feodal Taronit ailesinden gelen Kılıç Arslan'ın veziri Gavras oğlu Hasan, Konya'dan uzaklaştırılır. Bundan yararlanan Melikşah, Türkmen desteğiyle, 1189-1190 kışın-

da Konya'ya girer ve yaşlı Kılıç Arslan'ı kukla durumuna getirir.

İşte bu sıralardadır ki, Alman İmparatoru «Kızılsakal» Frederik'in Haçlı Seferi başlar. Frederik, 1188 yılında Konya Sultanı'na, Anadolu'dan geçiş izni elde etmek için bir Alman soylusunu yollar. Kılıç Arslan'ın elçisi, 1190 Şubatında Alman soylusu ile birlikte Edirne'ye gelerek Frederik'e, Sultan'ın işbirliğine hazır olduğunu bildirir. Birkaç gün sonra Konya'da egemenliği eline alan Kudbeddin Melikşah'ın elçisi Edirne'ye ulaşır. İkinci elçi de Anadolu'dan geçişte işbirliği vaadinde bulunmakla birlikte, daha çok Alman İmparatoru'nun Melikşah'a karşı bir Anadolu politikasına katılmasını engelleme çabasındadır.

İmparator, 1190 Nisanında, Türkmenlerle çevrili olmakla birlikte, henüz Bizans elinde bulunan Alaşehir ve Denizli'den yola çıkarak İkinci Haçlı'nın yolunu izler. İlkin Türkmenler, Alman ordusunu rahat bırakırlar, ordunun yolundan uzaklaşarak dağlara çekilirler. Almanlara hayvan ve yiyecek satarak ticaret yaparlar. Fakat Keyhüsrev'in uç meliki bulunduğu Uluborlu bölgesine ulaşınca, durum değişir. Dağ ve geçitlerde Türkmenler, Alman ordusuna hayli yitik verdirirler. Akşehir önlerine değin akınlar sürer. Selçuklu elçileri, Türkmen saldırılarını İmparator'a «Onlar hiçbir yasaya itaat etmeyen yağmacılardır. Sultan'la bile savaşmaktan çekinmezler» diye açıklarlar ve «Sultan'a itaatsiz âsilere İmparator'un indirdiği darbelerden sevinç duyduklarını» belirtirler. Uluborlu Meliki Keyhüsrev'in Türkmen akınlarını körükleyip körüklemediği belli değildir. Fakat Konya'nın fiilî egemeni Melikşah'ın Türkmenleri İmparator'a karşı savaşa yönelttiği söylenebilir. Alman kaynaklarında da bu Türkmenler «Rostagnus» adlı şefin Türkmenleri olarak geçer. Rüstem adının ölümünden sonra bile canlı kaldığı ve Melikşah'ın Türkmenlerinin bu adla anıldığı düşünülebilir. Ayrıca An-

kara Meliki Mes'ut da, Melikşah ile işbirliği hâlinde Haçlı ile savaşa katılır. Bu durumda Kılıç Arslan'ın elçileri, çâreyi İmparator'un yanından sıvışmakta bulurlar. «Kızılsakal», Türkmenlerle savaşa savaşa, Konya Sultanı'nı cezalandırmak üzere Akşehir ovasından Konya önlerine gelir. Barış isteyen Kılıç Arslan, Alâeddin tepesindeki kaleye kapanmaktan başka çâre bulamaz. Oğlu Melikşah ise, kenti korumaya çalışır. Ama Almanlar kente girip çarşıları yağmalarlar, kırım yaparlar. Yenilgi, Melikşah'ın prestijini azaltır ve kardeşi Ankara Meliki ile arasını açar. İşlerin düzeltilmesi, yaşlı Kılıç Arslan'a bırakılır. Kılıç Arslan, «iktidarın kendi elinde değil, oğlunda olduğu için» olayların meydana geldiğini ileri sürerek Alman İmparatoru ile barış yapar. Bu kez Türkmen saldırılarına karşı 25 Selçuklu soylusunu rehin alan İmparator, Karaman'a doğru yola çıkar. Soylu rehineler, saldırıları önleyemediklerinden yolda öldürülür. Böylece Anadolu'dan geçen Haçlı seferleri son bulur.

## *SULTAN KILIÇ ARSLAN'IN ÂVARELİK YILLARI*

Alman İmparatoru'na karşı Konya yenilgisi, kendisini Selçuklu tahtının mirasçısı sayan Melikşah'ı zayıflatır. 1191'de Malatya'dan çıkartmak istediği kardeşi Muizeddin, Selâhattin Eyyubî'ye sığınır, Eyyubî ailesinden kız alıp damat olur. Selâhattin, Diyarbakır fethine yöneldiğinden, Muizeddin prensliğine daha sağlam biçimde yerleşir. Melikşah, babası Kılıç Arslan'ı da yanına alarak kardeşi Sultanşah'ın Kayseri eyaletini fethe yönelir. Kılıç Arslan, bir fırsatını bularak Kayseri'ye kaçar. Kenti alamayan Melikşah, Konya'ya dönerek sultanlığını ilân eder. Konya, Sıvas ve Aksaray onun elindedir. Böylece ihtiyar Kılıç Arslan için, Melikşah'a karşı destek sağlamak üzere oğulları arasında bir mekik dokuma dönemi başlar.

1970

Yıllık yazarları, bu «âvare» dönemi pek acıklı anlatırlar:

«Yaşlandığı zaman topraklarını oğulları arasında paylaştırdı. Onların arasında fakir ve yoksul bir adam gibi yaşadı. Hangi oğlunun yanına gitse, oğlu rahatsız oluyor, o da onu bırakarak başka oğlunun yanına gidiyordu»[11].

Kılıç Arslan, sonunda Rum bir kadından doğma oğlu Uluborlu Meliki Keyhüsrev ile anlaşır. Keyhüsrev, Melikşah hizmetindeki Rüstem'in Doğu Türkmenlerine karşı, Güneybatı Bizans sınırındaki Türkmenlerin desteğine sâhiptir. Onların yardımıyla Keyhüsrev, Konya'yı ele geçirir, Aksaray'a saldırır. Kılıç Arslan sultan, Keyhüsrev veliahttır. Fakat 77 yaşındaki Sultan, 1192 yılında ölür.

## *DEVLETİN BİRLİĞİNİN YENİDEN KURULMASI*

Kutbeddin Melikşah, doğal olarak Keyhüsrev'in sultanlığını tanımaz. 1193-1194 kışında kardeşi Sultanşah'ı öldürerek Kayseri'yi ele geçirir. Elbistan'daki kardeşi Mugiseddin'e saldırır. Elbistan Meliki, Ermeni Prensi Leon'un vasalliğini kabul edip, onun desteğiyle yenilgiden kurtulur. Fakat Melikşah ölür. Devleti birleştirme girişimi, Tokat Meliki Rükneddin Süleymanşah'a geçer. Süleymanşah, Sıvas ve Aksaray'da Melikşah'ın mirasçısı olur. 1197 yılında Konya'yı kardeşi Keyhüsrev'den alır. Niksar ve Amasya'yı ele geçirir. 1201'de Malatya'ya sâhiptir. Saltukoğullarından Erzurum'u kazanır. Elbistan'ı vermek koşuluyla, kardeşi Mugiseddin'e Erzurum Beyliği'ni bırakır. 1202'de Gürcülere karşı ağır bir yenilgiye uğraması, onu zayıflatamaz. 1204'te Ankara'yı alır. Ankara Meliki kardeşi Mes'ut'u, Bizans işbirlikçisi diye öldürür. Dördüncü Haçlı Istanbul'a girdiğinden, Bizans, müttefiki Mes'ut'un yardımına gelemez. Konya'yı yitiren Sultan Keyhüsrev de Istanbul'a sığınmaktan başka yol

bulamaz. Böylece Selçuklu Devleti'nin birliği yeniden sağlanır ve Konya Sultanlığı, «merkeziyetçi» bir devlet olmaya yönelir. Fakat bu merkeziyetçi devletin kurucusu Süleymanşah çabuk ölür, mirası Istanbul'a kaçan kardeşi Gıyaseddin Keyhüsrev'e kalır. Keyhüsrev, oğulları Alâaddin Keykubat ve İzzettin Keykavus ile birlikte uzun süre Istanbul'da yaşar, sık sık saraya çağırılır. İmparator ona 10 bin altın dinar ödenek bağlar. Feodal soylulardan Mavrozomez'in kızı ile evlendirir. Bir Frenk beyi ile düello yaptığı belirtilen eski sultan, 1204'te Haçlıların Istanbul'u kuşatması üzerine, kayınpederi Mavrozomez'in malikânesine çekilir. Süleymanşah bu sırada ölür, altı yaşındaki oğlu Kılıç Arslan III. tahta çıkar. Uluborlu Türkmenleri üzerinde etkinliği olan eski sultana bağlı kalan beyler, çocuk sultana bağlılık göstermezler. Özellikle Bizans sınırı Türkmenlerinin uç beyliğine atanan eski Dânişmendli hükümdarı Yağıbasan'ın oğulları, Keyhüsrev'i Konya tahtına çağırmayı kararlaştırırlar. Onu bulmak üzere, Anadolu Selçuklu Devleti halklarının konuştuğu beş dili* çok iyi bilen Hacip Zekeriya'yı keşiş kılığında yollarlar. Bu çağrı üzerine, Keyhüsrev, uç Türkmenlerinin yanına gider ve eski kenti Uluborlu'yu ele geçirir. Oradan Türkmenlerle ilerleyip Konya'yı kuşatır. Konya direnir. Kentin kadısı Tırmizî, «Bizans'ta islâma aykırı yaşam süren Keyhüsrev'in sultan olamıyacağı» yolunda fetva verir. Ama Konya'ya rakip bulunan Aksaray, Keyhüsrev'i çağırınca, Konya, eski sultana kapılarını açar. Keyhüsrev, Sultan Kılıç Arslan III.'e eskiden babasına ait olan Tokat eyâletini vaadeder. Ama Konya'ya girince, onu bir kaleye hapseder ve öldürtür (1205).

---

* Bu beş dil Türk, Rum, Fars, Ermeni ve Süryanî dilleri olsa gerektir.

## *MERKEZİYETÇİ DEVLET VE ULUSLARARASI TİCARET*

İkinci kez tahta çıkan Keyhüsrev, merkezi devletin dağılmasına izin vermez. Merkeziyetçi devlet, Anadolu kargaşalıkları sırasında çok uzun süre aksayan uluslararası ticaretin canlandırılmasını kolaylaştırır. Bu ticaret yolları üzerindeki ünlü Selçuklu kervansarayları o tarihlerde görülmeye başlar. Bu dönem Selçuklu savaş ve fetihlerinde, ticaretin geliştirilmesi başlıca etken olur. Örneğin Konya Sultanlığı ile Ege bölgesi Rum kentleri arasında ekonomik ilişki gelişir. Konya tüccarları bu kentlere giderler. Ünlü Honaz panayırına Selçuklu tüccarları katılırlar. Marksist tarihçi P. Tivčev'e göre, Ege'deki Bizans'tan kopma eğilimleri, Konya ile gelişen ekonomik ilişkilerin sonucudur. 1188-1189 yıllarında Alaşehir'de kendini imparator ilân eden ve adına para bastıran Mankaphas, halkın tam desteğini kazanır. Tivcev, bu desteği, «Alaşehirlilerin Konya Sultanlığı ile ekonomik ilişkilerde bulunuşları nedeniyle, merkezî otoriteden kopmayı yeğledikleri» biçiminde açıklar[12]. Uluborlu Meliki Gıyaseddin Keyhüsrev, Türkmen savaşçı vererek Mankaphas'a yardımcı olur. Bu yardım sonucu, Denizli bölgesi Türkmen'e geçer. Keyhüsrev, Konya Sultanı iken de, 1196 sonları ya da 1197 başlarında ticarî nedenlerle Bizans'a karşı savaş yapar. Mısır Sultanı'nın yolladığı iki Arap atına el konulmasını bahane eden İmparator Aleksios III., Konya'dan Bizans'a gelen islâm ve hıristiyan tüccarları hapseder, tüm mallarını ve yük hayvanlarını alır. Keyhüsrev, Menderes boyunca ilerler ve nehir üzerindeki Antakya kentini kuşatır. Kent düşmezse de, akınlar sürer. Süleymanşah (1197-1204) döneminde de benzer bir çatışma görülür. Süleymanşah, daha Tokat Meliki iken, 1194'te Samsun'u alarak Konya Devleti'ni ilk kez denize çıkarır. Daha önce Ünye ve Bafra'da

sık sık Selçuklu varlığı görülürse de, Samsun ile önemli bir liman elde edilir. Bizans İmparatoru Aleksios III., 1200 yıllarına doğru Frangopilos adlı birine altı gemi vererek Karadeniz'e yollar. Bu kişi, Samsun'a gidip gelen ticaret gemilerini iki ay boyunca acımasızca yağmalar, bâzı tüccarları öldürür. Istanbul'a gelen bu islâm ve hıristiyan tüccarlar, mallarını alabilmek için mahkemeye, kiliseye, saraya başvururlar. Oysa bu malların satışından sağlanan paranın büyük bölümü İmparator'un hazinesine gider. İmparator, tüccarın parasını vermeye yanaşmaz. Selçuklu uyruğu olan tüccarın çoğu, Konya Sultanı'na başvururlar. Süleymanşah, İmparator'dan tüccarın zararının karşılanmasını, tazminat verilmesini ister. Savaşı göze alamayan İmparator, tazminat ve yıllık haraç öder. Ne var ki, Istanbul'da Lâtin Devleti'nin kurulmasıyla başlayan karışıklıklar sırasında, 1204 ya da 1205 yılında Samsun, Türklerin elinden çıkar.

*DENİZE ÇIKIŞ KAVGASI*

Dördüncü Haçlı, Istanbul'da bir Lâtin İmparatorluğu kurar, ama Anadolu'da otorite kurmayı başaramaz. İznik ve Bitinya Dükalığı'nı teslim almaya giden Haçlı soylusu Louis, İzmit'ten öteye geçemez. 1204'te İznik'e yerleşen Bizans feodallerinden Laskaris, 1206 yılında kendisini imparator ilân eder. Eski imparator ailesi Komnenos'lardan David ve Aleksios, Gürcü Kraliçesi Tamara'ya sığınırlar. Tamara'nın sağladığı askerle, Aleksios, Trabzon'u alır ve orada Fâtih Mehmet zamanına değin yaşayacak bir devlet kurar (1204-1461). Kardeşi David ise, Batı Karadeniz'de Sinop ve Ereğli kıyı kentlerini ele geçirir, Samsun'u alır. Laskaris'e karşı Sakarya boylarında ilerler. Komnenos kardeşler, İznik'teki Laskaris kadar, Karadeniz'e çıkmak isteyen Selçuklular açısından da bir tehdit olur. Tarihçi İbn-ül-Esir, onun için «Türklere

denizi kapadı» der. Komnenos tehdidi, 1206 yılında Laskaris-Keyhüsrev ittifakını doğurur. Sürgün döneminde kayınpederi Mavrozomez'in yanında yaşayan Keyhüsrev, Konya tahtını ele geçirmeye çağırılınca, Laskaris'in arazisinden geçmek zorunda kalır. Laskaris, geçiş izni vermek için, Mankaphas olayları sırasında Selçukluların eline geçtiği anlaşılan Denizli ve Honas'ın geri verilmesini ister. Keyhüsrev'in sonradan sultan olan iki oğlu İzzettin ve Alâaddin'i İznik'te rehin tutar. Oğullarının İznik'ten kurtuluşuyla, Keyhüsrev'in iki kenti geri verme yükümlülüğü ortadan kalkar. Komnenos'lara karşı Selçuklu desteğine muhtaç bulunan İznik İmparatoru Laskaris, Keyhüsrev'in ittifakını sağlamak amacıyla 1206 yılında Denizli ve Honas'tan vazgeçer. İki kent, Selçuklu vasali olarak Sultan'ın kayınbabası Mavrozomes'e bırakılır*. Bu ittifak sâyesinde, Laskaris, David'i yenilgiye uğratır. Samsun, Laskaris vasali bir Rumun eline geçer.

## *AKDENİZ'E ÇIKIŞ*

Samsun'u yitiren Selçuklular için, Akdeniz'e ve Karadeniz'e çıkmak başlıca amaç olur. Rusya ve Mısır arasında Anadolu üzerinden ekonomik bağlantıyı sağlamak, devlet ve tüccarlar bakımından önemli bir zenginleşme kaynağıdır. Lâtin işgaliyle Bizans İmparatorluğu'nun dağılışı, denizlere doğru bu genişlemeyi kolaylaştırır. Örneğin Mısır-Kıbrıs-Anadolu ticaretinde önemli bir liman olan Antalya, bir İtalyan ma-

---

* Mavrozomes, hıristiyan kalmakla birlikte, Konya Selçuklu Devleti'nin en güçlü döneminde büyük komutan ve yöneticilerden biri olur. «Beylerbeyi» unvanını kazanır. Ölünce, Denizli ve Honas, Selçuklu Devleti'ne katılır. Ama Mavrozomes ailesi Konya'da etkinliğini sürdürür. 1297'de Konya'da hıristiyan olarak ölen Mihail'in yazıtında Yunanca «Amiras olanes» yazar. Bu söz, «Emir'in oğlanı», yâni oğlu anlamınadır.

ceracının eline düşer. Oysa İkinci Haçlı döneminden beri Antalya çevresi Türkmenlerle doludur. Antalya yolu üzerindeki Isparta, Kılıç Arslan III. (1204-1205) zamanı Konya Devleti'ne geçer. Antalya'daki Lâtinlerin kötü davranışlarından yakınan Mısır tüccarlarını kabul eden Keyhüsrev, Türkmen'le çevrili bu kent üzerine yürür. Lâtinler, Antalya'yı Kıbrıs Kral Naibi'ne vererek durumlarını kurtarmaya çalışırlar. Ne var ki, Antalya Rum senyörlerinin arazileri kentin dışındadır. Türkler bu araziyi kolayca istilâ ederler. Bu nedenle, Rum eşrafı, Lâtinlerden farklı olarak Antalya'yı Sultan'a vermekten yana çıkar. Keyhüsrev, 1207 yılında Antalya'yı alır. Konya'nın eski sipahilerinden iken yükselen Yavlak-arslan, Sultan'ın sancağını Antalya surları üzerine diker. Sultan, Antalya çevresine hıristiyan ana-babadan doğma köle kökenli komutanı Ertöküş'ü vâli olarak atar. Akdeniz ticaretine egemen bulunan Venediklilere kapitülasyon niteliğinde geniş haklar tanır. Olaylardan etkilenen tüccarın zararlarını hazineden öder.

Şimdi sıra, Trabzon ile rekabet edebilecek nitelikteki bir Karadeniz limanının ele geçirilmesine gelir. Sinop, bu bakımdan Samsun'a göre daha avantajlı bir limandır. Fakat Keyhüsrev, bunu gerçekleştirmeye vakit bulamadan İznik İmparatoru Laskaris ile tutuştuğu savaşta ölür (1211). Savaşın nedeni, Antalya'da önemli ticaret çıkarları elde eden ve Istanbul Lâtin Devleti'ne egemen bulunan Venediklilerin entrikalarına, Keyhüsrev'i Istanbul'da konuk eden eski imparator Aleksios III.'un Laskaris'e karşı yardım isteğine ve Türkmenlerin İznik-Konya Devleti sınırlarında çıkardıkları karışıklıklara bağlanır. Keyhüsrev, Menderes nehri üzerindeki Antakya'ya saldırır, kent yakınında Laskaris ile savaşır. Savaşı kazandığı halde, düşmanı kovalarken vurulur...

Keyhüsrev'in ölümü, Konya tahtına kimin geçeceği konusunda bir çekişme yaratırsa da, iç müca-

dele, Kılıç Arslan II. dönemindeki boyutlara ulaşmaz. Gerçi Keyhüsrev de oğlu İzzettin Keykavus'a Malatya, öteki oğlu Alâaddin Keykubat'a Tokat eyaleti yöneticiliğini verir. Üçüncü oğul Keyferidun Antalya'da bulunur. Fakat Keyhüsrev oğullarına Kılıç Arslan gibi geniş yetkiler tanımaz. Büyük oğlu İzzeddin Keykavus'u veliaht atar. Bununla birlikte, İzzeddin Keykavus, veliaht seçildiği için değil, büyük komutanların çoğu onu desteklediği için tahta çağırılır. Malatya'dan gelip Kayseri'de tahta çıkar. Ne var ki, Tokat'taki oğul Keykubat da Erzurum'da özerk bir beylik sâhibi amcası Mugiseddin ve Ermeni Kralı Leon I.'in desteğiyle Kayseri'ye yürür, kuşatır. Fakat İzzeddin, çok para ve bol tahıl verme vaadleriyle Ermeni Kralı'nı seferden vazgeçirmeyi başarır. Erzurum sâhibi de ülkesine döner. Gücü azalan Keykubat, Kayseri kuşatmasını bırakıp Ankara'ya kapanır. Kastamonu Türkmenlerinin desteğini kazanır ve Konya'daki kardeşi Sultan Keykavus'a karşı akınlar düzenler. Ama Ankara uzun bir kuşatmaya dayanamaz. Teslim olan Keykubat, Malatya yakınında bir kaleye hapsedilir. Antalya'daki Keyferidun ise, bu limanı yeniden ele geçirme çabasındaki Kıbrıs Lâtinleriyle anlaştığından, hayli güçlük yaratırsa da, yenilir ve ölür.

Konya, Sultanı, kardeşi Keykubat ile mücadelede bulunduğu sırada Bizans ile ittifak yapar. İznik İmparatoru Laskaris, Trabzon Komnenos'larının yanı sıra, Anadolu'da genişlemek isteyen Istanbul'daki Lâtin Devleti ile mücadelededir. Selçuklu ittifakı, bu nedenle Laskaris açısından büyük önem taşır. Oysa güçlü Selçuklu Devleti için, İznik İmparatorluğu kolay bir lokmadır. Buna karşın iki devlet, karşılıklı sınırlara saygı ilkesine dayalı barış yaparlar ve dostluk kurarlar. Bu barış, yarım yüzyıl sürer. Güçlü Konya Devleti, uç Türkmenlerini de itaat altında tutabildiğinden, Batı Anadolu'da Türkmen ilerlemesi engellenir. Ancak Mogol istilâsıyla Konya Devleti za-

yıflayınca, Türkmen yeniden Batıda harekete geçebilir.

*KARADENİZ'E ÇIKIŞ*

Bizans ile sürekli barışa bağlı kalan Selçuklu Devleti, Kuzeyde Karadeniz Rum Devleti'ne, Güneyde Ermeni Devleti'ne karşı genişler. Fırat ötesinde ve Suriye'deki beylikler üzerinde etkinlik kurar. Keykavus, ilkin Karadeniz'e çıkmaya yönelir. Laskaris, Trabzon İmparatoru'nun kardeşi David'i Ereğli ve Amasra limanlarından çıkarır. Trabzon İmparatoru, Sinop'u elinde tutmaya çalışır. Bu çekişmeden yararlanan Keykavus I., Sıvas'tan yola çıkıp Sinop'u kuşatır. Türkmenlerin avlanmakta olan Trabzon İmparatoru'nu yakalayıp Sultan'a getirmeleri, Sinop'un alınmasını kolaylaştırır (1214). Aleksios, Sinop'u bırakması ve Selçuklu Devleti'nin vasalliğini kabullenmesi koşuluyla serbest bırakılır. Trabzon İmparatoru, Sultan'ın savaşlarında 1200 kişilik bir askerî birlik bulunduracak, yılda 12 bin altın dinar ve çeşitli eşya verecektir.

Keykavus, hıristiyan kenti Sinop'a Selçuklu kentlerinden «zengin ve saygıdeğer» müslümanlar toplatarak yerleştirir. Değerli arazilerinden ve taşınmaz mallarından ayrılmakta isteksiz olan zenginlerin göçü, mülklerinin hazinece değeri pahasına satın alınması yoluyla kolaylaştırılır. Fakat halkının çoğu hıristiyan olan Sinop'a Hetum adlı, belki de islâm olmuş bir Ermeni reis atanır.

Sinop ve Antalya fethinden sonra, Ermeni Krallığı yönünde ilerleme başlar. Ermeni Kralı, Keykubat-Keykavus mücadeleleri sırasında Torosları aşarak Ulukışla, Ereğli ve Lârende'yi (Karaman) ele geçirir. Keykavus, 1216 yılında bu kaleleri geri alarak Ermeni Kralı'nı Torosların ötesine sürer. Ulukışla, daha sonra Selçukluların önemli bir askerî üssü du-

rumuna getirilir. Keykavus, Eyyubî prensleri arasındaki mücadelelerden yararlanarak Kuzey Suriye yönünde genişlemek ister. Fakat Eyyubî prensleri aralarında uzlaşınca, Selçuklu ordusu Suriye'de Eşref karşısında yenilgiye uğrar (1218). Keykavus, öcünü Fırat'ın ötesinde Eyyubîlerin denetimindeki Diyarbakır eyaletinde almayı dener. Diyarbakır (Amid) kentindeki Artukoğlu kolu ile ve yöresel Kürt beyleriyle işbirliği yapar. Ne var ki, Malatya'da sefer hazırlığı sırasında ölür (1220).

*EN BÜYÜK SULTAN «ULUĞ KEYKUBAT»*

Keykavus'un tahtta yerini alabilecek yaşta bir oğlu yoktur. Yeni sultanın seçimi, büyük komutanlara kalır. Komutanlar tartışmalardan sonra, Keykavus'un uzun yıllardır hapiste tuttuğu kardeşi Alâaddin Keykubat üzerinde anlaşırlar. Keykubat'ı hapishaneye götüren Beylerbeyi Seyfettin Ayaba, şimdi onu hapisten çıkarmakla görevlendirilir.

Alâaddin, Anadolu Selçuklularının en büyük sultanıdır. O, «Uluğ Keykubat» diye anılır ve Selçuklular sonrası Türk beyleri, soyluluklarını, Keykubat'ın atama buyruklarıyla kanıtlamaya çalışırlar. Keykubat, bir yandan Karadeniz ve Akdeniz'e açılma çabasına hız kazandırırken, öte yandan komutanların gücünü azaltmaya önem verir. Komutanların mevkii, büyük servetler edinmelerine olanak sağlar. Büyük servet ise, kendilerine bağlı adamların sayısını artırarak, komutanların mevkilerini güçlendirir. Sultan'ın sarayında günde 30, Beylerbeyi Ayaba'nın konağında 80 koyun kesilir. Uluğ Keykubat, daha önceleri de uygulanmış bir yönteme başvurarak, büyük komutanların servetlerini eritme yoluyla güçlerini kırmayı dener. Onları, keselerinden harcayarak Konya ve Sıvas'ı sağlam surlarla çevirmeye zorlar. Bu fırsatı «ganimet» bilmelerini söyler[13]. Konya, çevresi

5-6 kilometreyi bulan 18 metre yüksekliğindeki kalın duvarlarla çevrilir. Her 40 metrede bir kule kurulur. 140 komutan, 140 kale burcu yapar ve burcun üzerine yaptıranın adı yazılır[14]. Böylece büyük komutanların serveti eritilir. Keykubat, komutanların saraya ve toplantılara silâhlı adamlarıyla gelmelerini yasaklar. Daha sonra uygun bir zamanda sarayına çağırdığı büyük komutanları öldürtür ya da hapseder, kalan servetlerini ve kölelerini ellerinden alır.

*KIRIM SEFERİ*

Keykubat, bir yandan komutanları servetsizleştirip disiplin altına alırken, öte yandan devletin uluslararası ticaret yoluyla zenginleştirilmesine büyük önem verir. Selçukluların Akdeniz'de sağlam biçimde yerleşmesini sağlar. 1221 yılında Alâiye'yi (Alanya) ve Alanya ile Antalya arasındaki Alara kalesini alır. Alanya'yı barış yoluyla bırakan sâhibi Kyr Vart'a, karşılığında Akşehir'i ikta eder. Birkaç büyük köyü de ona mülk olarak verir. Sultan, kışlık dinlenme merkezine dönüştürdüğü Alanya'da ve Sinop'ta tersaneler kurar. Akdeniz ve Karadeniz'de ilk Selçuklu donanmasını meydana getirmeye çalışır. Gerçi Selçuklu donanması Venedik, Ceneviz vb. donanmaları karşısında pek cılızdır, fakat yine de bir Kırım Seferi'ni başarabilecek güçtedir.

Alanya'ya yerleşen Keykubat, 1121-1125 yıllarında kıyı boyunca Manavgat ve Anamur'u alarak Silifke'ye doğru genişler. Silifke'de Ermeni Krallığı'na bağlı olarak Haçlı şövalyeleri vardır. Selçuklu ordusu, Rum soylusu Mavrozomes'in komutasında Konya'dan Güneye ilerleyerek Mut ve Ermenek bölgesini alır, Silifke'ye yaklaşır. Bu uç bölgesi, oraya uç beyi atanan Kamereddin'in adıyla anılır. Ermenilerden alınan bu uç eyaletine Türkmenler yerleştirilir.

Karamanlılar, bu Türkmenler arasındadır*.

Akdeniz'de mevkiini güçlendiren Keykubat, Trabzon Rum Devleti'nin Karadeniz'deki ticarî üstünlüğüne son vermeye yönelir. Kırım ile Anadolu arasında canlı bir ticaret vardır. Anadolu tüccarları Kuzeye kumaş ve baharat götürür, kürk, bal, köle ve câriye getirirler. İslâm ülkelerinde çok aranan bu mallar, önemli bir transit ticaret kaynağıdır. Bu ticarette Sinop ve Trabzon rakip durumdadırlar. Mogolların 1223'de Kırım'ı ilk istilâsında Suğdak liman kentinden birçok tüccar, servetleriyle birlikte Selçuklulara sığınır. Batan bir geminin mallarına Selçuklular geleneğe uygun olarak el koyarlar. Mogol fırtınası gelip geçer. Fakat Trabzon Devleti, batan geminin vasalleri olan Kırım'dan haraç getirdiğini, haraca el koymanın açık bir düşmanlık olduğunu ileri sürer. Mogol, Suğdak'tan hemen ayrıldığından, bir müdahale olmazsa, Trabzon, Karadeniz limanlarının kendisine ait olduğunu iddia edecektir. Selçuklu Devleti, bunu kabule hazır değildir. Keykubat, Kastamonu bölgesi uç Türkmenlerinin beylerbeyi Hüsameddin Çoban'ı 1225 yılında Karadeniz donanmasıyla Kırım Seferi'ne yollar. Çoban, Suğdak'ı alır, bir câmi yaptırır ve garnizon yerleştirir. Suğdak, ikinci Mogol istilâsına değin (1239), Selçuklu elinde kalmışa benzer**.

---

* Karamanlılar belki de 1240 Baba İshak isyanından sonra buraya getirilmiş olabilirler.

** Bir Antalya tüccarının yakınması, sefere gerekçe sağlar· Suriye'den Kilikya - Antalya - İç Anadolu yoluyla Karadeniz'e giden tüccar, Antalya Franklarından, Kilikya Ermenilerinden ve Kırım'daki Ruslardan yakınır, Keykubat'ın adaletine sığınır. Sultan, tüccarın zararını öder ve Kırım seferi yapar. Öteki Selçuklu ülkesi tüccarları da Kırım'da zarara uğrayanlar arasındadır.

## *DOĞU ANADOLU, DEVLETİN DIŞINDA KALIR*

Suğdak, Sinop ve Antalya limanlarıyla Kuzey-Güney ticaretinde söz sâhibi olan Selçuklular, devletin kurucusu Süleymanşah'ın başlattığı geleneksel Doğuda genişleme politikasına yönelirler. Ne var ki, bütün çabalara karşın, Selçuklu Devleti, Maraş - Malatya - Sıvas çizgisini pek geçemez. Güçlü Keykubat, Fırat'ı aşarak Doğuda genişlemeye önem verirse de, bu kısa süreli olur. Doğu Anadolu, Konya'ya değil, İran, Irak ve Suriye'de kurulan öteki devletlere bağımlı kalır.

Keykubat, Doğu politikasına yönelirken, Urfa, Harran, Ahlat (Van) bölgesinde Eyyubî Eşref egemendir. Mardin'de, Harput'ta ve Diyarbakır'da (Amid) Artukoğulları'nın çeşitli kolları bulunur. Fırat Batısında Kâhta, Adıyaman, Çemişkezek gibi kalelere de sâhip bulunan Artukoğulları'nın Amid ve Hısn-ı Keyfa kolu, duruma göre, Eyyubî ya da Selçuklu himayesini arayarak varlığını sürdürür. Keykubat, Şam Eyyubîleri ve Amid Artukîleriyle çatışan Eşref ile uzlaşarak Fırat Batısındaki Artukoğlu kentlerine saldırır. Bu başarı, Eşref'in ve öteki Eyyubîlerin Selçuklulara karşı birleşmelerine yol açar. Fakat Artukoğlu'nun yardımına gelen Eyyubî ordusu yenilir. Kâhta, Adıyaman ve Çemişkezek Selçuklu'ya geçer (1127). Amid Artuklu kolu, Selçuklu vasalliğini kabul eder. Keykubat, Eyyubî hükümdarı Âdil'in kızıyla evlenerek onlarla ilişkilerini düzeltmeye çalışır.

Bu sırada Celâlettin Harizmşah tehlikesi belirginleşmeye başlar. Mogolların önünde yenik düşen Harizmşah, kalabalık Kıpçak kabileleri ve savaşçılarıyla Azerbeycan'a yerleşir. Gürcüleri ağır yenilgilere uğratır. Kâfir Mogollara karşı savaşın şampiyonu olarak, islâm hükümdarlarından ve Keykubat'tan destek ve para ister. Fakat o, Doğu Anadolu'da da genişleme eğilimi gösterir. En azından bâzı Anadolu

beyleri, Selçuklu'ya karşı güçlü Harizmşah'ın desteğini aramaya koyulurlar. Keykubat, bağımsız Erzincan ve Erzurum beyliklerini denetim altına alarak bu tehlikeyi önlemeye çalışır.

*DOĞUDA GENİŞLEME*

Erzican'da Mengücekoğulları vardır. Bu ailenin öteki iki kolu, Doğukarahisar ve Divriği'de egemendir. Erzincan sâhibi Mengücekoğlu Behramşah, altmış yıllık hükümdarlığında Selçuklulardan kız alıp verir ve onların sâdık bir vasali olarak kalır. Erzurum'da da Selçuklu soyundan Mugiseddin Tuğrulşah'ın Konya Sultanlığı'ndan bağımsız beyliği vardır. Tuğrulşah, özellikle Van bölgesindeki Ermanşah ülkesinin mirası yüzünden Eyyubî Eşref ile çatışıp Ahlat'ı Eşref'e kaptırdıktan sonra, Konya yörüngesinde politika izler. Her ne kadar Sıvas-Sinop ekonomik çıkarlarına karşı Erzurum-Trabzon ekonomik çıkarları birleşirse de, Tuğrulşah, Selçuklu çizgisinden pek ayrılmaz. XIII. Yüzyılın başında Kars'ı alan Gürcülere karşı da, oğlunun hıristiyan olması koşuluyla Gürcü Kraliçesi Rosudan ile evlenmesini kabullenerek barış sağlar. Ne var ki, Tuğrulşah ve Behramşah 1225 yılında ölürler. Keykubat'ın himaye ettiği Erzurum beyleriyle çatışan Behramşah oğlu Davudşah, Konya Sultanı'na bağlılığını yenilemekle birlikte, durumunu güvenli görmez. Selçuklu'ya karşı yeni ittifaklar arar. Erzurum'da babasının yerine geçen Cihanşah'a, Eyyubî Eşref'e, Harizmşah'a ve hatta Alamut Haşhaşî şefine ittifak önerir. Karşılığında Kemah kalesini vermeyi vaadeder. Keykubat, kendisine karşı bir koalisyonun kurulmasını beklemeden Erzincan'a saldırır. Davudşah, uzlaşmak zorunda kalır. Yaşam boyu ikta olarak Akşehir ve Ilgın'ı alır ve Erzincan'ı Selçuklu'ya bırakır. Doğukarahisar da, Kırşehir iktaı karşılığı Selçuklu'ya geçer. Böylece, 1252 yılına kadar

süren Divriği kolu dışında, Mengücekoğlu soyu son bulur. Keykubat, Alanya'nın eski sâhibi Kyr Vart'ın kızından doğma oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'i Mengücekli Meliki yapar. Antalya bölgesi komutanı Ertöküş'ü de yanına atabey unvanıyla verir. Eyyubî prensesinden doğma bir yaşındaki oğlu İzzeddin Kılıç Arslan'ı da veliaht atar.

Keykubat, Erzincan'dan sonra Erzurum üzerine yürümek niyetindedir. Fakat Trabzon ile bir çatışma ve Erzurum'un Eyyubî Eşref himayesine girişi bunu engeller. 1226 yılında Harizmşah birlikleri Erzurum çevresini yağmalarlar ve Eşref'e ait Ahlat'a saldırırlar. Cihanşah, Eşref'in yardımına gider. 1228'de de, Eşref, Ahlat Vâlisi'ni bir birlikle Erzurum'a Cihanşah'ı savunmaya yollar.

Eşref ve Cihanşah ile arası açılan Keykubat, Harizmşah ile iyi ilişkiler sürdürmeye özen gösterir. Harizmşah'ın saldırdığı Eşref ve Cihanşah, Konya Sultanı'nın da hasımlarıdır. Hatta Harizmşah'ın 1227 Ahlat kuşatmasında, iki devletin Eşref'e karşı ittifakı bile söz konusu olur. Keykubat, oğlu Gıyaseddin'e Harizmşah'ın kızını alır. Ne var ki, Harizmşah'ın 1229'da Ahlat'ı almasıyla durum değişir. Bu yengi üzerine Keykubat'ın vasali Diyarbakır Artuklu beyi, Harizmşah himayesine girer. Harizmşah'a karşı Eşref'in ittifakını kabullenen Erzurum'un Cihanşah'ı da saf değiştirir. Keykubat'a karşı Harizmşah ile birleşir. Kuvvet dengesi ters dönünce, Keykubat derhal Eyyubî ittifakını araştırır. Eşref, beş bin seçkin savaşçıyla Sıvas'a gelir ve Selçuklu ordusuyla birleşir. Malazgirt kuşatmasıyla uğraşan Harizmşah, Anadolu'ya yürür. Erzincan Akşehir'i yakınındaki Yassıçimen savaşı, Harizmşah'ın yenilgisiyle sonuçlanır. Keykubat'ın amca oğlu Cihanşah tutsak düşer. Keykubat-Eşref ordusu Erzurum'a yürür. Erzurum beyleri, başta Cihanşah olmak üzere bağışlanmak ve malları kendilerine bırakılmak koşuluyla kenti teslim ederler. Konya

Sultanı, Cihanşah'a Aksaray'ı ikta eder. Erzurum, Selçuklu Devleti'ne katılır (1230-1231). Eşref, Selçuklu ordusunun desteğiyle, islâmın en parlak kentlerinden sayılan Ahlat'ı geri alır.

Bu sırada Keykubat, kışlak yaptığı Alanya'nın Kıbrıs Haçlılarınca kale muhafızı kazanılarak ele geçirilmek istendiğini öğrenince, hızla geri döner. Harizmşah peşindeki Mogol orduları, fırsattan yararlanıp Sıvas ve Malatya önlerine değin ilerlerler, yağmalar yaparlar. Mogol'a karşı islâm sultanlarının, özellikle Eşref'in desteğini sağlayacağını uman Harizmşah, Mogol güçleri karşısında Diyarbakır'a doğru çekilir. Ama destek görmez. Silvan yakınında dağlarda Kürtler tarafından öldürülür*. Mogolların Sıvas'a yaklaşması üzerine, Selçuklu komutanı Kamyar, Doğuda ilerler. Fakat Mogollar çoktan geri çekilmişlerdir. Kamyar, Mogol akınına katılan Gürcülere yönelir. Gürcülere ait sınır kalelerini alır. Kraliçe Rosudan, Selçuklu Tuğrulşah'ın oğlundan olma kızı hıristiyan Tamara'yı, hıristiyan kalma koşuluyla, Keykubat'ın oğlu Gıyaseddin'e verme vaadiyle barış yapar. Kamyar, Ahlat'a yönelir. Eyyubî Eşref'e ait Ahlat'ı alır. Selçuklu Devleti'ne bağlanan Ahlat, bir askerî şefin yönetimine verilir.

---

* Harizmşah Celâleddin Mengü-birti (Tanrıverdi), savaş için savaşan mâceracı bir şövalye tipidir. Fakat Mogol istilâsından sonra, islâmın savunucusu büyük kahraman tanınır. Namık Kemal, ünlü oyununda Celâleddin'i bu görüşe uygun anlatır. Mogol döneminde halk onun yaşadığına inanır, onu Mogol'a karşı kurtarıcı görür. Prof. Mükrimin Halil Yınanç'a göre, yakın zamanlara değin Anadolu aşiretleri, özellikle şiîler, Celâleddin Harizmşah'ın oymakları olduklarını ileri sürerler. İddia Dersim aşiretlerinde yaygındır (İslâm Ansiklopedisi, Celâleddin Harizmşah maddesi). Osmanlıların kökeni ile ilgili geleneklerde de, Osman Bey'in atalarının Harizmşah'ın beyi olarak Anadolu'ya geldiği ileri sürülür.

Keykubat, Doğuda genişleyerek ve Ahlat'ı berkiterek Mogol tehlikesine karşı hazırlanır görünür. Fakat Ahlat'ın fethi, Eyyubîler ile Selçukluların arasını açar. Eyyubiler de Artukoğulları'nın elindeki Diyarbakır ve Hısn-ı Keyfa'yı ülkelerine katarlar. Mardin'deki önemsiz Artukoğlu kolunu vasal olarak tutarlar.

İki rakip devlet, Harizmşah'ın ölümüyle başsız kalan Harizm askerlerini hizmetlerine almak için yarışırlar. Kayır-han liderliğindeki bir bölüm Harizm askerini, Ahlat ve Silvan Eyyubîleri kazanır. Selçukluların Ahlat askerî komutanı Kaymaz, daha parlak vaadler ile önemli askerî güce sâhip bulunan Harizm askerî şeflerini Selçuklu hizmetine alır. Bunlara ilkin Mogol'a karşı uç bölgesindeki Erzurum eyaleti ikta olarak verilir. Ne var ki, yüksek savaşçılıklarıyla islâm ve hıristiyan askerini yıldıran Harizm'in Kıpçak savaşçıları, Mogollar karşısında yılgındır. Küçük çapta bir sürpriz Mogol akını karşısında dahi, Erzurum'daki Harizm askeri savaşmadan kaçar. Bunlara Sultanlığın Batı bölgesinin dışındaki öteki uç bölgelerinde ve önemli stratejik yollarda yeni iktalar dağıtılır. 12 bin savaşçıya sâhip Harizm beyleri, Erzincan, Amasya, Niğde ve Lârende'yi ikta olarak alırlar.

Görünüşe göre, geniş yetkili olan Harizm iktaları, merkeziyetçi bir devlet anlayışına yönelen Selçuklu tutumuna ters düşer. Mogol tehlikesi hesaba katılmasa bile, artan Eyyubî tehlikesi Keykubat'ı bu yola itmişe benzer. Gerçekten sayıları 16'yı bulan tüm Eyyubî melikleri ve Mardin ve Harput Artukluları, Sultan Kâmil liderliğinde büyük bir Anadolu seferine hazırlanırlar. Kâmil, Selçuklu Türkiye'sini, Eyyubî melikleriyle paylaştıracağını vaadeder. Birecik'te toplanan kalabalık Eyyubî ordusu, Halep-Kayseri ara-

sı kervan yolunu izleyerek Türkiye'ye doğru ilerler. Keykubat, komutanı Kamyar'a Suriye Kuzeyinde Toros geçitlerini, dar vâdi ve derbentleri kapattırır. Kendisi de Kayır-han komutasındaki Harizm savaşçıları ile, Gürcü, Frenk ve Rus ücretli askeri bulunan ordusuyla harekete geçer.

Mısır Sultanı Kâmil, Toros geçitlerini aşamaz. Anadolu'dan kervan ticaretinin durması, Mısır ordusunda yiyecek sıkıntısı yaratır. Kâmil geri döner. Selçukluların yeni aldığı Adıyaman'ı yakıp yıkarak Doğuya doğru Fırat'ı geçer, Siverek'e gelir. Amacı, Harput üzerinden Anadolu'yu istilâdır. Ne var ki, Eyyubî ordusu, Harizmşah destekli Selçuklu ordusu önünde bozguna uğrar. Bâzı Eyyubî melikleri tutsak düşer, bir kısmı Harput kalesine kapanır. Selçuklu kuşatmasına dayanamayan Harput teslim olur. Kent, Selçuklu ülkesine katılır ve Harput Artuklu kolu son bulur. Harput beyine Akşehir ikta edilir. Yenilgiyi kabullenen Sultan Kâmil, Mısır'a döner. Keykubat, diplomasi ustalığı göstererek Eyyubî meliklerini fidyesiz serbest bırakır. Zira melikler, Sultan Kâmil'in Anadolu'da «çekicilikten uzak» eyaletler vererek, Suriye'deki «zengin» eyaletlerine el koyacağından kuşkuludurlar. Bu kuşkuyu işleyen Keykubat, Eyyubî koalisyonunu çökertmeyi başarır. Keykubat, ertesi yıl Malatya'ya gelerek ordusunu Urfa, Harran, Siverek ve Diyarbakır fethine yollar. Diyarbakır dışındaki yerler alınır. Harran ve Urfa, Suriye ile Yukarı Mezopotamya'daki Eyyubî eyaletlerinin bağlantısını sağlayan stratejik yerlerdir. Anadolu'yu fetih düşünden vazgeçen Kâmil, Harran ve Urfa'yı almak için derhal harekete geçer. Dört ay içinde fethedilen bütün yerleri geri alır. Selçuklu beylerini zincire vurdurur. Geniş yağma ve kırım yapar. Urfa kalesini yıkar. Keykubat hizmetine giren Mardin Artuklu hükümdarının ülkesini çiğner, halkını tutsak götürür. Keykubat, Amid (Diyarbakır) kuşatmasıyla karşılık

verir. Amid alınamaz ama, Kayır-han'ın Harizm askeri bölgede geniş yağma ve yıkımlara girişir.

Bu başarısızlıklarına karşın, Keykubat dönemi Selçuklu Devleti, en güçlü çağını yaşar. Doğuda egemenliği Dicle kaynaklarına ve Ararat'a değin uzanır. Ne var ki, bu sırada Mogol tehdidi giderek belirginleşir. 1236 yılında Mogol Kaganı, Erzurum'da yerleşmiş bir İranlı tüccarı elçi yollar. Selçuklu'nun Mogol Kaganı'na «il olmasını» ister. Selçuklu Sultanı, bu Orta Asya bozkır deyimini anlayamaz. Elçi, «il olma»nın bir çeşit vasalliği içerdiğini, her yıl değerli eşya, at vb. gibi armağanlar yollama ve Kagan'ın huzuruna gitme yükümlülüğünü getirdiğini Sultan'a anlatır. Keykubat, huzura gitmeye yanaşmazsa da, olumlu yanıt vermeyi ve armağanlar yollamayı kabul eder. Fakat yanıtını yollamadan önce birden ölür (1237). Yanıtı yeni sultan yollar.

## *DEVLET, 1240'TA EN BÜYÜK GENİŞLİĞE VE GÜCE ULAŞIR*

Keykubat'ın ölümü, bir veraset sorunu yaratır. Keykubat, büyük oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'i Erzurum Meliki atarken, Eyyubî prensesinden doğma oğlu İzzeddin Kılıç Arslan'ı veliaht yapar, komutanlara veliahta bağlılık yemini ettirir. Ne var ki, komutanların çoğu yeminlerine bağlı kalmazlar. Büyük oğul Keyhüsrev'i tahta çıkartırlar. Hatta Keyhüsrev'in, mimarlık ve av işleri sorumluluğundan yükselen Saadettin Köpek ile anlaşarak, babası sultanı zehirlediği ileri sürülür. Böyle bir komplo olmasa bile, Keykubat'ın kolladığı ve doğrudan kendine bağladığı 12 bin savaşçıya sâhip Harizm beyleri ile öteki Selçuklu ileri gelenleri arasında bir rekabetin varlığı ileri sürülebilir. Selçuklu emirleri, daha yaşlı ve güçlü aday Keyhüsrev'i tahta çıkararak Harizmlilere karşı durumlarını güçlendirmek isterler. Nitekim Keyhüs-

rev seçilince, Harizm beylerinin şefi Kayır-han zincirlenip Zamantı (Pınarbaşı) kalesine hapsedilir. Kayır-han, orada ölür. Öteki Harizm beyleri Bereket Han, Berdi Han, Küçlü Han vb. Selçuklu hizmetinden çıkarlar. Fırat'ı geçip çevreyi yağmalarlar. Onları durdurmaya gelen Selçukluların Malatya ve Harput subaşılarını bozguna uğratırlar. Dudioğlu adlı beyin Türkmenleri de Harizm yağmalarına katılır.

Yeni sultanın yakını Saadettin Köpek, bu başarısızlıktan yararlanarak, öteki rakip emirleri öldürtür. Hatta büyük komutanların öldürülmesinde onunla işbirliği yapan Tâcettin Pervane dahi, Ankara iktaına çekilip kurtulmayı denerse de, başaramaz. Pervane, Harput Artuklu hükümdarının şarkıcı câriyesini yanında götürüp zina yaptığı gerekçesiyle Ankara meydanında taşlanarak öldürülür. Rakip emirler gibi, tahta rakip kardeşler de ortadan kaldırılır. Keyhüsrev, üvey kardeşlerinin anası Eyyubî prensesini Ankara kalesinde boğdurtur. Henüz kendi çocuğu olmadığı için, taht mirasçısız kalmasın diye, kardeşlerini bir süre öldürtmez, hapiste tutar. Kendi çocuğu doğunca, kardeşlerini boğdurtma buyruğu verir. Buyruğu yerine getirmekle görevli emirin çocukları koruduğu ileri sürülürse de, kardeşler ortalıktan silinir.

Büyük emirlerin ortadan kaldırılmasıyla kudreti çok artan Köpek, bunu askerî bir yengiyle perçinler. Eyyubî melikleri arasındaki kavgalar bunu kolaylaştırır. Halep Eyyubî Prensi, Mısır Sultanı Kâmil'e karşı Selçuklu himayesine girer. O sırada Kâmil ölünce, oğlu Fırat ötesi eyaletlerin sâhibi el-Salih'e karşı bütün Suriye ve Yukarı Mezopotamya Eyyubî melikleri birleşirler. Konya Sultanı da bu koalisyona katılır. Sumeysat ve Amid, Selçukluların payına düşer. Köpek, Sumeysat'ı savaşsız teslim alır. Amid direnir. El-Salih, savaş ve yağma ile geçinen Harizmlilerle anlaşır. Onlara askerî hizmet karşılığı Urfa, Harran,

Suruç bölgesini ikta eder. Köpek, Harizmliler önünde başarısız kalır. Sultan Keyhüsrev, kudretli Köpek'i sarayda bir tuzağa düşürerek öldürtür* (1240).

Keyhüsrev, Mogol vasali olan Gürcülerle yakınlaşmayı sağlamak amacıyla, daha önce vaadedilen Gürcü prensesinin yollanmasını ister. Hıristiyan kalması kabul edilen prenses, papazları, kutsal eşyaları ve hizmetçileriyle Konya sarayına gelir. Sultan, Gürcü dostluğunun yanı sıra Urfa-Harran-Halep bölgesini altüst eden, Suriye-Anadolu büyük kervan yolunu felce uğratan Harizmlileri yeniden kazanmak ister. Harizm beyleri huzura gelmeye yanaşmazlar. Ama Sultan, bölgeyi onlara ikta ettiğini bildiren menşurlar yollarsa, Selçuklu arazisine saldırmayacaklarını, sâdık vasal olacaklarını söylerler. Ne var ki, anlaşma lâfta kalır. Halep çevresinde artan Türkmen desteğiyle de, Harizmliler kervan vurmaya ve yağmaya devam ederler. Bunun üzerine Selçuklular, Halep Eyyubî Meliki ile birleşerek Harran'da Harizmlileri yenilgiye uğratırlar. Selçukluların eline geçen Diyar-ı Mudar başkenti Harran, Halep Meliki'ne bırakılır. Selçukluların payına Amid (Diyarbakır) düşer. Kentin savunucularından Kürt beyi Fahrettin Dinarî, 400 bin dirhem karşılığında kenti teslim etme sözü verir. Selçuklu komutanlarından toplanan paralar hazırlanır. Bunu öğrenen Amid ileri gelenleri, Dicle kıyısındaki tarla ve bağlarının çeşitli vergilerden bağışık tutulması koşuluyla kenti Selçuklulara bırakırlar. Sultan, kent kapılarında alınan ticaret vergilerini bile kaldırır. Diyarbakır eyaletindeki Si-

---

* Büyük emirlerle boğuşan Köpek, kaynaklarda adına uygun bir kişi olarak gösterilir. Bununla birlikte, başlıca kaynak olan İbn Bibî, onun başka bir yönünü de belirtir. «Onun zamanında ikta sâhipleri, çiftçilerden vergi haklarından başka bir kuş kanadı fazla birşey alamazlardı» der. Köpek'e karşı üst çevrelerde duyulan genel hoşnutsuzlukta, bu tutumun bir payı olabilir.

verek, Ergani, Çermik vb. gibi kaleler Selçuklu'ya geçer (1240). Eyalet, bir askeri komutan yönetiminde doğrudan Selçuklu ülkesine bağlanır. Böylece Selçuklu Devleti en büyük genişliğe erişir. Komşu hıristiyan devletler, ya dost ya da vasaldirler. Bir Haçlı kaynağına göre, İznik Devleti, Kilikya Ermeni Krallığı ve Trabzon Rum Devleti Selçuklu ordusuna mızraklı asker göndermekle yükümlüdürler. Halep Eyubî Meliki de aynı durumdadır*. Keyhüsrev, Papa ve Istanbul Lâtin İmparatorluğu ile de ilişki kurar. Anadolu'da katolik misyonerleri destekler. Hatta Istanbul ile ittifak için bir prenses ister**. Ne var ki, kudretli görünen Anadolu Selçuklu Devleti, bir Mogol saldırısıyla, ciddî bir direniş göstermeden çöker.

Mogol istilâsından biraz önce, Türkmenlerin katıldığı dinsel görüntülü büyük karışıklıklar bu zayıflığın bir göstergesi olur.

## *BABA İSHAK AYAKLANMASI*

1240 yıllarına doğru Malatya Güneyinde Fırat'tan Toroslara doğru Behisni ve Maraş'a uzanan bölgede, Selçuklu Devleti'ne karşı büyük bir ayaklanma başlar. Ayaklanmanın lideri, Sumeysat (Samsat) yakınında Kefersud bölgesinden Baba İshak'tır. İshak, kendisini Tanrı'nın peygamberi ilân ettiğinden Baba Resul ya da Baba Resul'ullah diye anılır. Haçlı

---

* Bir mızraklı, dört yardımcısıyla birlikte beş asker sayılmaktadır. Ermeni Kralı 1400, İznik İmparatoru 400, Trabzon İmparatoru 200 ve Halep Meliki 1000 mızraklı yollamaktadır.

** Lâtin İmparatoru, Fransa Kraliçesi'ne Konya Sultanı'nın Lâtin prenses istediğini bildirir. Sultan, prensesin dinine bağlı kalacağını, sarayda ufak bir kilisesi olacağını, yanında papaz bulundurabileceğini yazar. Kendi hıristiyan anasına da tam din serbestisi tanındığını belirtir. Hatta Türkiye'deki hıristiyanları Istanbul ve Roma kiliselerine bağlayabileceğini ekler (Prof. Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 449).

kaynaklarında Baba Resul'den başka bir deyişle «Paparoissole» biçiminde söz edilir.

Öğretisi hakkında bir yapıt bulunmayan Baba İshak, Kefersud çevresinde Selçuklu yöneticilerine karşı propaganda yapar. Lükse ve işrete dalmış bu yöneticileri, dinden ve adaletten ayrılmakla suçlar*. Tam bir fakirlik içinde yalnız yaşar. Kimseden herhangibir şey kabul etmez. Amasyalı tarihçi Hüsamettin, onun Hasan Sabbah'ı taklit ettiğini söyler[15]. Yaşayış ve propagandasıyla yalnız çevre Türkmenlerini değil, bölge Kürt ve hıristiyanlarını da etkiler. Amasyalı tarihçiye göre, Tanrı'yı insan biçiminde düşünen Baba Resul, İsa ve Meryem'i tanrılaştıran hıristiyanlar üzerinde etkili olur. Kefersud çevresinde müridi çoğalan Baba İshak, birden ortadan kaybolur, Amasya'ya gider. Bir köyde boğaz tokluğuna koyun çobanlığı yapar, ücret istemez. Hayvanlara bakımı ve şefkati, fakir yaşayışı ile halkı kendine bağlar. Onların dertlerine çâre bulur, hastalıklarla ve karı-koca geçimsizlikleriyle bile uğraşır. Onun kerametler gösterdiğine inanılır. Ünü çoğalınca, köy dışında ufak bir tepe üzerinde bir tekkecik yapıp tek başına çile doldurur. Türkmenler arasında bir velî derecesine ulaşan Baba İshak, müritlerini yollayarak Amasya, Tokat, Çorum, Sıvas, Doğukarahisar bölgesinde etkinliğini artırır. Maraş ve Urfa taraflarına yayılır. Urfa ve Harran çevresini kasıp kavuran Harizmşahlıları kazanmaya çalışır. Onları Selçuklu Sultanı'na karşı savaşa çağırır.

Güçlenen Baba İshak, «dinden çıkan» Selçuklu

---

* Ebu'l-Ferec, yeni sultanı şöyle tanıtır: «Gıyasettin Keyhüsrev, Gürcü Kraliçesi'nin kızını alır, çok sever. Şarapçı, sarhoş, kuşlarla eğleniyor. İşleri kölelerine bırakmış, her biri istediği gibi hareket ediyor. Kraliçe, memleketinden hıristiyan elbiseleri giyerek gelmişti. Katolikos ile kutsal adamlar ve kilise papazları kendisine refakat ediyorlardı» (Ebu'l-Ferec Tarihî II, s. 537).

yöneticilerine artık açıkça meydan okur, cihad ilân eder. Resmî Selçuklu tarihçisi İbn Bibi'ye göre, İshak'ın Kefersud ve Maraş bölgesine giden müritleri, Türkmenlere at ve silâhlarını hazırlamalarını söylerler. Onları ilân edilecek tarih ve günde kötülerin kökünü kazımaya, dünyayı düzeltme girişimine katılmaya ve memleketler fethine çağırırlar. Eyleme katılanlar ganimetten pay alacaklar, karşı çıkanlar acımasızca öldürüleceklerdir.

Baba İshak'ın buyruğu üzerine, Türkmenler merkep, sığır ve koyunlarını satıp at ve silâh alırlar. Cihad haberi gelince, toplanıp savaşa başlarlar. Sumeysat, Kâhta, Adıyaman bölgelerini işgal ederler. Baba'nın Tanrı elçisi ve peygamber olduğunu kabul etmeyenleri öldürürler, mallarını yağmalarlar, çevreyi yakıp yıkarlar. Malatya Subaşısı Muzafferiddin Alişir, babaî ayaklanmasını bastırmaya çalışırsa da, bozguna uğrar. Malatya'ya dönüp yeniden asker toplayan Alişir, bir kez daha yenilir. Babaîler Amasya'ya giderek «peygamber» tanıdıklarını görmek isterler. Sıvas'a doğru yürürler. Sıvas milis ve askeri direnmeyi dener, ama başarısız kalırlar. Babaîler Sıvas ileri gelenlerini öldürüp çok ganimet alırlar. Tokat ve Amasya yönünde yola çıkarlar. Başarı, yandaşlarını artırır, çevre Türkmenleri Babaîlere katılır. Örneğin Karamanlıların atası sayılan Nure Sufî ve Türkmenleri, Harizmşah ve Mogol baskısıyla Azerbeycan'dan göçerler ve Sıvas bölgesine gelirler. Nure Sufî, Baba İshak ile bağlantılı gösterilir.

Babaî başarısı karşısında, Sultan telâşa kapılır. Beyşehir gölünde bir adaya çekilir ve ünlü komutanlardan Hacı Armağanşah'ı Amasya Subaşısı atayarak, Babaîleri temizlemekle görevlendirir. Armağanşah, Babaîlerden önce Amasya'ya varır, ihtiyar Baba'yı tekkesinden çıkartıp kale burcunda asar. Haberi alan Türkmenler, İshak'ın öldüğünü kabul etmezler. Onun ölümsüzlüğüne inanırlar. Eski şama-

nist inanca göre, Baba'nın «göklere çıkıp melekleri yardıma getireceğini» düşünürler. Bu güvenle Türkmenler, kadın-erkek birlikte, «Baba Resul'ullah» nâraları atarak kente saldırırlar, Armağanşah'ı öldürürler. Babaîlere artık Konya yolu açık görünür. Çâresiz kalan Sultan, Mogol tehlikesini görmezlikten gelip, Mogollara karşı Erzurum ucuna yolladığı orduyu iç mücadeleye çağırır. Bu ordu Kayseri'ye gelir. Sultan'ın ücretli Frank ve Gürcü askerleri de orduya katılır. Selçuklu ordusu, Babaîler ile Kırşehir ovasında karşılaşır. Baba İshak'ın dinsel gücünden ürken islâm askeri, savaşmakta çekingendir. Bunun için ilkin Frank askeri savaşa sürülür. Frank askeri, ilk Babaî saldırılarını püskürtünce, cesaretlenen islâm askeri de savaşa girer ve Babaîler kırıma uğratılır. Ebu'l-Ferec olayı şöyle anlatır:

«Roma diyarından (Anadolu'dan) gelip toplanan 60 bin atlı, 6 bin Türkmenden kurulu bu küçük kuvvete hücum edemediler. Bunun üzerine Sultan'ın hizmetinde bulunan bin Frenk atlı, hiddetle alevlenerek dişlerini gıcırdattılar ve yüzlerinin üzerinde haç işaretleri yaparak, bu sapık adamların üzerine hücum ettiler ve onları dağıttılar. Daha sonra Araplar da (islâm askeri) bunlarla beraber hareket ederek Türkmenleri çemberlediler ve hepsini kılıçtan geçirerek mahvettiler. Bunlardan erkek, çocuk, hayvan, velhasıl hiçbir şey kılıçtan kurtulamadı»[16].

## *BABAİLİĞİN DİNSEL NİTELİĞİ*

Selçuklu ordusunun üstüste yenilgilere uğrayıp güçlükle bastırabildiği Babaî hareketinin dinsel niteliği hakkında bilgiler çok sınırlıdır ve aydınlatıcı değildir. Cahen, «şiîlik ve sünnîliğin dışında» demekle yetinir[17]. Bununla birlikte, daha sonra gelişen şiîlikle bağlantılı bir tarikatın kurucusu Hacı Bektaş, onun en yakın kişilerinden gösterilir. Mevlevi kaynağı, «Hacı Bektaş-ı Veli, Baba Resul'ün has halifele-

rinden idi» der[18]. Sonraki şiî hareketleri, Babaîlikle az çok bağlantılı gözükür. Doğaldır ki, bunlar Babaîliği şiî kökenli saymaya yetmez. Tarihçilerimiz ise, hareketin şamanist kökenini vurgularlar. Prof. Faruk Sümer, Baba İshak'ı Orta Asya'dan gelmiş, şamanist inançları ağır basan bir Türkmen şeyhi sayar*. Prof. Osman Turan, «İslâm muhitinde aşırı gitmiş eski bir Türk şamanı» der[19].

İshak hareketinde, eski Türk dininin etkisi herhalde küçümsenemez. Ebu'l-Ferec, Babaîliği yeni bir din gibi sunar: «İslâm dinine karşı fena bir ayrılık hareketi başgösterdi.... Yaşlı ve zâhit bir Türkmen, kendine peygamber diyor, Muhammed'in yalancı olduğunu ve peygamber olmadığını iddia ediyordu». Bu «yeni din», eski Orta Asya dininin etkilerini taşıdığı gibi, Güneydoğu Anadolu dinlerinin etkisinde de kalmışa benzer. Bölge bir «dinsel mayalanma» alanıdır: İyilik ve kötülük çifte ilkesine dayalı mani dini Mezopotamya'dan doğar ve Orta Asya Türkleri arasında yayılır. Mani dini doğrultusunda hıristiyan Pavlakî hareketi, Malatya bölgesinde yaşar. Pavlakî-

---

* «Türkmenler, beraberlerinde şeyh ve dervişlerini de getirmişlerdi. Bunların müslümanlığı yüzeyde olup eski Türk dinsel inançlarını kuvvetle taşıyorlardı. Bu şeyhlerden birisi Baba İshak, Malatya'nın Sumeysat (Samsat) yöresindeki Türkmenler arasında yaşıyordu» (Oğuzlar, s. 157). «Amasya Tarihi» yazarı Hüsamettin ise, kaynakları aşırı ölçüde zorlayarak, hatta çiğneyerek, Baba İshak'ı bir Rum dönmesi sayar! Ona göre, İshak, Bizans İmparator ailesi Komnenos soyundandır. Trabzon Rum hükümdarları da aynı soydandır. İshak'ın amacı, Trabzon desteğiyle ailenin yurdu Amasya'da bir Rum devleti kurmaktır! Sonradan Uluğ Keykubat'ın Sıvas Kadısı olan «şiî, filozof, batınî meşrep» kişiden şiî öğreti ile batınîliği öğrenir. Sıvas Kadısı'na yakınlığından yararlanıp çevrede etkinliğini artırır. Kadı ölünce, Amasya'ya kaçar. Horasanlı Şeyh Baba İlyas'ın müridi olur. İlyas'ın gölgesinde köylüleri kazanır. Konya'nın kudretli kişisi «Rum dönmesi» Saadettin Köpek, onun adamıdır. Köpek'in desteğiyle rakiplerini temizler ve ayaklanır (Amasya Tarihi II, s. 354-395).

ler, islâm orduları safında Bizans ile savaşırlar. Pavlakî dinsel hareketi, bogomolizm adıyla Balkanlara ve daha sonra Güney Fransa'ya yayılır. Peçenek Türkleri, onlarla birlikte Balkanlarda Bizans'a kafa tutarlar. Benzer bir eylem, Doğu Anadolu'da «Güneşin çocukları» ile Ermeniler arasında görülür. XI. Yüzyılın başında çıplak ayaklı, kaba giysili Ermeni dervişleri bölgeyi doldururlar. Bu dervişler, resmî kiliseyi ve râhipleri yadsırlar. XII. Yüzyılda Şeyh Adi, bölge Kürtleri arasında, islâmî görünüş altında yezidî geleneğini canlandırır. Prof. Marr'a göre, «Yezidî», «Çelebî» ile eş anlamlıdır ve Çelep ya da Çalap, Tanrı demektir ve bu sözcük bu anlamla Türklere geçer. Tanrı Çelep'e tapanlara «çelebi» denilir. Marr, Anadolu dervişliği ile çelebi ya da yezidî arasında bağlantı kurar. Prof. Smirnov'a göre de, maniheizm, dervişçilikte biçimlenir. Bu soyut, genel ve kozmopolit bir dervişçilik değil, Güneydoğu Anadolu'ya ait somut bir dervişçiliktir. Maniheizm, iyilik ve kötülük çifte ilkesinin yanı sıra, renk ve giyim sembolizminde, külâh renk ve biçimine verilen önemde, dairenin mistik anlamında, ışığın gizli rolünde, şarkı ve vecd ile oluşan toplantılarda belirlenir[20]. Mevlevî dervişleri gibi, öteki dervişlik akımları da bundan etkilenmişlerdir. Bâzı Türkmen ve Kürt kabileleri arasında yayılan ve Ali'yi tanrılaştıran Alî İlâhî, Ehl-i Hak gibi akımlar, Dersim bölgesi inançları, bu araştırıcılara göre, mani-yezidî çizgisinden esinlenir. Prof. Fuat Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığınca yayınlanan bir yapıtında «diline, eline, beline» sâhip olma yolundaki bektaşi ahlâk ilkelerinin maniheizm kökenli olduğunu yazar. Bektaşiliğin, şiî-batınî inançların yanı sıra, maniheizm kökenli bogomolizmden etkilendiğini kabul eder[21]. Prof. Barthold, İslâm Ansiklopedisi'nde Güneydoğu Anadolu paganizminin, islâmların dinsel yaşamında ve özellikle Anadolu dervişlerinin yaşamında apaçık biçimde etkin olduğunu söyler[22].

Prof. Köprülü, bir kanıt getirmeden, bu görüşe katılmaz[23]. Prof. Osman Turan ise, Baba İshak hareketinin patlak verdiği Malatya-Maraş bölgesinin dinsel yapısına eğilir ve bölgede «müslüman ve hıristiyan halklar, aşırı şiî (İsmailî) zümreler, mani ve hıristiyan inançlarına bağlı Pavlakîlere ait eski inançlar biribirine karışmış idi» der ve *Baba İshak'ın «eski Türk* dinsel inançları ile aşırı şiî etkileri ve eski yerli inançları karıştırdığını» ileri sürer[24]. İlginçtir ki, İbn Batuta, Prof. Cahen'in «büyük bir olasılıkla Türk ve Kürt karışımı» saydığı Malatya kökenli Germiyanlı Türkmenlerinin «yezidî» olduklarının söylendiğini yazar[25].

## *BABAİLİĞİN TOPLUMSAL YÖNÜ*

Bütün bunlarla konuya bir aydınlık getirdiğimiz iddiasında değiliz. Ama yukarıdaki bilgiler, konunun karmaşıklığını ve daha pek çok araştırmayı gerektirdiğini göstermeye yeterlidir. Baba İshak hareketinin dinsel yönü gibi, toplumsal yönü de, bilgi kıtlığından hayli karanlık kalır. Hareketin bölge hıristiyanlarını bir ölçüde etkilediği kabul edilebilir, fakat dayandığı asıl kitle, Türkmenlerdir. Ebu'l-Ferec, «birçok Türkmenler ona inandılar» der ve Kırşehir'de Selçuklu ordusuyla savaşanların Türkmenler olduğunu söyler. Öyle görünür ki, Harizmşah ve Mogol karışıklıkları, pek çok Türkmenin Azerbeycan ve Horasan'dan Anadolu'ya akmasına yol açar. O sıralarda Selçuklu Devleti güçlüdür, Türkmenlerin Batı Anadolu'ya geçişine izin vermez. Türkmenler, Selçukluların yeni fethettiği ve Harizmli savaşçıların altüst ettiği Güneydoğu Anadolu bölgesine yığılırlar. Burada otlak ve geçim sıkıntısı çektikleri düşünülebilir. Örneğin Maraş bölgesine gelen Türkmenler, alışık olmadıkları ormanlık ve dağlık bölgede yurt tutmak zorunda kalırlar. Bunların ormanlarda yaşayanlarına «orman adamı» anlamına «Ağaç-eri» adı verilir. «Tah-

tacı»lar, onların ardılları sayılır[26]. Asya bozkırlarındaki evrim, avcı-ormancı'dan bozkır hayvancılığına geçiş yönündedir. Güneydoğu Anadolu'da geçim zorluğu Ağaç-eri'leri tersine bir evrime yöneltir. Baba İshak ile bağlantılı görünen Karaman Türkmenleri de, Harizm ve Mogol baskısıyla Azerbeycan'dan göçerler, bir süre Doğu Anadolu'da kalırlar. Ancak Keykubat'ın izniyle Karaman bölgesine, Toroslara yerleşebilirler. Odunculuk, kömürcülük yapmak zorunda kalırlar. Görünüş odur ki, geçim koşullarının ağırlığı ve Selçuklu Devleti'nin Türkmen'i disiplin ve baskı altına alma çabaları, Türkmen'i devlete karşı, âsi bir öge yapar ve Baba İshak'ın Malatya bölgesinde başlattığı hareket, Sıvas, Tokat, Amasya Türkmenleri arasında çabucak yayılır. Türkmen'i özümleyemeyişi, en güçlü göründüğü dönemde, Selçuklu Devleti'nin nasıl bir zayıflık içinde bulunduğunu kanıtlar.

*MOGOLLAR ANADOLU'YA GİRER*

Baba İshak tehdidi karşısında Sultan Keyhüsrev, Mogollara karşı Erzurum ucuna yolladığı orduyu iç mücadelede kullanmak zorunda kalır. Bundan yararlanan Mogollar, Erzurum'a saldırırlar. Daha önce Silvan Eyyubî Meliki de, Babaî hareketini fırsat sayarak, Diyarbakır'ı geri almaya kalkışır. Harizm savaşçılarından kalanları ve Germiyanlıları toplayarak kenti kuşatmaya yönelir. Selçuklu ordusu çabuk davranarak Silvan önlerinde Eyyubî Meliki'ni yakalar, Silvan'ı kuşatır. Savaş, Halife ve Silvan Kadısı'nın aracılığıyla durdurulabilir. Mogol tehlikesi konusunda bir umursamazlık var gibidir. Nitekim bir süre önce Mogollar Gürcistan'a boyun eğdirip Kars ve Ani'yi aldığı sırada, Selçuklu ordusu, Eyyubîlerin elinden Diyarbakır'ı alma uğraşındaydı. Şimdi de Silvan fethi peşindedir.

İşte bu sırada Mogol Noyanı Baycu, Erzurum ön-

lerinde görünür. Erzurum Subaşısı Yakut, Babaîlerle Kırşehir savaşından yeni dönmüştür, zayıftır. Mogollar, 1242-1243 kışında kenti kuşatırlar, mancınıklarla döverler. Kış, bu berkitilmiş kenti almak için elverişli bir mevsim değildir, fakat Sultan ordusunun yardıma gelmesinden umudu kesen bir Selçuklu komutanı, kent kapılarını Mogol'a açar. Subaşı Yakut ve oğlu öldürülür. Halk kılıçtan geçirilir. Yalnız köleliğe elverişli genç kız ve erkekler ile zenaat sâhipleri korunur. Yağmalanan Erzurum yakılır, surlar yıkılır.

Mogollar, 1243 yılında Anadolu'yu istilâya hazırlanırlar. Ancak o zaman Selçuklu Sultanı tüm askerlerini toplamaya yönelir. Ortak tehlikeye karşı, vasallerinden ve komşularından asker yardımı ister. Trabzon, İznik, Ermeni krallarından, bol armağan ve para yollayarak, mümkün olan en çok sayıda asker göndermelerini bekler. Kayseri'ye dâvet edilen Ermeni Kralı'nın babasından, vasal yükümlülüğü olarak yollanan olagan kuvvet dışında üç bin asker daha yollama sözü alınır. Ermeni başkenti Kozan'a hazineler yollanır. Saltanat Naibi Şemsettin İsfahanî, milyonlarca altın ve gümüş para ile Halep'e ve öteki Eyyubî meliklerine gider. Silvan kuşatmasından dolayı Eyyubî Meliki'nden özürler diler. 10 bin dinar altın ve 100 bin dirhem gümüş sunar. Ahlat'ı geri vermeyi vaadeder. Mardin Artuklu hükümdarına para ve Re'sulayn verileceği söylenir. Maceracı Harizmliler bile Harput iktaı karşılığında hizmete çağrılır. Şam'a 100 bin dinar altın yollanır. Ne var ki, yalnız Halep Eyyubî Meliki'nden iki bin asker gelir. Ermeniler de asker yollamayı geciktirirler. Bâzı Bizans tarihçileri, Trabzon ve İznik Rum krallıklarının asker yolladıklarını ileri sürerlerse de, kaynaklarda bunu doğrulayan bir kayıt yoktur.

Selçuklu Sultanı, Gürcü, Frank ve Kıpçak ücretli askerleriyle, ikta sâhibi sipahilere ve merkez

ordusuna dayalı kuvvetini Sıvas'ta toplar. Halep askeri, Sıvas'ta Sultan'a katılır. Sultan'ın askeri 70-80 bin kişiyi bulur. Mogol ordusu 30-40 bin civarındadır. Sıvas'tan ilerleyen Selçuklu ordusu, Zara ve Suşehri arasındaki Kösedağ geçidini tutar. Askerî bakımdan Selçuklu ordusu avantajlı, savunulması kolay bir mevkidedir. Mogollar ovadadır. Ne var ki, Baycu'nun klasik bir sahte ricat hareketi, Selçuklu ordusunun kolayca yenilmesine ve dağılıp kaçmasına yol açar. Ebu'l-Ferec, «Selçuklu ordusu bir saat içinde dağıldı, savaşmadı» der. Hatta ona göre, Mogollar, Selçukluların tuzak kurmak için çekildiklerini sanırlar ve iki gün kovalamayıp beklerler. Câsuslarıyla durumu öğrenince Sıvas'a yürürler. Sıvas eşrafı direnmez. Bol altın vererek canını kurtarmayı yeğler. Sıvas, üç gün yağmalanır. Sultan'ın hazineleri, savaş araçları alınır, surların bir bölümü yıkılır. Mogol ordusu Sıvas'tan Kayseri'ye ilerler. Kayseri, âhi ve iğdiş denilen milis güçlerinin de desteğiyle direnir. Fakat Ermeni kökenli İğdişbaşı'nın Baycu ile uzlaştığını duyan Kayseri Subaşısı Ayaz, Mogol ile anlaşır. Emir Kaymaz direnirse de, Mogollar kente girer. Kayseri, tam bir yağma ve yıkıma uğrar. Hazineler soyulur, saray, köşk ve güzel evler yıkılır. Ebu'l-Ferec'e göre, «Soylu ve özgür kişiler işkenceye uğrarlar, onları tüm servetlerinden yoksun bırakıncaya değin, kılıçlarıyla dürtüklerler». On binlerce insan öldürülür. Mogollar, Azerbeycan'a dönüşte Erzincan'a uğrarlar. Sunulan altını yeterli bulmayınca, kente girip yağmalarlar, surları yıkarlar ve Erzincan'ı da yerle bir ederler. Dehşetten bölge zenginleri Halep ve Suriye'ye kaçarlar. Sultan Keyhüsrev de kaçanlar arasındadır. Antalya'ya varır. Orada bile kendini güvenli görmeyince, Menderes havzasına Rumlara gider. Sultan'ın annesi Kilikya Ermeni Kralı'na sığınır. Ancak barış sağlanınca Sultan Konya'ya döner. Kösedağ bozgununu duyan Malatya Subaşısı da, subaylarıyla bir-

likte Sultan'ın hazinesini paylaşır, kent kapılarını açık bırakarak gizlice Halep'e kaçar. Malatya zenginleri de onları izler, ama bir Mogol birliğinin baskınına uğrayarak mal ve canlarını yitirirler. Malatya'da kalan hıristiyan ve islâm halk ise, biribirlerine sadakat yemini ederler, özerk bir yönetim kurarlar ve Patrik liderliğinde Mogol'a karşı direnişe hazırlanırlar. Mogol gelmez, Subaşı Malatya'ya döner. Ama ertesi yıl Yasavur Noyan, Silvan, Mardin ve Urfa'dan geçerek Halep kapılarına varır. Halep'ten bol altın alarak Malatya'ya çıkar. Subaşı, halktan 40 bin dinar altın toplayıp tehlikeyi atlatır. Ama veba ve kıtlık Malatya'yı ezer. Ebu'l-Ferec, «Malatya çarşıları ölüler ve hayvanlardan farksız sefil kimselerle doldu. Birçok kişi, oğullarını ve kızlarını köle ve câriye olarak satmak istediyse de, alıcı bulamadı» der.

Bu kargaşada, Ahlat ve Diyarbakır bölgeleri de yitirilir.

*MOGOL VASALLİĞİ*

Mogol istilâsının yarattığı dehşet geçince, Vezir Müzehibüddin Ali ve Amasya Kadısı, Sultan'dan izin almaya gerek görmeden bol armağanlarla Azerbeycan'a Baycu Noyan'a giderler. Selçuklu Devleti'nin «il olması», yâni Mogol vasalliğine girmesi koşullarını saptarlar. Konya Sultanlığı'nın Mogollara her yıl 360 bin dirhem gümüş para haraç ve çeşitli armağanlar ödemesi kararlaştırılır. Anlaşma, Konya'da bayram sevinciyle karşılanır. O sırada Batıda Cengiz soyundan en yetkili kişi Altınordu Hükümdarı Sayın Han Batu olduğu için, Saltanat Naibi Şemsettin İsfahanî, Volga boyundaki karargâha yollanır. Naip, değerli armağanlar sunar ve Selçuklu Sultanı'nın Han'a «il» olduğunu bildirir. Sayın Han, bir yarlık (ferman) ile anlaşmayı onaylar. Bu durumda, daha önce Selçuklu vasali olan Trabzon Rum İmparator-

luğu ve Kilikya Ermeni Krallığı Selçuklu denetiminden çıkarlar. Bu iki hıristiyan devleti, Selçuklu'ya düşmanca tutum takınıp Mogol vasalliğine gönüllü girerler. Konya Sultanlığı'nın Bizans İmparatorluğu ile dostluğu ise pekiştirilir. Kösedağ yenilgisinden önce, Istanbul Lâtin İmparatorluğu ile flört eden ve Fransız prenses ile evlenmeye hazırlanan Sultan Keyhüsrev, Menderes nehri üzerinde kurulan köprüde İznik İmparatoru Vatatsez ile buluşur ve eski ittifak antlaşmasını, görünüşe göre, bu kez eşit koşullarda yeniler. Batıda Selçuklu ilerlemesi durur. Genişleme, Türkmenlerin girişimlerine kalır.

Mogol vasalliği ilkin haraç ödemekten ve Mogollara askerî hizmet yapmaktan ibarettir. Fakat Mogollar giderek Anadolu'yu tam bir «malî sömürge»ye dönüştürürler ve doğrudan yönetime geçerler. Bu nedenle, Konya Selçuklu Devleti'nin Mogol öncesi ve Mogol sonrası dönemleri açık bir farklılık gösterir. Selçuklu toplumunu ve kurumlarını, bu iki dönemde ayrı ayrı ele almak gerekir.

2002

## II — İSLÂMLAŞMA VE TÜRKLEŞME SÜRECİ

Büyük Selçuklular, İran ve Irak'ta, kendilerini kabule hazır köklü bir islâm kadro buldular ve bu kadroya dayanarak devletlerini kurdular. İslâmın eskiden beri yayıldığı ve islâm merkezleriyle bağlantılı Diyarbakır, Van ve hatta Erzurum bölgesinde kurulan Türk beylikleri de, buraları önemlice hıristiyan nüfus barındırmakla birlikte, islâm kadro sağlamakta ve islâm modeline uygun devletler kurmakta güçlük çekmediler. «Diyar-ı Rum», yâni Roma ülkesi denilen Anadolu'da kurulan Selçuklu Devleti'nin ise temelleri, islâm geleneğinin dışında ve halklarının tümü hıristiyan olan bir bölgede atılır. Haçlı seferleri sonucu Kilikya ve Kuzey Suriye'de ortaya çıkan Ermeni ve Haçlı devletleri, Anadolu Selçuklularının Halife ülkesiyle bağlantısını zayıflatır. Selçuklu sultanlarının gelişmiş islâm eyaletlerini ele geçirmek için Halep, Musul ve Diyarbakır bölgelerindeki ısrarlı genişleme çabaları da sonuç vermez. Konya Sultanlığı, uzun süre, Rum ve Ermeni nüfusun büyük çoğunlukta bulunduğu bir Orta Anadolu devleti olarak kalır. Bölgeye yolları düşen islâm gezginleri, Konya İslâm Devleti'nden sanki Afrika ormanlarında kurulmuş bir devletmiş gibi söz ederler. Konya Sultanlığı onlara «yabancı» bir ülke gözükür. Bu nedenlerle, hıristiyan ülkede kurulan Anadolu Selçuklu Devleti, islâm ülkede kurulan Büyük Selçuklu Devleti'nden farklı özellikler gösterir.

Mogol istilâsından önce, Anadolu'da yazılmış bir

tarih yapıtı yoktur. Sonradan yazılan tarihler de, Konya Devleti'nin ilk yüz yılı hakkında pek az bilgi verirler. Başlıca kaynak olan İbn Bibi Tarihi, XII. Yüzyıldan önce Anadolu Selçuklularına ait tarihsel belge bulamadığından yakınır. Aksarayî Tarihi ve yazarı belirsiz Selçuknâme de aynı eksikliği taşır. Bu nedenle, XI. ve XII. yüzyıllarda Selçuklu Devleti'nin kuruluş ve gelişmesini, Bizans, Latin, Ermeni, Gürcü, Süryanî, Arap ve İranlı tarihçilerin kendilerini ilgilendirdiği ölçüde verdikleri bilgilere dayandırmaktan başka çâre yoktur.

*TÜRKLER, İLKİN KÜÇÜK BİR AZINLIKTIR*

Mogol istilâsına değin, Anadolu'ya büyük çapta bir Türkmen göçü olduğu kolaylıkla ileri sürülemez. Cahen, göçen Türkmen sayısının 200-300 bini aşmasını olanaksız sayar. En yüksek rakamı veren Prof. Mükrimin Halil Yınanç, 1 milyon der. Ona göre, 400 bin atlıya ulaşan Melikşah ordusunun en az üçte biri Anadolu'ya yönelmiştir. Bu 140-150 bin savaşçı, aileleriyle birlikte göçtüklerinden —bir aile dört kişi hesabıyla— sayıları 550-600 bine ulaşır. Ayrıca çobanlık ve çiftçilik yapmak için 500 bin Türk ve müslümanın geldiği tahmin edilebilir. Böylece Anadolu'nun ilk açılışına katılan Türk ve müslüman sayısı, 1 milyonu aşar[27]. Ne var ki, ilk Selçuklu orduları, birkaç bin kişiden ibarettir. Süleyman Şah, üç bin atlıyla İznik'ten Anadolu ve Suriye fethine gider. Onun içindir ki, Türkmen savaşçı sayısı Yınanç'ın öngördüğü 140-150 binin çok altındadır. Yınanç'ın abartmalı 1 milyon tahmini gerçeğe yakın bile sayılsa, yerli nüfusa göre çok azdır. XIII. Yüzyıl ortalarında, Mogol döneminde bölgeden geçen Rubruck, Türklerin yerli nüfusa oranını anda bir olarak verir. Üstelik Türkmenlerin büyük çoğunluğu, devletin asıl kurulduğu bölgenin dışında, uçlardadır ve göçebe yaşam

içindedir. Anadolu Selçuklu Devleti ise, islâm geleneğine uygun biçimde kentlerde kurulur. Kent, idarî ve ekonomik merkezdir. Selçuklu sultanları, ilk zamanlar kentlerde asayişi sağlamak için yeterli asker bulmakta güçlük çekerler. Kentlerdeki askerî garnizonlar, birçok durumda bir-iki yüz kişiyi aşmaz. Hıristiyan halk silâhsızlandırılarak, çok ufak bir silâhlı güçle düzen korunmaya çalışılır. Hatta Selçuklu yönetimindeki bâzı kentlere askerî garnizon bile konulamaz. Buralarda hıristiyan milis güçlerinden yararlanılır.

## *SİVİL YÖNETİCİLER İRAN'DAN GELİR*

Devlet, askerî güç dışında, sivil yöneticilere ve hukuk bilginlerine muhtaçtır. Dinsel bağnazlıktan tamamen uzak Selçuklu sultanlarının, yerli hıristiyanları yönetici olarak kullanmakta bir sakınca gördükleri yoktur. Fakat bu görevler, Arapça ve Farsça bilmeyi gerektirir. Onun içindir ki, islâm ülkelerinden —özellikle İran'dan— vezir, kadı vb. gibi önemli görevleri yüklenebilecek «yönetici sınıf» çekmeye çaba gösterilir. İslâm ülkelerinden gelen elçilik kurulu üyeleri, parlak önerilerle Anadolu'da kalmaya zorlanır. Komşu islâm devletlerinden «personel» istenir. Yerli hıristiyanlar islâmlaştığı, Arapça ve Farsça öğrendiği ölçüde yönetici görevlere getirilir. Konya sultanlarının islâm yönetici sınıf sağlamakta hayli güçlük çektikleri görülür. İslâm ülkelerinde, ünlü din bilginlerinin yaşamını anlatan pek çok yapıt yazılır. Binlerce din bilgininin biyografisini kapsayan bu yapıtlarda, Anadolu ile ilgili bir din bilgininin adı yoktur. İslâm yönetci ve din adamı yetiştiren medreseler, Anadolu'da geç ve yavaş gelişir. Bilinen ilk medrese, Niksar'da Dânişmendlilere aittir ve XII. Yüzyıl ortalarında meydana getirilmiştir. Kuruluş tarihi kesinlikle saptanan ilk Selçuklu medresesi Kayseri'de-

dir ve 1193 tarihini taşır. Sıvas'ta ve başka yerlerde daha önce meydana getirilmiş medreseler bulunması mümkünse de, gelişme geç ve sınırlıdır. Câmiler bakımından da durum farklı değildir. Öyle görünür ki, uzunca bir süre ufak mescidler, câmi işlevini yerine getirir. Genellikle kiliseler câmileştirilir, ya da kiliselerin bâzı bölümleri câmi olarak kullanılır. Bellibaşlı büyük câmiler, XII. Yüzyılın ikinci yarısından sonra ortaya çıkmaya başlar. Böyle koşullarda, Anadolu Selçuklularında bir cihad eğilimi görülmez. Sultanlar, Suriye'de Zengi, Nurettin ve Selâhattin Eyyubî'nin öncülük ettiği Haçlı'ya karşı cihad'a ilgisiz kalırlar, «gâzi» unvanı kullanmazlar. Bu unvanı kullanan Dânişmendliler bile, «hıristiyan dostu» diye ün yaparlar. Esasen ilk Türkmen fırtınası gelip geçtikten sonra, Ermeniler ve Süryaniler gibi Doğu hıristiyanları, Selçuklu ve Dânişmendli yönetimini, Bizans yönetimine yeğ tutarlar.

## *SELÇUKLU DEVLETİ'NDE SÜRYANÎLER*

Süryaniler, islâm kültürüyle hayli kaynaşmış, hatta bir ölçüde Araplaşmış ve Arapçayı kabullenmiş hıristiyanlardır. İslâmın Suriye ve Mezopotamya'daki ilk fetih döneminde, Bizans'ın ortodokslaştırma, Rumlaştırma ve Süryanî Kilisesi'ni ortadan kaldırma çabalarına karşı çıktıkları için, Halife ordularını kurtarıcı sayarlar. Yunan filozoflarından yaptıkları çevirilerle, Abbasî dönemi islâm uygarlığının parlaklığına önemli katkıda bulunurlar. Bir devlet kurma amacı gütmeyen Süryaniler, cemaat olarak onlara dinsel özgürlük tanıyan Selçuklulara bağlı kalırlar. Bizans'a karşı Selçuklu başarılarını, kendi başarıları gibi değerlendirirler. Süleyman Şah, Antakya'yı alınca bâzı Bizans kiliselerini Süryanîlere verip onları kazanmayı bilir. Süleyman Şah'ın oğlu Kılıç Arslan, Doğuda genişlemeye yönelice, Malatya hıris-

tiyanları ve özellikle Süryanîler, kenti Selçuklu Sultanı'na vermek isterler. Kent yöneticisi bu nedenle Süryanî Malatya Metropoliti'ni öldürtür. Bizans İmparatoru, Malatya Ermeni ve Süryanîlerinin Selçuklu'yu desteklediğini öğrenince, Istanbul'daki Doğu hıristiyanlarından öç alır. Kiliselerini yakar ve onları Istanbul'dan kovar, kalanları ortodoks yapar. Süryanîler, Malatya'nın Dânişmendlilerce fethini sevinçle karşılarlar. Dânişmend Ahmet Gâzi ve Kılıç Arslan'ın ölümlerinde mâtem tutarlar. Malatya'nın Dânişmendli yöneticisi, Nurettin Zengi tarafından hapse atılınca, Süryanî râhipleri ona para yollarlar. O, 1175'te hapisten kaçıp Malatya'ya dönünce, kent yakınındaki Süryanî Barsoma manastırının 700 dinar olan vergisini kaldırır. Fakat râhipler, bağışıklık müslümanlar arasında hoşnutsuzluk yaratabilir kaygısıyla, verginin kaldırılmasına karşı çıkarlar, 300 dinar vergi ödemekte ısrar ederler.. Malatya'yı Dânişmendlilerden alan İkinci Kılıç Arslan, Barsoma manastırında oturan Süryanî Patriği ünlü tarihçi Mihail ile dost olur. Onların, islâm geleneğine aykırı biçimde, haç ve İncil elde, ilâhiler söyleyerek huzuruna gelmelerine izin verir. Patriği kucaklar, altın ve gümüş kakmalı bir haç armağan eder. Kılıç Arslan, yanından ayırmadığı İranlı filozofu Kemalettin ile Patrik arasında dinsel tartışma düzenler. Bir ay birlikte kaldığı Patriğe İsa ve peygamberler hakkında sorular yöneltir. Bizans'a karşı zafer kazanınca, Kılıç Arslan, Patriğe yazdığı mektupta «zaferlerimizden hoşnut kalan Patriğe» deyişine yer verir. Malatya hıristiyan ve müslüman halkı arasında da uyum olduğu görülür. Selçukluların Mogollara yenilgisi üzerine, başsız kalan Malatya'da hıristiyan ve islâm halk, Süryanî Metropoliti başkanlığında ortak bir yönetim kurarlar ve karşılıklı sadakat yemini ederler. Malatya'da islâm kadınların hıristiyanlarla evlenmesi doğal karşılanır. XIV. Yüzyıl başında bu durumu gören islâm ya-

zarı Ebu'l-Fida, şok geçirir. Kısaca, Süryanîler, Malatya, Maraş, Urfa ve Diyarbakır bölgesinin sâdık hıristiyanları olarak görülürler*.

*ERMENİLER*

Ermenilerin durumu da farklı değildir. Ermeniler uzun yıllar, Gürcüler gibi İran ve islâm kültürünün etkisi altında kalırlar. Birçoğu islâm olur ve islâm devletlerinde önemli görevler üstlenirler. Ermeni ve Gürcü edebiyatı, İran edebiyatına yakınlık gösterir. Konya Sultanlığı da aynı etki alanının içindedir. Selçuklularla siyasal ve kültürel yakınlaşma kolay gerçekleşir. Türkmen akınlarının ilk şokları atlatıldıktan sonra, Ermeniler sâdık uyruklar olurlar. Türkmen kırımı karşısında bir kısım Ermeniler, Kilikya'da kurulmak üzere olan yeni Ermeni Devleti'nin arazisine göçerler. Fakat çoğu Selçuklu ülkesinde kalır. Erzican ve Erzurum, Ermeni çoğunluğu bulunan Selçuklu kentleridir. Konya ve Kayseri'de de Ermeniler vardır. Selçuklular, Ermeni Kilisesi'ne geniş özgürlük tanırlar. Ermeni cemaatinin hukuksal ilişkilerinin düzenlenmesini kiliseye bırakırlar. Ermeni kilise ve manastırlarına yapılan vakıflar, islâm vakıfları ile eş statüye sâhiptir[28]. Keyhüsrev'in desteklediği Sıvas Metropoliti Anania, 25 yıl süreyle kilisesini Ermeni Patrikliği'ne rakip bir duruma getirir. Fırat üzerin-

* Bugün Türkiye'de 40 bin kadar Süryanî vardır. Mardin ili merkezindeki metropolitlik ve Midyat ilçe merkezindeki episkoposluk, Süryanî Kilisesi'nin Türkiye'deki iki dinsel merkezidir. Hindistan'da 2 milyon, Amerika kıt'asında 150 bin, Suriye'de 150 bin, Irak'ta 50 bin Süryanî bulunur. Süryanî başpapazı Aziz Günel'in yazdığına göre, Mardin'deki Süryaniler Arapça ve Türkçe konuşurlar. Diyarbakır'dakilerin tümü Türkçe konuşur. Genellikle tüm kiliselerde İncil Türkçe okunur, vaazlar Türkçe verilir. İlâhiler, korolar Türkçedir. Kendilerini Türk Süryanî sayarlar (Aziz Günel, Türk Süryaniler Tarihi, s. 325).

deki Rumkale'de oturan Ermeni Kilisesi'nin başı, Kilikya Ermeni Prensi ile çatışınca, Keyhüsrev'den destek arar*. Ermeniler, Erzincan ve Erzurum gibi çoğunlukta bulundukları bölgelerde, öteki islâm devletlerinde görülmeyen ölçüde, çok geniş dinsel haklardan yararlanırlar. Serbestçe yortular kutlarlar, kalabalık kitleler sokaklarda haçlarını mızrak gibi başlarının üzerine kaldırarak dolaşabilirler. Kiliselerin çanları serbestçe çalınır. 1261 yılında Erzincan'a vardığında böyle bir dinsel törenle karşılaşan Selçuklu komutanı Yavtaş, âyini yasaklamak ister. Fakat Keyhüsrev zamanında da usûlün bu olduğunu öğrenince vazgeçer. Öteki ülkelerden gelen islâm gezginleri, domuz sürülerini ve meyhaneleri görünce şaşkına dönerler. Mevlevî Menkıbeleri, Mevlâna'nın Konya'daki bir Ermeni meyhanesinden gelen ney seslerini duyunca, meyhane önünde horozlar ötene değin dansettiğini yazar. Kapıya çıkan Ermeni gençlerine Mevlâna, üstündeki tüm giysileri armağan eder[29]. Önünde baş koyan Ermeni kasap karşısında Mevlâna da baş koyar. Konyalı bir Ermeni islâm olur ve Şeyh Abdullah diye ün kazanır. Türk dervişler gibi, Ermeni dervişleri de görülür. Kısaca, Süryaniler gibi Ermeniler de, Sultan'ın sâdık cemaati olarak kalırlar ve sultanların ölümünde mâtem tutarlar. Osmanlılar, Ermeni cemaatine «sâdık millet» adını vererek, bu bağlılığı belgelerler. Alman İmparatoru «Kızılsakal» Frederik, Kılıç Arslan'a «Türk, Ermeni ve Süryanilerin Büyük Sultanı» diye mektup yazar.

---

* Sultan Melikşah, Ermeni kilise ve manastırlarını ve râhipleri vergiden bağışık tutar. Ermeni Kilisesi'nin başı olan Katolikos'a büyük saygı gösterir, fermanlar verir. Ermeni tarihçi Mateos, Melikşah için «Sultan'ın yüreği, hıristiyanlara karşı şefkatle dolu idi» der (Urfalı Mateos Vekayinâmesi, s. 171).

## *SELÇUKLU DEVLETİ VE RUMLAR*

Bizans Devleti ve Kilisesi'ne bağlı Rumların durumu ise farklıdır. Ege ve Marmara'ya ulaşan Türkmen dalgaları karşısında, önemli miktarda Rum göçü olur. Seyrek nüfuslu İç Anadolu'da çok büyük arazi sâhibi Rum feodaller egemendir. Istanbul'da oturup arazilerinin gelirini orada yiyen büyük feodaller, arazilerine bir daha dönemezler. Rum Kilisesi'nin pek çok önde gelen kişisi, feodaller gibi, kilise ve manastırları bırakıp Istanbul'a çekilirler. İmparator, Istanbul'a yerleşen Kayseri, Niksar, Amasya, Konya, Çankırı, Malatya vb. metropolitlerine, görevlerinin başlarındaymış gibi haklar tanır. Selçuklulardan çok, öteki hıristiyan kiliselerinin öfkesini çeken Rum râhipler, sürgündeki bu haklardan ilk zamanlarda geniş ölçüde yararlanırlar ve Istanbul'da kalırlar. Feodaller ve kilise adamlarının yanı sıra, geniş bir Rum köylü göçü görülür. Türkmenler, otlak ve köle peşindedirler. Akınlardan sağladıkları köleleri, esir pazarlarında iyi fiyatlarla satarlar. Tarlaları otlaklara dönüştürürler, yakıp yıktıkları köyleri kışlak yaparlar. Akınların dehşeti karşısında, pek çok Rum köylü, adalara ve Istanbul'a kaçar. İlk Haçlı'nın gelişiyle birlikte, Bizans saldırısı ve Türkmen'in İç Anadolu yaylalarına sürülüşü başlar. Acımasızca Türkmen kırımı yapılır. Fakat Türkmen'i daha gerilere süremeyen İmparator Aleksios, 1098 ve 1116 seferlerinde, Akşehir ve Konya çevresindeki Rum köylüleri orduyla birlikte geri götürür. Birçok Rum köylü gönüllü olarak orduyu izler ve Ege kıyı bölgelerine yerleşir. İmparator Mihail zamanında Kayseri, Sıvas ve Amasya bölgesinden benzer bir boşalma görülür. Bunlar Balkanlara taşınır. Böylece Bizans ve Selçuklu devletleri arasında, günümüzün deyimiyle bir «no man's land», yâni kimsenin sâhip bulunmadığı bir ıssız bölge doğar. Anadolu nüfusunda bir

azalma ve tarımda gerileme görülür. Oysa kentlere dayalı Selçuklu Devleti, tarımsal bir temele muhtaçtır. Türkmenler hem az sayıdadır, hem de tarımcılığa geçmekte isteksizdir. Bu nedenle Selçuklu Devleti, ıssızlaşan tarlaları ektirebilmek için Rum ve öteki köylüleri kazanmaya ve kaçanları geri döndürmeye büyük önem verir. Türkmene karşı, Rum ve hıristiyan köylünün savunucusu ve koruyucusu kesilir.

## *DEVLET, TÜRKMEN'E KARŞI TARIMCI HIRİSTİYANI KORUR*

Türkmen, göçebelikte direnir. Gerçi Batı Anadolu'da göçebelikten yarı göçebeliğe doğru bir evrim görülür. Doğu Anadolu'daki Suriye ve Erzurum arası uzun göçlerin yerini, belli bir kışlaktan yakın yaylaya göç alır. Devecilikten koyunculuğa yönelinir. Ama yine de Türkmen, tarımdan geniş ölçüde uzak durur. Bizans yazarı Kinnamos, XII. Yüzyılda Batı Anadolu'da hiç tarım yapmayan Türkmenlerden söz eder. Ona göre, «Asya'nın en eski kentlerinden biri olan Eskişehir», zengin, geniş ve düz ovalara sâhiptir. Ovalar bol ot ve dolgun buğday başakları verir. Görkemli köşkleri, kaplıcası ve kalabalık nüfuslu köyleri vardır. «Acem» dediği Türkmenler, Eskişehir'i yerle bir eder, nüfussuz bırakırlar. Kent yıkıntıları üzerine yerleşen iki bin Türkmen, yine göçebe yaşamını sürdürür, çadırlarda oturur. İmparator Munuel, 1175'te Eskişehir kalesini yaptırınca, Türkmenler yıkık kentten ayrılmamak için direnir, sonunda çadırlarını yıkıp kaçarlar. Türkmen, Sakarya-Porsuk ve Kütahya çevresinde göçebe yaşamını sürdürür. Manuel'in ölümünden sonra Kütahya yıkık biçimde Selçuklu'ya geçince, Türkmen, kent kalıntıları üzerinde eskisi gibi yaşar. Üçüncü Haçlı Seferi'nin lideri «Kızılsakal» Frederik'in tarihçileri, Denizli-Akşehir yönünde Türkmenlerle savaşarak ilerlerken, onların sa-

yısını 100 bin olarak tahmin ederler. Bu tarihçiler, Türkmen'i «her an hareket hâlinde, otlak ve yağma peşinde koşar» gösterirler, kentleri bulunmadığını ve tarımla uğraşmadığını söylerler. Hatta zaman zaman Türkmenler için «göçebe Arap» anlamına «bedevî» deyimini kullanırlar. XII. Yüzyılın yahudi gezgini Benjamin de Tudelle, «putperest» saydığı Türkmenlerden «ekmek yemez, şarap içmez, hayvanların eti ile geçinirler» diye söz eder. Bir Haçlı kaynağı, Türkmenlerin ölülerini, şamanist geleneğe göre «ok, yay ve öteki eşyalarıyla birlikte» gömdüklerini ve şamanist mâtem töreni yaptıklarını yazar[30]. Sûr Piskoposu William, 1167-1175 yılları arasında yazdığı tarihinde, Suriye Türkmenlerini tam göçebe olarak anlatır:

«Sâbit oturma yerleri yok. Sürüleri için iyi otlak peşinde oraya buraya koştururlar. Kent ve kasabaları, daimî kaldıkları herhangibir yer yoktur... Tarıma hiç önem vermezler. (Parayla) alım-satımı bilmezler. Gereksinmelerini trampa yoluyla sağlarlar»*[31].

Frederik'in tarihçileri, sonradan tüm Anadolu'yu kapsayan bir kavrama dönüşmekle birlikte, «Türkia» adını, «Türkmenlerin ülkesi» anlamına uç bölgeleri için kullanırlar. İslâm tarihçileri ise, Anadolu'ya Roma (Rum) ülkesi ve Konya Sultanı'na «Roma Sultanı» demekte devam ederler. «Roma Sultanı», devletini güçlendirme ve gelirlerini artırma amacıyla, ta-

---

* 1201 tarihli Altun-aba Vakfiyesi'nde geçen Konya civarındaki Ay-tekin, Gün-doğdu, Arpa-çimen, Kozlu-dere, Turgut gibi Türkçe köy adlarına dayanarak, Prof. Osman Turan, Türkmenlerin yerleşip çiftçiliğe geçtiğini yazar. Cahen, adın tek başına bir anlam taşımayacağını ileri sürer. Vakfiye'de «kâfir» çoğunluğunun açıkça belirtildiğini hatırlatır (Pré-ottoman, s. 147). Bnunla birlikte Prof. Osman Turan da Türkmen çoğunluğunun göçebe kaldığını kabul eder (Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 234).

rıma önem verir. Türkmen göçebe kaldığından, tarıma önem vermek demek, hıristiyan köylüye önem vermek demektir. Kalabalık Rum köylüleri Bizans ülkesine kaçmakla birlikte, pek çok Rum köylü Selçuklu ülkesinde kalır. İskenderiye Patrikleri Tarihi, Sultan Birinci Mes'ut'tan hıristiyan halkın hoşnut olduğunu yazar:

«Memleketlerin ve raiyyetin (köylüler) pek çoğu Rum olup, iyiliği ve adaleti yüzünden, hıristiyanlar onun yönetimine rağbet ederler»[32].

## *HIRİSTİYAN ÇİFTÇİ İSKÂNI*

Konya Selçuklu Devleti'nin temellerinin sağlamlaşmasında büyük katkısı bulunan Mes'ut, tutsak aldığı halkı kendi arazisine götürür. 1137'de Adana'yı alınca, hıristiyan köylüyü Çukurova'dan Selçuklu ülkesine göçürür. Mes'ut oğlu Kılıç Arslan II. ile Dânişmendli Yağıbasan arasında biribirlerinin hıristiyan köylülerini sürüp götürme yüzünden mücadeleler olur. Yağıbasan, 1155-1156 yılında Elbistan bölgesinden 70 bin hıristiyan köylüyü zorla arazisine göçürür. Kılıç Arslan, Yağıbasan'a karşı bir sefer düzenlerse de, sürgün köylüleri geri almadan barış yapmak zorunda kalır. 1171'de Malatya'yı kuşatan Kılıç Arslan, 12 bin hıristiyan köylüyü Kayseri'ye götürür. Zengi oğlu Nurettin himayesindeki kardeşi Şahinşah'ın ve Dânişmendli Zünnun'un eyaletlerinden de kendi eyaletlerine hıristiyan iskânı yapar. Nurettin, bu kişilerle birleşerek Anadolu'ya ordu yollar. Kılıç Arslan barış için 12 bin hıristiyanı geri verir. Ama Şahinşah ve Zünnun'un eyaletlerinden götürdüğü köylüleri geri vermeye yanaşmaz. Kılıç Arslan'ın oğlu Keyhüsrev, 1196-1197'de Menderes nehri vâdilerinde sefer yapar, tutsak aldığı hıristiyan köylüleri deftere yazdırır ve beşer bin kişilik kafileler hâlinde Akşehir'e getirip yerleştirir. Akşehir bölgesi Manuel ve

Kızılsakal Frederik tarafından yakılıp yıkılmış ve ıssızlaşmıştır. Manuel 1146'da Akşehir hıristiyanlarını İzmir kıyılarına taşımıştır. Keyhüsrev bu ıssız bölgeyi yeniden canlandırmak için Ege bölgesinden getirttiği tutsak Rumlara köyler, meskenler sağlar, tarım araçları ve tohumluk dağıtır. Beş yıl vergi almaz. Onlara özgür köylü statüsü tanır ve eski yurtlarına dönmekte serbest bırakır. Bu koşullar daha pek çok Rum köylüsünün gönüllü olarak Selçuklu ülkesine göçmesine yol açar. Bu bilgiyi veren Bizans yazarı Niketas, şöyle der:

«Bu kadar iyi davranış, tutsaklara kendi memleketlerini unutturdu. Birçok yerlerin halkı, savaş olmadan Sultan'ın ülkesine göçtü. Böylece zamanımızda Rum kentleri boşaldı; halk, barbarların memleketine giderek orada koloniler kurdu. Zâlimlerin (Bizanslı tiranların) zulmüne uğrayan ve yardımlarından yoksun kalan halkların efendilerine sevgi duymayıp kendi istekleriyle yurtlarından ayrılmalarının şaşılacak yanı yoktur».

Gerçekten Rum köylü, hükümetin ve feodallerin ağır ve keyfî vergilerinin ve angaryalarının baskısı altındadır. Üstelik hükümet ve feodaller, bu köylüyü Türkmen saldırılarından koruma gücünden yoksundurlar. Onları daha iyi koruyan ve daha az ağır geçim koşulları sağlayan Selçuklu Sultanlığı'na sığınmaları doğaldır. Bulgar marksist tarihçisi Tivcev, Bizans Anadolu eyaletlerinde ayrılma eğiliminin çok güçlü olduğunu, kentlerin ağır vergiler nedeniyle bâzı durumlarda yabancı bir yönetimi Bizans yönetimine yeğ tuttuklarını yazar. Alaşehir halkının, Konya Sultanlığı ile olan ekonomik ilişkiler yüzünden, Bizans yönetiminden ayrılma isteği gösterdiğini belirtir[33]. Nitekim Manuel, 1146'da Beyşehir gölü adalarının Rum köylülerini, Türklerle kaynaştıkları için cezalandırır.

Rumlar, yalnız Selçuklu Sultanlığı'na ısınmakla

kalmaz, zaman içinde Türkmenlerle de aralarında bir uzlaşma görülür. Bâzen belli bir bedel karşılığı hıristiyan köylü, Türkmen'in himayesine girer. Bâzen, Türkmen akınları sürmekle birlikte, akınlara ara verildiği zamanlarda iki taraf için de avantajlı yöresel ticaret gelişir. Nitekim İkinci Haçlı yazarları, Rum köylüleri ile sürü sâhibi Türkmenler arasında normal bir ekonomik değişimin geliştiğini, bunun iki grup arasında bir yakınlaşma sağladığını belirtirler[34]. Esasen XII. Yüzyıl sonlarında güçlenen ve İznik Rum Devleti ile ittifak yapan Selçuklu sultanları, Türkmen'i disiplin altında tutmaya büyük önem verirler. Türkmen bölgelerine çoğu zaman Türkmen kökenli olmayan beylerbeyleri atarlar. Bu beylerbeyleri, Türkmen'den vergi almak ve âsâyişi sağlamakla görevlidirler. XII. Yüzyılın ilk yarısında Türkmen itaatlidir. Bu da tarımcı-göçebe ekonomik işbirliğini kolaylaştırır*.

## *DEVLETİN RUM YÖNETİCİLERİ*

Bu ortamda Rumlar, Selçuklu Devleti'nde öteki hıristiyanlardan çok daha etkin rol oynarlar. Rumlar, dinlerine bakılmaksızın, Selçuklu Devleti'nde en yüksek mevkilere getirilir. Beylerbeyi Mavrozomes, «Emir Komnenos» adıyla Keyhüsrev ve Keykubat döneminde, hıristiyan kaldığı halde başkomutanlık ya-

---

* Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu anlatan Osmanlı tarihlerinde, Selçukluların son günlerinde uçlarda açık bir Türk-Rum yakınlaşmasının doğduğu belirtilir. Âşıkpaşazâde Tarihi, yaylaya giden Osmanoğullarının ağırlıklarını Bilecik Rumlarına bıraktıklarını, onlara «teleme peynirler ve katıklar ve kadınlarıyla yağlar, kaymaklar ve halılar ve kilimler» yolladıklarını yazar. Osman Gâzi'nin Eskişehir'in hamam yöresinde kurduğu pazara «kâfirler ve Bilecik kâfirlerinin avratları dahi gelür pazar ederlerdi... Bu Türk bizimle iyi doğruluk ider derlerdi».

par. Kilikya Ermeni Devleti'ne karşı sefer düzenler. 1297'de Konya'da bir kilisedeki yazı, bu hıristiyan soylu ailenin Konya'da uzun süre etkinliğini sürdürdüğünü gösterir. İmparator Yuannis'in kardeşinin oğlu, Konya'da Sultan damadı ve islâm olur. Yuannis Çelebi adıyla, Konya'nın 1146'da Bizans İmparatoru'na karşı savunulmasına katkıda bulunur. Daha sonra Bizans tahtını ele geçirecek olan Mihail Paleolog, uzun yıllar Konya hizmetinde kalır ve hıristiyan askerlerin «kondistabl»i olur. Trabzon'un soylu Gavras ailesi, Mes'ut ve Kılıç Arslan döneminde önemli rol oynar. Türkler içinde yetişen bu Gavras, uzun süre eyalet vâliliği yapar ve 1146 Konya savaşında Bizans'a tutsak düşer. 1176 yılında Kılıç Arslan, bir Gavras'ı İmparator Manuel ile barış yapmaya yollar. Bu Gavras, ya da onun islâm olan oğlu Kılıç Arslan'ın veziridir. 1180'de Selâhattin Eyyubî ile barışı o sağlar ve 1187 Kudüs fethinden sonra Selâhattin'i kutlamaya o gider. İzzeddin Keykavus zamanında, onun hıristiyan annesinin kardeşleri olan yerli hıristiyan soylularından iki dayısı, «kondistabl» ve «emir-i meydan» unvanlarıyla devletin belli başlı yöneticileri durumuna gelirler. Bu dayılar, islâm devlet büyüklerinin olumsuz görüşlerine karşın, 1256'da Mogollara karşı savaşı hazırlarlar. Daha pek çok Rum soylu, Selçuklu Devleti hizmetinde çalışır. Eski Alanya Senyörü Kir Ferit, Keykubat'ın kayınpederi ve Akşehir Vâlisi olur. İskilip'te Emir Konstantin, Kayseri'de Esedûddevle Konstantin, Tokat'ta Emir Tornik vb. vardır.

*DEVŞİRME RUM YÖNETİCİLER*

Bunların yanı sıra, köle olarak yetiştirilen ve islâm edilen pek çok hıristiyan çocuğu devlette önemli görevlere getirilir. Selçuklu resmî tarihçisi İbn Bibi, bu konuda şöyle yazar:

«Dâr-ül-harp'ten (hıristiyan ülkelerinden) tutsak ettikleri birçok köleleri büyük makamlara, emirliğe çıkarır ve sancak sâhibi ederlerdi. Bugüne kadar Rum'da (Konya Devleti'nde) bulunan büyük beylerin çoğu, onların kölelerinin oğullarıdır».

Gerçekten Yavtaş, Çavlı, Cemalettin Ferruh Lala, Eminettin Mikael, Alemüddin Kayser, Has Oğuz vb. gibi devlet büyükleri, babaları hıristiyan olan kölelerdir. Rum köle Karatay, ilk Mogol döneminde üç sultanın atabeyi olur ve devletin en kudretli kişisi durumuna gelir. Kardeşi Karasungur, uzun süre Denizli eyaletini yönetir. Orduda Rum ve hıristiyan ücretli askerler, sivil yönetimde «noter» denilen Rum kâtipler bulunur.

## *TÜRK VE RUM SARAYLARI ARASINDA DOSTLUK*

Sultanlar, hıristiyan prenseslerle evlenmeyi yeğ tutarlar. Bu prenseslerin hıristiyan kalmasına, sarayda ufak bir kilise ve papazlar bulundurulmasına izin verirler. Hasnon, Vasil gibi hıristiyanlar, sultanların doktorluğunu yaparlar. Saraya Rum müzisyenler alınır. İlginçtir ki, Bizans ya da Selçuklu prensleri, bir komşu ülkeye sığınmak zorunda kaldıklarında, Konya ya da Istanbul'u seçerler. Cahen, bu noktaya dikkati çeker. Gerçekten âsi Rum prensleri, yardıma ve sığınmaya gerek duyduklarında Balkanlar'daki hıristiyan Slav devletlerine değil, Selçuklulara giderler. İmparator Yuannis'in kardeşi İsak, Mihail Paleolog vb. hep Konya'da destek ararlar. Selçuklu sultanları ve prensleri de, güç durumda kalınca, Suriye ve Güneydoğu Anadolu'daki islâm devletlerine gitmezler, Istanbul'un yolunu tutarlar. Konya Sultanı Mes'ut I., kardeşi Arap ile mücadelesinde güç duruma düşünce, İmparator Yuannis'e koşar, ordu alıp kardeşini yener. Yenilen kardeşi Arap, ömrünü Istanbul'da ta-

mamlar. Kılıç Arslan II., kardeşi Şahinşah ve Dânişmendli Yağıbasan ile başa çıkamayınca, Istanbul'a gelir. Bizans desteğiyle tahtını kurtarır. Yenilen Şahinşah, Istanbul'da günlerini doldurur. Kardeşi Rükneddin karşısında tahtını yitiren Keyhüsrev, Bizans askeri alıp gelir ve Konya'da yeniden tahta çıkar. Mogol'a yenilen İzzeddin Keykavus, Konya'da kendisini yıllarca ağırladığı İmparator Mihail'in yanına gider. Cahen, bu yakınlığı «İslâmdırlar ama, belli bir anlamda az çok bilinçli biçimde, egemenliğini istedikleri Rum denilen ülke ile bütünleşmişlerdir. Onun bir parçası olduklarından, kâfirler arasında olsa bile, kendilerini orada, geleneksel islâm ülkesinden daha çok evlerinde hissederler»[35] diye açıklamaya çalışır.

## *BİZANS KİLİSESİ'NE TANINAN AŞIRI ÖZGÜRLÜK*

Selçuklu sultanlarının, Bizans Devleti'nin bir uzantısı olan Bizans Kilisesi'ne karşı da olumsuz bir tutumları yoktur. Gördüğümüz üzere, ilk istilâlar sırasında, Rum metropolitleri kendiliklerinden Istanbul'a giderler. Ama kalanlar, Istanbul Patrikliği'ne bağlı olarak görevlerini sürdürürler. 1143 yılında Istanbul Kilise Mahkemesi'nde görülen bir dâvâ, Tyana adlı metropolitliğin ve ona bağlı alt kilise örgütlerinin görev başında kaldıklarını ve Istanbul ile ilişkide bulunduklarını kanıtlar. Esasen ayrılanlar büyük kilise adamlarıdır, ufak râhipler ve köy papazları yerlerinde oturmuşa benzerler. XIII. Yüzyıldan sonra, ilişkiler daha da düzelir. Sonradan imparator olan Mihail'in Konya'dan İznik'e dönüşünde, Konya Metropoliti aracılık eder. Metropolit, fiilen Konya'da oturmasa bile, Konya'da faaliyetini sürdürmektedir. Grek Kilisesi'ne tanınan bu özgürlük, öteki islâm ülkelerinde bu kiliseye tanınan yetki sınırlarını aşar. İslâm devletleri, ortodoks hıristiyan örgütlerinin an-

cak Antakya, Kudüs ve İskenderun'un Araplaşmış Melkit Patrikleri'ne bağlanmalarına izin verirler, Istanbul Patrikliği ile bağlantıyı kabul etmezler. Selçuklular ise, kendi ülkelerindeki Rum Kilisesi'nin Bizans Kilisesi'ne bağlanmasına ve râhiplerin sık sık serbestçe Istanbul'a gidip gelmelerine karışmazlar. Hatta Aksaray ilçesindeki Belisırma deresinde bulunan bir kilise yazıtı, Sultan Mes'ut II. ile Bizans İmparatoru Andronikos'un adlarını taşır. Fresklerle bezenmiş kilisede, onu yaptıran Selçuklu Beylerbeyi Bazil Giyagupes ile karısı Tamar'ın resimleri vardır. Bazil, sarık ve kaftan taşır. Rumca yazıtta ise, kilisenin Mes'ut II. ve Andronikos döneminde kurulduğu belirtilir[36]. Cahen, bunu, Rum hıristiyanların Selçuklu rejimine siyasal bağımlılığının İmparator'a bir çeşit «ön sadakat» duygusunu engellemediği biçiminde yorumlar*[37].

## *TAM BİR DİNSEL HOŞGÖRÜ*

Bâzı Bizans ve Haçlı kaynakları, Keykavus II. ile Kılıç Arslan II.'nin «gizli hıristiyan» olduğunu yazarlar. Kuşkusuz bu, aşırı dinsel hoşgörünün yarattığı bir izlenimdir. Onlar islâm hükümdarları olarak kalırlar. Ama bağnaz islâm hükümdarları, Konya sultanlarını pek müslüman saymazlar. Nurettin Zengi, Kılıç Arslan'ı dinsizlikle suçlar ve yeniden islâm olmaya ve cihada katılmaya çağırır. Öteki islâm ülkelerinde yeni kiliseler yapılmasına güçlükle izin verildiği ve câmi yakınlarında bu tip hıristiyan yapıtlarının bulunması engellendiği halde, Selçuklular tam hoşgörü gösterirler. Konya'da câmi, kilise ve Eflatun Manastırı yanyana bulunur. Mermerden kadın ve er-

* Dânişmendli hükümdarların bastırdığı paralar, İsa ve Aziz George resimlerini taşır. Bâzılarında Bizans tipi hükümdar portresi ve arslan bulunur. Bu ikinci çeşit paralar, ilk Selçuklularda da görülür.

kek heykelleri, kenti süsler. Konya surları, benzer kabartma insan resimleriyle bezenir. XVI. Yüzyılda bir Arap gezgin bu resimleri pek canlı bulur, ama bunların islâm dininde yasak olduğunu hemen ekler. Mevlâna'nın ve ardıllarının menkıbelerini anlatan mevlevî yapıtında, Selçuklu Türkiye'si bir dinsel hoşgörü merkezi olarak gösterilir. Mevlâna, peygamberlerle karşılaştırılır ve her peygamberi bir dinden insanlar sevdiği halde, Mevlâna'yı her dinden tüm insanların sevdiği ve övdüğü belirtilir. Mevlâna'nın cenazesine hıristiyan, yahudi, islâm her dinden insanlar katılır. Zebur'dan, Tevrat'tan, İncil'den âyetler okurlar, ağlarlar ve «Biz, Musa'nın, İsa'nın ve bütün peygamberlerin gerçekliklerini onun açık sözlerinden anladık.... Bu din padişahı, bizim önderimizdir» derler ve şunu eklerler:

«— Siz müslümanlar Mevlâna'yı nasıl devrinin Muhammed'i olarak tanıyorsanız, biz de onu çağın *Musa'sı ve İsa'sı olarak biliyoruz*».

Mevlâna ve Konya ileri gelenleri sık sık Eflatun Manastırı'na giderler, dinsel tartışmalar yaparlar. Mevlâna torunu Ârif Çelebi, manastırda keşişlerle üç gün üç gece şarap içer. Medresesine yahudi hahamlar* ve hıristiyan papazları gelip baş koyarlar. Mevlâna onlara şeriat yasak ve emirlerini, akla dayalı gerekçelerle anlatır. Başka bir gün Mevlâna, yakınlarına Rum ülkesine «hoş bir mezhep» meydana getirmek için gönderildiğini söyler. Ama Rum halkı Tanrı'nın aşk dünyasından ve iç zevkten çok habersizdir. Mevlâna, onların doğru yola yönelmediklerini ve tanrısal sırlardan yoksun kaldıklarını görünce,

* O çağlarda Anadolu'da önemli bir yahudi topluluğu bulunmasa gerektir. Antalya'da bir yahudi mahallesi olduğu bilinmektedir. Mevlevî menkıbeleri, Konya'da bir yahudi mahallesinden söz eder. Sıvas gibi ticaret merkezlerinde de bir miktar yahudi bulunur.

insan doğasına uygun düşen şiir ve şema (dans) yolunu seçer ve bunu şöyle açıklar:

«— Çünkü Rum halkı, zevk ehli ve şirin sözlüdür. Örneğin bir çocuk hasta olur ve doktorun verdiği ilâcı itip şerbet isterse, iyi doktor ilâcı bir şerbet testisine koyup sunar».

## *SELÇUKLU KENTLERİNİN KOZMOPOLİT YAŞANTISI*

Mevlâna bâzen coşunca, sabahlara değin çıplak sema yapar. Selçuklu emirlerinin hanımlarının gece toplantılarına katılır. Câriyeler, şarkı söyler. Defciler, kadın neyzenler çalar, Mevlâna sabah namazına değin danseder. Böyle bir âdet ve usûl, Peygamber'den sonra islâmda görülmediğinden, hanımların kocaları evin dışında nöbet tutarlar ve yabancılar farketmesin diye gözkulak olurlar. Kadınlar, Mevlâna'nın yanına yüzleri yarı açık ya da tam açık gelirler. O, bâzen sokaklarda, Ermeni meyhanesi önünde dans eder ve nârâ atar. Tebrizli Şemsettin'e yahudi mahallesinden bir testi şarap doldurup getirir. O dönemde Selçuklu devlet adamları birer zevk ve eğlence merkezi olan hanların sâhipleridir. Vezir Ziyaettin'in hanında Tavus adlı, harp çalan bir kadın vardır. Ona herkes âşıktır. Cilve yaparak ve sazını Mevlâna'nın eteğine vurarak onu odasına çağırır. Mevlâna, sabahın erken saatlerinden akşam namazına değin Tavus'un odasında namaz ve niyazla uğraşır. Aynı gün hana uğrayan sultanın hazinedarı Tavus'a âşık olup onu nikâhlar. Vezir Isfahanî'nin hanında da yanında pek çok kız çalıştıran çok güzel bir fâhişe vardır. Mevlâna'nın hanın önünden geçtiğini gören bütün bu kızlar, dışarıya fırlayıp ayaklarına kapanırlar. Fâhişe, çalıştırdığı kızları azat eder ve Mevlâna'nın müridi olur.

Mevlâna'nın karısı, kızı ve çocuklarının karıları

mevlevî menkıbelerinde Kira, Kirake, Kiramana, Despina ve Efendipula gibi Rumca unvanlarla anılırlar. İbn Bibi, Anadolu'da beş dil konuşulduğunu söyler. Bu beş dil, Farsça, Rumca, Türkçe, Ermenice ve Süryanîce olsa gerektir. Keykubat ve öteki birçok sultan, Rumca bilir. Mevlâna, birkaç Rumca şiir yazar ve Rumca konuşur. Öteki islâm ülkelerinde hıristiyanlara ve yahudilere, Halife Ömer'e atfedilen «zımmî statüsü» bağnaz biçimde yürürlüğe konmaya başladığı halde, Anadolu'da böyle bir ayırım uygulanmaz. Aksarayî Tarihi, «Yahudiler ile hıristiyanların kılık ve kıyafetleri, müslümanlardan ayrı olmadığından, bunları müslümanlardan ayırdetmek imkânsızdı» der. Bu tutum, Anadolu'da büyük saygı gören açık fikirli sufî Muhyiddin Arabî tarafından bile yadırganır. O, Sultan İzzeddin Keykavus'a bir mektup yazarak «zımmî statüsü»nün uygulanmasını ister. Aksarayî Tarihi'ne göre, ünlü sufî şu öğüdü verir:

«Sana çanları kaldırmak, imansızlığı gidermek, yurdunda müslümanlığın ününü yüceltmek, kâfirlerin koymuş oldukları töreleri kaldırmak gerektir. Müminlerin ulusu Hazret-i Ömer, dini ayrı tebaa için şunları buyurmuştur: Yabancı din taşıyanlar, kentler çevresinde kilise, manastır, bekâr papaz yurtları yaptırmasınlar, yıkılmış olan tapınaklarını yenilemesinler... Çocuklarına Kur'an öğretmesinler, Tanrı'ya ortak koştuklarını açığa vurmasınlar*, müslümanlarla hısımlık etmek dilerlerse, müslümanlara saygı göstererek derneklerinde oturmak dilerlerse, onlara yer verin. İslâm olmayanlar, kılık ve kıyafetlerinde, şap-

* İsa'nın tanrılaştırılması. Aksarayi'ye göre Sultan İzzeddin'in hıristiyan emiri, Halife'nin Mogollarca şehit edilmesi üzerine, alaylı bir dille kadıya «İşittiğime göre, halifenizi öldürmüşler» der. Kadı yanıtlar: «Sizin Tanrınızı da, yine sizin inanışınıza göre, asmışlardır. Bizim halifemizi öldürmüş ve şehitlik mertebesine yükseltmişlerse, bunda şaşılacak ne var?» (N. Gencosman çevirisi, s. 145).

kalarında, sarıklarında, pabuçlarında, traşlarının biçiminde müslümanlara benzemesinler. Müslüman adlarını ve künyelerini almasınlar. Eyerli atlara binmesinler. Kılıç kuşanmasınlar, silâha dair hiçbir şey taşımasınlar. Arap yazısıyla mühür kazdırmasınlar. Şarap satmasınlar. Kendi büyüklerine saygı göstersinler. Her nerede olursa olsun, kendi kılıklarını giyinsinler. Bellerine zünnar bağlasınlar. Müslümanların yolları üzerinde haç gezdirmesinler ve kitaplarını yol üzerine çıkarmasınlar. Ölülerini götürürken yüksek sesle bağırmasınlar. Cenazeleri müslümanlardan ileri geçmesin, çanlarını ancak yavaş sesle çalsınlar. Kiliselerinde yüksek sesle okumasınlar. Konulan bu yasaklara aykırı yürürlerse, onlar için zimmet yoktur»[38].

Pek aşırı sayılan varlık birliği görüşü, Anadolu tasavvuf çevrelerinde büyük yankılar uyandıran bu Endülüslü sufinin hıristiyanlarla ilgili öğütleri bir yankı yaratmaz. Harizmşah'a karşı 1230 Yassıçimen zaferini kazanıp Kayseri'ye dönen Alâaddin Keykubat'ı papazlar da karşılamaya gelir. Sultan, hıristiyanların arasına girer, çan çalmalarına ve ilâhiler okumalarına izin verir. Ancak XIV. Yüzyılın ilk yarısında Mogol Timurtaş, Anadolu'da şarabı yasaklar, islâm olmayanları islâmlardan ayırdetmek için onları sarı renkli sarık sarmaya zorlar.

## *HIRİSTİYANLAR, MÜSLÜMAN OLURLAR*

Anadolu Selçuklu Devleti, hıristiyan nüfus çoğunlukta olduğundan, yukarıda çizilen kozmopolit manzarayı gösterir. Fakat Selçuklu Devleti, bir islâm devletidir ve islâm nüfus, müslüman göçlerinden çok, hıristiyanların islâm olmaları yoluyla giderek artar. İlkin güçlü eşraf aileleri, büyük bir olasılıkla mevkilerini ve toplumsal statülerini korumak amacıyla islâmlığı kabul ederler. Uzun yüzyıllardan beri Halife

Devleti egemenliğinde yaşamış Ermeni, Gürcü ve Süryanîlerde bu tip din değiştirmeler eskiden beri görülür. Bu dönmelerin çocukları islâm kültürü içinde yetişirler ve islâm toplumunca özümlenirler. Selçuklular dönemide, Ermeni ve Gürcüler gibi, seçkin Rum aileleri de müslümanlığı seçerler. Halk arasında da islâm olma başlar. Gerçi hıristiyan halktan alınan baş vergisi (cizye) devlet için bir kazanç kaynağıysa da, gönüllü islâm olanlar engellenmez, hatta bir ölçüde teşvik edilir. Bunda metropolitleri Istanbul'a kaçan ve arazilerini yitirerek fakir düşen Ortodoks Kilisesi'nin toplumsal işlevlerini eskisi gibi yerine getiremeyişi rol oynar. Toplumsal işlevleri, giderek çoğalan câmi, medrese, tekke ve zaviye gibi islâm kurumları yüklenir. Bu islâm kurumları, ulema ve dervişlere, misyonerlik yolunda ekonomik temel sağlar. Mevlâna'nın binlerce hıristiyanı islâm ettiği söylenir. Mevlâna, sık sık tartıştığı papazları islâm yapar. Hıristiyan halk da papazlarını izler.

Devlet ileri gelenlerinin yaptırdıkları medreseler, kervansaraylar vb. için vakfettikleri gelir kaynaklarının bir bölümü, hıristiyanlara yardıma ve hatta onları islâm olmaya teşvike ayrılır. Örneğin Kayseri-Elbistan yolu üzerinde, Kayseri'nin 40 kilometre Doğusundaki Karatay kervansarayı, yolculara parasız yemek verir. Kervansaraya gelen, müslüman, kâfir, özgür ya da köle her yolcuya eşit olarak bir okka et, bir çanak yemek sağlanır. Herkese akşamları bal helvası dağıtılır. Ayakkabıları tâmir edilir, ayakkabısızlara yeni ayakkabı verilir. Hayvanları nallanır, arpa ve samanla beslenir. Hasta hayvanlar için bir baytar bulundurulur. Hasta yolculara ilâç sunulur. Hamam, yolcuların hizmetinde tutulur[39]. Altun-aba Vakfiyesi daha da ileri gider. Salt toplumsal yardımla yetinmeyip, islâm olanlara ayrıca yardım yapılmasını öngörür. Vakıf gelirinin bir bölümünü, «yerli ve yabancı olup da islâm dinini kabul eden hıristiyan,

yahudi ve mecusîlerin* yemek, elbise, ayakkabı ihtiyaçlarını görmek ve sünnet edilmelerini, namaz kılacak kadar Kur'an öğrenmelerini» sağlamak amacıyla ayırır[40]. Vakıfların bu toplumsal desteği, baş vergisinden kurtulma ve saygınlık kazanma avantajlarıyla birleşince, islâm olmayı kolaylaştırır. Vakıfların fonları, genellikle toprağı hıristiyan köylülerin işlediği vakıf köylerden gelir. Hıristiyan köylüden alınan rant, islâmlaştırma yolunda kullanılır. XII. Yüzyılın Endülüslü gezgini İbn Cubayr'e göre, Türkler arasında hıristiyanlıktan ayrılıp islâm olmanın başlıca koşulu, haçı ayak altına almak ve yakmaktır. Hatta o, biribirine âşık olan Sicilya Kralı'nın kızkardeşiyle amcaoğlunun, hıristiyanlıkta yakın akrabalar arasında evlenme yasağı bulunduğundan, Konya Sultanı Mes'ut I.'e başvurduklarını ve haçı çiğneyip yakma yoluyla islâmiyeti kabul ederek evlendiklerini yazar. Haç çiğneme ve yakma, Konya ortamına pek uygun düşmese gerektir. Yıldırım Bayazıt zamanında bir süre Anadolu'da yaşayan Schiltberger, din değiştirme törenleri hakkında gerçeğe daha yakın bilgi verir. Bu tanığa göre, islâm olmak isteyen kişi, herkesin huzurunda parmağını kaldırıp kelime-i şahadet getirir. Sonra bir din adamının yanına götürülür. Din adamının önünde kelime-i şahadeti yeniler ve hıristiyanlığını yadsır. Bu tören bitince, yeni elbiseler giydirilen dönmenin başına din adamı mendil bağlar ve müslümanlığını ilân eder. Tören, dönmenin at üstünde, davul çalınarak kent içinde dolaştırılmasıyla sürer. Atlı müslümanlar yüksek sesle Muhammed'i överler. Dönmenin yanında bulunan iki din adamı, ona şu sözleri söyletirler :

«— Tanrı birdir, Mesih (İsa) onun kuludur. Mer-

* Prof. Osman Turan, «mecusî» deyişiyle, islâmiyetten önceki İran dininin değil, şamanist Türklerin kastedildiği kanısındadır (Belleten 42, s. 216-220).

yem, Kara bacıdır. Muhammed, Resul'dür»*.

Tören, dönmenin câmiye götürülüp sünnet edilmesiyle sona erer. Dönme fakir ise, onun için para toplanır.

## *İĞDİŞLER*

Din değiştirmeler gibi, evlenmeler de islâm nüfusu çoğaltır. Fâtihler hıristiyan kızlarla zorla ya da gönül rızasıyla evlenirler. Bir XIII. Yüzyıl yazarı, «Türk, hıristiyan kararı almak isterse, en ünlü aile de olsa, vermek gerekli» der. Ama Malatya örneğinde görüldüğü üzere, hıristiyan erkeklere de islâm kızları verilir. Dönmeler, islâm kızlarıyla evlenebilirler**. Bu karışık evlenmelerden, kentlerde Selçuklulaın «İğdiş», Rumların »Mixovarvaroi» dedikleri bir zümre ortaya çıkar. İğdiş, karışık soy anlamınadır. Selçuklu döneminde, «iğdiş at» deyimi aynı anlama kullanılır. Huttelan beyi, Türk ve Arap atlarının karışımından iğdiş at soyu üretir. İğdişler, kentlerde bir çeşit soylu zümre meydana getirirler. Mevlâna, onları Selçuklu sultan ve melikleri ile devlet ileri gelenlerinin altında, fakat zenaatçıların üstünde, tüccarla eşit bir zümre olarak gösterir. Mevlâna, bu toplumsal mevki sıralamasını, evlerinin büyüklüğüne göre yapar:

---

* Schiltberger şöyle yazar: «Thari wirdur, Messe cou lidur, Maria Kara baschidur, Machmet Rassuldur» (Zikreden: Prof. Osman Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti II, s. 168).

** Tebriz Hanı, Osmanlıların dönmelere kız vermelerini yadırgar. Han, Evliya Çelebi'ye der ki: «Siz bir kâfir avradı, tohumu erkek aşılar diye nikâhla alırsınız. Pek âlâ. Ama kızlarınızı islâm olmuş kâfirlere de veriyorsunuz. O tohumdan evlât nice olur? Belki o dönme evlâtlarını bırakır, kâfir yanına gider, eski dinine döner. Evlâtları anadan müslüman diyemeyiz. Bu kâfirin evlâtları ne olmuş olur?» (Seyahatnâme, cilt II, s. 258-263). Tebriz Hanı'nın sorusu, pratikte bir değer taşımaz. «Kâfir tohumu», islâmlaşmaya bir engel getirmez.

«Konya kentine bak, kaç bin emirin, büyüğün ve ileri gelenin evi, köşkü ve sarayı vardır. Tâcirlerin ve iğdişlerin evleri, zenaat erbabının evlerinden, emirlerin sarayları tâcirlerinkinden, sultan ve meliklerin köşkleri ve takları, bunların hepsinden yüzlerce derece yüksek ve büyüktür»[41].

İğdişler, bir İğdişbaşının yönetiminde, kent âsâyişini korumakla görevli bir milis gücü meydana getirirler. Gerektiğinde kentin dışa karşı savunmasına katılırlar. Hatta vergi toplama gibi işlere yardımcı olurlar. Zamanın akışı ve islâmiyetin yayılması ile, iğdiş zümresi, giderek islâm kitle içinde erir ve onların işlevlerini âhiler yüklenir.

İslâmın genişlemesinde kölelik kurumu, iğdişlerden daha etkin bir rol oynamışa benzer. Savaşlar ve Türkmen akınları, bol hıristiyan köle getirir. İslâm yapılan ve bir süre sonra azat edilen bu köleler, islâm nüfusun sürekli artışında rol oynarlar. Bunlar, Tanrı kulunun oğlu anlamına Veled-i Abdullah, Veled-i Abdülhâlik ve Veled-i Abdülkerim diye tanınırlar. Kölelerin bir bölümü, sarayda ya da büyük kentlerdeki köle okullarında islâm din ve kültürüne göre yetiştirilir. Merkez ordusunda ve saray hizmetlerinde kullanılırlar. Selçuklu büyük emirlerinin çoğu, bu hıristiyan köleler içinden çıkar. Devletin temel dayanağını meydana getiren hıristiyan köle kökenli emirler, islâm kültürüyle tam bütünleşirler. Yaptırdıkları medreseler, câmiler, kervansaraylar vb. yoluyla islâmın yayılmasında önemli rol oynarlar. Örneğin Rum köle Karatay, mevlevî kaynaklarında «veli yaradılışlı» diye geçer. Tüm kaynaklar onu «örnek bir müslüman» diye över. Meşru cinsel temastan ve et yemekten bile kaçınır. Servetini kervansaray, câmi, medrese yapmaya harcar. Köle kökenli Altun-aba, medrese ve kervansaray meydana getirir ve islâm olan hıristiyanlara yardım fonu kurar. Bu köle emirler, medreselerinin şiîliğe karşı sünnîliğin kalesi ol-

masına da özen gösterirler. Karatay, medresesinin dolgun maaş bağladığı hocalarının hanefî mezhebinden olmasını şart koşar. Burs verdiği medrese öğrencileri ise, sünni dört mezhepten gelebilecektir. Altunaba da hocaların hanefî, öğrencilerin hanefî ve şafiî olmasını ister*.

## *İSLÂMLAŞMA, TÜRKLEŞME DEĞİLDİR*

Bu yollardan, özellikle kentlerde islâm nüfus bir ölçüde artar. Fakat islâmlaşma, Türkleşme anlamına gelmez. Kentlerin islâm halkı, kendilerini Türk değil, islâm sayar. Türkler ise, uçlardaki Türkmenlerdir. Kentlerin islâm halkı arasında, İranlılar ve İran kültürü ağır basar. İslâm olan hıristiyanlar Türkçe değil, Farsça öğrenirler. Şeriat dili Arapça bile, Anadolu'da pek az bilinir. Arap ülkelerinden Anadolu'ya göçen Arap bilginler, büyük saygı ve ilgi görürler. Fakat İranlılara göre sayıları azdır ve Selçuklu ileri gelenlerinin çoğu Arapça anlamadığından Arap bilginlerinin etkinliği sınırlı kalır. Oysa hıristiyanlar da dâhil, kentler halkının çoğu Farsça anlar. Karatay, bir Arapça yapıtı Farsçaya çevirtir. Yapıtı çeviren kişi, Karatay'ın Arapça bildiği halde, halkın anlaması için bunu yaptırttığını yazar. Sultanlar, Keyhüsrev, Keykavus, Keykubat, Keyferidun, Siyavuş gibi İran mitoloji kahramanlarının adlarını taşırlar. Mogol'dan önce Anadolu'da Türkçe bir yapıt gözükmez**. Edebî dil ve yapıtlar Farsçadır. Mogol istilâsın-

---

* Hanefî-şafiî ayırımı, Büyük Selçuklularda olduğu gibi Konya Sultanlığı'nda da bir şafiî-hanefî kavgası olduğu izlenimini verirse de, Anadolu'da böyle bir sorun yoktur. Fahrettin Ali, Sıvas'taki Gök Medrese'nin hocasının şafiî bulunamazsa hanefî olmasını şart koşar. İbn Bibi, hanefî Alâaddin Keykubat'ın sabah namazını şafiî mezhebi üzere kıldığını yazar.

** İlginçtir ki, Mısır Memlûk Devleti'ni kuran Türk ve Çerkez köleler, kendilerini yerli Arap halktan ayırmak için Türkçe konuşurlar, Türk adları taşırlar ve Türkçe yapıtlar yazdırırlar.

dan kaçan İranlılar, öteki islâm ülkeleri yerine Anadolu'ya göçmeyi yeğ tutarlar. İranlılar çoğalır. Cahen, daha önce belirttiğimiz Rum-Türk kaynaşması gibi Türk-İranlı kaynaşmasına dikkati çeker. Ona göre tarih birçok kez, Türk-İran kaynaşmasına tanık olur*, ama hiçbir zaman Türk-Arap kaynaşması görülmez[42].

Selçuklu kentlerinde siyasal ve kültürel etkinliği elinde tutan islâm nüfus, sayıca artış gösterirse de, XIII. Yüzyılda hâlâ hıristiyan nüfus çoğunluktadır. Ancak birkaç kent bunun dışındadır. Örneğin Kılıç Arslan II.'nin 1170'de kurduğu Aksaray, tam bir islâm kentidir. Kılıç Arslan burada câmi, medrese, çarşı vb. yaptırır ve Azerbeycan'dan gâzi, din bilgini ve tâcirler getirerek yerleştirir. Bir ordu kenti olan Aksaray'a Rum ve Ermenilerin girişine izin vermez. Ankara Meliki Muhiddin Mes'ut da fethettiği Safranbolu'dan hıristiyan nüfusu çıkartır, burayı bir islâm kenti yapar. Ankara'da hıristiyan nüfus kendiliğinden azalır. Köyler ise, geniş ölçüde hıristiyan kalır. Ancak Mogollardan sonra Türkmen etkinliğinin artması, beyliklerin kurulması ve kırsal alanlarda tekkeler kuran dervişlerin misyonerlik çabalarının genişlemesiyle, köylerde hızlı bir islâmlaşma görülür. Bu islâmlaşma, köy ve kentlerde, Türkleşme ile birlikte gider.

* Bir ölçüde Mogol tipine yaklaşan Doğu Türkleri ile İranî özellikler taşıyan Batı Türkleri arasındaki farklar üzerinde Birinci ve İkinci Kitap'ta durduk. Oğuzlar ve Türkmenler, Batı Türklerindendir. Onların Seyhun ve Aral gölü Kuzeyi bozkırlarında İranî Sakalarla karışmış bulunmaları, büyük bir olasılıktır.

## TÜRKLER VE KÜRTLER

Bu Türkleşme sürecinin öyküsüne geçmeden önce, Anadolu Türk tarihinin önemli bir ögesi olan Kürtlerin bu oluşuma katkısı üzerinde durmak gerekir.

Türkmenler, XI. Yüzyılın ilk yarısında Batı İran'daki genişlemeleri sırasında, Kürtlerle karşılaşırlar. Türkler ve Deylemliler gibi, Kürtler de savaşçılıklarıyla tanınırlar ve islâm ordularında iyi askerler olarak aranırlar. XI. Yüzyıldan önce de Halife ve Gazneliler ordularında bu üç öge yer alır. Batıda ilerleyen Tuğrul Bey'in yanından ayırmadığı Hezaresb gibi en sâdık vasalleri Kürt beyleridir. Alparslan, Anadolu'nun Türkleşmesine yol açan Malazgirt yengisini, Kürt askerinin önemli desteğiyle kazanır. Melikşah, amcası Kavurd'a karşı tahtı, Kürt ve Arap bey ve savaşçılarının desteğiyle elde eder. Kürt kökenli Selâhaddin Eyyubî'nin ordusu Türklere ve ikincil olarak Kürtlere dayanır. Birçok Türk beyi, Kürtlerin çoğunlukta bulunduğu bölgelerde beylikler kurarlar. Örneğin Revadî Kürtlerinden Tebriz egemeni Ahmedil, Selçuklu emirlerindendir, ölünce azatlısı Türk Aksungur ve oğulları, onun hanedanını sürdürürler. Salur Türkmenlerinden Karabeli, Dinaver bölgesinde beylik kurar. Türkmen Kıfçakoğlu soyu Şehrizor ve çevresi beyi olur. Bölge «Kıfcakiyye» diye soyun adıyla anılır. Yine aynı bölgede Yiva Türkmenlerinden Berçemoğullarının beyliği, Mogol Hülâgu dönemine değin yaşar. Berçemoğullarından Süleyman Şah büyük ün kazanır. Avşar Şumlaoğulları, Huzistan ve

Luristan'ın bir bölümünde egemenlik kurar. Türkmen Salgurluların Fars Atabeyler Devleti, Kürtler ile Kürtlere yakın Lur, Şul, Şabankare topluluklarıyla içiçedir. Musul yakınlarında Türkmen Kür-yavı egemendir. Erbil'de Türk Beğ-tigin soyu beylik meydana getirir. Gök-börü, Beğ-tiginlerin ünlü hükümdarıdır. O kadar ki, bâzı Kürt tarihçileri, kesinlikle Türk olan Beğ-tiginler ile Berçemoğullarını Kürt soyları sayarlar. Güneydoğu Anadolu'da da Türk beylikleri ortaya çıkar. Mardin, Hısn-ı Keyfa, Silvan'da Artukoğulları, Amid'de (Diyarbakır) İnaloğulları, Harput ve Muş'ta Çubukoğulları, Bitlis'te Togan-Arslanoğulları, Ahlat'ta Ermenşahlar, Erzurum'da Saltukoğulları Türk beylikleridir. Kürt tarihi Şerefnâme'ye göre, Melkışî denilen Çemişkezek Kürt hükümdarları, Erzurum Selçukluları soyundandır. «Melkış», Anadolu Selçuklularının ortadan kaldırdığı son Erzurum beyi Melikşah'ın Kürt dilinde değişmiş biçimdeki adıdır. Şerefnâme şöyle yazar:

«Çemişkezek hükümdarlarının adları da, onların Türklerin çocuklarından ve torunlarından olduklarını kanıtlar. Çünkü adlarının hiçbir bakımdan Arap ve Kürt adlarıyla ilgisi yoktur, Arap ve Kürt adlarına hiç benzemez»[43].

Yine Şerefnâme'ye göre, «Buldukanî» diye anılan Eğil Kürt hükümdarları, Türk Emir Bulduk soyundan gelir. Palu Kürt hükümdarları ve Çermuk beyleri de aynı soydandır[44]. Gelbağı beyleri, bir Kürt reisine damat olup yerine geçen Ustaçlu Türklerinden Abbas Aka'dan gelir. Şerefnâme, şöyle yazar:

«Bu adam Türk olduğu ve aynı zamanda bağdikmeye, üzüm yetiştirmeye de meraklı bulunduğu için, toprağında bir üzüm bağı dikmiştir. Kendisi cömertlik ve iyilik yapmakla da tanınmış olduğundan, bağındayken yanından geçen herkesi kendi diliyle çağırır ve 'Gel bağa' derdi. Oradaki Kürtler, Türkçeyi garipsedikleri için bu Türkçe cümleyi Ab-

bas Aka'nın adı gibi kullanmışlar ve sonradan adamın lâkabı 'Gelbağî' olmuştur..... (Abbas Aka), Ustaçlu aşiretine adam gönderip orada kalmış olan kızkardeşlerini yanına getirtti, sonra da bu kızkardeşlerini Kürt aşiretinin adamlarıyla evlendirdi, kendi de daha önce aynı aşiretten evlenmişti. Böylece yerli halkla akrabalık ve dostluk bağları kurdu, bu toplumsal bağların kendilerini biribirine bağladığı bir halk topluluğunu çevresinde topladı»[45].

Daha pek çok Türk kökenli Kürt beyleri bulunabilir. Nikitine, «Kürt yıllıkları karıştırılınca, Türk adlarının ve lâkaplarının büyük sayıda olduğu hayretle görülür» der[46]. Esasen Sancar dönemine değin, «Kürtlerin yurdu» anlamına bir bölge adı geçmez. Ermenistan, Cizre gibi adlar kullanılır. İlk kez Selçuklu Sultanı Sancar, yeğeni Süleyman Şah için Kürdistan adlı bir eyalet kurar. Merkezi, Hamedan yakınındaki Bahar kalesi olan eyalet, Hamedan, Dinaver, Kirmanşah, Şehrizor, Sincar bölgesini kapsar.

## *KÜRTLERİN KÖKENİ*

Kürtlerin kökenleri, bilginler arasında uzun süre tartışma konusu olur. Kökenleri ilkin Mezopotamya'da Sümerler gibi büyük uygarlıklar kuran «ne Hint-Avrupaî, ne de Semit» olan topluluklar arasında aranır. Hitit öncesi Anadolu'da da bu gruptan topluluklar bulunur. Bunlar arasında Dicle'nin kolu Bohtan suyunun Doğusundaki Kardu'lar (Karduk), Van bölgesinde Ermenilerden önce parlak bir uygarlık kuran Haldi'ler (Urartu, Ararat topluluğu), Gürcü atası Kartvel'ler, Zagros dağındaki Gûtî'ler, Kürtlerin atası olarak belirtilir. Hatta hıristiyan kutsal kitaplarında yurtları Doğu Kürdistan bölgesinde gösterilen Semit Kaldeli'ler bile, Kürtlerin atası olarak düşünülür. Bununla birlikte, Kardu ve Kürt deyişlerinin ben-

zerliği* ve Bohtan suyu Doğusunun Kürt yurdu olarak tanınışı, Kardu savına ağırlık kazandırır. Ne var ki, Nöldeke, Hartmann, Weissbach gibi otoriteler, dil bilgisi açısından Kardu-Kürt yaklaşımına karşı çıkarlar. İran'da Küçük Medya ve Parsua'da yaşayan Cyrtii'lerin Kürt atası sayılabileceğini ileri sürerler. Eski Mezopotamya tarihi uzmanlarından Lehmann-Haupt, Kardu'ların Kürtlerin değil, Milâttan önce V. ve I. yüzyıllar arasında Kafkasya'ya göçen Gürcü-Kartvel'lerin atası olduğunu söyler. Kartvel'ler, Haldi'ler (Urartu) ile akrabadırlar. Ünlü Rus bilgini N.I. Marr ise, Kardu-Kartvel bağlantısını kabul etmekle birlikte, Kardu-Kürt bağlantısını da geçerli sayar. Ona göre, Kardu'lar, tarihleri çok eskiden ayrılmakla birlikte, Gürcülerin de, Kürtlerin de atalarıdır. Hatta yalnız Kardu'lar değil, Marr'ın «yafetik» gruptan dediği ne Semit, ne de Hint-Avrupalı olan Ön Asya toplulukları, Kürtlerin kökeninde bulunur. Anadolu dervişliğini de az çok etkileyen bölgenin islâm öncesi inancı yezidî ya da çelebi dininin Kürtler arasında yaşayışı, bu görüşü destekler. Ne var ki, Marr'ın savı, dil açısından engelle karşılaşır. Zira Kürtler İranî, yâni Hint-Avrupalı bir dil konuşurlar. Marr, bu itirazı Kürtçenin evrim aşamalarıyla Hint-Avrupalı özellik kazanmasıyla açıklar. Dildeki bu değişiklik, bölgeye kitlesel göçlerin olması sonucu değil, nesnel yaşam koşullarında ve toplumsal rejimde vuku bulan niteliksel değişikliklerin sonucudur. Nitekim Kür-

---

* Bâzı Türk yazarları da Yenisey yazıtlarında bir «Kürt» sözünün geçişine ve Macar kabileleri arasında bu adla bir topluluğun bulunuşuna bakarak, Kürtlerin Türk kökenli olduklarını ileri sürerler. Ne var ki, tarihsel ve coğrafî bir bilgiye dayanmadan, yalnızca bir ad benzeyişini temel almak, yanıltıcı olabilir. Bu mantıkla Trak'lar Türk sayılabilir.

İran Şahı Kürtlerin İranlı, Irak yöneticileri de Arap olduklarını iddia ederler.

distan'ın feodal döneminde Kürtçe, Türkçenin etkisinde kalır.

Konunun uzmanlarından Minorsky ise, daha farklı bir sav geliştirir. Minorsky'ye göre, pek çok lehçelere bölünmekle birlikte, özellikleri bakımından Kürt dili büyük bir istikrar gösterir. Bu dil, kuşkusuz İran dillerinin Kuzeybatı grubundandır ve Med etkeninin katkısı olmadıkça, Kuzeybatı lehçelerinin meydana gelişinin açıklanması olanaksızdır. Minorsky, bu dil biçimlendikten sonra, Kürtlerin Küçük Medya'dan, yâni bugünkü Azerbeycan'dan çevreye yayıldıklarını düşünür ve görüşünü etnik ve tarihsel olgularla desteklemeye çalışır: Azerbeycan'da Urmiye Gölü'nün Güneyinde Hint-Avrupalı olmayan ufak prenslikler vardır. Güneybatıda ilk kez Milâttan önce 844 yılında Persua ülkesi geçer. Burası Perslerin yurdudur. Onların Güneydoğusunda ise, 836 tarihinden itibaren ilk kez Med'ler anılır. Persler, Güneye göçünce, Med'ler bütün bölgenin egemeni olurlar. 856-830'da Persua Doğusunda Manne ya da Manneen'ler zikredilir. Kökeni tam bilinmese de, Manneen'ler Med'lerle iyice karışır. Aralarına İranî İskitlerin yerleşmesi, Manneen'lerin İranileşmesini hızlandırır*. Kimmer'ler ve daha sonra İskitler, Van (Urartu) Krallığı'na darbe indirirler. Van Krallığı'na son veren İs-

* Kimmer'ler ve İskitler, İrani Saka topluluklarıdır. Tarihçilerimizden Fahreddin Kirzioğlu, Kürtlerin Sakalardan indiğini ileri sürer. Ona göre, Kuzey Azerbeycan'a yerleşen Sakalara, Araplar Kürt der. M.Ö. 625 yılında Medya Kralı'na yenilen Sakaların Azerbeycan'a çekilemeyen kolları, Zap-Bohtan suları arasındaki dağlık bölgeye çekilip Kürtlerin atası olurlar (Kürtlerin Kökü, Bölüm I). Kirzioğlu, Sakaları Türk saydığından, böylece Kürtlerin Türk kökenli olduğunu kanıtlar. Nikitine de, Kuzey Kürt şivelerinde çoğul eki «te»nin varlığına dayanarak, Manneen'ler arasına İskitlerin karışmış olabileceğini ileri sürer (Les Kurdes, s. 25). İskit konfederasyonunda Türk topluluklarının da yer aldığı kabul edilir, fakat onların İranî bir topluluk olduğunda kuşku yoktur.

kitler, M.Ö. 642-615 döneminde bölgeye egemen olurlar. Fakat mücadeleyi Med'ler kazanırlar, İskit kırımı yaparlar. Zayıflayan Asurluları yenerler. 612'de Ninova'yı alırlar. Asurlulara saldırı sırasında Med'lerin müttefiki, Asur kaynaklarına göre, «Manda» kabileleridir. Asurlular, genellikle Kimmer ve İskit kabilelerine «Manda» adı verirler. Manda ve Manne, biribirinin yerini alabilir.

Asurluların yenilgisi, bölgede bir boşluk yaratır. Med Kralı Batı Anadolu'ya Lidya fethine giderken, İran kabileleri bu boşluğu doldurur. Van bölgesine o sıralarda, Trakya Hint-Avrupalı kabilelerden Ermeniler gelir. Ermeniler, Hint-Avrupalı olmayan Urartu'lara (Haldi) dayalı bir krallık kurarlar. Böylece Van havzası, Doğudan gelen İranî kabilelere kapandığından, onlar, Van gölünün Güneyi ile Dicle'nin sol kollarını kapsayan bölgeye yerleşirler. Bu kabilelerden biri, Asur ülkesine bitişik oturan Manneen'ler olsa gerektir. Asur yıkılışından en çok Manneen'ler yararlanır ve genişlerler.

Grek kaynaklarında, Azerbeycan göçebeleri olarak Kyrtioi ve Mardoi geçer. Dil açısından Mard'lar, Manne'ler ile birleştirilebilir. Kyrtioi'nin yerli biçimi ise, görünüşe göre Kort'tur. Bunlar, M.Ö. 220 ve 171 yıllarında Medya ve Antakya Roma krallıklarında ücretli savaşçılar olarak görülürler. Kortlar, Urmiye Gölü'nden Bohtan'a geçerler. IV. Yüzyıldan itibaren orada Mahkert Kürt Prensliği vardır.

Minorsky'ye göre, Kürtler, Med lehçeleri konuşan ve Urmiye Gölü'nden Bohtan çevresine göçen kardeş Kort (Kyrtioi) ve Manneen (Mardoi) kabilelerinin karışımından meydana gelir. Kürtlerin kendilerine verdikleri «Kurmanç» adı, belki de Kur(d) ve Manneen'den gelen bir birleşik addır.

Minorsky'nin Kürtlerin İranî, yâni Hint-Avrupalı köken savı, Prof. Marr'ın Hint-Avrupalı olmayan Urartu, Gürcü, Kardu, hatta Ermeni karışımı yerli

köken savından ayrılır. Bununla birlikte, Minorsky, onların yerli halklarla geniş ölçüde karıştıklarını kabul eder. Ermeni ve Kürt dillerindeki iki «r» ve iki «l» varlığını belirtir. Kürtlerin İranî sayılmalarını ırkî olmaktan çok, dil ve tarih verilerine bağlar[47]. Dil de bölgelere göre büyük farklılıklar gösterir*. Antropolojik tipler için de aynı şey söylenebilir. Nikitine, Kürtlerdeki Arap, Nasturî, Türkmen tiplerinden söz eder[48]. Minorsky, «Kürtler içinde birçok yerlerde, sırası ile yeni gelenlerin egemenliğine dayalı toplumsal tabakalar görülmüştür.... Sistemli incelemeler, Kürt adı ile örtülen bir tabaka altında birçok eski kavimlerin varlığını ortaya çıkaracaktır»[49] der. Gerçekten Araplar, Ermeniler, Nasturîler vb. ile kaynaşmalar meydana gelir. Mamakan aşiretinin Ermeni kökenli Mamikon'dan geldiği ileri sürülür. XIX. Yüzyıl gezginleri, Ermeni kökenli olduklarını söyleyen Kürt kabileleri görürler. Ayrıca Ermeni Kilisesi'ne bağlı, ana dili Kürtçe olan Ermeniler vardır. Ermeni Kilisesi'nden kopan Kürtlerin yezidî inancına yakın inanç sâhibi Ermeni toplulukları bulunur. Mar-

---

* Minorsky, bu konuda şu bilgiyi verir: Farsça gibi Kürtçe de Batı İran dillerindendir, fakat kökeni Farsçadan ayrıdır. Kürtçenin biribirinden oldukça farklı şiveleri vardır. Başlıca şive Kurmançi'dir. Şerefnâme, Kürt kavmini dört bölüme ayırır: Kurmanç, Lur, Kelhur, Guran. Lur'lar, Güneybatı İran zümresine yaklaşan dillerine bakılırsa, ayrı bir topluluk meydana getirir. Guran'lar, aynı kökene sâhip bulunan Avramî'ler, Zaza'lar gibi, Kürtçeden büyük ölçüde farklı Kuzeybatı şiveleri konuşurlar. Christensen, Zaza'ları eski Deylemlilerin akrabası sayar. Kelhur'lar, İran'da «Kurmançi» olmayan Kürt zümresidir. Minorsky, Batı İran'ın Güney Kürt şivelerinin Kürtçeyi belirleyen önemli özellikleri yitirdiğini yazar. Salt Kurmanç alanında ise, Doğu ve Batı olmak üzere iki şive görülür. Batı kolu yöresel özellikler taşır. Örneğin Kuzey Suriye Kürtleri, Türkçeden alınmış ögeler taşıyan çeşitli şiveler konuşur (İslâm Ansiklopedisi, Kürtler maddesi). Tunceli Zazaları, dil ve inanç bakımından Kurmançlardan ayrı bir zümre meydana getirir.

ko Polo, hıristiyan ve islâm Kürtlerin varlığını belirtir. Musul ovalarını bırakıp Hakkari dağlarına çekilen ve Asurî denilen Nasturî hıristiyanları, birçok bakımdan komşuları Kürtlerle kaynaşırlar. Lerch, Garzoni gibi yazarlar, dağlı Nasturîlere, «hıristiyan Kürt» adını verirler[50]. Musul bölgesi hıristiyan Nasturîlerinin bir bölümü, bu inançla Barzanî'nin savaşına katılırlar*.

## *KÜRTLERİN TÜRKLEŞMESİ, TÜRKLERİN KÜRTLEŞMESİ*

Türklerin bölgeye gelişinden önce, islâm yazarları, «Ekrat» yâni «Kürtler» deyimini, her zaman belli bir etnik grubu anlatmak için kullanmazlar. Göçebe çoban topluluklar anlamına «Ekrat» dedikleri görülür. Nitekim Orta Asya'daki ilk islâm fetihleri sırasında, Halaç Türklerini Kürt diye nitelerler. Yaşam biçimlerindeki yakınlık, etnik ayrılığı örter. Bununla birlikte, daha önce incelendiği üzere, birbirleriyle ilişkiye giren göçebe topluluklar arasında karış-

* Asurî de denilen Nasturîler. İsa'da tanrısal ve insanî ögeler tanımakla birlikte, Meryem'i Tanrı anası saymazlar. O, yalnızca İsa'nın anasıdır. Ayrı bir kilise kurarak Mezopotamya'dan İran içlerine, Türk ve Mogol bölgelerine yayılırlar. Türk ve Mogolları hıristiyan yaparlar. Mogollar dönemi Nasturî Patriği, bir Uygur Türküdür. Mogollar arasında budizmin ve Türkler arasında islâmın yayılmasıyla, bu genişleme sona erer. Nasturiler, Musul, Urmiye ve Hakkari bölgesinde yaşarlar. XVI. Yüzyılda Roma Kilisesi'ne bağlanan bir bölüm Nasturî, Keldanî adını alır. Nasturîler, Birinci Dünya Savaşı'nda Ruslar ve İngilizler safında yer alırlar. İngilizler dört Nasturi taburu kurup Osmanlılara karşı savaşta kullanırlar. Bu katılış onların yurtlarını yitirmelerine yol açar. İngilizler, hizmetlerine karşılık Nasturîlere Hakkari'de özerk yönetim vaadettikleri halde sözlerini tutmazlar. Nasturîler dağılırlar. Patrik, Amerika'ya gidip Amerikan vatandaşı olur. Bugün İran, Lübnan, İngiltere, Amerika ve Fransa'da Nasturî cemaatleri vardır.

malar, kaynaşmalar sık sık görülür. Savaşlar, bir göçebe topluluğun, öteki göçebe topluluk tarafından bir çeşit köleleştirilmesine (unagan-bogol), ama bir süre sonra yeniklerin gâlip göçebe topluluğun bir parçası durumuna gelmesine yol açabilir. Bâzen savaşta zayıf düşen bir göçebe topluluk, kendiliğinden güçlüye katılır. İttifaklar, kız alıp-vermeler, kan kardeşlikleri, evlât edinmeler, ekonomik ilişkiler vb. göçebe topluluklar arasındaki yakınlaşmaları pekiştirir. Kan bağının en güçlü olduğu ilkel topluluklarda dahi, komşuluk, akrabalık gibi etkin bir yakınlaşma ve kaynaşma ögesi olur. Türkmenlerin Batıya gelmesiyle, Kürt ve Türkmen oymakları arasında çeşitli çatışmalar, uzlaşmalar, savaşlar ve ittifaklar görülür. Bu ilişkiler sonucu, bâzı Türk oymakları Kürtleşir, Kürt oymakları ise Türkleşir, ya da en azından Türk-Kürt oymaklarını biraraya getiren oymaklar federasyonları kurulur. Prof. Marr'a göre, Selçuklular döneminde, «Türk ve Kürt kanının alt tabakalarda kitlesel bir karışımı» gerçekleşir. Hatta Marr daha ileri giderek şöyle der: «Anadolu Türklerinin gerek etnik, gerek kültürel tipinin oluşumunda, toplumsal bakımdan onlara en yakın bulunan Kürtlerin etkisi bulunması doğaldır»[51]. Cahen, XII. Yüzyıl sonunda Türkmen-Kürt karışmaları üzerinde durur. Malatya bölgesinden Batıya aktarılan Germiyanların bir Türk-Kürt topluluğu olduğunu, topluluktaki Kürtlerin giderek Türkleştiğini düşünür. Özellikle Türkmen oymaklarıyla birlikte, Anadolu'dan Azerbeycan'a giden ya da Azerbeycan'da çoğalan Türkmen topluluklarına katılan Kürt oymakları, hayli kısa sürede Türkleşirler. Azerbeycan, daha önce gördüğümüz üzere, Türkmenlerin yoğun bulundukları bir bölgedir. Anadolu'ya yerleşmiş Türkmenler de 1336 yılından itibaren, büyük kafileler hâlinde Azerbeycan'a ve İran'a dönerler. Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Şah İsmail Safevî devletleri, Anadolu Türkmenlerini Azer-

beycan ve İran'a boşaltırlar. Türkmenlerle birlikte, bir kısım Kürt oymakları da giderler. Örneğin «Karakoyunlu ulusu», Türkmen çoğunluğuna karşın, bir Türk-Kürt oymakları konfederasyonudur. Câkirlu, Âyinlu gibi Kürt oymakları, «Karakoyunlu ulusu»nun üyeleridirler. Yine Süleymanî, Zırkî, Mahmudî gibi Kürt oymakları «Karakoyunlu ulusu»nun bağımlı topluluklarıdır. Karakoyunlular, ayrıca Kürt oymaklarından «Kara ulus» adını verdikleri 50 bin evlik bir il ya da ulus meydana getirirler. Bu, egemen «Karakoyunlu ulusu»nun bağımlısı bir ulustur.

Karakoyunlu örgütlenmeleri ve göçler, Kürt oymaklarının bir bölümünün Türkleşmesine yol açar. Bâzı Karakoyunlu prenslerinin —devletin resmî dini olmasa bile— eğilimli oldukları «Ehl-i Hak»* inancı da karışmaları kolaylaştırır[52]. Şah İsmail kızılbaş-

* Ehl-i Hak, tanrısallığın biribiri ardına yedi kişide tecellisine inanan mezheptir. Ali, mezhebin kurucusu bilinen Sultan Sohak, Han Ataş bunlar arasındadır. Mezhep, Luristan-Guran diyarından Azerbeycan'a yayılır. Tunceli oymaklarının konuştuğu Zaza diline yakın Guranice, Ehl-i Hak'ların kutsal dilidir. Minorsky'ye inanmak gerekirse, Karakoyunlu Cihan-Şah, bu mezhebe eğilimlidir ve onun döneminden sonra Ehl-i Hak, Türkmen arasında yayılır. «Kalemler», Guranîce yerine, Azerî Türkçesi ile yazılır. Mezhebin ileri gelenlerinden Türk Kuşçuoğlu, Dicle Kuzeyi Türkmenlerine Ehl-i Hak'ı benimsetir. Ehl-i Hak, aşırı şiî inançlardandır. Tenasuh'a, yâni ruhun vücut değiştirerek yaşamasına inanır. Yedi İmamcı İsmailîlerden, Oniki İmam'dan söz etmekle ayrılır. Ehl-i Hak, Sâhib-i Zaman'ın, kurtarıcının zuhurunu bekler: Kıyamet günü insanlar, Şehrizor ya da Sultaniye ovalarında toplanacaklar ve orada tüm sultanlar yok olacaktır. Minorsky'ye göre, mezhep, göçebe, köylü, fakir kentli, derviş gibi alt tabakalar arasında yayılır ve yeryüzü sultanlarının kıyamette cezalandırılacakları umudu, bu tabakaların özlemlerini yansıtır. Ehl-i Hak'ın Anadolu kızılbaşlığı ile bâzı yakınlıkları vardır. Günümüzde Azerbeycan'daki birçok Türkmen topluluğu Ehl-i Hak inancındadır. Bir «kalem», Şah İsmail'e «Türkçe konuşan Azerbeycan'ın piri» anlamına «Türkistan'ın piri» adını verir (Minorsky, İslâm Ansiklopedisi, Ehl-i Hak maddesi).

lığı da benzer bir çimento olur. Nitekim «Karakoyunlu ulusu»nun Erdebil'den Mugan'a değin uzanan bölgede yurt tutmuş Kürt kökenli Câkirlu topluluğu[53], XV. Yüzyılda tamamen Türkleşir[54]. Yine Anadolu'dan İran'a giden Kürt kökenli Hınuslu oymağı, Prof. Sümer'e göre «kuvvetli biçimde Türkleşir». Hınuslu beyleri Aygut, Kara Güne, Deli Budak* gibi Türkçe adlar taşırlar[55]. Arapgirlu, Çemişkezeklu, Amarlu gibi Kürt oymakları için de aynı şey söylenebilir. Safevî döneminde Karabağ'da yaşayan ve Kürt Tarihi Şerefnâme'nin Kürt kökenli dediği İgirmidört (Yirmidört) oymak topluluğu Türkleşir. Tebriz yakınlarındaki 60 bin evlik kızılbaş Şakakî Kürt topluluğu, Türkçe konuşur. Gence Kürtleri gibi, Şakakî'ler de Türkleşir. Azerbeycan'ın Makû bölgesinde, Ehl-i Hak inançlı Karakoyunlu ve Guran oymakları, kaynaşmış yaşar. Prof. Sümer'in ve başka yazarların kesinlikle Kürt kökenli olduğunu iddia ettikleri Şah İsmail'in** ana dili Türkçedir. Yavuz Sultan Selim Farsça şiirler yazarken, Şah İsmail güzel Türkçe şiirler söyler ve Anadolu Türkmenlerini peşinden İran'a sürükler.

Türkmenlerin Anadolu'dan İran'a kayması, Gü-

---

* Prof. Faruk Sümer, bu konuda şöyle yazar: «Oğuz Han'ın destanlarda adı geçen, bıyığı kanlı Buğdüz Emen'i elçilikle Peygamber'e gönderdiği ve Buğdüz Emen'in Kürt olduğu hakkında Kürtler arasında dolaşan bir rivayet, bu destanları Kürtlerin nasıl benimsemiş olduğunu açık bir şekilde gösterir». Hınuslu Beyi, Salur Kazan'ın kardeşi Kara Güne'nin adını taşır, oğlu da Kara Güne'nin oğlu Budak'ın adını. Erdelan Kürt beylerinden birinin adı da Dede Korkut'ta geçen Basat'tır (Oğuzlar, s. 421).

* Gelenek, Şah İsmail ailesini, Peygamber soyuna bağlar. Oysa ailenin «seyyidlik» ile bir ilgisi yoktur. Aile, Firuz Şah adlı Sincarlı bir Kürtün soyundan iner. Firuz Şah, Kürtlerin X. Yüzyılda Azerbeycan'a yayılması sırasında Erdebil'e gelir ve yerleşir (Prof. Faruk Sümer, Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s. 1). Ama ileride göreceğimiz üzere, Şah İsmail'in Azerbeycanlı bir Türk olduğu iddiası da aynı ölçüde güçlüdür.

neydoğu Anadolu'da kalan Türkmenlerin çoğunluktaki Kürtlere karışmasına ve giderek Türkçe yerine Kürtçe konuşmalarına yol açar. Prof. Sümer'e göre, Güneydoğu Anadolu eğer Safevîlerin elinde kalsaydı, Türkçe orada rakipsiz bir dil durumuna gelecek, yâni bölge Türkleşecekti[56]. Osmanlı elinde ise, tersi olur. Şah İsmail peşindeki kızılbaş Türkmene karşı Osmanlı, çoğu sünnî ve şafiî Kürt beylerini tutar. «Kürdistan» adını verdiği geniş bölgede, devletin temel dayanağı olan tımar sistemini uygulamaz ve bölgenin yönetimini geniş ölçüde babadan oğula geçen hükümetler kuran feodal Kürt beylerine bırakır. Bölgede kalan Türkmenlerin önemli bir bölümü, dilini unutur ve Kürt kabilelerine karışır. Örneğin XVI. Yüzyılda Urfa bölgesinde yaşayan büyük oymaklardan Döğerlü* (Düğerlü), Kürt olarak nitelendirilir. Oymak üyeleri Gündoğmuş, Budak, Yağmur, Kaya, Tanrıverdi, Durmuş, Dündar, Satılmış vb. gibi Türkçe adlar taşırlar. Oymağın Kürtleşmiş bir Türkmen topluluğu olduğunda kuşku yoktur[57]. Türk milliyetçiliğinin ve Türkçülüğün ideologu Kürt kökenli Ziya Gökalp, Kürt aşiretleriyle ilgili incelemesinde, Kürt oymakları arasında pek çok Türk oymağı saptar. Ona göre, Viranşehir Mili Kürt kabilesinin komşusu ve rakibi Karakeçililer, Batı Anadolu'daki Karakeçililerin bir parçasıdır, fakat Viranşehir bölgesinde Türkçeyi unutarak Kürtleşirler[58]. Yine Ziya Gökalp'e göre, Mili federasyonu içindeki Türkan oymağı Türktür ve Türkan üyeleri Türk olduklarını genellikle bilirler. Gökalp, Mardin kabileleri arasında da Kiki, Dekuri, Milikebir oymaklarının Türk ya da Türkmen

* Oğuzların 24 boyundan olan Döğerlerin Halep yakınlarında yaşayan bir bölümü ise, orada Arap Beni Kilap kabilelerini Türkleştirir. Onlar XIV. Yüzyılın ilk yarısında Türkçe konuşur ve Türkler gibi iğdiş ata binerler. Araplar ise, Türklerin aksine, iğdiş atlara binmezler (Kitab-ı Diyarbakrıyya, Yayınlayan: Lugal ve Sümer, I, s. 53).

kökenli olduğunu düşünür[59]. Kahramanmaraş ve Gâziantep bölgesindeki Rişvan'lar, bu topluluktan çıkma Dr. Mahmut Rişvanoğlu'na göre, birçok Türk oymaklarını kapsayan bir konfederasyondur. Güneydoğuda sosyolojik araştırmalar yapan Doç. M. Eröz, bu topluluktan Pazarcık'taki Kurmanç'ların kendilerinin Türkmen kökenli olduklarını bildiğini, komşularının da bunu doğruladığını yazar[60]. Yine Rişvan içindeki Çepni'ler hayli Kürtleşmiş Türkmenlerdir. XVI. Yüzyıl Mardin Sancağı'nı inceleyen N. Göğünç, Osmanlı sayım defterlerinde «Kürt cemaatleri» diye kaydedilen topluluklar arasında birçok Kürtleşmiş Türkmen toplulukları ve Türkmen beyleri saptar[61]. F. Kirzioğlu, 1518 yılı Diyarbekir Eyaleti Tahrir Defteri'ndeki Kurmanç'lar arasında, bir hayli Türkçe oymak, köy ve erkek adları bulur[62]. Çoğunluktaki Kurmanç'lardan ayrı bir topluluk meydana getiren Tunceli Zaza'ları arasında Türk kökenli olduklarını hatırlayan aşiretler vardır. Hermek, Çarıklı ve Lolan aşiretleri bunu belirtirler. Hermek beylerinden Şerif Fırat'a göre, Hermek ihtiyarları, Harizmşahlardan indiklerini söylerler[63]. Harizmşah Celâleddin'e atfedilen bir türbeye, aşiretler büyük saygı gösterirler. Tunceli oymaklarının dili, genellikle konuşulan Kurmanç dilinden ayrılır, İran'daki Guran'lara yaklaşır. İnanç olarak da, Tunceli Zaza'ları, Ehl-i Hak ile bâzı benzerlikler gösteren bir alevîliği benimserler. Varto Tarihi yazarına göre, Zazaca konuşan bu alevîler, «âyin-i cem» meydanlarında Türkçe söyleşirler, Türkçe şiir, nefes, mersiye, koşma, deyiş okurlar[64].

Görüldüğü üzere, Türkmen ve Kürt toplulukları arasında hayli karmaşık ilişkiler, karışmalar ve kaynaşmalar vardır. Doğaldır ki, benzer ilişkiler, günümüzün etnik topluluklarının çoğunun oluşumunda görülür. Fransız ulusu, Frank kökenli diye Alman sayılamaz. Bulgar Devleti'ni kuran Bulgar Türkleridir, fakat günümüzün Bulgar ulusu apayrı bir ulus-

tur. Yukarıdaki açıklamalarla ortaya koymak istediğimiz, hıristiyan Anadolu'da Selçuklular ve daha sonra Osmanlılar eliyle bir islâm devleti kurulur ve yeni bir toplum biçimlenirken, bu oluşumda islâm Kürt ögenin katkısını belirtmekten ibarettir. Diyarbakır, Silvan, Ahlat vb. Selçuklu döneminin parlak islâm uygarlık merkezleridir. Selçuklular, bu kentlerin Kürt kökenli islâm bilginlerini hizmetlerine alırlar. Selçuklu hizmetinde, yalnız Kürt emirler ve savaşçılar değil, bilginler ve sivil yöneticiler de vardır. Türklerin yanı sıra, İranlılar gibi Kürtler de Anadolu'nun islâmlaşmasına katkıda bulunurlar.

## III — ANADOLU'NUN EKONOMİK MERKEZİ

XIII. Yüzyılın başlarından itibaren hızlanan ekonomik gelişme, artan ticaret ve bayındırlık hareketleri, islâm merkezlerinin Türk, Kürt, Arap, Fars vb. kökenli islâm bilginlerini, tüccarlarını ve zenaatçılarını Anadolu kentlerine çekerek, Selçuklu Devleti'nin islâmî temelini güçlendirir.

XII. Yüzyıl sonlarına değin, bayındırlık hareketleri sınırlı kalır: Dânişmendliler, akınlarla yakılıp yıkılan Sıvas ve Kayseri imarına girişirler. Mes'ut I. ve ardılları, Konya'yı geliştirirler. Alman Haçlılarına göre, 1190'da Konya, Köln büyüklüğünde bir kenttir, yâni pek büyük değildir. Büyüme, ticaretin gelişmesiyle birlikte gider: Selçukluların ilk zamanlarında Orta Asya - İran - Bizans ticaretinin Erzurum - Trabzon yoluyla Karadeniz'e kayması, Suriye - Mısır ticaretinin Istanbul'a denizden ulaşması, Anadolu üzerinden kara ticaretini sınırlar. Selçuklu Devleti'nin ilk zamanlarındaki güvensizlik, Anadolu üzerinden transit ticareti daha da geriletir. Fakat Selçuklu Devleti'nin zaman içinde güç kazanması, tarım ve ticareti geliştirir.

Bizans ve islâm devletleri örneğine uygun biçimde, Selçuklular, Anadolu'da kentlere dayalı bir devlet kurarlar. Kent, idarî, kültürel ve ekonomik merkezdir. Batı Avrupa'dan farklı olarak, gerek Bizans feodalleri ve gerekse Selçuklu arazi sâhipleri kentlerde otururlar. Ne var ki, Bizans feodalleri, pek az uğradıkları Anadolu'daki büyük çiftliklerinden

sağladıkları rant gelirlerini, Istanbul'da harcarlarken, Selçuklu ileri gelenleri, gelirlerini Anadolu kentlerinde harcarlar*. Bu, Anadolu kentlerinde yöresel talebi genişletir. Talep artışı ve devletin avantajlı koşullarda hıristiyan çiftçi iskânı, tarımı canlandırır.

*TARIMSAL GELİŞME*

XIII. Yüzyılın ilk yarısında Anadolu'da bulunan Simon de Saint-Quentin, gerek köy, gerek kasaba yaşamı bakımından zengin ve güçlü bir Selçuklu Devleti tablosu çizer. Selçuklu ülkesinde 100 kasaba bulunduğunu söyler. Anadolu tüccarlarından edindiği bilgiyi aktaran islâm coğrafyacı İbn Said, Selçuklu ülkesinde eyalet merkezi olan 24 büyük kentin varlığından söz eder. Bu kentlerde vâli, kadı, çeşitli yöneticiler, kumaş tüccarları, câmiler ve çok sayıda hamam görülür. İbn Said'e göre, Kayseri'den Sıvas'a, Aksaray ve Konya'ya yollar boyunca uzanan arazi, ekili ve zengindir. Burada otlaklar, bakımlı bahçeler ve sulama sistemleri yer alır. Konya ve tüm Anadolu'da çok bağ ve meyva bahçeleri vardır. Büyük ve lezzetli fıstıklar, bir bölgeden ötekine ihraç edilir. Kamareddin adlı kaysılar, Şam kaysılarına yeğ tutulur. Akşehir, sulanan bahçelerle doludur. Elma, armut, ayva ve şeftaliler, çok lezzetlidir. Kaliteli halı yapan Aksaray, Konya'ya öküz arabalarıyla** meyva ihraç eder. Bol akar suya sâhip Amasya, bahçeler ve

---

* Atatürk'ün Istanbul'u bırakıp Anadolu'nun ortasında bir başkent seçmesinin Anadolu'nun kalkınması açısından böyle bir anlamı vardır. Atatürk döneminin planlı kalkınma anlayışından vazgeçilmeseydi, Anadolu kalkınması bu seçimin doğruluğunu kanıtlayacaktı.

** İran'ın pek çok yerinde ve Arap ülkelerinde taşıma için deve kullanılır. Anadolu'da öküz arabasının yaygınlığı, islâm gezginlerini şaşırtır. İbn Said'e göre, öküz arabasıyla taşınan ticarî eşya, Erzurum'dan Konya'ya kırk günde gelir.

bağlarla çevrilidir. Amasya'dan Sinop'a uzanan yol boyundaki dağlar, çam ormanlarıyla kaplıdır. Bu dağlar, Sinop tersanesine kereste sağlar. Batı Anadolu'da Toroslardan elde edilen kereste, İskenderiye ve başka yerlere satılır. Türkmenler de bu ekonomik yaşama katılırlar. Denizli bölgesi Türkmenleri, «Türkmen halıları» ihraç ederler. At, katır ve kőleler Kastamonu çevresi Türkmenlerinden gelir[65]. El-Ömerî, Akdeniz bölgesinin limon, portakal ve muz yetiştiriciliğinin yanı sıra, hayvan zenginliği üzerinde durur. Koyun ve keçi zenginliği, at ve sığırdan daha önemlidir. Tiftik, komşu islâm ülkelerine ihraç edilir. El-Ömerî'ye göre, Anadolu'da tarım ürünleri fiyatları çok düşüktür. Fiyat ucuzluğu her zaman refah anlamına gelmezse de, bu gözlem, mal arzının bolluğuyla ilgili gözükür. Et ve buğday, ucuzdur. Prof. Osman Turan, bir mudd (100-120 kilo) buğdayın ve bir koyunun 10 dirhem olduğunu hesaplar[66]. Bununla birlikte, Selçuklu ülkesinde kıtlıklara rastlanır. Eflâkî, Konya'da sık sık kıtlıktan ve yağmur duasına çıkıldığından söz eder. Kıtlıklarda buğday fiyatları aşırı yükselir ve Aksarayî'ye göre, bir mudd buğday 40-50 dirheme fırlar. Mısır Hükümdarı Baybars'ın Kayseri seferinde, beslenme sıkıntısı ortaya çıkar. Bizans kaynaklarına göre, İznik İmparatoru Vatatzes zamanı (1222-1245) Anadolu'da kıtlık olur, pek çok Türk Bizans ülkesine giderek tahıl alır. Keykubat, 1220 yılında Venediklilere ticarî ayrıcalıklar tanırken, bu yabancı tüccarların Selçuklu ülkesine gümrüksüz tahıl getirmelerini kabul eder. Öyle anlaşılıyor ki, önemli bir tarımsal gelişme görülmekle birlikte, Orta Anadolu koşullarında tahıl yeterliliği her zaman sağlanamaz.

## *ARTAN TİCARET VE KERVANSARAYLAR*

Tarımsal gelişmeyi, ticarî canlanma izler. 1201 tarihli Altun-aba Vakfiyesi'nden öğrendiğimize göre, Konya'da zengin tüccarlar vardır. Eski pazarın yanı sıra yeni bir pazar meydana gelir. Konyalı kuyumcu Hacı Yusuf, Tebrizli tüccar Hoca Abdülcebbar, bakırcı Yusuf, Konya'da küçük câmiler yaparlar[67]. Tebrizli tüccar Hacı Bahtiyar, Konya-Beyşehir yoluna kervansaray kurar. 1197 yılında Istanbul'da önemli sayıda Konyalı tüccar vardır. İç ticaretin yanı sıra, İran ve Istanbul yönünde ticaretin genişlemesi, devlet büyüklerinin kervansaray politikasıyla izlenebilir. Süryanî Patriği Mihail'e göre, 400 İranlı tüccarın katıldığı bir kervan, Anadolu'da kar fırtınasına yakalanarak telef olur. Bu durum Selçuklu sultanlarını ve zengin devlet büyüklerini, yol güvenliğini ve tüccarın istirahatını sağlamak üzere, bol vakıf gelirleriyle beslenen kervansaray şebekesi kurmaya yöneltir. İlk kervansaraylar, Kılıç Arslan II. (1155-1192) dönemine rastlar. Kervansaray politikası, XIII. Yüzyılda hız kazanır. Konya - Aksaray - Kayseri - Sıvas arası kervansaraylarla donatılır. İbn Said, Kayseri-Sıvas arasında 20 kervansaray bulunduğunu yazar. Konya-Bizans yolu üzerinde yer alan Altun-aba kervansarayı (1201), Kuruçeşme Hanı (1207-1210), Deve Han (1207-1208), Egret Han (1200-1210) vb., Bizans-Selçuklu ticaretinin gelişmesini simgeler.

Gıyaseddin Keyhüsrev I. (1205-1211), İzzeddin Keykâvus (1211-1220) ve Alâaddin Keykubat I. (1220-1237) gibi Selçuklu sultanları, uluslararası ticareti Anadolu'ya çekmek amacıyla büyük çaba gösterirler. Karadeniz'de Sinop, Akdeniz'de Antalya ve Alâiye (Alanya) limanlarının fethi, bu ticarî genişlemeyle ilgilidir. Kürk, köle, balmumu bakımından önemli olan Rus bozkırları ile islâm ülkeleri arasındaki ticaret, geniş ölçüde Harizm yolunu izler. Fakat bu ti-

caretin bir bölümü, Trabzon üzerinden geçer. Selçuklular, Sinop'u Trabzon'a rakip bir liman olarak ele geçirirler ve geliştirirler. Kırım'da Suğdak limanını fethederek, Karadeniz ticaretinde, Sinop'a üstünlük sağlamaya yönelirler. Kırım - Sinop - Tokat - Sıvas - Konya bağlantısı kurarlar. Bu yol üzerinde pek çok kervansaraylar yapılır. İkinci gelişme yönü, Akdeniz'de olur. Antalya, Kıbrıs ve Mısır ile ticareti sağlayan önemli bir limandır. Antalya ve Alanya, Kilikya Ermeni Krallığı'nın elindeki Yumurtalık limanı ile rekabet hâlindedir. Selçuklu ileri gelenleri, Alanya - Antalya - Uluborlu - Akşehir - Konya yolu üzerinde bir kervansaray şebekesi kurarak, Akdeniz ve Karadeniz'i biribirine bağlarlar. Karadan üçüncü bir genişleme yönü, Suriye ve Mezopotamya ticaretini çekmek için Kayseri - Elbistan - Malatya çizgisini kapsar. Kayseri'nin 40 kilometre Doğusundaki Karatay Kervansarayı, bu yolun önemli bir ticaret durağıdır.

Kervansaraylar, yerli-yabancı tüccarlara güvenlik ve parasız hizmetler sağlar. Berkitilmiş surlarla çevrili ve demir kapılı olduklarından, kervansaraylar, göçebe ve eşkiya akınlarından korunur. Tüccar, kervansaraylarda güvenliğin yanı sıra parasız yiyecek, yatak, hamam, ilâç, ahır ve sağlık hizmetleri bulur. Keykubat, Kayseri-Sıvas yolunda yaptırdığı büyük kervansaray için koyun sürüleri vakfeder. Buralarda yolcular, «derecelerine göre» ağırlanırlar[68]. Kervansaraylar çevresinde, ufak yöresel pazarlar (panayır) gelişir. Örneğin Karatay Kervansarayı'nın çevresinde dükkânlar ve kira getiren evler yapılır. Sıvas'ın bir menzil Kuzeyindeki Sıvas Yenişehiri, bir ticaret kasabası olarak gelişir. Yine Sıvas-Karadeniz yolu üzerindeki Pazar Hanı ve Azine Pazar Hanı, kervansaray çevresinde kurulan pazarlar dolayısiyle kasabaların gelişmesine yol açmışa benzer[69].

Kırsal alandaki parasız kervansaray şebekesi, kentlerdeki paralı hanlar yapımıyla tamamlanır. Da-

ha önce gördük ki, devlet büyükleri ticarî amaçlarla hanlar yaptırırlar. Hanlarda çalgıcı, şarkıcı kadınlar, fahişeler görülür. Hanlarda yalnız yabancı tüccarlar değil, oraya yerleşip alış-veriş yapan yerli tüccarlar da bulunur. Hanların, Pamuk Hanı, Bezzazlar Hanı, Şekerciler Hanı, Saraçlar Hanı gibi ihtisaslaşmaya yöneldikleri görülür.

## *ANADOLU'DA BATILI TÜCCARLAR*

O sıralarda Akdeniz, hatta giderek Karadeniz ticareti İtalyanların elindedir. Bu ticaretten yararlanabilmek amacıyla, Selçuklu sultanları da, daha önce Bizans'ın ve Doğu Akdeniz islâm devletlerinin yaptığı üzere, İtalyan tüccar devletlerine, özellikle Venediklilere, kapitülasyonlar türünden ticarî ayrıcalıklar tanımaya yönelirler. XIII. Yüzyıl başlarında Antalya fethedilince, Kıbrıs Lâtin Krallığı ve Venediklilerle ticaret anlaşmaları imzalanır. Selçuklu Sultanı, 1213 ve 1216 anlaşmalarıyla Kıbrıs Kralı'nın bütün tüccar uyruklarına, Selçuklu ülkesine serbestçe girip çıkma hakkını tanır, onlardan gümrük vergisi dışında bir istekte bulunmıyacağını kabul eder. Bir ülkenin karasularında batan geminin malları o ülkeye ait iken, Selçuklu Sultanı, bu haktan vazgeçer, batan gemilerin mallarının sâhiplerinin mülkiyet hakkını korur. Selçuklu tüccarları da, Kıbrıs'ta aynı haklardan yararlanırlar. Anlaşma, ufak çapta bile olsa, Selçukluların bir ticaret filosu edindiklerini, tüccarlarının Kıbrıs'a gidip geldiklerini gösterir. Fakat Akdeniz'in gerçek egemenleri Lâtinlerdir. Özellikle Venedikliler, 1204 Istanbul Lâtin İmparatorluğu'nun kurulmasından sonra, Karadeniz ticaretinin de tekeline sâhiptirler. Karadeniz'de Selçuklu-Venedik ilişkileri hakkında bir bilgimiz yoktur, fakat Antalya'yı alan Konya Sultanı, Venediklilere ayrıcalıklar sağlar. Key-

kubat, 1220'de tahta çıkınca, Venedik ayrıcalıklarını yeniler ve genişletir.

Istanbul'a egemen Venedikliler, Gelibolu ve Lâpseki'de, yönetimleri kendilerine ait ticarî sömürgeler kurarlar. Ticarî uğraşlarını, Anadolu'da yaymak isterler. Suriye kıyılarındaki Venedikliler de Gülek Boğazı yoluyla, Konya ve Istanbul ile karadan bağlantı ararlar. Venedik'in Istanbul Podesta'sı, 1219'da İznik Rum İmparatorluğu'ndan ayrıcalıklar elde eder. İmparator Laskaris, Venedik tüccarlarının istedikleri eşyayı, gümrük denetim ve vergisinden bağışık olarak, İznik İmparatorluğu arazisine, yâni Anadolu'ya sokmasına izin verir. Oysa İznik İmparatorluğu'nun tüccarları, Istanbul Lâtin İmparatorluğu'na çeşitli gümrük resimleri ödemekte devam ederler. Gümrük resimlerinden bağışıklık ve deniz taşımacılığının ucuzluğu, Avrupa mallarına, Konya Selçuklu arazisinden geçip gelen Doğu ürünlerine rahatça rekabet etme olanağı verir[70]. Ertesi yıl Istanbul Podesta'sı, Keykubat'tan ayrıcalıklar sağlar. Selçuklu Sultanı, Venedik malları için genellikle yüzde 10 olan gümrük vergisini, yüzde 2'ye indirir. Değerli madenler, taşlar ve inciler ile tahıldan hiç vergi alınmaz. Sultan, Venedikli tüccarlara can ve mal güvenliği tanır. Karasularında batan gemiler için de aynı güvenlik sağlanır. Venedikliler, Selçuklu ülkesinde iç işleri bakımından hukuksal özerklikten yararlanırlar. Hatta öteki Lâtinlerle Venedikliler arasında anlaşmazlık çıkarsa, hakemlik yetkisi Venediklilere tanınır. Bu hüküm, öteki Lâtinlere de Selçuklu ülkesinde ticaret hakkı tanındığını gösterir. Nitekim Kıbrıs Kralı'nın 1236 tarihli bir ayrıcalık belgesi, Güney Fransa tüccarlarının Anadolu'dan Kıbrıs'a şap, yün, deri, ipek ithal ettiklerini belirtir. Kıbrıslılar, Venedikliler, Cenevizliler, Marsilyalılar ve Pizalılar, bunlardan başka Anadolu'dan pamuk, halı, Ankara tiftiği vb. alırlar. Venedik'in 1255 statüsü, bu ülke gemilerinin İskenderi-

ye-Antalya arasında seferler düzenlediğini belirtir. Toros dağlarının kerestesi, Mısır ticaretinin önemli ürünlerinden biridir.

*BÜYÜYEN KENTLER*

Sultanlar, Lâtin tüccarlarını Anadolu'ya çekmeye büyük önem verirler. Korsan ve eşkiya saldırılarına uğrayan tüccarın zararını hazineden karşılamayı kabul ederler. Prof. Osman Turan, bunu bir çeşit devlet sigortası sayar. Kervansaraylar, ayrı bir kolaylık sağlar. Böylece Kıbrıs ve Suriye'den Lâtinler, Selçuklu ülkesine akar. Antalya, Konya, Kayseri, Sıvas, Samsun, Erzurum, Erzincan, Malatya gibi büyük kervan yolları üzerindeki kentler hızla büyür, burada İtalyan, Fransız, İranlı, Suriyeli ve yahudi mahalleleri meydana gelir[71]. Keykubat, Papa ile iyi ilişki kurar, elçi yollar. Ardılı Keyhüsrev, Anadolu'da Lâtin misyonerlerini iyi karşılar. Ayrıca ücretli Lâtin askerleri, Selçuklu hizmetine girerler. 1243'te Mogollara karşı verilen Kösedağı savaşında, Selçuklu ordusunun ücretli Lâtin askerlerinin başında Giovanni di Liminata adlı Kıbrıslı bir mâceracı ile Bonifacio de Castro adlı bir Ceneviz bulunur.

Anadolu'da uluslararası ticaretin gelişmesinden en çok Sıvas yararlanır. Sıvas, İran'a, Doğu Anadolu merkezlerine, Güneyde Yumurtalık limanına, Kuzeyde Karadeniz limanlarına giden yolların birleştiği merkezdir. Ceneviz ve Lâtin tüccarları ile, Suriye, Irak ve Konya'dan gelen islâm tüccarlar Sıvas'ta yerleşirler. Rusya'dan da buraya tüccarlar gelir. İslâm tüccarlar, Rusya'ya pamuklu, ipekli, baharat satarlar ve islâm ülkelerine Rusya'dan kürk, köle, balmumu taşırlar. İbn Said'e göre, Sıvas'ta 24 han vardır. Sıvas'ta Ceneviz tüccarlar, yerli eşrafa ait «fonduk»lara, yâni hanlara yerleşirler. «Kemalettin Fonduk»u uzun süre için kiralarlar ve orada bir kilise kurar-

lar. Mogol döneminde Sıvas'ta daimî Ceneviz konsolosu bulunur. Uluslararası ticarete katılan Selçuklu tüccarları da, Kırım'da Soğdak'a, Suriye limanlarına ve Kıbrıs'a yerleşirler.

XIII. Yüzyılın ilk yarısında gerek iç, gerekse uluslararası ticarette kazandığı mevki, Anadolu kent yaşamına büyük bir canlılık ve parlaklık getirir. Helenist eğilimli Vryonis, XIII. Yüzyılda Anadolu'nun Bizans dönemi ticarî refahına bir kez daha ulaştığını kabul eder[72]. Cahen ise, Mogol rejiminin ilk yılları da dâhil, Anadolu'nun XIII. Yüzyılda, daha önce tanımadığı ve daha sonra uzun süre tanımayacağı olaganüstü bir ekonomik gelişme yaşadığını belirtir[73].

Zenginleşen sultan ve devlet büyükleri, büyük bir bayındırlık hareketine girişirler. Günümüze kadar ulaşan Selçuklu yapıtlarının büyük çoğunluğu bu döneme, yâni XIII. Yüzyıla aittir. Saray, han, tekke, hânekâh, zâviye, medrese, câmi, kervansaray vb. yapımı, Doğudaki müslümanlar için Selçuklu kentlerini çekici kılar. Harizmşah ve Mogol saldırılarının İran'ı güvensiz duruma getirmesi, bilginlerin, dervişlerin, zenaatkârların gönüllü olarak Anadolu'ya akmalarına yol açar. Mevlâna'nın babası Belhli Baha Veled, bu göçenler arasındadır. İlkin Lârende'ye, sonra Konya'ya gelen Baha Veled'i, Büyük Keykubat sarayda ağırlamak ister. Baha Veled, şu gerekçeyle Altunaba medresesine iner:

«— İmamlara medrese, şeyhlere hânekâh, emirlere saray, tüccarlara han, başıboş gezenlere zâviyeler, gariplere kervansaraylar uygundur».

Selçuklu ülkesinde pek çok saray, hânekâh, medrese, zâviye, han ve kervansaray yapılır. İslâm ülkelerinden göçenler, buraları doldururlar. Halife elçisi Suhreverdi'nin «Anadolu halkına faydalı ol» diye Kayseri'ye Keykubat hizmetine yolladığı Necmettin Râzi, Anadolu'nun islâm bilginlerinin cenneti olduğunu yazar:

«Müslümanlar güvenlik, âsâyiş ve huzuru Selçuklu hanedanının mubarek sancağının gölgesinde buldular. Bu dindar padişahlar zamanında yapılan medreseler, hânekâhlar, kervansaraylar, hastahaneler, köprüler ve öteki hayır kurumları, başka hiçbir dönemde meydana getirilmemiştir».

*İLK KAPİTÜLASYONLAR*

Görüldüğü üzere, XIII. Yüzyıl Selçuklu kentleri, Lâtin tüccarları, misyonerleri, ücretli askerleri, bol sayıda hıristiyan halkı, Rum ve Ermeni kilisesi ile kozmopolit bir görünüştedir. Fakat bu dönem aynı zamanda çoğalan câmi, medrese ve tekkeleriyle ve islâm bilginleriyle, Anadolu kentlerinin açıkça islâmî karakter kazandığı bir dönemdir. Ekonomik gelişme ve canlılık, islâmlaşma ile birlikte gider. Bununla birlikte, uluslararası ticaretin sağladığı ekonomik parlaklığın sağlam temele oturduğu söylenemez. Bu ticaretten daha çok, Akdeniz ve Karadeniz egemenliğini ele geçiren İtalyanlar yararlanırlar. Selçuklu donanması ve ticaret filosu cılızdır. Tüccarlarının uluslararası ticarette oynadığı rol sınırlıdır. Refah, uluslararası ticaret yollarının değişmeden kalmasına bağlıdır. Daha Mogol döneminde bile, uluslararası ticaret yollarındaki bâzı değişiklikler, birçok Anadolu kentinde sarsıntılar yaratır. Osmanlı döneminde, değişen uluslararası ticaret yollarına bağlı olarak, Anadolu'nun gerilemesi açıkça görülür. Daha önemlisi, Selçuklu sultanları, tüketici bir ekonomiyi, üretici bir ekonomiye yeğ tutarlar. Doğunun lüks kumaşlarının yanı sıra, İtalyan ve hatta Flandr kumaşları —yerli sanayii frenleme pahasına—, Selçuklu ülkesinde rağbet görür. 1219 Antlaşması ile Venedik'e gümrüksüz serbest ticaret hakkı tanıyan İznik Rum İmparatorluğu, frenk çuha, kadife ve bezlerinin iç pazarı istilâsına tepki gösterir. İmparator Vatatzes (1222-1255),

yabancı kumaş satın alınmasını, namussuzluk cezasıyla, uyruklarına yasaklar, yerli dokuma ürünlerinin kullanılmasını buyurur. Selçuklularda yerli sanayii koruma yolunda benzer bir tepki yoktur. Tam aksine, Avrupa kumaşları aranır. Batı tekstil ürünlerini boyamakta kullanılan Anadolu şap madenlerinin tekeli, 1255 yılından önce iki İtalyana verilir. Tekel sâyesinde, iki İtalyan, 15 altın (besant) değerindeki şapı 50 altına satarlar. Gerçi bitkisel boyaların kullanılması nedeniyle, yerli tekstil sanayiinin şapa pek ihtiyacı yoktur. Şap, Batı tekstil sanayii için üretilir. Fakat şap tekeli, ham madde satıp mamul satın alma yolundaki sömürge ekonomi tipine bir ilk örnek sayılabilir. Nitekim XIV. Yüzyılda Antalya pazarında Batı kumaşları satmak isteyen tüccara, Pegolotti, yerli boya maddesi ve boyacı yokluğunu bahane ederek, kumaşlarını boyanmış ve tüketiciye sunulmaya hazır biçimde getirmelerini öğütler. Ankara tiftikleri, daha XIII. Yüzyılda, Fransa ve İngiltere'ye götürülüp şapka ve kumaş yapılır. Kumaşların yanı sıra, Batı demir eşyaları, özellikle silâhlar, Selçuklu ülkesinde aranır. Kısaca, büyük bir ekonomik canlılığa karşın, Batı ile sömürge tipi ekonomik ilişkilere yönelişin ilk belirtileri, Selçuklular döneminde görülür.

## *GELİŞEN SANAYİ VE ÂHİLİK*

Büyüyen Selçuklu kentlerinde, ekonomik canlılıkla birlikte, sayıları çoğalan esnaf ve zanaatçıların güçlü örgütler kurdukları izlenir. Aynı tarihlerde Batı kentleri de benzer bir gelişme içindedir. Daha önce gördük ki, Ortaçağın ilk yüzyıllarında Batıda kent yaşamı silinir, söner[74]. X. Yüzyıldan sonra, tarım ve ticaretin gelişmesiyle, kentler canlanır. XI ve XII. yüzyıllarda gelişen Batı kentleri, başından itibaren kent uygarlığına dayanan islâm kentlerinden farklı bir evrim tanır. İslâmda ve Bizans İmparatorluğu'nda

kent, siyasal ve ekonomik merkezdir. Büyük emirler, ulema, arazi sâhipleri kentlerde otururlar ve yönetimi ellerinde tutarlar. Kentlerdeki tüccar ve zanaatçılar az örgütlüdürler ve kent yaşamında etkin bir rol oynayamazlar. Batıda ise kent, bir merkez değil, bir «çevre», Selçuklu deyişiyle bir «uç» olarak ortaya çıkar ve feodal denetimin geniş ölçüde dışında kalır. XII. Yüzyılda yoğunlaşan komünal hareket, biribirlerine bağlılık yemini eden kentliler örgütlerinin, feodal efendilere karşı bir ayaklanması sayılabilir. Böylece, kendi yasalarıyla kendilerini yöneten iç özerkliğe sâhip kentler meydana çıkar. Gerçi pek çok kent, Venedik ve Floransa gibi bağımsız cumhuriyetlere dönüşemez, Alman Hansa'sı ve Flandr gibi ticarî kudret kazanamaz, ama krala ya da arazilerinde oturdukları feodal prense bağlı olarak bir iç özerklik elde ederler*. Bu kentlerde genellikle az sayıdaki büyük tüccarlar egemendir. Venedik, bir büyük tüccarlar *cumhuriyetidir. Bununla birlikte, ticaretten* çok yapımcılığın ağır bastığı Floransa gibi kentlerde, mücadeleler sonucu, zenaatçı örgütleri XIII. Yüzyılda büyük tüccarlarla iktidarı paylaşmayı başarırlar. XIV. Yüzyılda, her yerde olmamakla birlikte, bâzı kent zenaatçı örgütleri, yöneticilerini atama, siyasal bir örgüt olarak tanınma ve iktidara katılma haklarını kazanırlar.

## *ÖZGÜR ESNAF ÖRGÜTLERİ*

Benzer bir gelişme, aynı tarihlerde özellikle Selçuklu kentlerinde izlenir. Tüm Selçuklu kentlerinde, «âhi» denilen güçlü zenaatçı örgütleri bulunur. Selçukluların daha yeni aldıkları Antalya'da bile, 1216-1217

* Kapitalizme geçişin öncüsü İngiltere'de, kent özerkliği en cılız kalır (P. Anderson, Les passages de l'antiquité du feodalisme, s. 212).

tarihli bir vakıfta Âhi Eminüddin Mahmut adı geçer. Bu kayıt, yeni ele geçen bir kente bile hemen nüfus göçü yapıldığının ve zenaatçı örgütlerinin kurulduğunun kanıtı sayılabilir. XIV. Yüzyılın ilk yarısında Anadolu'yu gezen İbn Batuta, her kentte rastladığı âhi örgütlerinde konuk olur. İbn Batuta'nın âhiler hakkında verdiği bilgiler 1330 yıllarına ait olmakla birlikte, daha önceki yüzyıldaki durumu da aydınlatabilir. Bu Arap gezginine göre, Anadolu'da Türkmenlerin yaşadığı her yerde, kent, kasaba ve köylerde âhi örgütü vardır. İbn Batuta, Anadolu gezisinin ilk durağı olan Alanya'da ve Antalya'da âhilerle karşılaşır. «Sırtında eski, yıpranmış bir giysi, başında da keçe külâh bulunan» âhi şefi, Arap gezgini ve arkadaşlarını yemeğe dâvet eder. İbn Batuta, bu fakir görünüşlü kişinin onları ağırlamaya gücünün yetmiyeceğini düşünür. Fakat öğrenir ki, o ayakkabı dikicisidir ve âhilerin başkanıdır. Cömertliği ve konukseverliğiyle tanınır. Başkanlığa 200 kadar zenaatçı tarafından seçilmiştir. Başkan seçilince, şölen ve toplantılar için bir zâviye (tekke) yaptırır. Arap gezgin ve arkadaşları, halı ve kilimlerle döşenmiş, avizelerle pırıl pırıl aydınlatılmış bu tekkede ağırlanırlar. Toplantı salonunda, «sırtlarında aba, ayaklarında mest taşıyan ve bellerine ortasında bir hançer asılı iki arşın uzunluğunda kemerler bağlayan, başlarını herbiri bir arşın uzunluğunda ve iki parmak eninde taylesanlı softan yapılmış beyaz sarıklarla örten gençlerden (âhiler) bir grup» bulunur. Âhiler, konuklara çeşitli yiyecek, meyvalar, tatlılar sunarlar. Türküler söylerler, oyunlar oynarlar. Âhi gençleri, gündüzleri çalışırlar. Kazandıkları parayı getirip şeflerine verirler. Bu parayla tekkenin giderleri karşılanır ve topluca yaşama için gerekli yiyecek ve meyva satın alınır. O sırada kente bir yolcu gelmişse, âhiler onu tekkelerinde ağırlarlar. Konuk olmadığı zamanlarda da yemek zamanı yine biraraya gelip topluca yerler,

raksederler, türküler çağırırlar ve ertesi sabah işlerine giderek, ikindiden sonra sağladıkları kazançlarla şeflerinin yanına dönerler[75].

Görüldüğü üzere, Batıdaki örneklerine benzer biçimde, zenaat sâhiplerinin kendi aralarında özgürce örgütlenmeleri ve başkan seçmeleri söz konusudur. Arap gezginin Denizli âhileri hakkında verdiği bilgiler, bâzı kentlerde âhilerin, günümüzün rakip sendikaları gibi, ayrı kuruluşlarda örgütlendiklerini ve bu kuruluşların birden çok mesleği kapsadığını gösterir: İbn Batuta ve arkadaşları Denizli'ye gelip çarşıdan geçerken dükkânlardan çıkan birtakım insanların atlarının dizginlerine asılmasına tanık olurlar. Başka bir grup insan, bunları durdurup çekişmeye girişir. Uyuşmazlık uzayınca, taraflar hançerlerini çekerler ve biribirlerine saldırırlar. Anlaşılır ki, bunlar Âhi Sinan ile Âhi Duman'ın yoldaşlarıdır. İki grup âhi, konukları hangi grubun ağırlayacağı konusunda anlaşamadıklarından kavga ederler*. Sorun, kur'a çekme yoluyla çözülür. Gezginler ilkin Âhi Sinan'ın, sonra Âhi Duman'ın konuğu olurlar. Her iki tekkede de yemekler yendikten sonra âhi şefi konukları hamama götürür, onları bizzat yıkar. Sonra raks ve sema yapılır. Ramazan bayramında âhiler, Denizli Beyi'nin önünde davul, zurna ve boruları, silâhları

* Sivas âhileri ile de aynı sorun ortaya çıkar. Âhi Bıçakçı Ahmet'in yoldaşları, Batuta ve arkadaşlarını ilk karşılarlar ve dâvet ederler. Ama rütbece Âhi Bıçakçı'dan yüksek olan Âhi Çelebi yoldaşları, konukları ağırlamak isterler. İlk karşılayanlara öncelik tanınır. Ama Anadolu'da Selçuklu Devleti'nin yerini alan feodal bir devlet kuran Eretna, konuklarını sarayına çağırıp ağırlamak isteyince, Âhi Çelebi, kudretli beye dikilir: «Daha bizim tekkeye konuk olmadılar, şimdi bize gelsinler, sofranızı oraya gönderirsiniz». Mogolların eski Anadolu Genel Vâlisi Eretna, boyun eğer. Arap gezgini, altı gün Âhi Çelebi tekkesinde, hem âhilerin, hem de beyin konuğu olarak ağırlanır (Parmaksızoğlu, İbn Batuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler, s. 25-26).

ve bayraklarıyla törene katılırlar. Törende her zanaatçı kolu, mesleklerine göre ayrı ayrı yer alırlar. Yanlarında koyun, öküz ve ekmek yükleri taşırlar. Kestikleri kurbanları, ekmeklerle birlikte fakir fukaraya dağıtırlar. Bayram namazı kılındıktan sonra, Denizli Beyi, bilginler, şeyhler ve âhilere sofralar kurar. Fakirler ve düşkünler için ayrı sofralar hazırlanır.

## *ÂHİLERİN SİYASAL GÜCÜ*

Âhilerin düşmanları, hatta dostları da onlara rünud (rindler) adını verirler. Ender olarak «evbaş» ve eski «ayyarûn» deyimini kullanırlar. Ne var ki, âhilik bir örgüte giriş töreniyle gerçekleştiğinden, kentlerin tüm rünud'u âhi sayılamaz, fakat âhiler örgütlü bir kadro olarak, tüm rünud'u çerçeveler. Mogol baskısı altında merkezî yönetimin ve ordunun zayıflaması üzerine, âhiler kentlerde siyasal bir güç olarak önem kazanırlar. 1243 Mogol yenilgisinden bir iki yıl sonra, Selçuklu Veziri İsfahanî, çok kudret kazanan iki emirden kurtulmak için Akşehir ve Ilgın rünud'undan yararlanır. Rünud, iki emiri öldürür. Vezir, öldürülen emirlerin ve yakınlarının evlerini arama ve müsadere için Konya rünudunu kullanır. Öldürülen iki emire karşı komployu düzenleyen Selçuklu büyükleri daha sonra Vezir ile çatışınca, Konya âhilerini Vezir'e ve hükümete karşı ayaklandırmak isterler. Âhiler, Vezir'in safında yer alırlar. Ama Vezir gözden düşüp öldürülmesi kararlaştırılınca, Sultan Naibi Karatay, Konya âhilerine Vezir'in evini bastırır. Bütün mallarının yeri zorla söyletildikten sonra Vezir öldürülür. Bu olaylarda âhiler, hükümetin destekçisi ve yardımcısı olarak gözükürler. Fakat Mevlâna, Sultan Naibi Mikail'e yazdığı bir mektupta, asker Konya'da yok iken, rünud'un evleri yağmaladıklarından, gece evlerden kadın ve

çocukları kaldırdıklarından yakınır. Karaman Türkmenleri Cimri'yi sultan ilân edip Konya'yı kuşattıklarında, Naip Mikail, Konya âhi örgütünün şefleri Âhi Ahmet ile Âhi Ahmet Şah'ın kentin savunmasına katılma önerilerini ilkin geri çevirir. Hatta resmî tarihçi İbn Bibi, yönetici sınıfın âhilere güvensizliğini yansıtır biçimde, rünud'un Türkmen ile işbirliği yaptığını yazar. Fakat kenti savunacak başka bir güç olmadığından, Naip, âhilerin desteğini kabullenir (1277). Daha sonra 1285 yılında Karamanlı ve Eşrefoğlu Türkmenleri, Konya kapılarına yaklaşınca, Vezir Fahrettin Ali, savunma için âhi şefleriyle anlaşmak zorunda kalır. Türkmen'le savaş, âhi şeflerinin diplomasisiyle önlenir. 1290 yılında Konya'da bir âhi kırımı olursa da, Sultan, Mogolların yolladığı vezir Fahrettin Kazvini'nin zulmüne ve ağır vergilerine karşı, Âhi Ahmet Şah'ın desteğine dayanır. Kalabalık rünudu ile Kazvini'ye giden âhi şefi, ağır vergileri protesto eder, Vezir'e karşı halk gösterisi yaptırır. Bu gösteriler üzerine, Mogol'un atadığı vezir geri çağırılır ve öldürülür*. Konya'da Mogol şahnesi, rünud'un isteğiyle yok edilir. Ama bir süre sonra rünud'a karşı da tepkiler başlar, rünud kırımları görülür. Ne var ki, Germiyan Türkmenleri Konya'yı kuşatınca, savunma yine rünud'a dayanır. Âhi büyükleri Âhi Ahmet ve Âhi Ahmet Şah savunmayı düzenlerler. Ahmet Şah o kadar kudretlidir ki, 1294 yılında kar-

* Mevlevî menkıbelerine göre, Mogol Geyhatu cezalandırmak üzere Konya'ya yürür. Âhi Ahmet Şah, armağanlarla kent dışındaki Geyhatu'ya gider. Huzura yalnız alınır. Ama Geyhatu, onun yanında, daha önce rüyasına girip «Konya bizimdir» diyen Mevlâna'yı görür. Mevleviliğin kudretine inanan Geyhatu, «Ey âhi, ben seni kendime baba yaptım. Konya halkına zarar vermeyeceğime tövbe ettim» der. Mevlevî kaynağı, Ahmet Şah için «âhi gençlerinin sultanı» der ve binlerce asker ve rind topluluğunu elinin altında bulundurduğunu yazar (Eflâkî, Ârifîlerin Menkıbeleri, T. Yazıcı çevirisi, II, s. 74).

deşi ölünce, cenazeye 15 bin kişi katılır ve Konya dükkânları 40 gün kapalı kalır. Ahmet Şah, Konya'da zulüm yapan bir Mogol elçisini kentten kovar. Mogol'a yaranmak isteyen bir Selçuklu görevlisi, Ahmet Şah'ı öldürür (1298). Sultan, resmî yazıyla âhilere öç izni verir. Âhi Caruk, Sultan iznine dayanarak bu Selçuklu görevlisini öldürür ve Ahmet Şah'ın öcünü alır.

## *ÂHİLER KENTLERDE YÖNETİMİ ALIR*

Görüldüğü üzere, Selçukluların son dönemlerinde, âhiler, önemli bir örgüt olarak ortaya çıkar. Resmen siyasal iktidara sâhip değillerse de, iktidarın çözüldüğü dönemlerde, kentlerin, eşrafı ürküten ve zaman zaman karışıklıklar çıkartan egemen gücü durumuna gelirler. Âhiler, deyim uygun düşmemekle birlikte, yaşadıkları kentle sınırlı bir yurtseverliği temsil ederler. Bu nedenle kentlerde aşırı doğrudan yönetime yönelen Mogollara da, kent yaşamını tehdit eden Türkmen'e de* karşı çıkarlar[76]. Mogol ve Selçuklu yönetiminin çökmesiyle, âhiler, birçok Anadolu kentinde yönetimi ele alırlar. İbn Batuta, şöyle yazar:

«Bu ülke törelerinden biri de, bir şehirde hükümdar bulunmadığı takdirde, âhilerin hükümeti yönetmeleridir. Âhi, kudreti ölçüsünde geleni gideni ağırlar, giydirir, altına binek çeker. Davranışları, buyrukları, binişleri ile aynen hükümdarı andırır»[77].

Orta Anadolu'da Selçuklu mirası üzerine, merkeziyetçilikten uzak bir devlet kuran Eretna hükümetinde birçok kentin yöneticileri, İbn Batuta'ya göre, âhilerdir. Aksaray yöneticisi Şerif Hüseyin âhidir ve «yoldaşları da pek çoktur». Niğde'de Âhi Caruk, kentin beylerinden biridir. Kayseri'de Emir Ali, «çevre-

* Karamanlılar 1312'de Konya'yı alınca âhi kırımı yaparlar.

deki âhilerin en önde gelenlerinden şanlı bir beğdir. Şehrin ileri gelenleri, ulularından bir grup kendisine bağlı bulunmaktadır»[78]. Erzincan'da Âhi Ayna Bey bulunur. İddiaya göre o, Erzincan'ı satın alarak emiri olur[79]. Osmanlılara geçene değin Ankara'da bir âhi ailesi iktidarı elinde tutar. Kendilerine Âhi-i Muazzam diyen bu Ankara âhileri, Aslanhane câmii vb. gibi yapıtlar yaptırırlar, yazıtlar yazdırırlar. Neşrî'ye göre Birinci Murat 1361'de Ankara'yı âhilerden teslim alır. Cahen, «Anadolu'da Floransa tipi herhangibir cumhuriyetin var olmadığı doğrudur. Fakat bir kent ve yakın çevresi sınırları içinde âhi liderinin bâzı sınırlı durumlarda gerçek otoriteyi elinde tuttuğu açıktır» der[80]. Osmanlılar, kuruluş dönemlerinde âhilerin gücünden yararlanırlar. Ancak daha sonra kent özerkliklerine son verirler ve zanaatçı örgütlerini, âhi etkisi ve geleneği yaşamakla birlikte, devlet denetimindeki meslek örgütlerine dönüştürürler. Avrupa'da da merkezî krallıklar, kent özerkliklerine son verirler.

## *ÂHİLİĞİN KÖKENİ*

Âhi adı ve örgütleri, Suriye ve Irak gibi klasik islâm ülkelerinde görülmez. Oralarda daha farklı fütuvvet örgütleri vardır. Bu nedenle, *âhiliğin Orta* Asya kökenli bir Türk kurumu olduğu ileri sürülür. Dilci J. Deny «âhi» sözcüğünün Türkçe cömert, eliaçık, yiğit anlamına «akı» sözcüğünden geldiğini düşünür. Âhilik konusunda bir yapıtı olan Prof. Neşet Çağatay, Anadolu'da Türk kurum ve terimlerinin Arapçalaştırılmasının arttığı bir dönemde, Türkçe «akı»nın, Arapça «kardeşim» anlamına «âhi»ye çevrildiğini ileri sürer. Çağatay'a göre, ahlâkla sanatın uyumlu bileşimini meydana koyan âhilik, örgüt olarak Anadolu'da XIII. Yüzyılda Âhi Evren tarafından kurulur[81]. Ne var ki, Prof. Çağatay, bu iddiasını ta-

rihsel kanıtlara dayandırmaya gerek görmez. Tarihsel belgelerde «âhi» sözcüğü ilk kez, Âhi Ferec Zencanî olarak geçer. O, 1065-1066 yıllarında ölmüş Kuzeybatı İran'dan bir mistiktir. XII. Yüzyıl yazarı Fahrettin Attar da, IX. Yüzyıla ait Güneybatı İranlı bir Âhi İbrahim'den söz eder. Buna bakarak Cahen, ilk âhilerin İranlı olduğu görüşüne ağırlık tanır[82]. Kuzeybatı İran, Türklerin çoğunlukla yaşadıkları ve oradan Anadolu'ya göçtükleri bir merkezdir. Bu durum, âhiliğin Anadolu'da gelişmesini açıklayabilir.

XII. Yüzyılda Anadolu'da âhi bulunup bulunmadığına dair bilgi yoktur. Fakat bu, «âhi yoktu» anlamına gelmez. İlk âhi adı Antalya'da 1216-1217 tarihli bir vakıfta geçer. Âhi Naturî, Âhi Abdurrahman yine XIII. Yüzyıl başlarına ait adlardır. Mevlevî menkıbelerinin yazarı Eflâkî, Mevlâna'nın çağdaşı Anadolu âhilerini, XII. Yüzyılda Kuzeybatı İran'da yaşamış Âhi Türk ile Âhi Beşşare'nin ardılları olarak tanıtır. Mevlâna'nın kendinden sonra mevlevîlerin başına geçirdiği Hüsamettin Çelebi, Âhi Türk'ün oğlu Hasan'ın oğlu Muhammed'in oğludur. Babası Muhammed'in ölümüyle genç yaşta yetim kalan Hüsamettin'i «Anadolu'nun saygın âhileri, onun baba ve dedelerinin terbiyelerinde yetiştiklerinden» yanlarına alırlar ve kollarlar. Hüsamettin, gençliğinde hizmetindeki âhi gençleriyle gelip Mevlâna'nın müridi olur. Ünlü Âhi Evren de o tarihlerde, yâni XIII. Yüzyılın ikinci yarısında, Kırşehir'de yaşamışa benzer[83].

## *FÜTUVVET VE ÂHİLİK*

İran'ın ilk mistik âhilerinin fütuvvet ile bir ilişkisi yoktur. Anadolu'da 1240'tan önce yaşamış ilk âhilerin, islâmın klasik fütuvvet ya da fityan örgütleriyle bağlantılı olup olmadıkları belli değildir. Fityan-âhi bağı, 1243 Mogol istilâsından sonra açıkça belirir.

Bilindiği üzere, islâmın ilk fütuvvet örgütleri, âhilerden farklı olarak, bir meslek örgütü değildir. İçlerinde birçok zanaatçı bulunsa bile, birlikte yiyip içmek, eğlenmek, dansetmek, spor yapmak amacı güden gençlik örgütleridir. Örgüt, üyelerin meslekleriyle ilgilenmez. Meslekî örgütlenme, varsa bile çok gevşektir. X. Yüzyılda Bağdad'da tekstil sanayiine, özellikle ipekliye yeni vergiler konunca, iki ayaklanma olur. Fakat ortada ipekçi ya da dokumacı örgütü yoktur. Zanaatçıları denetlemekle görevli devlet temsilcisi muhtesip, zanaatçı örgütleriyle karşıkarşıya değildir. İslâm hukuku da örgütü değil, bireyî tanıma eğilimindedir. Bununla birlikte, fıkıhta, özellikle fetva dergilerinde ceza hukuku ile ilgili olarak meslek dayanışması öngörülür: Meslek sâhibi kişinin ödemesi gereken tazminattan, meslek grubu sorumlu tutulur. Bu, meslek grubuna tüzel kişilik tanıma anlamına gelir. Mogol istilâsından önce, Semerkant, İsficab, Merv ve Azerbeycan'da bâzı mesleklerde bir çeşit dayanışma ve karşılıklı yardımı öngören meslek örgütleri görülür[84]. Belli mesleklerin belli çarşılarda toplanmaları, dayanışma bilincini geliştirir. Ama bu, sınırlı kalır ve Anadolu âhi örgütleri gibi bir gelişme göstermez. Klasik islâmda varlığını duyuran bir örgüt varsa, o da fütuvvet'tir. Başlangıçta bir «erkekler spor ve eğlence klübü» niteliğinde olan örgütler, eski Arapların feta (yiğit) ülkülerini, kent yaşamının yeni koşullarında benimserler. Arkadaşlık, dayanışma, yiğitlik, eliaçıklık, başkasına yardım edicilik fütuvvet erdemleri olur. Siyasal ve dinsel bir amaç gütmeyen fityan (yiğitler) örgütleri, IX. Yüzyıldan sonra Abbasî iktidarının zayıflamasıyla, siyasal bir güç kazanırlar. Otoritelere kafa tutarlar. Şiddet eylemlerine girişirler, ulemanın görüşlerine ters düşen davranışlarda bulunurlar. Bu nedenle, fityan'ı suçlamak için serseri, eşkiya anlamına ayyarûn deyimi kullanılır. Ayyarûn zaman zaman iktidarı bi-

le ele geçirir, teröre başvurur. Tarihçi İbn'ül Esir'e göre, 1135-1144 yıllarında Büyük Selçuklu Devleti'nin anarşiye düştüğü bir dönemde ayyarûn bir terör rejimi kurar.

Konunun başlıca uzmanlarından F. Taeschner, tarihçilerin ayyarûn hakkında verdikleri dağınık bilgileri toparlar. Buna göre, örgüte bir şalvar giyme töreniyle girilir. Örgüt üyesinden vazgeçilmez bir doğruluk ve fütuvvet yeminine kesin bağlılık beklenir. Fityan, kurulu devlet düzenine karşıdır. İktidarın yardımcılarını (a'vân), yâni polis güçlerini zorba ve adaletsiz saydıklarından, onları iş yapamaz duruma getirmeye çalışırlar, hatta öldürürler*. Aralarındaki anlaşmazlıkları şeriat mahkemelerine değil, «musalâha» adını verdikleri kendi «halk mahkemeleri»ne götürürler, onun kararına boyun eğerler. Fityan, zenginlerden zorla para toplamak ve paraları fakirlere paylaştırmak gibi eylemlere girişir. Bu yasa dışı eylemlerde biribirlerini karşılıklı desteklemekle suçlanırlar[85].

Fityan'ın ürkütücü bir güç hâline geldiği bir dönemde, islâmda mistik sufî hareketi gelişir. Sufiler, tarikatlar hâlinde örgütlenmeye koyulurlar, dervişlik meydana çıkar. Sufilik ve fityan arasında bir yakınlaşma görülür. Bâzı sufiler, fütuvvet örgütlerinin yiğitlik, cömertlik, başkalarına yardımcılık gibi ahlâkî değerlerini benimserler. Yazdıkları fütuvvetnâmelerde, bu değerleri işlerler, sistemleştirirler. Fütuvvet ülküsünü kuramsal olarak ortaya koyarlar ve fityan örgütlerine kuramsal bir temel kazandırırlar. Sufilik ve fityan arasındaki bu ideolojik yakınlaşmanın yanı sıra, örgütlenme biçimlerinde de karşılıklı etkileşme görülür. Derviş tarikatları biçiminde örgütlenmiş

* Ama kendilerinin de büyüklerin hizmetinde âsâyiş sağlamakla görevlendirildikleri, yâni kent polisliği yaptıkları görülür.

fityan örgütleri ortaya çıkar. Eskiden dinsel-siyasal tartışma ve eylemlerin dışında olan fityan örgütleri, bu kavgalara karışır. Suriye'de Nûbüvviye adlı fityan örgütü, aşırı şiilikle mücadeleye girişir. Öteki bâzı fityan örgütleri, şiî eğilim taşır[86].

*HALİFE'NİN SARAY FÜTUVVETİ*

İşte bu sırada Halife Nâsır ortaya çıkar. Nâsır, güçlü bir Halife Devleti kurma çabasındadır. Devlet arazisini genişletme amacıyla, Harizmşahlılar ile amansız bir mücadeleye girişir. Halife, gücünü artırma bakımından fityan örgütünü koz olarak kullanmayı düşünür. 1183 yılında örgütün piri ve şeyhi bulunan Abdülcebbar'dan fütuvvet şalvarı giyer. En yüksek fütuvvet şeyhi sıfatıyla, Halife, fütuvvet örgütlerinin şefi olur. Nâsır'ın amacı, bu yolla egemenlerin korkulu rüyası fityan örgütlerini disiplin altına almak ve onları saray kadrolarının denetimine koymaktır. Böylece yüksek çevrelerin katıldığı aristokrat nitelikte bir saray fütuvveti gelişir. Saray fütuvvetinde, posta güvercinleri eğitimine, yay çekme, «fındık atma»* gibi saray oyunlarına önem verilir. Nâsır, fütuvvet şalvarı giymeyenlere fındık atmayı yasaklar. Kendini fındık atıcılarının başkanı ilân eder.

Fityan örgütlerinin öteki islâm ülkelerindeki gücünü bilen Halife Nâsır, bu örgütler yoluyla, islâm sultanlarını kendine bağlamaya yönelir. 1210-1211 yılında islâm sultanlarını fütuvvet şalvarı giymeye dâvet eder. Eyyubî hükümdarları, Harizmşah ile mücadele eden Gazne ve Hindistan'daki Gurî hüküm-

* Fındık —ya da bunduk—, taş ve kurşun gibi cisimlerin bir yayla atılışıdır. Sonradan oyuklu mızraklar ya da borularla hava basıncından yararlanarak cisimler atılır. Giderek borularda barut gücü kullanılır. İlk tüfekler, «bunduk» diye anılır.

darları ve Anadolu Selçukluları dâvete uyarlar ve Halife'ye fütuvvet yoluyla bağlanırlar. Halifeliğin mirasçısı olan Mısır Memlûk Devleti bu geleneği sürdürür.

Nâsır'ın fütuvvet çağrısı yaptığı sırada, Konya Sultanlığı, islâm devleti olarak örgütlenme yolundadır. Halife'ye bağlılığa önem verir. İzzeddin Keykavus (1210-1219), kendi başvurusuyla Halife'den fütuvvet şalvarı alır. Alâattin Keykubat (1219-1237), Halife'nin dinsel danışmanı ve fütuvvetnâme yazarı ünlü sufî Suhraverdi eliyle Konya'da fütuvvet şalvarı giyer. Saray fütuvvetçiliği böylece Anadolu'ya gelir. Fakat daha önce gördüğümüz üzere, Anadolu'da âhi örgütleri vardır. Kuşkusuz sultanların fütuvvet şalvarını giymeleri, Anadolu'da fityan örgütünün yayılmasını kolaylaştırır. Bununla birlikte, fityanın âhi örgütü temeli üzerinde mi, yoksa mevcut fityan örgütü çerçevesinde mi geliştiği bilinmemektedir. Bilinen, Mogol döneminde fityan ve âhi'nin çakıştığıdır.

## *ANADOLU FÜTUVVETİNİN ÖZELLİĞİ*

Sultanlar, Halife Nâsır geleneğine uygun biçimde, bir saray fütuvveti geliştirmeye ve rünud'u saraya bağlı kadrolar yönetiminde denetim altında tutmaya çalışmışa benzerler. Mogol istilâsından sonra, vezir ve büyük emirler arasında çıkan iktidar mücadelesinde, âhilerin hükümetin vurucu gücü olarak gözükmeleri bu görüşü destekler. Türkmenler ile çatışmalarda da âhiler, genellikle hükümet yanında yer alırlar. Âhiler arasında, sultanın askerî-siyasal ve dinsel kadrosundan kişiler bulunur. Örneğin Âhi Caruk, Niğde Vâlisi'dir. Âhi Emir Muhammed, bir askerî yöneticidir. İbn Batuta'ya göre âhilerden İbn Kalemşah, Konya Kadısı'dır. Konya rindlerinin ulularından Şeyh Begi, sultanların nedimidir. Bununla birlikte âhilik, Anadolu'da ekonomik bakımdan güç-

lü, ticarete yönelik bir evrim gösterir. Taeschner'in deyişiyle, âhi ileri gelenlerinin uğraşları, Halife Nâsır'ın saray fityanının yaptığı gibi savaş oyunları değil, ticarettir, hatta tarımdır. Âhi liderleri, saray çevresinin dışında, zengin kişiler olarak görülürler. Bunlar, servetleri ve yandaşları sâyesinde, politikada önemli rol oynarlar[87]. Örneğin Âhi Ahmet Şah, ipek tüccarıdır. Konya'da ve Kayseri'de mağazaları vardır. Bayburtlu Âhi Emir Ahmet, o diyarın reislerinden bir zengindir. Âhi Muhammed Seyyid-âbâdî, tarımcıdır. Büyük buğday harmanı kaldırır. Âhi Muzafferiddin, Arif Çelebi'nin öğüdüyle, «kendini tarıma verir ve işi o kadar büyütür ki, az zamanda anlatılamıyacak kadar büyük bir servet sâhibi olur»[88]. Bu tarımcı âhiler, yalnız toprakla değil, tarım ürünlerinin ticaretiyle de ilgili gözükür.

Bu üst tabaka âhileri, Batuta'da adı geçen zanaatçıların şefi ayakkabıcı ustasından hayli farklıdırlar. Zanaatçılar, açıkça alt tabakadan sayılırlar. Mevlâna, evlerin büyüklüklerine göre yaptığı toplumsal statü sıralamasında, zanaatçıları, tâcirlerin ve iğdişlerin altına koyar. Aslında aristokrat bir tarikat olan mevleviliğe esnafın sızmasının eleştirme konusu yapılması da esnafın mevkiini gösterir. Eflâkî'nin yazdığına göre, bir emir, ünlü Pervane'ye Mevlâna'yı şöyle çekiştirir:

«— Mevlâna'nın müridleri acayip insanlardır. Çoğu aşağı tabakadan ve zanaat sâhibi kimselerdir. Onun etrafında şehrin ileri gelenleri hemen hemen yok gibidir. Her nerede bir terzi, bir bakkal varsa onu müridliğe kabul ediyor»*.

---

* Mevlâna, bu kötülemeye, ünlü sufilerin zanaatçı olduklarını söyleyerek karşılık verir: «Ey kahpenin kardeşi! Bizim Mansur, hallaç değil miydi? Şeyh Ebubekr-i Buharî, dokumacı değil miydi? Şu öteki Kâmil insan, camcı değil miydi?». Bu söz üzerine, Mevlâna müridi olan Pervane ile öteki emir, başlarını açıp tövbe ederler (Âriflerin Menkıbeleri I, s. 207).

Fütuvvetin zanaatçı arasında gelişmesi, Anadolu fütuvvetinin özelliğini meydana getirir. Bu yayılma süreci, karanlıkta kalır .Konunun başlıca uzmanı F. Taeschner, fütuvvet, «saraydan avamî şehir zümresine nasıl geçti? Saray fütuvvasına dayanmadan mı gelişti? Bilmiyoruz» der[89]. Prof. Neşet Çağatay ise, bu konuda kesin konuşur:

«Kırşehir'e yerleşen Hacı Bektaş (1210-1270), göçebe Türk topluluklar arasına girip onların ulusal duygularını kamçılayarak, Türk dilinin, müziğinin, folklorunun, edebiyatının ve kültürünün Bizans ve İran etkileri altında bozulmasını ve eriyip gitmesini önledi. Yine aynı çağlarda Kırşehir'e yerleşmiş bulunan bir başka büyük Türk düşünürü ve ekonomisti Nasırüddin Âhi Mahmud Evran (ölümü 1280), toplumun sosyo-ekonomik düzeni ile uğraşma işine girişti. Bu iş, Horasan, Harizm ve Türkistan bölgelerinden gelen Türk esnaf ve zanaatkârlarının, ahlâkla sanat birleşimi olan 'âhi kuruluşu' içinde örgütlendirilmesidir»[90].

## *ÂHİLER ARASI SINIFSAL ÇATIŞMA*

Ne var ki, tarihsel kaynaklarda İbn Batuta'ya gelinceye değin, Anadolu'da zanaatçı örgütleri ve evrimi hakkında bir bilgi yoktur. Kuşkusuz, birçok Türk, İranlı vb. zanaatçı, İran'dan Anadolu'ya gelip yerleşmiştir. Fakat orada da az çok örgütlü Rum ve Ermeni zanaatçılar vardır ve hıristiyan zanaatçılar birçok kentte uzunca süre çoğunluktadır. Bununla birlikte, yönetici zümre, islâm ve İranlı olduğundan, Cahen, her mesleğin eski geleneklerini korusa bile, meslek yaşamının çerçevesinin yeni gelenlerin görüş ve geleneklerine göre çizildiğini bir varsayım olarak düşünür ve bu konuda bir bilgi bulunmadığını söyler[91]. Debbağların, hatta tüm esnafın piri kabul edilen Âhi Evren, tarihsel bir kişi olmakla birlikte, efsanevi bir

nitelik kazanır. Eski metinlerde debbağlığı hakkında bir bilgi yoktur. O debbağ olsa bile, o dönemin öteki erenleriyle bir ölçüde bağlantılı biçimde, ermiş bir kişi olarak ün kazanır. Bu durumda şimdilik söylenabilecek olan, âhilik ya da fütuvvetin yüksek tabakalar gibi zanaatçılar arasında da yayıldığı ve bunun âhilik içinde bir ikilik yarattığı, çatışmalara yol açtığıdır. Mevlevî yapıtı, saygın (itibarlı) âhiler ile ötekiler arasında bir ayırım yapar. Saygın âhiler, Eflâkî'ye göre, genellikle mevlevîdirler ve mevlevîlik uğruna öteki âhilerle çatışırlar. Konya'da Âhi Ahmet, mevlevîlerle sürekli takışır. Âhi Ahmet, mevlevîlerin dans ve şarkılarına, şeriatta yeri yok diye, karşı çıkar. Bir cenaze töreninde, şarkıcıların gazeller okumalarını zorla engeller. Mevlevî kaynağı, bu Âhi Ahmet'ten «zorbaların ve zindanlık rindlerin başlarından» diye söz eder. O, âhilerin atası Âhi Türk soyundan gelmekle birlikte, âhilikten kopup Mevlâna müridi olan Hüsamettin Çelebi'ye, belki de bunu «döneklik» saydığından, kin bağlar. Hüsamettin, Sultan'ın fermanıyla, Vezir Ziyaeddin tekkesinin şeyhliğine getirilir. Şeyhlik töreninde Mevlâna hazır bulunur ve getirdiği seccadeyi sofanın başköşesine yaydırır. Tören sırasında, Âhi Ahmet birden ayağa kalkar, Mevlâna'nın getirdiği seccadeyi kaldırır ve «Ben bu adamı, bu havalide şeyhliğe kabul etmiyorum» der. Ortalık karışır ve Âhi Türk'ün ve Âhi Beşşare'nin yetiştirmesi Âhi Kayser, Âhi Çoban, Âhi Muhammed Seyyid-âbâdî gibi saygın âhiler, kılıç ve bıçaklarını çekerek, Âhi Ahmet'in rindlerine saldırırlar.

Babası Âhi Sıddık'ın, adını Mevlâna'ya koydurduğu Âhi Mustafa, delikanlılık çağına gelince çok yandaş edinir ve «âsi» olur. Eflâkî'nin deyişiyle, «Bütün Konya halkını sindirir, tümünü hükmü altına alır». Konya'nın büyükleri, Âhi Mustafa'nın şiddet ve zulmünden birkaç kez Sultan Veled'e yakınırlar. Veled Çelebi, âhi şefine öğütlerde bulunursa da, o

dinlemez ve şiddetin zorunluluğunu savunur:

«— Biz bu işin tedbirini sizden daha iyi biliyoruz. Bu iş büyüklük ve zorbalık yapmadan yürümüyor. Siz bu işlere karışmayın, sizin irfan âlemi başka, bizimki başka birşeydir».

Eflâkî'ye inanmak gerekirse, Âhi Mustafa, mevlevîlere hakaret eder, onların sema için evlere çağırılmamasını ister. Ârif Çelebi pek kızar. Şarkıcılar ve kalabalık bir halkla sema yaparak yola çıkar. Kent halkı peşine takılır. Çelebi, «ayak takımının yuvası olan» Âhi Mustafa'nın tekkesine gelir. Âhi'nin sofasının başköşesine serilmiş olan halısını ters çevirir, üzerine kandil yağı döker. «Bütün kanlı katiller, ayakta durur, kupkuru kesilirler»[92].

Yukarıdaki örnekler, kurulu düzenden yana soylu ve zengin âhiler ile şiddete yatkın âhi kitlesi arasındaki ikiliği gösterir. İlginçtir ki, Anadolu'da yazılan fütuvvetnâmelerde, örgütün bu ikinci yanı hiç gözükmez. Bu yapıtlar âhilik usûllerini ve mistik ve ahlâkî görüşleri dile getirmekle yetinirler. Âhiliğin kurulu düzenle çatışan «kitle örgütü» niteliği, fütuvvetnâmelerden hiç anlaşılmaz. Oysa İbn Batuta, âhiler konusuna girerken, ilk önce, «zorbaların hakkından gelmek, onları yok etmek, zâlim ve edepsiz tabakası ile bunlara katılan şirretleri katledip ortadan kaldırmak hususunda bunların bir benzeri daha yoktur» diyerek[93], örgütün kurulu düzenle çatışan «ihtilâlci» niteliğine ağırlık tanır.

## *ÂHİLİK VE BEKTAŞİLİK*

Anadolu âhiliğinin başka bir özelliği, Taeschner'e göre, daha koyu bir sufî nitelik taşımasıdır. Âhilerin kendi yazılarında bu nitelik gözükür. Bâzı âhi çevreler, dervişlik eğilimi taşır. Fütuvveti Anadolu'ya sokan Halife Nâsır, şiî eğilimli sayılır. Halife'nin danışmanı sufî Suhraverdî, fütuvvetnâmesinde, örgü-

tün kökenini Ali'ye bağlar. Ali, en iyi Feta' (yiğit) dır. Peygamber, fütuvvet giysisi giydirme önderliğini Ali'ye verir. Fütuvvet böylece Ali'ye bağlanır. Ayrıca Anadolu'da Ebu Müslim'e bağlılık yayılır. Ebu Müslim, Abbasîler yararına, Emevî iktidarını devirmede baş rolü oynayan kişidir. Abbasîlerin ortadan kaldırdığı Ebu Müslim, Türk ve İranlı şiî çevrelerinde bayraklaşır. Anadolu âhi çevrelerinde Ebu Müslim, zâlimlere karşı inanç yolunda mücadelenin şampiyonu olur[94]. Âhilikte şiî eğilim artar. Bununla birlikte, Anadolu âhilerinin şiî eğilimli oldukları söylenemez. Pek çok âhi önderi, mevlevîdir. Fakat bektaşiliğin ve Âhi Evren ile yakını Gülşehrî'nin etkisiyle, şiî eğilim ve dervişlik etkisi artar. Âhi velisi Âhi Evren'e kadar dayanan Kırşehir tekkesi, yakın zamana kadar bir bektaşi tekkesi olarak varlığını sürdürür. Gülşehrî, bu tekkenin başındadır. Özellikle Osmanlı döneminde bektaşilik ve alevîlik etkisi artar. Osmanlılar, daha önce de belirtildiği üzere, kuruluş döneminde âhiliğin gücünden yararlanırlar. Birinci Murat, 1361'de Ankara'yı âhilerden alınca, 1366 tarihli bir vakfiyesinden anlaşıldığına göre, âhiliğe girmişe benzer*. İkinci Murat'a değin âhiler, siyasal bakımdan etkin kişiler olarak gözükür. Fakat Osmanlı'nın güçlenmesiyle âhilik geriler ve kaybolur. Âhilik kurumu, Taeschner'in deyişiyle, dervişlik kurumuna, bektaşi tarikatına ve Osmanlı lonca örgütüne sığınır[95]. XVI. Yüzyıl başı Osmanlı fütuvvet yazıları, açık şiî eğilimi gösterir. Bu nedenle fütuvvet örgütü, ulema-

* Orta Anadolu'da Eretna'dan sonra güçlü bir devlet kuran Kadı Burhanettin de (1381-1398), âhilerin gücünden yararlanır. Kadı, daha hükümdar olmadan önce Âhi İsa, Âhi Nevruz, Âhi Alişah, Âhi Muhammed, Âhi Nasreddin gibi güçlü âhilerle iyi ilişki kurar. Kayseri'ye saldırdığında, daha önce elçilikte kullandığı Âhi İsa'yı komutan atar. Zile yönetimini Âhi Alişah'a verir. Âhi Muhammed ve Âhi Nasreddin öteki kent ileri gelenleriyle birlikte Sıvas'ta ayaklanınca, Kadı, yalnızca âhileri bağışlar.

nın ağır protestolarına yol açar. Öte yandan Selçuklular zamanı başlayan fütuvvetin esnaf örgütlerine girmesi süreci gelişir. XV. Yüzyıla doğru, fütuvvet ve esnaf loncası kavramları, hemen hemen aynı anlamda kullanılır[96]. Osmanlılar, kent özerkliğine son verdikleri gibi, loncaları sıkı devlet denetimine alırlar. Fakat loncalarda âhi geleneğinin yaşamasına izin verirler. Özellikle debbağlar, saraçlar ve kunduracılar gibi deri işleriyle uğraşan zanaat erbabı, fütuvvetin doğrudan ardılı sayılması gereken loncalar grubudur. Bunlar debbağ olduğuna inanılan Âhi Evren'e pirleri olarak bağlı kalırlar. Kırşehir'de tekkenin başında Âhi Baba bulunur. Debbağlar, âhilik geleneği sâyesinde öteki loncalar üzerinde etkinlik kazanırlar. Âhi Baba'nın örgüt liderliği, Anadolu, Rumeli ve Kırım'da tanınır. Âhi Baba, ya da adamları oralarda dolaşır. Padişahlar, Âhi Baba'ların mevkilerini birçok kez, fermanlarla onaylarlar. 1818 tarihli bir belgede, Kırşehir tekkesindeki Âhi Baba'nın Osmanlı ülkesinde «ehl-i sanayi ve debbağlar» loncalarının Sultan fermanı ile şeyhi olduğu belirtilir ve bunlar üzerine duacı, âhi baba, kethüda, yiğitbaşı, halife ve ustaoğulları atamanın babadan dededen onlara ait olduğu açıklanır[97]. Evliya Çelebi, Edirne debbağlarını «Beş bin Âhi Evren köçeği yiğit» diye tanıtır. 1651 Istanbul esnaf ayaklanmasını anlatırken, «Önce Saraçhâne'den âhiler, bayrak, davul ve kudum kaldırıp cümle dükkânlar kapandı ve câmiler kilitlendi» der. Batı kapitalizminin gelişmesiyle, XIX. Yüzyılda loncalar çöker.

## *HIRİSTİYAN ZANAATÇININ İSLÂMLAŞMASI*

Gördüğümüz üzere, Anadolu âhiliği, sufî geleneklerine bağlı islâmî bir örgüttür. Âhilik, islâm zanaatçı örgütleri arasında yayılırken, Anadolu'da, özellikle Denizli ve Erzincan gibi kentlerde çok sayı-

da hıristiyan zanaatçı vardır. Zanaatçı âhi örgütleriyle bunların ilişkileri nedir? Bu konuda pek az bilgi vardır. Konya'da bir Rum yazıtı, «Rum âhi»den söz eder. Eflâkî, Konya ve Sıvas rünud'u arasında Ermeniler bulunduğunu yazar. Bu kırıntı bilgilerden bir sonuca varmak güç olmakla birlikte, S. Vryonis, âhiliğin ekonomik örgütlere ve kent proleteryasına girerek hıristiyan kent nüfusunu islâm yapmakta önemli rol oynadığını düşünür. Ona göre, Rum ve Ermeni rünud, bir süre dinine bağlı kalır, ama zamanla islâm olur. İslâmî çevre, bunu kaçınılmaz kılar, âhi örgütlerindeki derviş etkisi, bu süreci hızlandırır[95]. Nitekim Konya'daki Ermeni rünud'unun islâma geçtiğini Eflâkî yazar. Yerli rünud ve zanaatçının islâm olması, kentlerdeki âhi gücünün hızla artmasını da belli bir ölçüde açıklar. Kentlerde âhiler gibi önemli bir milis gücü meydana getiren melez iğdişler giderek azalır, âhiler ise güçlenir.

## IV — TÜRKİYE SELÇUKLULARI, BÜYÜK SELÇUKLULARDAN AYRI YOL İZLER

Hıristiyan çevrede kurulan Konya Selçuklu Devleti, etnik kompozisyon ve âhilik gibi Anadolu'ya özgü toplumsal kurumların yanı sıra, toprak düzeni, devlet ve ordunun yapısı bakımından da öteki Türk-islâm devletlerinden ve Büyük Selçuklulardan önemli ayrılıklar gösterir.

### *BİZANS ETKİSİ*

Büyük Selçuklu dönemi Türk-islâm devletlerinde «siyasal ve askerî» hizmetler ile idarî hizmetler arasında açık bir ayırım vardır. Siyasî ve askerî hizmetler, çoğu Türk kökenli olan askerî kastın tekelindedir. Askerî kast içinde Kürtler de bir ölçüde yer alırlar. İdarî hizmetler ise, İranlı ve Arap gibi yerli islâm halk elinde kalır. İki hizmet kategorisi biribirinden ayrılır: Sivil hizmetlerden askerî hizmetlere ya da askerî hizmetlerden sivil hizmetlere geçiş pek enderdir.

Konya Selçukluları da bu kurala uymaya çalışırlar. İktidarı elinde tutan askerî kast, Türklerdendir. Ne var ki, köle sistemiyle beslenen askerî kast içinde, Rum kökenli islâmlaştırılmış köleler ağır basar. İdarî hizmetlerde ise, hıristiyan yerli halktan yararlanma, teknik güçlükler çıkarır. Hıristiyanlık, sivil yönetim hizmetlerine girmek için bir engel değildir. Selçuklu yönetiminde, «noter» adıyla Rum kâtipler

kullanılır. Güçlük, yerli halkın islâmi devletin dil ve geleneklerine yabancı oluşundan ortaya çıkar. Konya İslâm Devleti'nde resmî yazı dili Farsçadır. Hukuk dili, şeriatla ilgili olduğundan Arapçadır. Vergi defterleri Arapça tutulur. Yerli halk, ancak Arapça ve Farsçaya egemen olduğu ölçüde Selçuklu yönetiminde yer bulabilir. Onun içindir ki, Konya Devleti, komşu islâm ülkelerinden —özellikle İran'dan— yönetici ithal etmek zorunda kalır. Bununla birlikte, İranlı yönetici ithalâtı, asıl XIII. Yüzyılda yoğunluk kazanır. Daha önce az çok islâmlaşmış yerli hıristiyan ailelerden yararlanmak gerekli olur. Örneğin ünlü Gavras ailesi, XII. Yüzyılda uzun süre vezirliği elinde tutar. Konya Devleti, XII. Yüzyılda, yâni yoğun İranlı yönetici ithalinden önce biçimlenir, belli başlı özelliklerini kazanır. Ayrıca, Konya sarayı ile Bizans sarayı arasında yakın ilişkiler sürer. Bu nedenle, Konya kurumlarının biçimlenmesi incelenirken, fetih koşullarından ve ihtiyaçlardan kaynaklanan kendine özgü bir iç gelişmenin yanı sıra, Doğudan gelen Türk-islâm etkisiyle birlikte, yöresel geleneklerin ve Bizans kurumlarının etkisini* hesaba katmak gerekir.

* Başta Fuat Köprülü olmak üzere, birçok tarihçimiz Anadolu Selçuklu ve Osmanlı kurumları üzerinde Bizans kurumlarının etkisini yadsıma eğilimindedirler. Batı tarihçilerinin Türkleri «uygarlık dışı» sayan haksız ve yanlış tutumları karşısında bu tepki doğalsa da, daha serinkanlı değerlendirmelere yönelmek gereklidir. Prof. Doğan Kuban, bu konuda şöyle der: «Türkler, Yakındoğu'ya şüphesiz, bir boş kalıbı doldurur gibi hâkim olmadılar. Coğrafî mekân değişikliği aynı zamanda bir sosyo-kültürel ve ekonomik mekân değişikliği idi ve yeni bir sosyal yapının örgütleşmesi gerekiyordu. Bu değişme, islâm öncesi göçebe veya yarı-göçebe Türk tarihi ile, esas karakteri yerleşmiş toplum olan Osmanlı Türk tarihi arasında, geniş zaman ve mekân boyutları içinde uzanan, büyük bir Türk Ortaçağında gerçekleşmiştir. Ortaçağın en önemli özelliği, sürekli değişme ve yeni sosyo-kültürel biçimlerin yaratılmasıdır» (VII. Türk Tarih Kongresi I. s. 283).

## *TÜRKMEN ASKERİNDEN FRANK ASKERİNE*

Orduda bile Bizans modelinin etkisi, belirgin biçimde ortaya çıkar. Selçuklu ordusu ilkin, özerkliğini koruyan Türkmen gruplarından toplama bir ordudur. Türkmen disiplinsizliğini yenmek, sâdık ve Türkmen'in yabancı olduğu savaş tekniklerini bilen bir askerî güç meydana getirmek gerekince, Büyük Selçuklularda ve öteki islâm devletlerinde olduğu gibi, islâmlaştırılmış kölelere dayalı bir orduya yönelinir. Köle asker sistemi, yine Büyük Selçuklu modeline uygun biçimde ikta sâhibi sipahî askeriyle tamamlanır. Fakat daha sonra Bizans Devleti gibi, Konya Selçukluları da ordularına ücretli hıristiyan birlikleri katarlar. Bizans'ta köle asker sistemi yoktur. Fakat ücretli yabancı birlikler kullanma usûlü yaygındır. Konya Devleti de, Bizans'ın etkisiyle, bu yola gider. Kilikya Ermeni Krallığı ve Trabzon Rum İmparatorluğu gibi vasal devletlerin gönderdikleri hıristiyan birliklerinin yanı sıra, ücretli Frank askerleri, kendi şeflerinin komutasında, Selçuklu ordusunda artan ölçüde rol oynarlar: Baba İshak'ı Kırşehir yakınında ücretli hıristiyan askerleri yenilgiye uğratır. 1242'de Mogol komutanı Baycu'ya karşı Erzurum'u ücretli hıristiyan Frank askerinin komutanı Istankûs savunur. Kösedağ savaşına üç bin Frank ve Rum askeri katılır. Sonradan Bizans tahtını ele geçiren Mihail Paleolog, Konya'ya sığınınca, hıristiyan askerlerinin «kondistabl»i atanır. İslâm devletlerinde «emir-i ahur» adıyla anılan «kondistabl», atlardan sorumlu komutandır. Konya Selçukluları ise, Bizans kanalıyla geçen bu Frank deyimini kullanırlar. Rum soylusu Emir Komnenos, Selçuklu ordusunda beylerbeyi yapılır. Görüldüğü üzere, Selçuklu ordusu, Türk-islâm modelinin yanı sıra, Bizans modeline göre biçimlenir.

## İSLÂM-TÜRK-BİZANS SENTEZİ

Büyük bir mimarî, üstün taş oyma, seramik ve dokuma üslûpları yaratan Anadolu Türk sanatı, islâm sanatının seçkin bir koludur, fakat islâm sanatından açıkça ayrılan yanları bulunur. Prof. Doğan Kuban'a göre, bu basit bir «yorum ayrılığı» değil, bir «duyuş ve davranış» ayrılığıdır[99]. Büyük dekoratif şemalar ve motiflerin, büyük fonksiyon tanımlarının Doğudan getirilmesine karşın, Anadolu Türk sanatı, bölgenin damgasını taşır: İran ve Orta Asya'da toprak olan yapı malzemesi, Anadolu'da taşa dönüşür. Bu köklü değişim teknikleri, düzen ve biçimleri de etkiler. Doğuda rastlanmayan ortası moloz, dışı kesme taş duvar konstrüksiyonu, tuğla ve taş alterne duvar yapımı, Roma ve Bizans'tan miras Anadolu teknikleridir ve Türk çağında da bu teknikler yaşar. Taş kemer, taş tonoz, kümbetlerdeki taş külâh, yarım kubbe vb. için de aynı şeyler söylenebilir. Teknikler gibi, yerli düzen ve biçimler de Anadolu Türk-islâm mimarisini etkiler. Prof. Doğan Kuban'a göre, Kuzey Anadolu kuşağındaki bâzı câmilerde, Divriği Kale câmii, Niğde Alâaddin, Amasya Burmalı Minare ve Gökmedrese Câmii, hıristiyan mimarî şemalarına uygun yapılmıştır. Bu yapıların hiçbir islâm ülkesinde eşi yoktur. Kuşkusuz, kilise şemaları câmi olarak kullanılınca bâzı değişikliklere uğrar: Taş kapı konulur ve örtü sistemi değişir ve dış mimarînin bir kilise görüntüsüyle ilişkisi kalmaz. Hıristiyan geleneği, bundan başka, Türk Ortaçağında gelişen avlusuz, orta aydınlıklı, mihrap önü kubbeli, örtüsü kubbe ve tonoz karışımı Ulucâmi tipini de etkiler. Arap, İran ve Orta Asya câmilerinin anılarıyla ortaya çıkan yeni câmi sentezine, bazilikal kilise anıları da katılır[100]. Bunun gibi, işlev ve şema bakımından Orta Asya ribatlarıyla açıkça ilişkili olan Türkiye kervansarayları, İran ve Orta Asya'daki örnek-

lerine hiç benzemezler ve geniş ölçüde Selçuklu öncesi yerli mimarînin özelliklerini taşırlar. Öte yandan, Selçuklu dekorasyonunda, hatta Konya surlarının süslenmesinde, bitkisel ve geometrik motiflerin yanı sıra yoğun biçimde kullanılan hayvan ve insan motifleri, Cahen'in deyişiyle, Bizantin modellerle birlikte Orta Asya bozkır geleneklerini yansıtır[101].

## *DEVLET, ASKERÎ KASTIN ELİNDEDİR*

Selçuklu sanatı gibi, Selçuklu kurumları da, hem Doğu, hem Batı etkilerini taşır. Vryonis, Türk kurumlarının «*islâm, Türk, Bizans kurumlarının bir sentezi*» olduğunu söyler[102]. Gerçi Anadolu Selçuklularında bir islâm devleti olarak üst yapı kurumları islâm modelini yansıtır. Sultanlı, vezirli devlet yapısı, divanları ve gulâm (köle) sistemi öteki islâm devletlerinden pek farklı değildir. Ekonomik yaşam ile ilgili düzenlemeler ile halk kültüründe* ise, yerel etki artar.

---

* İskender fethinden beri, Anadolu, Suriye, Mısır ortak bir kültürel alan meydana getirir: Suriye ve Mısır gibi eski Roma ve Bizans eyaletlerinde gelişen islâm kurumları, Türklerin gelişinden çok önce Roma-Bizans etkisini taşır. Bu nedenle, Bizans kurumlarının islâmiyet aracılığıyla dolaylı etkisinin yanı sıra, Anadolu'da doğrudan doğruya dolaysız etkisi söz konusudur. Osmanlı vergi ve tımar sisteminde dolaysız etki açıktır. Konya Sultanlığı için bu konularda, daha az kesinlikle aynı şey söylenebilir. Ekonomik yaşamda ise, Türkçeye Rumcadan geçen sözcükler, yöresel etkinin önemini belirler. Balkanlar ve Anadolu tarımının ilk döğme aracı olan düğen başta, pek çok tarım terimleri Türkçeye girer. Üskül, kerpeten, takunya, kalafat, kiremit, tuğla, bodrum, temel, mermer, zımpara, üstübeç vb. gibi zanaatla ilgili terimler, Anadolu kökenlidir. Baklava, börek, pastırma, şiş kebap vb. ile tanınan Türk mutfağı, rakısıyla birlikte, Orta Asya'ya değil, Anadolu ve Akdeniz bölgesine aittir. Vryonis'e göre, Türkleşen Anadolu'da Bizans yüksek kültürü yok olursa da, eski halk kültürü yaşar. Hıristiyan azizleri ile Türk azizleri karışır. Sarı Saltuk St. Nicholas ile, Hızır İlyas St. George ile, Elvan Çelebi St. The-

Bununla birlikte, Anadolu Devleti, Büyük Selçuklu ve öteki islâm devletleri modeline göre, bâzı özellikler gösterir. Örneğin sultanın veziri, Mogol öncesi dönemde önemsiz bir kişidir. Öteki islâm ülkelerinde görülen Nizamülmülk benzeri kudretli vezirlere Anadolu'da rastlanmaz ve çoğunun adları meçhul kalır. Yerli hıristiyanlardan islâm olanlar vezir yapılır. Başka islâm devletlerinde bulunmayan sivil kökenli Pervane, görünüşe göre vezire yakın önem taşır. Pervane, mülk, ikta ve sair arazi işleriyle uğraşmakta, bunlarla ilgili muameleleri yapmakta, menşur ve beratları hazırlamakta, defterleri tutmaktadır. Sultanla yakınlığı gerektiren bu görev, büyük kudret ve zenginlik sağlamaya elverişlidir.

Sivil yönetimin başı olan vezirin zayıflığı, köle kökenli askerî kastın ağırlığını artırır. Askerî kast, eyalet vâliliklerinin yanı sıra, saray hizmet ve unvanlarının çoğunu elinde tutar. Ayrıca Büyük Selçuklu'da bulunmayan sultan vekili (naip), askerî kasttan seçilir. Naip'in sultanın yokluğu ya da hastalığı sırasında geçici olarak mı, yoksa sürekli bi-

---

odore ile birleştirilir. XIX. Yüzyılda dahi, yöre hıristiyanları, Hacı Bektaş'ın türbesini St. Charalambos'un türbesi sayarlar. XV. Yüzyılda Sinassus Rum hıristiyanları Hacı Bektaş şerefine dinsel törenler düzenlerler (*The Decline of Medieval Helenism*, s. 485). Mevlevîlik gibi Anadolu'da ortaya çıkan Türk tarikatı bektaşîliğin Orta Asya şaman geleneklerinin yanı sıra, hıristiyan doktrin ve pratikleriyle ilişkili olduğu ileri sürülür: Tanrı, Muhammed, Ali üçlüsü ile hıristiyan üçlüsü, Oniki İmam ile Oniki Havarî, İsa ve Balım Sultan'ın doğuşu, bekâr ve evli râhiplerle babalar arasında paralellik kurulur. «Âyin-i Cem»deki şarap ve ekmek, hıristiyan etkisine bağlanır.

Bizim ancak dokunup geçmek zorunda kaldığımız Anadolu Türk kültürünün kökenleri sorunu, araştırıcılarını bekleyen hayli bâkir bir konudur. Fakat bu kadarı bile, eski Anadolu kültürünün büyük katkısını sezdirmeye yeterlidir. Öte yandan, XIII. ve XIV yüzyıllar Anadolu kültürünü aydınlığa çıkarabilmek için, bektaşîlik özellikle incelenmelidir.

çimde mi onun yetkilerini kullandığı açık değildir. Ne var ki, naip, yine asker kökenli olan atabey ile birlikte, devletin iki önemli kişisidir. Yine askerî sınıftan beylerbeyi, ilk bakışta askerî şeflerin, yâni emirlerin en büyüğü ve ordu başkomutanı gibi görünürse de, aynı anda birden çok beylerbeyi bulunabilir. Uçtaki Türkmen beylerinin üzerine atanan askerî şef de beylerbeyi diye anılır. Bu beylerbeyi, Türkmen ya da köle kökenli olabilir. Böylece beylerbeyi sayısı çoğalır. Ayrıca atabeyler de, hizmetinde bulunduğu Selçuklu prensi adına ordu birliklerine komuta ederler. Beylerbeyleri, bu nedenle, askerî sınıfın öteki önde gelenlerine bir üstünlük sağlayamazlar. Bununla birlikte, önde gelen askerî şefler, ittifak içinde bulundukları sürece, sultanları denetim altında tutabilirler, mevkileri sâyesinde büyük servetler edinebilirler. Ulu Keykubat gibi güçlü sultanlar, gerçekten güç sâhibi olabilmek için ön plandaki askerî şefleri servetlerinden ve mevkilerinden koparmak durumunda kalırlar.

## *«ANTİFEODAL» MERKEZİYETÇİ DEVLET*

Askerî kast, eyaletlerin yönetimine egemendir. Her eyaletin baş kasabası, askerî komutanın idarî merkezidir. Askerî komutan, Türkçe subaşı, Farsça serleşker ve Arapça şahne adlarıyla anılır. Halk giderek onları sâhip, emir, bey diye çağırır. Ne var ki, Konya Sultanlığı'nın bu eyalet sâhibi askerî komutanları, Büyük Selçuklulardan farklı olarak, eyaletlerinde sülâleler kuramazlar. Daha önce görüldüğü üzere, Büyük Selçuklularda eyalet iktaı alan askerî şefler, küçük hükümdarlara dönüşürler. Özellikle bir Selçuklu prensine atabey seçilen askerî şefler, Selçuklu sultanlarından çok daha güçlü hükümdarlar durumuna yükselirler. Anadolu'da ise, atabeylik kurumu bulunmakla birlikte, uygulaması sınırlı kalır

ve atabeyler eyaletlerde güç sâhibi olamazlar. Konya Sultanlığı, eyaletleri her an görevden alabileceği subaşılar, yâni askerî vâliler eliyle yönetir. Eyalet iktaına ender gidilir ve eyalet ikta sâhiplerinin, orada tüm otoriteyi elinde tutmasına ve hanedan kurmaya yönelmesine izin verilmez. Bu nedenle Büyük Selçuklu Devleti, merkezin eyaletlerde otoritesinin zayıflığı ve irsî eyalet yöneticilerinin varlığı anlamına «feodal»* bir nitelik kazanırken, Anadolu Selçuklu Devleti, «antifeodal» bir evrim gösterir, daha doğru bir deyişle, merkeziyetçi bir devlete dönüşür.

Selçuklular ilk yerleşme döneminin karışıklıklarını atlatıp Anadolu'nun siyasal birliğini sağlama yolunda ilerlerken, askerî şeflere irsî eyalet iktaları vermekten kaçınırlarsa da, devletin ailenin ortak malı olduğu yolundaki eski Türk geleneğinin etkisinden kurtulamazlar. Bununla birlikte, bu ilkenin sistemli bir uygulamasına gitmezler. Komşu Dânişmend ve Mengücek devletlerinde, eyaletler, hükümdar ailesi arasında paylaşılırken, Selçuklularda prenslere özerk eyaletler dağıtımı sınırlı kalır. İlk Selçuklularda yalnızca Malatya Selçuklu Prensliği, özerk bir eyalet olarak gözükür. Sultan Mes'ut döneminde, Bizans'tan yeni ele geçirilen sınır eyaletleri durumundaki Ankara ve Çankırı ile Suriye sınırındaki Maraş bölgesi Selçuklu prenslerine verilir. Ancak ihtiyar Kılıç Ars-

* Bâzı tarihçilerimiz, üretim ilişkilerini hesaba katmadan, merkez ile eyaletlerdeki siyasal güç sâhiplerinin ilişkilerine bakarak «feodal» ya da «feodal olmayan» devletten söz ederler. Buna göre, merkeziyetçi devlet, feodal değildir, ama irsî eyalet iktalarına dayalı olan merkeziyetiçlikten uzak devlet, feodal niteliktedir. Bu tanımlamaya uygun biçimde, söz konusu tarihçilerimiz, Büyük Selçuklu Devleti'ni feodal sayarlar. Anadolu Selçuklu Devleti'ni, Büyük Selçuklu Devleti'nin «küçük kardeşi» diye düşündüklerinden, Konya Sultanlığı'na da «feodal» etiketini yapıştırırlar. Oysa Büyük Selçuklu Devleti «feodal» ise, merkeziyetçi Konya Devleti, bu dar anlamda «antifeodal»dir.

lan, eyaletlerin aile arasında genel bir paylaşmasına gider. Başkent Konya'yı kendine ayırarak ülkeyi 11 prense dağıtır. Prenslere verilen eyaletler, Kılıç Arslan'ın divanına kaydedilir ve prensler askerleriyle birlikte yılda bir kez Kılıç Arslan'ın huzuruna gelmekle yükümlü tutulur. Bu, Batının «apanaj» sistemine benzeyen, fakat Türk bozkır geleneğinden kaynaklanan «feodal» bir gelişmedir. Ne var ki, paylaşma daha yetmişlik Kılıç Arslan'ın sağlığında kabul görmez. Tek eyalet verilen öteki prenslerden farklı olarak Sıvas ve Aksaray gibi iki eyalet alan büyük oğul Kudbettin, kendisini sultan adayı sayarak zorla Konya'ya yerleşir. Çıkan iç savaş sonunda, prenslerden biri ötekilere üstünlüğünü kabul ettirerek siyasal birliği sağlar. Gerçi Keyhüsrev, oğullarına Malatya ve Tokat'ı apanaj olarak verirse de, oğlu Keykavus, apanaj sisteminin son kalıntılarını ortadan kaldırır. Hatta Erzincan Mengücek, Erzurum Selçuklu, Sümeysat Eyyubî vasal devletçiklerine dahi son verilir. Her zaman görevden alınabilen askerî komutanlar, bu eyaletlere vâli atanır. Erzurum ve Erzincan'ı yitiren vasal prenslere ve Alanya'yı teslim eden Rum soylusuna, Aksaray, Kırşehir ve Akşehir ikta olarak bırakılır. Ama ikta terimi kullanılmakla birlikte, bu eyaletler gerçek iktalara dönüşmez. Eyaletlerde Selçuklu Devleti'nin denetimi kalkmaz ve buraları evlâtlara geçirilemez. Nitekim kısa bir süre sonra, üç eyalet de Selçuklu sultanına döner. Artan Mogol tehlikesi karşısında, askerî birliklerinden yararlanmak için Harizmli komutanlara verilen Erzincan, Amasya, Larende, Niğde gibi eyaletler, gerçek ikta'ya daha yaklaşır. Fakat buraları bile Selçuklu Devleti'nin yönetiminden tam çıkmaz. Zâten Harizmli hanların yönetimi çok kısa sürer. Harizmlilerin ayrılışıyla, bu eyaletler de sultana döner.

Uçlarda göçebe Türkmen topluluklarının durumu biraz farklıdır. Türkmen topluluklarının şefleri-

ne uçlarda serbestçe dolaşabileceği bir arazi parçası ikta adı altında tahsis edilir. Bu arazinin içinde bulunduğu eyaletin ve orada yaşayan yerleşik yerli halkın yönetimi ona verilmemekle birlikte, Türkmen şefi, kendi topluluğunun yönetiminde özerk kalır. Uçtaki mevkileri, Türkmen şeflerine geniş serbesti sağlar. Zira Türkmenlerin çoğu, Selçuklu sınır bölgesi içinde değil, Bizans, Ermenistan ve Selçuklu sınırları üstündeki idarî bakımdan bu devletlerin hiçbirinin otoritesinin tam yürümediği bölgelerde yaşarlar. Türkmen şefleri baskıya uğrayınca, duruma göre, bu üç devletten birinin arazisine sığınarak serbestîlerini korurlar. Bununla birlikte, Türkmenleri denetim altına almak için, Selçuklular, Türkmen bölgelerine yakın kentlere beylerbeyi unvanıyla, Türkmen kökenli olması gerekmeyen, merkeze bağlı askerî komutanlar yerleştirirler. Türkmenler, Bizans arazisinde genişledikçe, askerî komutan da karargâhını daha ileriye taşıyarak, Türkmen'i denetim altında tutmaya çalışır. Türkmen genişlemesiyle birlikte, Antalya, Denizli, Ermenek, Kütahya, Afyonkarahisar vb., Konya'ya bağlı askerî komutanların merkezi olur. Bu politika başarı sağlar. Baba İshak ayaklanması sayılmazsa, XIII. Yüzyılın ilk yarısında Türkmen toplulukları disiplin altında tutulur. Türkmen üzerindeki beylerbeyleri de, merkeze bağlılıktan çıkmazlar.

Görüldüğü üzere, Mogol istilâsından önce, XIII. Yüzyılda Selçuklu Devleti, görevden alınabilen askerî vâliler eliyle yönetilen hayli merkeziyetçi bir yapıya sâhiptir. Eyaletlerde arazi sâhibi zengin ve kudretli aileler ortaya çıkmakla birlikte, eyalet yönetiminin bunların eline geçmesine ve sülâleler kurmalarına izin verilmez. Nitekim Mogollar önünde uğranılan 1243 Kösedağ yenilgisinden sonra, eyaletlerde devletten kopmaya yönelmiş herhangibir hareket görülmeyişi, Konya Sultanlığı'nın uzun süredir izlediği

«antifeodal» politika ile açıklanabilir*. Mogol döneminde de, devlet ileri gelenlerinin görevlerini yapabilmek için gerekli parayı sağlamak bahanesiyle, eyaletleri aralarında paylaşmalarının dirençsiz gerçekleşebilmesi, eyaletlerdeki feodal güçlerin merkez karşısındaki zayıflığı ile açıklanabilir.

## *ARAZİ SİSTEMİ: DEVLET MÜLKİYETİ*

Konya Sultanlığı'nın arazi bakımından küçüklüğü ve bir Orta Anadolu devleti olarak kalması, Selçuklu arazisinden geçen ve önemi gittikçe artan uluslararası ticaretin merkezî bir örgütlenmeyi gerekli kılması ve kolaylaştırması, devletin merkeze bağlı ücretli bir orduyu sürekli besleyebilecek zenginliğe sâhip bulunması, merkeziyetçiliğe yönelişin nedenlerini açıklayabilir. Toprakta devlet mülkiyetinin genel kural olarak kabulü de, merkezi güçlendiren en önemli nedenlerden biri sayılabilir.

Gerek Bizans'ta, gerek islâm devletlerinde özel mülkiyetin yanı sıra, devlette toprak mülkiyeti vardır. Fakat Türklerin Anadolu'ya geldiği dönemde Bizans'ta devlet mülkiyeti iyice gerilemiş, büyük özel malikâneler kurulmuş bulunur. Halife Devleti'nde de, fethedilen ülkelerde devlete mal edilen arazi, toprağın işlenmesi koşuluyla müslümanlara verilir. Katia denilen bu tip iktalar, öşür ödeyen islâm özel mülkünden ayrılmaz. Öte yandan fethedilen ülkelerde, pek çok ekili arazi eski sâhiplerinin elinde özel mülk olarak bırakılır, bunlardan haraç vergisi almakla yetinilir. Böylece islâm devletinde, toprakta özel mülkiyet yaygın, devlet mülkiyeti ise sınırlı kalır. Büveyhoğulları ve Selçuklular döneminde yaygınlaşan askerî ikta sistemi, kural olarak, mülkiyet yapısında

* Mogol gelişiyle ancak uçlardaki az çok özerk olan Türkmen şefleri, özerk beylikler kurmaya yönelirler.

bir değişiklik meydana getirmez. İkta, devlete ait vergi alma hakkının askerî kişiye bırakılması anlamına gelir. Arazi sâhibi eskiden devlete ödediği vergiyi, bu kez ikta sâhibine ödemiş olur. Maverdî, sultanın mülkiyet hakkına dokunma yetkisi bulunmadığını yazar[103]. Büyük Selçuklular bu klasik islâmî çerçeve içinde kalırlar ve onların ülkesinde »mirî» denilen devlet arazisi, özel mülkiyete göre önemli ölçülere ulaşmaz. Halife Nâsır, Güney İran'da özel mülklere sâhiplenmeye kalkışınca, şiddetli tepkilerle karşılaşır.

## *TOPRAK REJİMİNDE İSLÂM MODELİNDEN AYRILMA*

Anadolu Selçuklularında ise, arazinin büyük bölümü mirîdir, yâni devlet mülkiyetindedir. Bu, toprak rejiminde klasik islâmdan önemli bir ayrılışı sergiler. Prof. Osman Turan, bu ayrılığa ilk dikkati çeken bilim adamıdır. Prof. Turan, şöyle der:

«Eski islâm ülkelerindeki türlü kökenlerden gelen ve mülkiyeti devlete ait bulunan birtakım topraklar var olmuş ise de, bunlar devletin özel toprak mülkiyetine müdahale eden bir politikasının sonucu olarak meydana gelmemiş ve bu gibi toprakların miktarı azalıp çoğalmakla birlikte, hiçbir zaman, Türkiye'de olduğu kadar memleketi kapsayan bir oranı bulmamıştır»[104].

Anadolu Türkleri, Bizans'tan fethettikleri arazide mirî toprak sistemini kurarlar. Eskiden islâm olan Güneydoğu Anadolu bölgesinde ise, klasik islâm sistemini korurlar*.

* Prof. Osman Turan, Osmanlı döneminde Kürtlerin oturduğu bâzı Doğu illerinin mirî topraklar rejiminin dışında bırakılışını, daha önce islâm sınırları içine girmiş bulunmaları dolayısiyle, islâm hukukuna göre saptanmış hukukî durumlarının Selçuklular zamanında kabul edilmiş olmasıyla açıklar (Belleten 47, s. 551).

Anadolu'da, klasik islâmdan ve Büyük Selçuklulardan farklı olarak, mirî toprak rejiminin ortaya çıkışına yol açan koşullar nelerdir? Sorun tam bir aydınlığa kavuşturulmuş olmaktan uzaktır. Prof. Osman Turan, mirî sistemin kökenini, eski Türk bozkır geleneklerine bağlamayı dener. Bozkırın göçebe kabile düzenine göre, otlaklar kabilenin ortak mülkiyetindedir. Kabilelerin meydana getirdiği birlikte, yâni devlette kagan, birliğin ve ona ait ortak mülkiyetin de temsilcisidir. Bu Türk bozkır anlayışı, yurt seçilen Anadolu'da da sürer ve tüm memleket, sultan mülkiyetinde sayılır[105]. Prof. Taner Timur ise, Germen ve Selçuklu örneği arasında paralellik kurarak, aşiret yapılarının tam çözülmediği bir aşamada, toprakta ortak mülkiyetin evrensel bir olgu olduğunu ileri sürer[106]. Timur'a göre, Anadolu'ya gelen Türkmen aşiretleri, toprağın ortak mülkiyetine dayalı köy cemaatları (komün) hâlinde yerleşirler.

Bu görüşlerin gerçeğe yaklaştığı pek söylenemez. Kuşkusuz, toprakta özel mülkiyet, göçebe topluluklara hayli yabancıdır. Anadolu'ya bağımsız askerî şeflerin liderliğinde bölük-pörçük gruplar hâlinde göçen Türkmenler, bir bölüm tarım arazisini otlaklara dönüştürürler. Yazlık-kışlık yerler, gidiş-geliş yolları, askerî şef denetimindeki göçebe topluluğun ortak kullanımına açılır. Topluluğun kendine ait saydığı bu geniş arazi içinde yerli tarımcı köylüler bulunabilir. Bu köylüler, eskisi gibi çiftliklerinde tarım yaparlar, fakat kendini bölgenin egemeni sayan göçebe topluluğa ürünlerinden belli bir pay verirler.

Bu askerî şeflerin, sultan ile ilişkileri çok gevşektir. Aralarında bir bağ bulunduğu durumlarda, bu, araziyle bağlantısız olarak kişi ya da grupların sultana bağlılık ilişkisidir. Sultan ne araziye sâhiptir, ne de Türkmen askerî şefleri üzerinde yeterli otorite kullanabilir. Konya Sultanlığı'nın mirî toprak sistemine ve merkeziyetçi devlet yapısına ulaşabil-

mek için, Orta Asya bozkır geleneklerine uygun bu durumun köklü biçimde değiştirilmesi gereklidir. Nitekim Anadolu'nun siyasal birliğini gerçekleştirmeye yönelen Selçuklu sultanları, bunu yaparlar: Sınır bölgelerine, ormanlık ve dağlık araziye yerleştirdikleri Türkmen topluluklarını disiplin altına alırlar. Bu topluluklara ortak kullanılan belli araziler tahsis edilir ve iç işlerine müdahaleden kaçınılırsa da, bulundukları bölgeyi yönetme hakkı ellerinden alınır. Yönetim, Türkmenleri denetim altında tutmak ve vergilerini toplamakla yükümlü, merkeze bağlı askerî şeflere bırakılır. Türkmen arazisindeki hıristiyan tarımcı köyler, Türkmen denetiminden çıkarılıp merkeze bağlanır.

Türkmen toplulukları, Selçuklu Devleti'nin belli başlı tarım bölgelerinin dışına itilirler ve Türkmenlerin hayvancılıktan tarımcılığa geçişleri yavaş olur. XIII. Yüzyıl sonlarına doğru bile, Selçuklu Devleti'nin tarımcı halkı, yerli köylülerdir. O tarihlerde yazan Selçuklu tarihçisi, devlet gelirlerinin en büyük bölümünün «cizye»*den, yâni hıristiyanların ödedikleri vergiden sağlandığını belirtir. Mirî arazi sistemi, esas itibariyle, bu yerli hıristiyan köylülerin ekip biçtikleri araziyi kapsar.

Prof. Taner Timur'un kanıtlamaya çalıştığının aksine, bu köylerde komün yapısı ve komünal üretim biçimi çoktan çözülmüş bulunur. Ünlü Bizans tarihçisi Ostrogorsky, VIII. Yüzyıl tarım yasasına, malî belgelere ve Teb kadastrosuna dayanarak, toprakta ortak mülkiyetten bireysel tasarruf biçimlerine pek eskiden geçildiğini kanıtlar[10]. Esasen gerek Bizans,

* Klasik islâmda cizye, hıristiyanlardan alınan kafa vergisidir. Haraç ise, hıristiyanların arazi vergisidir. Fakat gerek Selçuklular, gerekse Osmanlılarda cizye yerine haraç, haraç yerine cizye deyimi sık sık kullanılır. Bâzen de cizye, burada olduğu gibi, hem arazi vergisini, hem de kafa vergisini kapsar.

gerekse Selçuklu ve Osmanlı sisteminde temel vergi birimi, «çiftlik»tir. Çiftlik, bir çift öküzün işleyebileceği ölçüde, verimliliğine göre 60-80 dönümden 150 dönüme kadar değişen bir aile işletmesidir. Çiftlik sisteminin, ancak komünal mülkiyetin çözülmesiyle ortaya çıkabileceği açıktır*.

Selçuklular Anadolu'ya geldiklerinde, Bizans'ta devlet arazisi geniş ölçüde özel ellere geçmiş bulunur. Her yerde özel ordular besleyen büyük arazi sâhibi kudretli aileler egemendir. Bu kudretliler, arazilerinin başında oturmazlar, genellikle Istanbul'da yaşarlar ve topraklarını kâhyalar eliyle işletirler. Kudretliler, ufak aile işletmelerinde çalışan özgür köylüleri serfleştirirler, bir çeşit toprak kölesi durumuna düşürürler. Selçuklu fâtihlerin gelişiyle, kudretli arazi sâhipleri kaçıp giderler. Arazi sâhipsiz kalır. Köylüler, Bizans döneminde yitirdikleri çiftliklerin mülkiyetini yeniden elde edemeden, büyük araziler Selçuklu Devleti'ne geçer. Bu, islâm hukukuna uygun düşer. Halife Ömer, Irak fethi sırasında, bir bölüm araziye ganimet olarak savaşçıların el koymasına rıza göstermez ve bu arazinin İslâm Cemaati'ne, yâni devlete ait olduğunu ilân eder. Prof. Osman Turan'a göre, Selçuklular, «kıyas» yoluyla Halife Ömer'in mirî sisteminden yararlanmış ve islâm hukuku ile örfî Türk hukukunu uzlaştırmış olabilirler[108]. Böyle bir uzlaştırmaya gerek kalmadan bile, hıristiyan ülkede fethedilen ve daha önceden hukukî durumları saptanmamış olan arazi, islâm hukukuna göre devlet mülkü, yâni mirî sayılır. Öyle görünür ki, islâm ve boz-

* Taner Timur, Marx'ın bir seziş olarak ortaya attığı komünal mülkiyet-despotik devlet bağlantısını, Osmanlı Devleti'nin «despotik» nitelikte olduğunu kanıtlamak için, kullandığı belgeler uygun düşmediği halde ısrarla vurgular ve her yerde komünal mülkiyetin varlığını arar. Bu saplantı, Timur'un Türk tarihi ile ilgili birçok peşin yargıyı düzelten «Osmanlı Toplumsal Düzeni» adlı değerli incelemesini kısırlaştırmaktadır.

kır hukuklarından çok, karşılaştıkları koşullar, Selçuklu Devleti'ni mirî arazi sistemine yönelmeye zorlar. İlk fetihler sırasında, yalnız büyük arazi sâhiplerinin değil, pek çok köylülerin de kaçtıkları ya da imparator tarafından kıyılara götürüldükleri görülür. Ekilen geniş araziler boş kalır. Bizans ve Haçlı savaşlarında, Selçuklu-Dânişmendli mücadelelerinde yerli halkın toptan sürgününe sık sık rastlanır. Selçuklu Devleti, gerileyen tarımı canlandırmak için, komşu ülkelerden hıristiyan köylü getirtip yerleştirmeye büyük önem verir. Ayrıca, İran'dan akan Türkmen oymaklarının iskânı söz konusudur. Arazide devlet mülkiyetinin kabulü, bu geniş çaptaki göç, sürgün ve iskân hareketlerinin gerçekleştirilmesine olanak sağlar*.

Mirî sistemin ilk yerleşme döneminden itibaren uygulanmasına geçilip geçilmediğini bilmiyoruz. Cahen, «istatistik bilgi yok, ama devletin ilk istilâ devirlerinden itibaren, büyük bir bölüm araziyi kendisine ayırması olasıdır» der[109]. Bildiğimiz, 1231 Ahlat arazi sayımının da kanıtladığı üzere, en geç XIII. Yüzyıl başlarında mirî sistemin tam yerleştiği, vergi amaçlarıyla Anadolu arazisinin genel sayımının gerçekleştirildiğidir. Öyle görünür ki, Konya Sultanlığı,

* İlginçtir ki, Osmanlı Kanunnâme'lerinde de, islâm hukukunun haraç ve öşr ödeyen iki çeşit özel arazinin yanı sıra, mirî arazinin ortaya çıkışı, pratik nedenlere bağlanır. Osmanlı mirî sisteminin kuramcısı Şeyhülislâm Ebussuud Efendi ve öteki yazarlar, mirî arazinin kökeninin haraç arazisi olduğunu, ama sâhibi ölünce mirasçılar arasında çok ufak parçalara bölünen arazinin vergisini toplamanın güçlük yarattığını, bu nedenle toprağın çıplak mülkiyetinin devlete verildiğini belirtirler. Prof. Osman Turan, Osmanlı arazi yasalarının, «Fetih sırasında ne haraç, ne de öşr arazisi sayılarak temlik edilmeyen ve mirî denilen arazi» deyişini, Selçuklular dönemi mirî arazinin meydana gelişini açıklayan bir formül sayar. Prof. Turan'a göre, Osmanlı fethinde Anadolu müslüman olduğundan, «fetih» sözünden murad, Osmanlı fethi değil, Selçuklu fethidir! (Belleten 47, s. 553).

bireysel mülk konusu olmayan araziyi, devlet mülkü sayar. Ancak göçebe ve hayvancı topluluklar için ortak kullanılan araziler ayırır, fakat bunu da gittikçe sınırlar.

*TOPRAKTA ÖZEL MÜLKİYET*

Mirî arazi sisteminin kurulmasıyla, küçük çiftliğini yitirerek kudretli feodal efendilerin serfi olan tarımcı hıristiyan köylü, belki angaryalardan ve çeşitli dayanılmaz yükümlülüklerden kurtulur, fakat çiftliğinin sâhibi olamaz. Gerçi çiftliğini mülkü gibi tasarruf eder, ölünce arazisi genellikle oğluna geçer, ama bu toprağı satamaz. Hatta toprağı boş bırakmak ya da ayrılıp başka yere gitmek hakkından yoksun kalır. Köylü, arazi sayımı sırasında saptanan belli oranda vergiyi, devlet temsilcisine ya da devletin ödüllendirdiği hak sâhiplerine öder. Vergi memurları ve hak sâhipleri, köylünün ürününden önceden saptanan miktarın üstünde pay alamazlar. İbn Bibi, «ikta sâhiplerinin çiftçiden bir kuş kanadı fazla istemde bulunmalarına olanak yoktu» der. Vergi ya da rant miktarı, ürünün üçte birini bulur. Karatay'a ait iki vakıf köyün çiftliklerinden ürünlerinin beşte birinden fazla pay alınmaması vakıfnâmede belirtilir. Fakat bu arazi vergisinin dışında, çeşitli örfî vergiler devletçe alınır. Çiftçinin vergi yükü hafiflemese bile, devletçe bir ölçüde korunması, devletin tarım üretimini artırmak için hıristiyan çiftçi iskân etmesi, onlara tarım araçları vermesi, vergi kolaylıkları sağlaması, Selçukluların hiç değilse yükselme döneminde, köylünün durumunun az çok iyileştiğini gösterir. Nitekim kendi istekleriyle birçok hıristiyan köylü, Bizans arazisinden Selçuklu ülkesine göç eder.

Köylü kitlesi, işledikleri toprağın mülkiyetinden yoksun tutulmasına karşın, toprakta özel mülkiyet kalkmış olmaz. Özellikle kent ve kasabalar çevresin-

deki arazi, tarla, bağ ve bahçeler, öteki islâm memleketlerinde olduğu gibi, bugünkü anlamıyla özel mülkler olarak kalırlar. Ulu Keykubat ile kardeşi Keykavus arasındaki taht mücadelesi sırasında, bir emir, Keykavus'a karşı Niğde halkının desteğini kazanmak için şu gerekçeyle halkın bağ ve bahçelerini geçici olarak satın almak ister:

«— Eğer Keykavus'un askerleri kenti kuşatırken bağ ve bahçeler harap olursa, benim mülküm harap olur. Eğer ben kazanır ya da yenilirsem, mülkler yeniden sizin olur».

Kent ve kasaba yakınlarındaki bu tarla ve bahçeler, vergisi ödenmek koşuluyla, tam mülkiyet konusudur. Hatta sultanlar bâzen bu özel mülklerin vergilerini bile kaldırırlar. İkinci Keyhüsrev, Diyarbakır halkının nehir kenarındaki tarla ve bahçelerine vergi bağışıklığı tanır.

Selçuklu dönemi vakıf belgelerinde, köy ve kasaba yakınlarındaki islâm ve hıristiyan mülkleri özenle gösterilir. Örneğin Karatay Kervansarayı Vakfiyesi'nde, Kayseri çevresinde sultana ait devlet mülklerinin yanı sıra, Agop, Minas, İstepanos, Sinanettin, Hüsamettin vb. mülkleri, vakfedilen köy, çayır ve tarlaların sınırlarını belirtmek amacıyla sayılır. Esasen vakfedilen malların, islâm hukukuna göre vakıf sonsuza dek süreceğinden, özel mülk olması gerekir. Selçuklu emiri Altun-aba, 1201 tarihli vakıf senedinde, kendisine ait üç köyü vakfettiğini açıklar[110] Karatay vakfında da, bu emir, ünlü kervansarayı için pek çok özel mülkünü vakfeder ve vakfedilen mülk gelirlerinin artan bölümüyle yeni araziler satın alınmasını ister. Vakıf belgesi eki, vakıf geliriyle satın alınan sulak tarlaları ayrıntılarıyla bildirir[111].

Mirî sisteme karşın varlığını sürdüren özel arazi mülkleri, sultanların mirî araziden özel kişilere yaptıkları bağışlar ve satışlarla çoğalır. Örneğin Keykubat, Alanya'yı teslim eden Bizans Vâlisi'ne İç Ana-

dolu'da bir eyalet ikta eder, ayrıca birkaç zengin köyü ona mülk olarak verir. Bu, hizmet karşılığı mülk köyler bağışıdır. Sultanların beylere ve zenginlere köyler sattığı da görülür. Örneğin İzzeddin Keykavus, Seferihisar'a bağlı Bogus köyünü Emir İsmail'e 50 sultanî altına, Amasya İlarslan köyünü başka bir emire 300 sultanî altına satar. Bu satışlar, kadı ve tanıklar huzurunda, islâm hukukuna uygun biçimde gerçekleştirilir. Prof. Osman Turan, mirî araziden ayrılan bu özel mülkler üzerinde tam mülkiyet olmadığını, mirî topraklar vergilerinin özel kişilere bırakılmasıyla yetinildiğini ileri sürerse de, bunlar öteki özel mülklerden pek ayrılmazlar. Nitekim şer'î temlik belgelerinde, söz konusu mülkün sâhibi tarafından satılabileceği, vakıf, hibe ve ırs edilebileceği belirtilir[112]. Mülkiyet hakkına getirilen tek sınırlama, özel mülke dönüşen bu eski mirî arazi üzerinde yaşayan köylülerin statüsünün korunmasıdır. Reaya işlediği topraktan uzaklaştırılamaz ve onun ürününden eskiden devlete verdiğinden daha büyük bir pay istenemez. Bu özel mülkler zamanla vakfa dönüşürler. Özellikle Mogol döneminde, aile mülklerinin güvenliğini garantilemek amacıyla vakıflar çoğalır. Öteki islâm ülkelerinde vakıflar genellikle özel mülkten yapıldığı halde, Anadolu'da vakıfların çoğu mirî arazi kökenli özel mülklere dayanır.

### *ASKERÎ İKTA SİSTEMİ*

Mirî arazinin varlığı, öteki islâm ülkelerinde yaygınlaşan askerî ikta sisteminin Anadolu'da uygulanışını kolaylaştırır. Fakat görünüş odur ki, Konya Sultanlığı'nda ikta sistemi sınırlı bir uygulama bulur. Daha önce gördüğümüz üzere, ikta sözcüğü çok farklı durumları kapsar. Büyük Selçuklular döneminde, eyalet yönetimleri, özerklik ve ırsîlik kazandığı ölçüde ikta adıyla anılırlar. Bu eyaletler çerçevesin-

de, atlı askere, çağırıldığında kendi donatımıyla gelmek koşuluyla bir köy ya da mezranın vergi gelirinin maaş olarak bırakılması da ikta deyişiyle karşılanır. Konya sultanları, yeni sülâlelerin kurulmasına yol açan özerk eyalet iktaları meydana getirmekten kaçınırlar. Hatta Erzincan ve Erzurum prensleri için yaratılan Kırşehir ve Akşehir iktalarında dahi, merkezî yönetim, idarî ve malî haklarının önemli bir bölümünü korur. Konya Sultanlığı'nın tutumu, Kars ve Van bölgesi Ermeni prenslerine, İç Anadolu'da «prenslikler» bağışlayan Bizans imparatorlarının davranışından farksızdır: İmparatorluk, oralardaki yönetim haklarından vazgeçmez ve Ermeni prenslerin ölümünden sonra, prensliği Bizans memur-vâlilerinin yönetimine geçirir. Konya sultanları da eyalet iktalarını, subaşı denilen askerî vâlilerin yönetiminde merkeze bağlarlar.

Subaşı yönetimindeki bu eyaletlerde, askerî ikta sâhibi sipahiler bulunur. Askerî ikta, Büyük Selçuklu'da, devlet mülkü sınırlı olduğundan, özel araziden verilir. Devlet, bu özel arazi üzerindeki vergi hakkını, askerî hizmete karşılık maaş olarak sipahiye devreder. Konya Sultanlığı'nda ise, arazi devletindir. Askerî ikta, bu devlet arazisinden yapılır. Fakat devlet, sipahiye bu arazinin mülkiyetini vermez. Sipahi, birçok durumda bir köy büyüklüğüne bile ulaşmayan iktaında, onun köylüsü (raiyet) sayılan ekicilerden devletin aldığı vergiyi kendi adına toplamakla yetinir. Hatta bâzen devlet, verginin tamamını bile bırakmaz. Aynı köylüden hem sipahi, hem devlet vergi alır. Sipahiden iktaı her an geri alınabilirse de, uygulamada askerî hizmet yükümlülüğünü yerine getiren sipahinin iktaının alınması pek görülmez. Hatta ikta, onun ölümünden sonra evlâtlarına bile geçebilir. Fakat sefere gelmeyen sipahi, iktaını yitirir. Sefer çağrısı üzerine, sipahi, bulunduğu eyaletin

askerî vâlisi subaşı komutasında sefere katılmakla yükümlüdür.

Tarihçilerimiz Osmanlı ordusunun belkemiğini meydana getiren sipahi askerinin, Selçuklularda da benzer bir rol oynadığını düşünme eğilimindedirler. Prof. Osman Turan, Keykubat zamanında 12 bin kişilik merkez askeriyle birlikte 100 bin kişiye ulaşan Selçuklu ordusunun büyük çoğunluğunu sipahi denilen ikta askerinin meydana getirdiğini ileri sürer[113]. Fakat Selçuklu belgelerinde bu küçük iktalara ve sipahilere pek az atıf vardır. Hatta tek tük bâzı kayıtlar bulunmasa, Konya Sultanlığı'nda sipahi iktaının var olmadığına inanılabilir*. Sipahi iktaı hakkında herhangibir istatistik bilgi yoktur. Yalnız devletin eğilimi, güçlendiği ölçüde ücretli asker besleme, hatta ücretli Frank askeri kullanma yolundadır. Devlet, bu ücretli askere para verebilmek için mirî arazi gelirini sipahi yerine kendisi toplama ve sipahi iktalarını az sayıda tutma durumundadır. Bu nedenle, askerî ikta sisteminin komşu islâm ülkelerine göre, Konya Sultanlığı'nda çok daha dar ölçülerde uygulandığı düşünülebilir. Nitekim, C. Cahen bu görüştedir. Prof. Osman Turan da Anadolu Selçuklularının katkısının, askerî ikta alanında değil, mirî sistemde olduğunu vurgular:

«Bizce Selçukluların toprak alanında yaptığı yenilik, toprak idaresinden, yâni askerî iktaların kurulmasından çok, toprak hukukunda, yâni Türkiye'de özel toprak mülkiyeti yerine devlet mülkiyetinin (mirî) uygulanmasında görülmüştür»[114].

Bununla birlikte, Mogolların gelişiyle mirî arazi

* Prof. Mario Grignaschi şöyle yazar: «Bâzı sultan menşurları olmasa, Selçuklu Anadolu'sunda, emirlerin büyük iktalarının yanı sıra küçük iktaların var olduğundan kuşku duyulabilir» (VI. Türk Tarihi Kongresi, s. 212).

ve askerî ikta sistemi çöker. Kudretliler, devlet arazisini özel mülklere dönüştürürler. Uçlarda Türkmenler ise, beylikler kurarlar. Beyliklerde mirî arazi ve askerî ikta sistemi geçerlik kazanır.

Şimdi bu gelişmeleri görelim.

## V — MOGOL İŞGALİNDE ANADOLU

Mogollar, Büyük Selçukluların yaptığı gibi, eskiden beri İran ve Arap dünyası ile bağlantılı bulunan Güneydoğu Anadolu dışında, Anadolu'da bir fetih amacı gütmezler*. Kösedağı'nda Selçuklu ordusunu darmadağın etmelerine karşın, Konya Sultanlığı'nı haraç ödeyen bir vasal devlet olarak tutmakla yetinirler. Bu yolda ilk anlaşmayı Selçuklu veziri Mühezzibüddin Ali yapar. Ödenecek haraç, zengin Konya Devleti için önemsizdir. Memlûk tarihçisi Aynî'ye göre, Mogollara her yıl 360 bin dirhem nakit, 10 bin koyun, bin sığır, bin at, bir miktar katır ve deve, av köpekleri, sırmalı kumaşlar, ipekliler yollanacakır. Sultan Keyhüsrev II., Mogol hanının sâdık vasali kaldığı ve haracı ödediği sürece, iç işlerinde serbest kalacaktır. Ne var ki, bu serbesti daha işin başında, Mogollar güvendikleri Selçuklu yüksek memurlarının istedikleri görevlere atanmalarını sağladıkları için, az çok kısıtlanır. Örneğin Vezir Mühezzibüddin'in Mogol komutanı Baycu ile anlaşmasını yeterli saymayan Sultan Keyhüsrev, Karakurum'daki Büyük Han'ın Batı Asya'daki temsilcisi olan Volga boylarındaki Batu Han'a anlaşmayı onaylatmak ister. Eski vezirlerden Isfahanlı Şemsettin, Batu Han'a yol-

* Hukuken bir süre Selçuklu yönetiminde gözükse bile, Güneydoğu Anadolu, Hülâgu Han'dan başlayarak doğrudan Mogol yönetimine geçer. Mogollar, Doğu Anadolu'yu iki askerî eyalete ayırırlar: Merkezi Musul olan Diyarbakır eyaleti ve merkezi Ahlat olan Van bölgesi eyaleti.

lanır. Şemsettin, vasallik anlaşmasını onaylatır. Ama iş bununla bitmez. Isfahanlı Şemsettin, Batu Han'ın ona Nizamülmülk unvanıyla, Anadolu'da kendi adına hüküm yetkisi verdiğini gösteren özel bir yarlık (ferman) ile Konya'ya döner. Sultan, yarlık uyarınca, Şemsettin'i tam yetkili vezir atama durumunda kalır. Ona hem altın kalem, hem de «murassa kınlı kılıç» vererek, hem sivil, hem de askerî yönetimin tam yetkili başı bulunduğunu belirtir. Oysa daha önce, genellikle medreseden çıkan kalem sâhibi, fakat kılıçtan yoksun Selçuklu vezirleri, askerî sınıf karşısında önemsiz kişiler olarak kalırlar. Bu tip vezirlerden Isfahanlı Şemsettin, Mogol Hanı'nın yarlığı sâyesinde, Selçuklu Devleti'nin sultandan da kudretli yöneticisi durumuna geçer. Sultanın ölümü ve oğullarının henüz küçük yaşta bulunuşu, vezirin diktasını kolaylaştırır. Ölen sultanın en büyük oğlu, bir Rum papazının kızından doğma İzzeddin Keykavus henüz yedi yaşlarındadır. Yine bir Rum kızından dünyaya gelen ortanca oğlu Şehzâde Rükneddin Kılıç Arslan ile Gürcü prensesinden doğan küçük oğul Alâaddin Keykubat, daha da ufak yaştadırlar. Sultan Keyhüsrev, ölmeden önce, annesi Gürcü prensesi olduğu için küçük oğul Alâaddin Keykubat'ı doğar doğmaz veliaht atar. Ne var ki, Vezir Isfahanlı Şemsettin, merkezdeki birkaç ileri gelen askerî kişi ile anlaşarak büyük şehzâde İzzeddin'i tahta oturtur. Vezir Şemsettin, daha sonra, kentlerde güçlenen âhi örgütlerinin de desteğiyle, ilkin işbirliği yaptığı bu askerî kişilerin çoğunu ortadan kaldırır ve Sultan'ın annesiyle de evlenerek diktatörlüğünü kurar. Bu kişilerden ancak Saltanat Nâibi yapılan Karatay ile Tuğra-i Baba Şemsettin Mahmut, diktatör vezirin suyuna giderek mevkilerini korurlar. Vezirin diktası ve debdebeli yaşayışı iki yıl kadar sürer. Ama Mogol desteğini yitirince, kudretli vezir, Karatay tarafından Konya âhilerine öldürtülür.

## *MALÎ SÖMÜRGELEŞME*

Vezirin tâlihinin ters dönüşü, yeni sultanın Büyük Han'a sâdakatını bildirmek üzere Karakurum'a çağrılmasıyla başlar. Mogollar, Anadolu Sultanı'nın Büyük Han Güyük'ün tahta çıkış töreninde hazır bulunması ve biat etmesi için ısrarlı davranırlar ve Konya'ya ardarda elçiler yollarlar. Bu elçiler, aynı zamanda Selçuklu Devlei'nin Mogollara ödediği yıllık haracın artırılmasını isterler. Vezir, haracın ve armağanların çoğaltılmasını kabul eder. Böylece sultan'ı Karakurum'a gönderme isteğini geçiştirebileceğini umar. Sultan İzzeddin yerine, ortanca kardeş Rükneddin Kılıç Arslan'ı bol armağanlarla Karakurum'a yollar. O sıralarda Anadolu'da bulunan Dominiken papazı Simon'un yazdığına göre, haraç, dört kata yakın artırılarak 1 milyon 200 bin dirheme çıkarılır. Konya Sultanlığı, bunun dışında Mogol'a her yıl 500 ton ipekli kumaş, 500 deve ve 5 bin küçükbaş hayvan verecektir. Zengin Selçuklu Devleti açısından bu miktar haraç bile belki fazla önemli değildir. Fakat ardı kesilmeyen elçilik kurullarının giderlerinin karşılanması ve sürekli armağanlar yollanması, Mogol haracını dayanılması güç miktarlara ulaştırır. Örneğin yıllık haracı 1,2 milyona çıkarma anlaşması yapmak üzere Konya'ya gelen Mogol elçilik kurulunun Selçuklu hazinesinden ödenen giderleri, şarap ve ekmek dışında 600 bin dirhemi bulur!

## *İŞBİRLİKÇİ VEZİRİN SONU*

Bu ağır giderlere katlanılması da, Konya Sultanı ile vezirini kurtarmaya yemez. 1246 yazında Karakurum'a varan Rükneddin Kılıç Arslan'ın atabeyi Bahaddin Tercüman, Büyük Han'ın desteğini kazanmayı başarır. Vezir Şemsettin Volga boylarındaki Batu Han'ın, atabey Bahaddin ise Büyük Han Gü-

yük'ün desteğine sâhiptir. Atabey, vezirin Han'ın onayını almadan İzzeddin'i Konya tahtına geçirdiğini, meşru olmayan davranışlar içinde bulunduğunu Güyük'e anlatır. Büyük Han, Karakurum'a gelmeyen Sultan İzzeddin'in tahttan indirilmesi, yerine Rükneddin'in geçirilmesi, vezirin öldürülmesi ve Bahaddin Tercüman'ın vezir yapılması için yarlık düzenletir. Yarlığın uygulanması amacıyla Büyük Han, Selçuklu prensi ile atabeyini iki bin kişilik bir Mogol kuvvetiyle birlikte Anadolu'ya yollar. Her ne kadar Batu Han'dan Yarlık sâhibi Vezir Isfahanlı Şemsettin, Büyük Han'dan da bir yarlık elde edip durumunu sağlama almak kaygısıyla bir yakınını Anadolu vergisiyle birlikte Doğuya yollarsa da, geç kalmış olur. Karakurum'dan dönen Selçuklu kurulu, Sıvas'ta Rükneddin'i Selçuklu Sultanı ilân eder. Sıvas Sultanı, Büyük Han'ın yarlığının uygulanması, yâni Konya Sultanı'nın tahttan indirilmesi ve vezirinin öldürülmesi için başkente adamlar yollar. Konya, bu sıra askersizdir. Önemlice bir muhafız birliği, Anadolu vergisini götürmek üzere İran'a gitmiştir. Batı uç bölgesinde ise, tehlikeli bir Türkmen ayaklanması vardır. Ahmet adlı bir Tükmen,* Ulu Keykubat'ın

* Bu Türkmen ayaklanması hakkında bir fikrimiz yoktur. C. Cahen, Dominiken papazı Simon'da adı geçen Türkmen Coterinus (Kutbeddin?) ile Ahmet'in aynı kişi olabileceğini ileri sürer. Ne var ki, Simon, Coterinus olayını 1243 Kösedağ bozgunundan hemen sonra meydana çıkan genel bunalıma örnek olarak anlatır ve ayaklanmanın yenik düşen Sultan Keyhüsrev'i devirmeyi amaçladığını özellikle belirtir. Bu ayaklanma İçel bölgesindedir. Birkaç yıl sonra patlak veren Türk Ahmet ayaklanması ise, Batı ucundadır ve Sultan Keykavus'u hedef alır. Nejat Kaymaz, iki ayrı Türkmen hareketinin söz konusu olduğunu ileri sürer ki, bu, gerçeğe daha yakın gözükür (Pervane, s. 39). Prof. Osman Turan, Coterinus'u Karaman Bey diye yorumlamak isterse de, yaklaşım, zaman bakımından uygun düşmez. İki Türkmen hareketi bastırılırsa da, ayaklanmaların sonu gelmez. Türk Ahmet ayaklanmasından biraz sonra, C. Cahen'in «Vayuz» diye okuduğu bir Türkmen şefi daha baş kaldırır.

oğlu olduğunu iddia ederek, Konya tahtını ele geçirmek amacıyla ayaklanır. Vezir, tahtı tehdit eden Türkmen ayaklanmasını bastırmak üzere, ordunun dışında kendi özel muhafızları olan ücretli Kıpçak ve Kürt askerlerini bile uç bölgesine göndermek zorunda kalır. Sultan Kılıç Arslan'ın elçileri, Büyük Han'ın yarlığına sâhip olarak Konya'ya ulaştıklarında vezir savunmasızdır. Saltanat Nâibi Celâleddin Karatay, yarlığın hiç değilse vezir ile ilgili bölümünü yerine getirir: Konya âhi delikanlılarını silâhlandırıp vezirin evini bastırır. Vezir, Batu Han'ın vezirlik yarlığı ile birlikte kendisine verdiği hil'ati giyerek saldırganları durdurmayı denerse de, hil'at bir işe yaramaz. Kudretli vezir bir kaleye hapsedilir. Hapiste iken, yardım için gizlice Batu Han'a başvurmayı başarırsa da, bütün mallarının yeri zorla söyletildikten sonra, Isfahanlı Vezir, işkencelerle öldürülür (Mart 1249).

*KONYA'DA «İDARÎ REFORM» DENEMESİ*

Karatay, sultanlığın kudretli kişisi olarak ortaya çıkar. Karatay, Ulu Keykubat'ın sırdaşlığına yükselen bir Rum köledir. O, kaynaklarda aşırı dindarlığı ve zâhidliği nedeniyle övülür. Ebu'l-Ferec, onun meşru cinsel ilişkiden ve et yemekten bile kaçındığını yazar. Karatay, başta Konya medresesi ve Kayseri-Elbistan yolu üzerindeki kervansaray olmak üzere pek çok vakıf yapar.

Rum kökenli bu Selçuklu devlet adamı, ölçülü ve uzlaştırıcı bir kişiliğe sâhiptir. Mogollarla iyi geçinmeye büyük özen göstermekle birlikte, Büyük Han'ın Kılıç Arslan'ı sultan aayan yarlığını, kardeşleri uzlaştırarak yumuşatmaya, bu yoldan Mogol baskısını hafifletmeye ve ülke bütünlüğünü korumaya çalışır. Karatay'ın bulduğu formül, üç kardeşin ortaklaşa saltanat sürmesidir. Kılıç Arslan'ın elçisi Hoten-

li Kadı Cemaleddin'e formülünü şöyle açıklar:

«— Büyük kardeş dururken küçüğünün sultan olması, şeriat ve örfe uygun düşmez. Üç kardeşin birlikte tahta çıkarılması ve iki bin Mogol atlının geri gönderilmesi gerekir».

Kadı, bu çözümü uygun bulur ve Kılıç Arslan'ı da bir süre ortaklaşa saltanat sürmeye râzı eder. Ama emirlerinin baskısıyla Mogol destekli Kılıç Arslan çabuk fikir değiştirir ve saltanatı yalnız kendisi için ister. Anlaşmazlık, Aksaray yakınında silâh zoruyla çözülür. Yenilen Kılıç Arslan, Karatay'ın formülünü kabul eder ve üç kardeş birlikte saltanat tahtına otururlar. Karatay, «Atabek-i Rum», yâni Selçuklu Atabeyi unvanıyla üç kardeşin atabeyi olur. Vakfiyelerde, ondan «Ebu'l-mulûk ve's-selâtin», yâni «sultan ve hükümdarların babası» diye söz edilir. Gerçekten ortaklaşa saltanat gibi işlemesi güç bir formül, ancak asıl kudreti elinde tutan Karatay'ın üç sultanın üstünde tek otorite kurmasıyla geçerlik kazanır. Karatay, kendisine bağlı köle kökenli komutanı Yavtaş'ı beylerbeyi, Türkmen kökenli Arslandoğmuş'u «Emir-i âhur» mevkilerinde tutarak devletin tek sâhibi olur*. Anadolu Selçuklu geleneğine uygun biçimde, vezirliğe «ilmiyye»den Nahcıvanlı Kadı Necmeddin'i atar. Kadı, Mogolların hazineyi yağma ettikleri bir sırada, maaşlarda büyük kısıntı yapılması koşuluyla vezirliği kabul edebileceğini bildirir. Vezir maaşı olarak kadı, günde 2 dirhemden yılda 720 dirhem maaş alacaktır. Öteki devlet adamlarının da bu ölçüye uygun biçimde maaşları ayarlanacaktır. Bu köktenci maaş indiriminin nasıl bir direniş

* Karatay'ın Rum kökenli iki kardeşi Rumtaş ve Karasungur da belgelerde, «büyük emir» ve «büyük emir ve sipahsalar» unvanlarıyla geçer. Karasungur, 20 yıl Denizli Vâliliği yapar ve bu eski Rum kentini islâm yapıtlarıyla dolduran ilk Selçuklu yöneticisi olur. Bu yapıtlar arasında Akhan en ünlüsüdür. Büyük Emir Rumtaş'ın da medreseleri, mescidi ve zaviyesi vardır.

yaratacağını bilecek deneye sâhip bulunan Karatay, ortalama bir formüle kadıyı râzı eder: Kadı, Konya Devleti'nin geçmiş tarihinde en iyi ve en gözütok vezir tanınan ilmiyyeden Mühezzibüddin Ali kadar maaş alacaktır. Bu eski vezirin yıllık maaşı 40 bin dirhemdir*. Öteki devlet büyükleri ve askerî komutanlar da, daha önce aldıkları maaşın yarısıyla yetineceklerdir. Kadı Necmeddin, böylece vezir olur. Ne var ki, bu tasarruf önlemleri, bir iyiniyet gösterisinden ibaret kalır. Sarayın israflı yaşantısı sürer. Memur kadroları şişirilir. Ulu Keykubat'ın adamlarından Diyarbakır askerî komutanı Altun-aba, Kayseri'ye geldiğinde Karatay'a israftan ve memur enflasyonundan yakınır:

«— Büyük padişahlardan olan Sultan Alâaddin'in kudretli ve azametli devrinde iki tercüman ve dört münşi'den (yazıcı) çok kullanılmadığı halde, siz bu haraçgüzar ve zillet devrinde bunun on katını harcıyorsunuz... Maaşlarda tam tasarrufa gidilmelidir».

## «FEODALİZM»E YÖNELİŞ

Bu sert uyarı, Altun-aba'nın öldürtülmesinden başka işe yaramaz. Esasen artan Mogol müdahalele-

---

* Prof. Osman Turan'a göre, o günlerde orta bir ailenin geçimi için 300 ilâ 600 dirhem yeterlidir. Vakfiyelerdeki maaş miktarları bunu doğrular (Belleten 47, s. 37). Nitekim vezir yapılan ünlü bir kadı yılda 720 dirhemle yetinmek ister. Demek ki, Selçuklu yüksek memurlarının maaşları, ortalamanın çok üstündedir. En kanaatkâr vezirin maaşı 40 bin dirhemdir. Ücretsiz orduyla işe başlayan Mogollarda, Hülâgu'dan sonra tümen komutanına 60 bin dirhem ödenir, giderek bu maaş 3 milyon dirheme çıkar. Binbaşı maaşı 6 bindir. Yüzbaşı, onbaşı ve erler ise, eşit 600 dirhem alırlar. Vezir maaşı 9 milyon dirhemdir. Sivil bakanlık memurları 1,8 milyon dirhem alırlar (Z.V. Togan, Mogollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti, TUİTM I, s. 38). Bu çok yüksek ücretler, haraca bağlanan malî sömürge ülkelerin sırtından sağlanır.

ri, bir malî reforma olanak bırakmaz. Bir yarlıkla vezir atadığı Isfahanlı Şemsettin'in öldürüldüğünü öğrenince, Batu Han, soruşturma açılması ve öldürülen vezirin elkonulan mallarının hesabının verilmesi için bir elçilik kurulu yollar. Batu Han'ın desteği gelince, Isfahanlı'nın yandaşları seslerini yükseltirler. Baskı altında kalan Kadı Necmeddin, kurtuluşu vezirliği bırakıp Halep'e kaçmakta bulur. Karatay, Batu Han'ı yatıştırmak üzere, öldürülen vezirin yakınlarından Baba Şemsettin Mahmut'u armağanlarla Batu'nun Volga kıyısındaki Saray başkentine yollar. Mogol desteğiyle Anadolu'da mevki kapma çabasındaki bir kısım Selçuklu yüksek memurları, Tuğra Divanı'nın başındaki Baba Şemsettin'in peşine takılırlar. Öldürülen vezirin mallarının ve kanının hesabı, bol armağanlarla geçiştirilir. Karşılığında Batu Han yarlığı ile, bu Selçuklu memurları, devletin yüksek mevkilerini paylaşırlar. Yarlık, Baba Şemsettin'i vezir, Sinop'taki Denizler Emiri'ni Saltanat Nâibi, Malatya yöneticisini ârız (bir çeşit savunma bakanı) yapar. Yüksek Adalet Komiseri durumundaki Emir-i dad, Çorum eyaleti askerî komutanlığını Batu Han'dan alır. Karatay, yarlığı yerine getirir. Bu, Selçuklu Devleti'nde yeni ve önemli bir gelişmedir. Selçuklu Devleti'nde görevlilerin maaşlarının hazineden parayla ödenmesi genel kuraldır. Son zamanlarda maaşın yanı sıra, bâzı yüksek görevlilere, ek maaş olarak ufak bir eyaletin iktaının verildiği görülür. Fakat esas, para ile ödemedir. Şimdi Mogol desteğiyle devlet ileri gelenlerinin eyaletleri maaşları karşılığı olarak aralarında paylaştıkları görülür. Saltanat Nâipliği, Savunma Bakanlığı, Adalet Komiserliği gibi önemli merkez görevleri yüklenmiş bu kişiler, başkentte oturmazlar, feodal prenslerin fieflerine çekilişine benzer biçimde, kendilerine ait saydıkları Sinop, Malatya ve Çorum eyaletlerinde otururlar. Merkeziyetçilikten uzaklaşma anlamına

bir «feodalleşme» başlar. Devlet gelirleri, eyalet sâhibi ileri gelenlerin eline geçer.

### *BİZANS VE MOGOL YANLISI SULTANLAR SAVAŞI*

Mogol yönetiminin çok başlılığı, işleri daha da karıştırır. Batu Han'ın yanı sıra, Büyük Han'ın Azerbeycan'da oturan bölgede görevli komutanı Baycu Noyan da Anadolu yönetimine aynı biçimde karışır. Örneğin henüz genç ve önemsiz bir askerî şef olan geleceğin ünlü «Pervane»si Muineddin Süleyman, Erzincan askerî komutanlığını (subaşı) güçlü emir Torumtay'ın elinden koparabilmek için Baycu'ya gider. Genç askerî şef, 1243 Kösedağ yenilgisinden sonra Baycu ile barış anlaşması yapan Vezir Mühezzibüddin Ali'nin oğludur. Ali, Baycu'nun yanındayken bir ara yitirdiği vezirlik koltuğunu, büyük bir olasılıkla Mogol komutanın yarlığı ile, dönüşte elde eder. Genç Süleyman, babasının yakınlığı sâyesinde, Baycu'dan Erzincan askerî komutanlığını alacağına inanır. Üç sultanın atabeyi Karatay'ın Konya'da kukla durumuna düşürdüğü Batu Han yarlıklı vezir Baba Şemsettin de, Mühezzibüddin Ali'nin yetiştirmesi ve akrabası olduğundan, ailenin Baycu ile dostluğundan yararlanmak ister. Baycu'nun yanındaki Süleyman'a, Konya durumunu jurnal eden ayrıntılı bir mektup yazar. Mektup, Karatay'ın eline geçer. Karatay, veziri görevden alır ve Antalya kalesine kapar. Konya Kadısı Rey'li İzzeddin'i vezir atar.

Olayı öğrenen Baycu, Baba Şemsettin'i hapisten çıkarttırır. Şemsettin, Baycu'nun yanına gider. Baycu'nun Selçuklu Devleti üzerindeki baskısı artar. Haksız para istekleri, armağanlar çoğalır. Gidip gelen Mogol elçilerinin ağırlanması zorlaşır. Selçuklu Devleti, miktarı belli haracın dışında, miktarı belirsiz ve her an çoğalarak ödeme gücünü aşan ikinci

bir haraç ödeme durumundadır. Karatay ve Rey'li veziri, Mogol haracını belli bir rakama bağlatmak için Karakurum'daki Büyük Han'a başvurmaktan başka çâre bulamazlar. Bu amaçla Emir-i dad Fahreddin Ali'yi değerli armağanlarla Karakurum'a yollarlar. Bu kez Batu Han'ın elçileri arka arkaya Konya'ya gelmeye başlar. Batu, ısrarla Sultan İzzeddin Keykavus'un kendi yanına, sonra Büyük Han'ın yanına gelip vasallik görevini yerine getirmesini ister. Bu istek, armağan adıyla büyük miktarda yeni bir ek haracın ödenmesi anlamınadır. Batu Han'ın istilâ tehdidi karşısında, Sultan İzzeddin, Batu Han'ın başkentine doğru yola çıkar. Ama Sultan Sıvas'a ulaştığında, Karatay'ın Kayseri'de öldüğü haberini alır (Kasım 1254). Karatay'ın yokluğunda saltanat ortaklığını yitirmekten korkan İzzeddin, armağanları Mogol elçilerine bırakarak acele geri döner. Yerine en ufak kardeşi Alâaddin, Batu Han'a yollanır. Eski vezir Baba Şemsettin ve arkadaşları, yeniden mevki kapmak umuduyla genç sultanın peşine takılırlar. Baba Şemsettin, Gürcü hatundan doğma genç sultana, babasının onu veliaht atadığını, saltanatın tek başına onun hakkı olduğunu hatırlatır ve Mogol hanından bu yolda yarlık istemesini öğütler. Konya'da kalan İzzeddin ve Kılıç Arslan açısından, bu, tehlikeli bir durumdur. Genç Keykubat, daha Batu Han'ın yanına varmadan yolda öldürülür. Böylece Karatay'ın ölümüyle zayıflayan ortaklaşa saltanat denemesi son bulur. İzzeddin Keykavus ile Rükneddin Kılıç Arslan arasında saltanat mücadelesi başlar. Rum anadan doğma İzzeddin, Rum ve Bizans yanlısıdır. Dayıları Kir Haye ve Kir Kedid'in etkisi altında kaldığı ve İznik Bizans İmparatoru'nun kızıyla evlendiği ileri sürülür. Kaynaklara göre, İzzeddin, deneyli devlet adamlarını bir kenara iterek, devleti Rum dayıları eliyle yönetir. Önemli mevkilere Rum kölelerini yerleştirir. Daha sonra imparatorluğu elde edecek

olan soylu Mihail Paleologos, Konya'ya sığınınca, onu Selçuklu ordusunda beylerbeyi yapar, kardeşi «Emir-i meydan» olur. Gelecekte de İzzeddin Bizans yanlısı bir politika izleyecek, İznik İmparatorluğu ile ittifakı ilk fırsatta yenileyecek, yardım ve sığınma gerektiğinde daima Bizans'a dönecektir. Mogol Büyük Hanı'ndan sultanlık yarlığı alan Rükneddin Kılıç Arslan ise, Mogol yanlısıdır. Mogol desteğiyle ve Mogol dümen suyunda saltanatı sürdürme yolundadır.

Konya'da tek başına daha önce sultanlık yapmış bulunan İzzeddin, önemli mevkilere kendi adamlarını getirerek, ortaklaşa saltanat sürdüğü kardeşi Rükneddin'i Konya'da «sarayda bir mahpus» durumuna düşürür. O, İzzeddin'den hoşnut olmayan bâzı askerî şeflerin desteğiyle Konya'dan kaçarak kendisini Kayseri'de sultan ilân eder (1254). İki kardeş arasında ülkenin paylaşılması konusunda görüşmeler olursa da, bir sonuca varılmaz. Konya'da kadılıktan gelme vezir İzzeddin, Yıva Türkmenleri, Kıpçak Türkleri ve Kürtlerden ücretli asker toplar. İki kardeş Kırşehir ve Kayseri arasındaki Akhisar düzlüğünde savaşırlar. Yenilip kaçan Rükneddin'i Türkmenler yakalayıp İzzeddin'e teslim ederler. Rükneddin, Uluborlu kalesine hapsedilir ve «üçlü saltanat» böylece son bulur.

## *MOGOL'A KARŞI SON BAĞIMSIZLIK DENEMESİ*

Selçuklu Devleti'nin Bizans ile ittifakını yenileyen Sultan İzzeddin, Bağdad'daki Halife'ye ve öteki islâm devletlerine elçiler yollar, devlete yeniden bir çeki-düzen vermeye çalışır. Maraş ormanlarına yerleşip Suriye ve Çukurova bölgelerini uzun süredir talan eden, ticaret kervanlarını soyan Ağaçeri Türkmenleri'ne* karşı cezalandırma seferleri düzenler.

* Selçuklu tarihçisi İbn Bibi, Ağaçeriler için şöyle yazar:

Bölgedeki Selçuklu askerleri yetersiz kalınca, enerjik kadı-vezir, Beylerbeyi Yavtaş ile birlikte sefere çıkar. Daima elçiler yollayıp anlaşma dışı para ve mal koparmak peşindeki Baycu'nun istekleri artık geçerli sayılmaz. Karatay zamanında Karakurum'a yollanan Emir-i dad Fahreddin Ali, Büyük Han Mengü'nün bu tür haksız istekleri yasaklayan yarlığı ile geri döner. Konya Sultanlığı, yarlığa güvenerek, Baycu'nun isteklerini yerine getirmez ve tehditlerine aldırmaz. Ne var ki, Selçuklu veziri Ağaçeri seferinde iken, Baycu'nun bir uyarıda bulunmadan tüm askerleriyle Anadolu'yu istilâya başladığı haberi gelir.

Baycu'nun askeriyle Anadolu'ya gelişi, Büyük Han Mengü'nün politika değişikliği ile ilgilidir. Büyük Han, Batı islâm ülkelerinin fethi kararını alır. Mogollar, uzun süre İran ve Azerbeycan'dan öteye geçmezler. Selçuklu Devleti gibi vasal ülkeler, Batu Han'ın himayesine bırakılır. Büyük Han, bu durumu değiştirir. Batı bölgesinin fethi için kardeşi Hülâgu'yu görevlendirir. Vasal Selçuklu Devleti, Altınordu'nun başındaki Batu'dan alınıp, kalabalık asker ve sürülerle Batının fethine ve orada yerleşmeye gelen Hülâgu'ya bağlanır. 1255 yılı sonlarında İran'a varan Hülâgu, Baycu'nun asker ve sürüleriyle yerleştiği Azerbeycan'ın Mugan otlaklarına karargâhını kurmaya karar verir. Baycu'ya Mugan'ı boşaltıp asker ve sürüleriyle Anadolu'ya gitmesi buyruğunu verir. Buyruk, Büyük Han'ın Fahreddin Ali eliyle yolladığı

«Ağaçerilerin kökeni, Maraş ova ve ormanları olup buradan başlayarak Rum, Şam ve Ermeni (Kilikya) beldelerini istilâ ettiler, yolları kesip kervan kafilelerini soydular ve çok mal ve servet sâhibi oldular». Mogolların yahudi kökenli İranlı tarihçisi Reşideddin, onların Oğuzlardan olduklarını, ormanlarda yaşamaya başlayınca bu adı aldıklarını belirtir: «Oğuzların bu memlekete göçlerinde, orman sınırlarında yer tutanları Ağaçeri, yâni ağaç adamı adını aldı. Bu ad, eski zamanda mevcut değil idi». Bugünkü Tahtacılar, Ağaçerilerin ardılı kabul edilir.

yarlığa aykırıdır. Selçuklu haracını sâbit bir miktara bağlayan yarlığa göre, Anadolu'da Mogol askerinin yerleşmesi söz konusu değildir. Zira Mogol noyanlarının askerlerinin başında Anadolu'da oturmaya başlamasının eninde sonunda doğrudan Mogol yönetimine yol açacağı açıktır. Nitekim Ağustos 1256'da Erzurum'a ulaşan Baycu'nun haberci yollayıp Mugan'dan ayrılış nedenini açıklayarak yaylak ve kışlak istemesi, Konya'da kaygıları yatıştırmaya yetmez. Konya'da Mogol'a karşı direnme ve uzlaşma yanlıları arasında bir tartışma başlar. «Kâfir» Mogol diktasına karşı cihadı savunan bir kısım din adamları, kadılıktan gelme vezir İzzeddin'in liderliğinde savaştan yanadırlar. Sultan'ın çevresindeki hıristiyan dayıları ve öteki Rum görevliler de, cihad yanlıları gibi, savaş isterler. Bunlar Bizans ittifakına ve Türkmenlerin savaş gücüne güvenirler. Çevre Türkmen şefleri de Mogol'a karşı savaşa hazırdır. Buna karşılık, herhalde Baycu'nun desteğiyle ve «Emir-i hacip» unvanıyla Konya yönetici kadrosunda yer alan Baycu'nun dostu genç emir Muineddin Süleyman, Pervane Nizameddin Hurşit ve Sultan'ın yüz çevirdiği yaşlı askerî şefler, Mogol isteklerine boyun eğmeyi savunurlar. Bir kararsızlık dönemi geçiren Sultan, bir yandan Mogol yanlısı Pervane'yi asıl maksadını öğrensin diye Baycu Noyan'ın yanına yollarken, öte yandan Ağaçerileri cezalandırmak üzere yolladığı kuvvetleri geri getirtir, uç bölgesi ve İçel yöresi Türkmenlerinden asker toplar. Mogol yanlısı Pervane Nizameddin, Baycu'nun kötü bir niyeti bulunmadığı, yalnızca ordusunu barındıracak kışlak ve yaylak istediği haberini getirir. Sultan bu görüşe uyarak bol armağanlarla Nizameddin ve Süleyman'ı Baycu'ya yollarsa da, onların ayrılışıyla Konya'da savaş yanlılarının baskısı ağırlık kazanır. Görünüşe göre, Ebu'l-Ferec'in de vurguladığı üzere, Baycu'nun efendisi Hülâgu tarafından kovulmuş ve gözden düşmüş bir komutan oluşu, Sul-

tan'ı savaşmaya cesaretlendirir. Büyük Han'ın Karakurum'dan Baycu'nun haksız davranışlarını yasaklamak üzere yolladığı yarlık da ayrı bir güven kaynağıdır. Bu koşullarda Konya, savaş kararı alır. Erzurum'dan Aksaray'a doğru rahatça ilerlemiş bulunan Baycu'ya karşı Selçuklu ordusu yola çıkar. Ordu, Türkmen ve hıristiyan koalisyonudur. Geleceğin Bizans İmparatoru Beylerbeyi Mihail, Selçuklu ordusunun hıristiyan askerinin komutanıdır. Ateşli savaş yanlısı Türkmen şahne, Türkmenleriyle birlikte öncü yollanır. Öncü savaşında Türkmen birliğinin yok edilmesi, Selçuklu ordusunda çözülmeye ve çabuk dağılmaya yol açar. Cihad yanlısı kadı-vezir, savaş meydanında şehit düşer. Bir düşman komutanını eliyle yaralayan Beylerbeyi Mihail, Kastamonu yöresindeki müttefik Türkmenlerin yanına gider. Sultan, yükleyebildiği kadar hazineyi alıp Antalya-Alanya yöresine doğru kaçar. Mogol yanlısı Selçuklu ileri gelenleri, Uluborlu'da hapis bulunan Rükneddin Kılıç Arslan'ı Konya'ya getirip sultan yaparlar. Bu işe önayak olan Pervane Nizameddin Saltanat Nâibi, Süleyman da Pervane olur ve bu adla tarihe geçer*. Mogolların kovaladığı eski sultan, güvenliği Bizans arazisine geçmekte bulur. Baycu, Aksaray'a ayağına gelen Kılıç Arslan'ın sultanlığını onaylar** (Mart 1257). Ama

---

* Pervane, daha önce gördüğümüz üzere, hükümeti meydana getiren beş-altı divandan (bakanlık) birinin başıdır. Mülk, ikta ve başka arazi işleriyle görevlidir. Pervane adıyla anılan Muineddin Süleyman, bu mevkide bulunduğu için değil, Mogolların güvendiği adam olduğu için tek adam ve diktatör durumuna gelir.

** Kılıç Arslan kardeşine yazdığı mektupta Baycu'dan «Babamız, en büyük noyan» diye söz eder. Mogol askerine «Türkistan askeri» adını verir ve «Türkistan askerine karşı duran kimse muradına eremez» der. Aksarayî, «kâfir» Baycu'nun Anadolu'da çok adaletli bir düzen kurduğunu söyler ve şu şiiri anımsatır: «Biz müslümanız, onun adı gâvurdur/Gâvurluk bu ise, müslümanlık hangisidir?» (Gencosman çevirisi, s. 138).

kendisi Anadolu'da bulunduğu sürece, onun başkent Konya'ya girmesine izin vermez. Yeni Sultan, Konya'ya ancak Mogol komutanı Anadolu'dan ayrılacağı sırada, Baycu'nun buyruğu ile başkentin dış surlarını yıktırdıktan sonra girebilir. İktidarı fiilen Baycu destekli Pervane elinde tutar. Tokat, Pervane'nin eyaletidir. Ne var ki, Sultan ve Pervane, Baycu'nun Mogol askerleri gidince Konya'da barınamazlar. Bağdad Halifeliği'ni yıkmaya hazırlanan Hülâgu, Baycu'yu askeriyle sefere katılmaya çağırdığından, Mogol komutanı Güneydoğu Anadolu yolunu tutar. Mogol destekli yeni sultan, halkın desteğinden yoksun görünür.

## *SULTAN KEYKAVUS'UN DİRENİŞÇİ* TÜRKMENLERİ

Halkın desteğine güvenen eski sultan İzzeddin Keykavus, Baycu'nun gittiğini duyunca, Bizans İmparatoru ile anlaşır. Lâdik (Denizli) ve çevresindeki birkaç kaleyi İmparator'a bırakmak karşılığında üç bin Frank askeri sağlayarak Konya üzerine yürür. Pervane, Sultan'ı da alarak Kayseri'ye gider. Başkente giren Keykavus, sevinçle karşılanır ve parlak bir törenle yeniden tahta oturtulur (Mayıs 1257). Keykavus, Mogol askerinin yokluğunda, Selçuklu ülkesinde yeniden otoritesini kurmaya çalışır. Kayseri'de de barınamayan Rükneddin Kılıç Arslan, Pervane'nin iktaı Tokat'a çekilir. Keykavus'un komutanları ilerlerler. Kılıç Arslan yanlısı Niğde Subaşısı ve ileri gelenler öldürülür. Tokat itaate alınır. Pervane, Hülâgu yarlığı ile Kılıç Arslan'ı yeniden sultan yapabilmek için İran yolunu tutar. Keykavus ise, halkı «kâfir» Mogol'a karşı savaşa çağırır. Mogol önünden kaçıp Anadolu'ya gelen göçebe Türkmenlerin istilâcılara düşmanlığından yararlanır. Gerçekten Doğu Anadolu yoluyla Bağdad kuşatmasına giden Baycu,

Kürtler ile işbirliği yapan Türkmenlerin direnişiyle karşılaşır. Türkmenler ve Kürtler, geçitleri tutarak Mogolların yollarını keserler. Keykavus, bu Türkmen ve Kürtlerden asker toplanmasını buyurur. Yezidî dinini canlandıran Kürt kökenli Şeyh Âdi'nin oğullarına Malatya ve Harput eyaletlerinin yöneticiliğini verir. Mogollar onların Türk ve Kürt askerlerini yok edince, Keykavus, cesur ve başarılı komutan Ali Bahadır'ı Malatya'ya yollar. Malatya, Keykavus'u tanır. Ali Bahadır, «dağları, tepeleri ve vâdileri dolduran» Ağaçeri Türkmenlerini hizmetine alarak Mogollarla savaşır. Ne var ki, mücadele, Ağaçerilerin kırılmasından başka sonuç vermez. Malatya bırakılır. Bununla birlikte, Anadolu'nun büyük bölümünde Keykavus'un otoritesi yerleşir. Nitekim Hamedan'da Hülâgu Han'dan tek başına sultanlık yarlığı alıp geri dönen Kılıç Arslan, Erzincan'dan öteye gidemez. Mogol askerinin yardımına gelmesini beklemek zorunda kalır. Erzincan'da kış boyu Mogol askeri beklenirken, Kılıç Arslan, elinde kalan bu tek eyaletin köylerini yanındaki komutanlara ikta eder ve kardeşinin topraklarını ele geçirince, bu iktaları mülke dönüştüreceğine söz verir. Böylece mirî toprak rejimini ortadan kaldıran ve askerî ikta sistemini gerileten bir gelişme başlatılmış olur.

1258 başlarında Bağdad'ı alıp Halife'yi öldürten Hülâgu, Kılıç Arslan ve Pervane'ye vaadettiği askerî yardımı yollar. Bayan adlı Noyan, bin atlıyla Erzincan'a gelir. Pervane'nin de bir o kadar askeri vardır. Tokat'a doğru ilerleyen bu iki bin kişilik Türk-Mogol birliği, Keykavus'un komutanı karşısında yenilgiye uğrar. Pervane, canını zorlukla kurtarıp Erzincan'a döner. Yardım için yeniden Hülâgu'ya gider. Bu kez, Alıncak ve Kadagan noyanların yönetiminde 10 bin kişilik bir yardımcı kuvvetle döner. Kılıç Arslan ve Pervane, Mogol askeriyle Batıya doğru ilerlerler. Niksar teslim olur. Niksar âyânı, Kılıç

Arslan'ı törenle karşılayıp tahta oturturlar. Sultan, Niksar'ı Pervane'ye verir. Pervane'nin eski iktaı Tokat ise direnir. Kuşatma kaldırılır ve doğrudan Konya'ya yürüme kararı alınırsa da, Karakurum'dan bu sırada gelen Büyük Han'ın yarlığı, yeni bir durum yaratır.

*BORÇLANDIRMA YOLUYLA SÖMÜRME*

Daha önce belirtildiği üzere, bir Selçuklu kurulu, üç kardeş sultanın en küçüğü olan Alâaddin Keykubat ile birlikte Karakurum yolunu tutmuş, ama Keykubat yolda öldürülmüştü. Kurul üyeleri, Keykubat'ın ölümüne karşın, Karakurum yolculuğunu sürdürürler ve orada Büyük Han'ın yanında dört yıla yakın bir süre kalırlar. Kurulda hem Keykavus'un, hem de Kılıç Arslan'ın yandaşları vardır. İlkin Keykavus yanlısı Amasya askerî komutanı Torumtay, Büyük Han'dan Keykavus'u tek sultan yapan bir yarlık elde eder. Fakat Baycu'dan gelen posta, işleri bozar. Baycu, Keykavus'un Mogol askeriyle savaştığını yazar. Kılıç Arslan yanlısı Baba Şemsettin, olayı fırsat sayıp sultanlığın Rükneddin'e verilmesini savunur. Büyük Han Mengü, ülkeyi iki sultan arasında paylaştırma kararı alır. Kılıç Arslan ve Pervane, Alıncak Noyan'ın Mogol askeriyle Keykavus üzerine yürümeye hazırlanırken, Baba Şemsettin bu haberi getirir. İki kardeş, Âb-ı Sıvas (Kızılırmak) sınır olmak üzere, ülkeyi paylaşırlar. Irmağın Doğusu Kılıç Arslan'ın, Batısı Keykavus'un olur. Paylaşmanın Hülâgu'ya onaylatılması gereklidir. İki Sultan, Tebriz'deki Hülâgu'nun yanına giderler. Hülâgu, anlaşmayı onaylar ve iki sultanın birlikte ödeyecekleri haraç miktarını saptar. 1 milyon 200 bin dirhem haraç, 1245'teki miktarın üstünde değildir. Fakat Hülâgu, yeni ve çekici bir sömürü yolunu açar: Genç sultanlara Mogol hazinesinden büyük borçlar verir. Sultanlar 5 milyon

dirhem borç alırlar. Hülâgu'nun iki sultanın vezirliğine atadığı Baba Şemsettin, borçlanmayı teşvik eder. Yeni vezir, iktidarını koruyabilmek için bol sayıda Mogol askerinin Anadolu'da bulunması gerektiğini bilir. Mogol askerinin giderini, Selçuklu Devleti karşılayacaktır. Mogol hazinesinden yeni borçlar alınarak Mogol askerinin Anadolu'daki giderleri karşılanır.

## *MOGOL'A DİRENİŞİN SONU*

Sultanlar, borç paraları harcayarak Hülâgu'nun 1259-1260 Büyük Suriye Seferi'nde bulunurlar. Halep ve Şam islâm kırımına, Mogol vasali Ermeni Kralı Hetum ve Antakya Haçlı Prensi Bohemond ile birlikte katılırlar. Sonra Anadolu'ya dönerler. Keykavus'un başkenti Konya, Kılıç Arslan'ın başkenti Tokat'tır. İkilik, Baba Şemsettin'in her iki sultanın da veziri olmasıyla giderilir. Ne var ki, vezirlik ödeneği için Kastamonu eyaletinin vergi geliri kendisine ayrılan yaşlı vezir, ardında devlete büyük bir borç yükü bırakarak ölür (1260). Maliye uzmanı Aksarayî, borçlanma yolunu açan veziri sert bir dille eleştirir:

«Selçuk diyarında Mogol çerilerinin ödeneğini artırmak yolunu ilk kez açan adam budur. Sultanların yaptığı gibi, Baba Şemsettin de İlhan'ın hazinesinden birçok ödünç paralar çekti.... O yıl içinde göçüp gitti. İlhan'ın hazinesine borçlandığı paralar da sultanların borçları üzerine yüklendi. Sağlığında yaptığı kötülüklerin ağır yüklerinden başka, beraberinde birşey götüremedi»[115].

Vezir'in ölümüyle, iki sultan arasında gerginlik artar. Her ikisi de ayrı vezir atarlar. Keykavus, Konya'nın büyük zenginlerinden Fahreddin Ali'yi vezir yapar. Hülâgu'nun da güvenini kazanan Pervane, Kılıç Arslan'ın veziri olur. Coğrafî bakımdan Kılıç Ars-

lan, Mogollara daha yakındır ve bölgenin doğrudan denetimi kolaydır. Keykavus'un ülkesi ise daha uzaktır ve öteki ülkelerle işbirliğine elverişlidir. Nitekim Keykavus, Hülâgu'nun yıldızı biraz sönmeye başlayınca, öteki ülkelerden Mogol'a karşı destek arar. Mısır'da yönetimi alan Türk Memlûklar, 1260 sonlarında Hülâgu'yu ağır bir yenilgiye uğratırlar. Keykavus, Antalya yoluyla Mısır ile kolayca bağlantı kurar. Öte yandan islâm olan yeni Altınordu hükümdarı Berke Han, Mısır ile dost, Hülâgu ile düşmandır. Keykavus, Berke Han ile de ilişkilerini geliştirir. Bizans tahtında da, Keykavus'un birara beylerbeyliğini yapan dost Mihail vardır. Devletlerarası bu uygun konjonktür, Konya Sultanı'na Mogol'a karşı az çok bir hareket serbestîsi kazanma olanağını getirir. Nitekim Mogol haracını ve borç taksitlerini ödemekte Keykavus gevşek davranıp, Antalya'ya gider. Pervane bu tutumdan yararlanır ve Konya Sultanı'nı «Mısır ile bağlantı kurdu ve Türkmen asker* toplamak amacıyla Antalya'ya gitti» diye jurnal eder. Esasen haraç ve borçların ödenmesindeki gecikme, Mogol'un Konya Sultanı'ndan yüz çevirmesine yeterli nedendir. Hülâgu, Keykavus'u derhal huzuruna çağırır. Acele Konya'ya dönen Sultan, gerekli parayı toplayıp yola çıkarsa da, geç kalmış olur. Hülâgu, on bin askeriyle birlikte Anadolu'ya daimî yerleşmiş bulunan komutanı Alıncak'a Keykavus üzerine yürüme buyruğunu verir (1261 yazı). Pervane ve Alıncak ortak kuvveti, Aksaray önlerine gelir. Konya Sultanı, bir uzlaşma sağlamak amacıyla veziri Fahreddin Ali'yi Pervane ve Alıncak'ın karargâhına yollar. Pervane, Fahreddin Ali'ye ülkenin yarısının değil, bütününün

* Uç Türkmenleri. Mehmet Bey adlı bir Türkmenin yönetimindedir. Mısır kaynaklarında Muhammed Bey el-Ûcî adıyla geçer. Mehmet Bey'in Türkmenleri, o sıralarda Keykavus ile ittifak değil, çatışma durumundadır. Bu Türkmenler, Antalya ve Alanya arasında Keykavus'un komutanlarıyla savaşırlar.

veziri olmasını önerir. Fahreddin Ali kabul eder. Vezirinin ihaneti ve Mogol ordusunun Konya'ya doğru ilerlemesi üzerine, Keykavus, gece Konya'dan Antalya'ya doğru kaçar. İki gün sonra Kılıç Arslan Konya'da tahta oturur (Ağustos 1261). Keykavus'un bıraktığı eşya ve hazineye, Hülâgu adına Alıncak el koyar. Mısır Memlûk Sultanı Baybars, Antalya'ya elçiler yollayıp Keykavus'u Mısır'a çağırır. Sultanlığı yeniden ele geçirmesini sağlamak üzere ona askerî yardım sözü verir. Fakat Keykavus gitmez. Son bir kez şansını dener. Komutanları Ali Bahadır ve Uğurlu, Sivrihisar yakınlarında asker toplayarak Pervane ve Alıncak ile savaşa hazırlanırlar. Fakat bu yürekli komutanlar bozguna uğrarlar. Sultan, ailesini ve hazinelerini Antalya'da hazır bulundurduğu kadırgalara yükleyip Istanbul yolunu tutar*.

---

* Mogol'a karşı direnişi temsil eden Keykavus, Istanbul'a gitmeden önce, Baybars'a elçiler yollar. Selçuklu ülkesinin yarısı üzerindeki tasarruf haklarını Baybars'a devreder: Mısır Sultanı, söz konusu arazide istediği kimseye ikta ve emirlik verebilecektir. Bunun için Keykavus, Mısır'a serbestçe doldurulmak üzere kendi tuğrasını taşıyan kâğıtlar yollar. «Ülkenin yarısı» deyişi, Kılıç Arslan'ın elindeki Kızılırmak Doğusundaki bölümü belirtse gerektir. Keykavus, Anadolu'yu Mogol yerine Baybars ile paylaşmaya hazırdır. Fakat Mısır'a değil, Bizans'a gitmeyi yeğ tutar. İmparator, Sultan'ın beylerbeyliğini yapan Mihail'dir. Rumlarla çevrili bir ortamda yetişen Keykavus'a Istanbul'da kendi başkentinde ve sarayında imiş gibi, bir sultan olarak yaşama izni verilir. Bizans kaynaklarına göre, Keykavus ,Mihail'den Mogol'a karşı birlikte savaşmayı, bunu yapmazsa yandaşlarıyla birlikte yerleşmesi için Bizans arazisinin bir bölümünün kendisine verilmesini ister. Bu istek, birçok kez dile getirilir. Öyle görünür ki, Sarı Saltuk Dede ile Anadolu Türkmenlerinden bir bölümün Dobruca'ya yerleşmesi, bu istek ile bağlantılıdır (A. Decei, Le Problème de la Colonisation des Turcs, Tarih Araştırmaları Dergisi 1968, sayı 10-11). Ne var ki, Mihail, Hülâgu ile anlaşmaya yönelir. Bizans kaynakları, Keykavus ve komutanlarının bir darbe ile Bizans tahtına geçmeye kalkıştıklarını yazarlar. Olay anlaşılınca, Keykavus, Enes kalesine hapsedilir. Onu kaleden 1265 yılında Altın-

## *MOGOL DÜYUN-U UMUMİYE İDARESİ*

Tarihçilerimiz, Keykavus'un kaçışı ve Rükneddin'in Konya Sultanı olmasıyla başlayan bu döneme «Pervane Dönemi» (1262-1277) adını verirler. Bu dönemde Anadolu'nun hemen her yerinde Mogol birlikleri vardır. Selçuklu ordusu önemini yitirir. Âsayiş sağlama işi, daha çok sürekli Anadolu'da oturan Mogol askerine düşer. Mogol askerinin yanı sıra, malî işler için vezir unvan ve mertebesinde bir Mogol temsilcisi Anadolu'da bulunur. Hülâgu'nun ilk temsilcisi İranlı Mu'tez'dir. Mu'tez, yıllık haracı toplar. Haraç, düzenli yollanır. Fakat eski vezir Baba Şemsettin'in Mogol hazinesinden aldığı kredilerin ödenmesi bir sorun olur. Baba Şemsettin borcuna karşılık bir servet bırakmaz. Bunun üzerine, Baba Şemsettin'in iktaı olan Kastamonu eyaletinin geliri, Aksaray ve Develi'nin geliriyle birlikte, Hülâgu yarlığı ile Mu'tez'e bırakılır. Böylece bir çeşit «Düyun-u Umumiye» yönetimi kurulmuş olur.

Bu askerî ve malî müdahalenin dışında, Mogolların güvendiği kişi olan Pervane, iç işlerinde serbest kalır ve kaynaklara göre, Selçuklu Devleti'nin XIII. Yüzyılın ilk yarısında başlayan ekonomik parlaklığını canlandırmayı başarır. Bu nedenle bir «Pervane Dönemi»nden söz edilebilir. Fakat âsayişin sağlanması kolay olmaz. Mogollara karşı direnişi simgeleyen Keykavus'un yandaşları, Mogol'a düşman Türkmen'in desteğini sağlayarak Konya için ciddî bir tehdit

---

ordu hükümdarı Berke Han'ın yolladığı Mogol ve Bulgar askeri kurtarır. Berke, Kırım'da Suğdak ve Sulhad'ı Keykavus'a ikta eder. 1278 yılına değin oğullarıyla Kırım'da yaşayan Keykavus, Konya Sultanlığı'nı yeniden elde etmeye çalışır. Bunu, veliaht atadığı oğlu başarır. Mes'ut, Konya Sultanı olur. Keykavus, Türkmenlerin baştâcı ettiği sultan olarak kalır ve Keykavus adı, birazdan göreceğimiz üzere, Anadolu olaylarında çok etkili olur.

kaynağı olurlar. Ilgın ile Akşehir arasındaki savaşta Pervane'ye yenilen Keykavus Komutanları Ali Bahadır ve Uğurlu, uç bölgesi Türkmenlerinin yanına kaçarlar, oradan asker toplayarak Keykavus adına Ankara ve Çankırı bölgesinde karışıklıklar çıkarırlar. Güçlükle yenilen bu komutanlar, Istanbul'a giderler. Fakat Tokat ve Aksaray çevresinde Keykavus yanlısı karışıklıklar, 1262-1263 yıllarında sürer.

*TÜRKMEN'İN İLK BEYLİK DENEMELERİ*

Daha önemlisi, Türkmen ayaklanmalarıdır. Keykavus'un komutanları ile de savaşlar veren Mehmet Bey'in Türkmenleri, Kılıç Arslan-Pervane yönetimine itaat etmezler. Bu Türkmenler, Denizli, Honas, Dalaman bölgesine egemendirler. Çağdaş Endülüslü yazar İbn Said, Denizli Türkmenlerinin sayısının 200 bin çadıra ulaştığı söylentisini kaydeder. Rakam abartmalı da olsa, Mogol önünden kaçan Türkmen topluluklarının katılmasıyla çoğalan Denizli Türkmenleri, özerk bir yaşam sürdürürler. Keykavus'un İmparator'dan üç bin Frank askeri ödünç alma karşılığında Bizans'a verdiği Denizli'yi ve çevre kaleleri hemen geri alırlar. Antalya-Konya yolu üzerinde kervanları vururlar. Kılıç Arslan ve Pervane'ye başkaldıran Türkmen Mehmet Bey, doğrudan Hülâgu'nun vasali olarak, Selçuklu'dan bağımsız bir beylik kurmak ister. Kardeşi İlyas, damadı Ali ve akrabası Sevinç Bey gibi öteki Türkmen şefleriyle birlikte Hülâgu'ya elçi yollar, vergiyi ona ödeyeceklerini bildirir ve ülkenin kendisine bırakıldığını belirten bir yarlık ve sancak ister. Hülâgu, bu ilk Türkmen bağımsızlık eylemini hoş karşılamaz. Sultan Kılıç Arslan'a ve Anadolu Mogol askerine Mehmet Bey'i cezalandırma buyruğu verir. Türkmen şefinin damadı Ali Bey'in Kılıç Arslan safına geçmesi işleri kolaylaştırır. Mehmet Bey öldürülür, damadı Ali, Selçuklu Devleti'ne bağlı uç beyi yapılır.

Denizli ayaklanmasını bastırıp Konya'ya dönen Sultan ve Pervane, Keykavus'u yeniden tahta çıkartma iddiasıyla başka bir Türkmen ayaklanmasının Konya'yı tehdit ettiğini görürler. Ayaklanma, Selçuklu resmî tarihçisinin Ermen ülkesi dediği, Bizanslıların Isauria adını verdiği Konya Güneyindeki Ermenek ve çevresinde başlar. 1225 yılında Ulu Keykubat zamanında Ermenilerden alınan bu uç eyaletine, pek çok Türkmen toplulukları yerleştirilir. Oğuzların Avşar boyundan indikleri sanılan Karamanlılar, bunlardan biridir. Genel kanıya göre, Orta Asya'da Ceyhun boylarında yaşayan Karamanlılar, Mogol istilâsı üzerine, Azerbeycan yoluyla Anadolu'ya gelirler, bir süre Sıvas yöresinde kalırlar. 1240 Baba İshak isyanından sonra Ermenek bölgesine yerleştirilirler. Yöre Türkmenlerine adını veren Nûre Sofi oğlu Karaman Bey'i, İbn Bibi, Toroslarda yaptığı kömürü Larende (Karaman) pazarında satan basit bir kömürcü diye tanıtır. 1256 Baycu istilâsı sırasında çıkan karışıklıklarda, Karaman, aşiretinden gençler toplayarak yol kesmeye, kervan vurmaya başlar. Kılıç Arslan, güçlenen Karaman Beyi'ni, eyaleti ona ikta etmek yoluyla itaate alabilir. Çağdaş bir Ermeni kaynağı, 1259'dan sonra onun «sultanlığı ilân ettiğini», Ermeni Kralı Hetumu'n askerini iki kez yenilgiye uğrattığını, kaleler fethettiğini yazar. «Sultanlık» iddiası kuşkusuz abartmalıdır. Karaman Bey'in Ermeni Krallığı sınırında yerli uç beyi olarak tanınması söz konusudur. Fakat bu, zorakî bir tanımadır. Karaman'ın kardeşi Bunsuz, «Emir-i Candar» unvanıyla Konya sarayında bir çeşit rehin olarak tutulur. Selçuklu, uç beyi sayıldığı halde, kervan soygunlarını sürdüren Karaman Bey'den kurtulma yolları arar. Karaman Bey de, fırsat bulunca, Mogollara karşı Türkmenlerin dostu tanınan Keykavus'un haklarını savunmak üzere, 1262 yazında Konya üzerine yürür. Pervane, Mogol askeri desteğiyle, Karaman'ı püskürtür. Karaman,

Ermeni kaynağına göre, aynı yıl Kral Hetum ile yaptığı bir savaşta ölür. Bundan yararlanan Kılıç Arslan, Karaman Bey'in kardeşini ve küçük yaştaki oğullarını hapse attırır. Karaman Türkmenlerinin bu ilk beyliği, böylece kısa sürede son bulur*. Ermenek eyaleti, 1276 yılına değin, merkeze bağlı bir vâli eliyle yönetilir. Ama öyle görünür ki, Selçuklu Devleti'nin ulaşamadığı Karya bölgesinde ilk Türk beyliği (Menteşe), 1261-1269 yılları arasında kurulur.

*PERVANE DÖNEMİ (1262-1277)*

Doğu bölgelerinde Türkmen karışıklıkları sürmekle birlikte, Pervane, Konya Güney ve Batısındaki Türkmenleri itaate almışa benzer. Pervane döneminin sonlarına değin, Karaman ve Denizli Türkmenleri uslu dururlar. Bu iki Türkmen ayaklanmasına ve bağımsızlık girişimlerine Mogol desteğiyle son veren Pervane, Keykavus yanlısı yöneticileri tasfiye eder. Gizli mektup yazıp Karaman isyanını kışkırtmakla suçlanan Keykavus'tan kalma birçok yüksek görevli yakalanıp Anadolu'daki Mogol komutanı Alıncak Noyan'a yollanır. Noyan, bunların tümünü öldürtür. Pervane, boşalan yerlere adamlarını yerleştirerek, kendi dönemini başlatır.

*«FEODALLEŞME»*

Pervane ve yakınları, devlet ileri gelenlerinin eyalet gelirlerine ve yönetimine el koyma, yolundaki «feo-

* Ana kaynak İbn Bibi, Aksarayî ve Ermeni Kroniği, Karaman olayı hakkında biribiriyle bağdaştırılması güç çelişkili bilgiler verirler. Aksarayî'ye göre, Karaman Türkmenlerini Konya yakınlarında yenilgiye uğratan Pervane, beyin kardeşleri Bunsuz ve Zeynülhac'ı tutsak alır. Onlar, Konya çarşılarında gezdirilir. Halk, üzerlerine saldırıp boyunlarına silleler, tokatlar vurur. Sonra darağacına çekilirler. Okçular, cesetlerine nişan alırlar (Gençosman çevirisi, s. 160).

dalleşme» eğilimini güçlendirirler. Tokat ve Niksar çevresi, Pervane'nin iktaıdır, geliri ve yönetimi ona aittir. Birara Trabzon Rum İmparatorluğu'nun eline geçen Sinop'u yeniden fethedince, Pervane, Mogol Hanı ile Konya Sultanı'ndan sağladığı yarlık ve menşurlarla, bu yeri mülk olarak alır. Sultan Keykavus'a ihanet edip Pervane ile anlaşan vezir Fahreddin Ali ve oğulları, Kütahya, Sandıklı, Gorgarum, Akşehir ve daha sonra Afyon bölgesine sâhiplenirler, gelirini alırlar. Vezirin oğulları, Batı uç beyleri atanırlar. Pervane'nin kâtiplikten beylerbeyliğine getirdiği adamı Hatiroğlu Şerefüddin, Niğde yönetimini elde eder. Yine Pervane'nin adamı Bahattin, «Sahiller Meliki» unvanıyla Antalya ve Güney deniz eyaletlerinin özerk yönetimini alır. Kastamonu, Aksaray ve Develi geliri ise, Anadolu'daki Mogol veziri Mu'tez'e aittir.

Yaşı ilerledikçe, «kukla sultan» durumundan kurtulmaya çalışan Kılıç Arslan, devleti ve sultanı güçsüzleştiren bu «feodalleşme» eğilimine karşı çıkar. Pervane'nin Sinop'u mülk edinmesini, Niğde'nin beylerbeyine verilmesini eleştirir. İbn Bibi'ye göre, Sultan, birçok kişinin yanında atıp tutar, Pervane'nin Selçuklu ailesinin mülkü olan toprakları avenesiyle birlikte sömürüp gaspettiğini söyler*. Bu, Sultan'ın sonu olur. Pervane, Anadolu'yu Mısır Sultanı Baybars'a teslime hazırlandığı suçlamasıyla, Kılıç Arslan'ın idam fermanını yeni han Abaka'dan alır. Aksaray'a getirilen Sultan, ağır hakaretler ve işkenceler içinde öldürülür (Ağustos 1266). Pervane, öldürülen sultanın bebeklik çağındaki oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'i tahta çıkartarak, devleti «şerik» olmadan yönetmeye başlar. Bir Selçuklu sultanından dul

* Daha önce belirttiğimiz üzere, şimdi yakındığı durumu, Sultan kendi yaratır. 1258 yılında Yalnızca Erzincan'a sâhipken, kardeşi Keykavus'un ülkesini ele geçirince, iktaları mülk yapacağını vaadeder. İbn Bibi, Konya'ya yerleşen Sultan'ın yaptığı geniş mülk dağıtımından söz eder.

kalan Gürcü prensesi Tamar ile evlenerek hükümdarlığa biraz daha yaklaşır. Gürcü tarihçisi, ondan «Rum Sultanı» diye söz eder. Pervane zâten vezirlerin ve emirlerin üstünde olduğunu belirten bir unvan taşır. İktidarı tek başına yürüten Pervane, uyumlu vezir Fahreddin Ali'ye bile birara tahammül edemez. Kırım'daki eski sultan Keykavus ile haberleştiğini ve ona para yolladığını bahane ederek veziri tutuklatır ve damadını vezir yapar. Büyük servet sâhibi Fahreddin Ali, servetini feda pahasına, Abaka'nın gönlünü yaparak canını kurtarır ve uzun uğraşlardan sonra, ancak Pervane ile uyumlu biçimde, yeniden vezirliğe gelir.

Bu kişisel yönetime karşın, Pervane, çağdaş yazarlar tarafından göklere çıkarılır. Mevlâna, ondan «Ulu Pervane» diye söz eder. Pervane yönetimi, son bir «altın dönem sayılır. Şu nedenle ki, artan Mogol sömürüsüne karşılık, Anadolu'da transit ticaret gelişir. Pervane, daha Sinop kuşatması sürerken, Sıvas-Sinop yolu üzerinde büyük bir kervansaray yapımına girişerek, bu ticarete verdiği önemi gösterir. Kilikya Ermeni Krallığı, Trabzon Rum İmparatorluğu ve Konya Sultanlığı, Mogol vasalidirler. Mogollar, İtalyan cumhuriyetlerinin ve Haçlıların müttefikidirler. Mogollar ile Avrupa ve Haçlılar arasında gelişen bir ticaret vardır. Bu ticaret, artan ölçüde Anadolu'dan geçer. Avrupa malları, Mogol vasalliği nedeniyle, Pervane döneminde Selçuklu müttefiki olan Ermeni Krallığı'nın Yumurtalık ve Görkös limanlarına gelir. Anadolu'yu geçerek İran'a, Güney Rusya'ya ve Bizans'a ulaşır. Pervane ile Ermeni Kralı Hetum, ticaret yollarını Türkmen'den korumak üzere işbirliği yaparlar, Türkmen'i birlikte cezalandırırlar*.

* 1264 yılında Kral Hetum ve Pervane, Hülâgu'nun kadısı huzurunda, Konya Ereğlisi'nde karşılıklı yeminlerle müttefik olurlar. Memlûklara karşı birlikte Mogol seferlerine katılırlar.

Pervane inceleyicisi Nejat Kaymaz, bu dönemi şöyle değerlendirir:

«Yeniden canlanan bu ticarî faaliyet, kuşkusuz, Anadolu'nun bozulan ekonomik koşullarının bir hayli düzelmesine etken olmuştu. Büyük Alâaddin zamanındaki gibi genel bir refah olmasa bile, hiç değilse, yöneticileri, emlâk sâhibi aristokratları, büyük tüccarları, sanatkârları, meslek ve tarikat erbabı sünnî ülemayı ve bu zümrelerin yakın çevresindeki bir kısım şehir halkını memnun eden bir durum meydana gelmişti. İş başında bulunanlar, bu sırada, Moğolların taleplerini biraz daha rahat karşılayabildikleri gibi, lüks yaşama, gösteriş yapma ve servet yığma hususundaki kendi hırslarını da daha kolay tatmin edebiliyorlardı. Kaynakların Ebu'l-hayrat unvanı verdiği Sâhib Fahreddin Ali, Kırşehir Subaşısı Cacaoğlu Nureddin, bizzat Pervane ve başkaları tarafından bu dönemde inşa ettirilen pek çok sayıdaki anıtlar, bunun canlı kanıtlarıdır. Servetlerinin bir kısmını sarfederek meydana getirdikleri bu muazzam mimarî eserler yanında, herbirinin bir hükümdardan geri kalmayan debdebeli yaşantısını gözönüne getirirsek, yöneticilerin zenginliklerinin nasıl akıllara durgunluk verecek bir derecede olduğunu anlayabiliriz. Elimizdeki çağdaş yerli kaynakların aristokrat yazarları, kendi hesaplarına bu dönemden pek hoşnutturlar. Onlar, bu yılları tam bir sükûn, âsayiş ve refah devri olarak nitelemektedirler. Aksarayî, Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra, ümeranın ihsan ve rahmeti sâyesinde, ülkenin uzun süre bayındır, halkın refah içinde, malla-

---

Moğol-Ermeni-Selçuklu cephesinin baskısı altında, birçok Türkmen topluluğu, Mısır-Suriye Memlûk Sultanlığı'na sığınır. Memlûk sultanları, Moğol'a ve Haçlı'ya karşı, uçlarda yerleşmelerine izin vererek, Türkmen askerî gücünden yararlanırlar. Anadolu'da da Türkmenler, ileride göreceğimiz üzere, Moğol-Ermeni-Selçuklu cephesine karşı, Mısır'dan destek ararlar.

rın bol olduğunu ve herkesin rahat ve huzur içinde yaşadığını, hatta saray çavuşlarının her gün dâvâsı olan kimseleri dâvet ettikleri halde, çoğu zaman bir tek kişinin bile çıkmadığını yazıyor. İbn Bibi, Anonim Selçuknâme ve Eflâki'nin ifadeleri de, tamamen Aksarayi'yi destekler niteliktedir. İbn Bibi, Pervane döneminde memleketin sâkin, yolların güvenli olduğunu, fitne ve karışıklıktan eser kalmadığını söyleyerek bu durumu Mogollarla Rum'luların (Anadolulların) kardeşçe geçinmelerinin bir sonucu sayıyor ve Büyük Alâaddin'in günleriyle karşılaştırıyor. Anonim Selçuknâme yazarı, 'bu öyle bir devir idi ki, kurt ile kuzu aynı sudan içiyor, aynı otlakta yayılıyor, halk gâyet emin ve rahat yaşıyordu, Pervane, Mogolları parmağındaki yüzük gibi döndürüyordu' der»[116].

## *MISIR-SURİYE VE İRAN DEVLETLERİNİN KISKACINDA ANADOLU*

Ne var ki, Pervane'nin Mogolları «parmağındaki yüzük gibi döndürmesi», giderek güçleşir. Yeni İlhan Abaka (1265-1282), Mogolların Anadolu'daki temsil görevini Cengiz soyundan prenslere bırakır. Kendilerini Konya Sultanı'nın ve Pervane'nin çok üstünde gören prensler, Konya Devleti'nin iç işlerine keyfî müdahalelerini artırırlar. Öte yandan Abaka Han, Pervane'ye tam güven göstermez. Anadolu durumunu birinci elden izlemek için ajanlarını çoğaltır. Bunun başlıca nedeni, İlhanlı Devleti'nin Mısır-Suriye Memlûk Devleti ile giriştiği amansız mücadeledir. İlhanlılar, Haçlılar ile işbirliği hâlinde, Akdeniz'e ulaşmak ve Mısır'ı ele geçirmek çabasındadır. Fakat Fırat'ı geçip Suriye'de ilerleme girişimleri, sürekli püskürtülür. Zengin bir ekonomiye ve güçlü bir orduya sâhip Memlûkler, Mogol'u püskürtmekle de yetinmezler, Suriye ve Mısır üzerindeki Mogol tehdidine son vermek isterler. Bunun için Anadolu'nun

önemli bir bölümünü ülkelerine katarak Mogolları denizden yalıtlamaya yönelirler*. Selçuklu beylerini, eşrafını, din bilginlerini ve Toroslardaki Türkmen şeflerini dâvâlarına kazanmaya önem verirler. Mogol düşmanı Türkmenler, Memlûklerle her türlü işbirliğine hazırdırlar. Selçuklu din bilginlerinde de, islâmın ve cihadın şampiyonluğunu yapan Halife'nin ülkesi Mısır'a karşı, Selçuklu'nun Haçlı müttefiki «kâfir» Mogol ile işbirliği yapması, Mısır'a karşı Mogol savaşlarına Anadolu ordusuyla katılması nedeniyle rahatsızlık belirtileri vardır. Nitekim Pervane'nin yakın dostu ve Mogol yönetiminden hoşnut olan Mevlâna Celâleddin bile, bir yapıtında, «Pervane'nin Mogol ile birleşip Mısırlıları ve Suriyelileri yok etmeye ve islâm ülkelerini yıkmaya çalışmasının islâmlık adına işlenmiş bir günah» olduğunu söyler[117]. Memlûklerin Mogolları üstüste yenilgiye uğratması, Mısır'a yakınlaşma eğilimini yaratır. Artan Mogol baskı ve vergileri, Mısır ajanlarının propagandaları, bu eğilimi güçlendirir. Mogollar, Selçuklu büyüklerinin Mısır ile anlaşarak kendilerini Anadolu'dan kovmaya kalkışacaklarından korkmaya başlarlar. Nitekim Pervane, rakiplerinden kurtulmak için, Mogol han-

---

* B. Lewis'e göre, Mısır'a istilâ hep Suriye'den gelir. Ol nedenle Mısır egemenleri tarih boyunca, Sina'nın uzak kıyısında, mümkünse Güney Filistin'de bir savunma köprüsü kurarlar. Güçlü iseler, Anadolu ve Irak'taki rakip devletlere karşı Şam, Halep, Toros dağları ve Fırat'a uzanırlar (The Cambridge History of Islam I, s. 192). Yavuz Selim zamanına değin, Tarsus'tan Maraş ve Malatya'ya uzanan Türkiye'nin Güney bölgesi, Mısır Devleti'nin denetiminde kalır. Mısır'ın Osmanlı Vâlisi Mehmet Ali Paşa, kendini güçlü görünce, Suriye'yi istilâ eder. Mehmet Ali Paşa'nın danışmanı ve Kahire Tıp Fakültesi kurucusu Clot Bey, istilâyı şu görüşle gerekli sayar: Mısır'a tüm istilâ ve akınlar, Doğu'dan Süveyş üzerinden gelmiştir. Doğu yönünde Mısır'ın doğal sınırı Süveyş'te değil, Anadolu'nun eteklerindedir» (Belleten 23-24, s. 232).

larının bu korkusundan yararlanır ve onları «Memlûk ile komplo» yapmakla suçlar.

Pervane, «Memlûk ile komplo» kozunu en son Abaka Han'ın kardeşi Acay'a karşı kullanmayı dener. Acay, kıdemli Noyan Samagar ile birlikte 1267-1268'den beri Anadolu'daki Mogol yetkilisidir. Pervane, Acay'ın artan müdahalelerinden, keyfî para isteklerinden ve zulmünden yakınır. Pervane, Acay ve Samagar'ın Anadolu'dan geri çekilmesini ister. 1272 yılında Abaka'nın yanındayken, Han'ın kulağına fısıldar:

«— Acay, Mısır hükümdarının hizmetine girerek Anadolu tahtını ele geçirmek niyetindedir».

Abaka, Acay ve Samagar'ı Anadolu'dan alıp Tuku Noyan'ı yollayacağını vaadederse de, iş gecikir. Acay'ın Pervane'ye karşı baskı ve tehditleri artar. İşte bu kez Pervane, Memlûk Sultanı Baybars ile anlaşmaya bizzat yönelir. Baybars'a gizlice bir elçi yollar ve ordusunun Anadolu'ya gelerek Mogol'u kovmasını ister. Böylece Selçuklu Devleti, Mogol vasalliğinden çıkıp Memlûk vasali olacaktır. Baybars, ertesi yıl gelebileceğini, ordusunun beslenme ve barınması için hazırlık yapılmasını elçiye söyler. Fakat daha elçi dönmeden Acay ve Samagar Anadolu'dan geri çekildiğinden, bu girişim sonuçsuz kalır. Baybars, 1275 başında ordusuyla Anadolu'ya değil, Kilikya'ya yürür. Türkmenlerin de desteğiyle, Memlûk ordusu, Ermenilerin elindeki Çukurova'nın önemli kentlerini yağmalar, halkını tutsak eder.

Baybars'ın Anadolu seferini erteletmekle birlikte, Pervane, Mogol Hanı'nın güvenini yeniden kazanamaz. Acay, çok geçmeden yine Anadolu'ya yollanır. Pervane'nin vekillerini ve beylerbeyinin kardeşini döğer, mallarına el koyar. Pervane, ikiyüzlü bir politikayla, mücadelesini sürdürür. Bir yandan bol armağanlarla Acay'ın gönlünü kazanmaya çalışır, öte yandan da Anadolu kadılarından ve eşrafından

Acay zulmünü anlatan yazılı belgeler sağlar, Abaka'ya yollar. Abaka, Acay'ı geri çekmeye rıza gösterir, ama güvenini yitirdiği Pervane'yi de sıkı denetim altına koyar. Abaka'nın buyruğu ile Pervane ve Selçuklu ordusu, Memlûk'e karşı, Mogol noyanlarıyla birlikte, Birecik Seferi'ne girişirlerse de, karşılıklı güvensizlik nedeniyle sefer yarıda bırakılır. Soğukluk artar. Pervane 1275 kışında Memlûk ordusunu bir kez daha Anadolu'ya dâvet eder. Selçuklu yöneticisi, Sultan Baybars'ı Anadolu seferine teşvik için, devletin ileri gelenleriyle toplantı yapar. Baybars'ı dâvet konusunda Beylerbeyi Hatiroğlu ile kardeşi, Saltanat Naibi Mikail, Harput ve Diyarbakır subaşıları yemin ederler ve imza verirler. Bu andlaşmanın bir kopyası Baybars'a yollanır ve Mogolları kovmak üzere, Mısır-Suriye Sultanı'nın Anadolu'ya gelmesi istenir.

## *ERZİNCAN'DA ERMENİ YÖNETİMİ*

Anadolu'ya dâvet çağrısı, Baybars'ın eline 1276 baharında ulaşır. Baybars, suların az olduğu bir mevsimde sefere çıkmanın olanaksızlığını söyleyerek, sonbahar geçtikten sonra ordusunu yürüteceğini elçiye bildirir. Fakat bu arada Pervane, huzura gitmek için Abaka Han'ın ağır baskısı altındadır. Pervane, zaman kazanmaya çalışır. Abaka'nın oğlu Argun'a nikâhlanacak Selçuk Hatun'u getireceğini, çeyizinin tamamlanmasını beklediğini ileri sürer.

Pervane Mogol başkentine yolculuğa yönelirken, kaynakların verdikleri yetersiz bilgiyle* açıklanması güç olaylar meydana çıkar. Pervane'nin yakınlarından Kürt kökenli Harput ve Diyarbakır subaşıları,

* Pervane-Mısır ilişkileri, Selçuklu kaynaklarında pek yer almaz. Bu ilişkileri çağdaş Memlûk tarihçileri aydınlatır. Başlıca kaynak, İbn Şeddad'dır (Baypars Tarihi, Ş. Yaltkaya çevirisi).

adamlarıyla birlikte, devletin paralarını da alarak Baybars'a sığınma hazırlıklarına girişirler. Yine Pervane'nin yetiştirmesi Beylerbeyi Hatiroğlu, Anadolu'yu ayaklandırır. Elbistan'daki birçok Selçuklu ileri geleni Baybars'ın yanına gider. Bütün bu olayların ikili oynar gözüken Pervane'nin planı çerçevesinde patlak verip vermediğini kestirmek güçtür. Plan çerçevesinde de olsa, bir koordinasyon eksikliği söz konusudur. Selçuklu Beylerbeyi, en azından bir «zamanlama» hatâsı yapmışa benzer.

Beylerbeyi'nin isyanından önce, Erzincan Ermeni olayları, Abaka-Pervane ilişkilerini daha da karartır. Mogol Hanı'ndan yarlık sâhibi Ermeni Metropoliti Merhasya (Bar Serkis), Abaka'nın gözdesidir. Bir çeşit özerk Erzican Vâlisi imiş gibi hareket eden Metropolit, Pervane'nin Erzincan'ı bir Selçuklu komutanına ikta etmesini bir suçmuş gibi Mogol temsilcisine bildirir. Erzincan'ın kendisine verilmesini ister. Din adamı, karşılığında 500 atlı asker besleyecek ve Han'ın seferlerine katılacaktır. Pervane, Erzincan sâhipliğine ve askerî şefliğe soyunan Metropolit'i, vergi kaçakçılığı ile suçlar. Din adamları vergiden bağışık oldukları için, çiftçileri din adamıymış gibi gösterip az vergi ödenmesine yol açtığını kanıtlar. Pervane'nin yakını Harput Subaşısı Bicar, Mogolların desteklediği Metropolit'i ve 30 adamını öldürür. Bicar'ın oğlu Diyarbakır Subaşısı da, akrabalık kurduğu Mogol soylularıyla birlikte, zorla haraç isteyen bâzı Mogol beylerini öldürürler. Pervane olayın içindedir ve baba-oğul Kürt beylerine Mısır'a kaçmalarından başka çıkar yol olmadığını öğütler. Bunlar zâten Pervane ile birlikte Baybars'ı çağırmaya and içmiş Selçuklu beyleridir.

## *MOGOL'A KARŞI DEVLET AYAKLANMASI*

Baba-oğul Kürt beyleri kaçış hazırlıklarını yaparken, Pervane, Selçuklu prensesi ile birlikte 1276 Mayısı sonlarında İran yolunu tutar. Kayseri'den ayrılıp Sıvas'a gelir. Sultan, Kayseri'de kalır. Niğde sâhibi Beylerbeyi Hatîroğlu, görevi gereği Mogol ve Selçuklu askerleriyle Memlûk sınırını denetlemek bahanesiyle, birçok askerî şefle birlikte Elbistan'a doğru hareket eder. Daha yolda bir mektupla Baybars'ı derhal Anadolu'ya gelmeye çağırır. O güne değin, Pervane'nin sâdık adamı olan ve Pervane'nin Baybars'ı dâvet planının yeminlilerinden bulunan Beylerbeyi, belki de Pervane'nin Abaka ile uzlaşmasından korkarak, bunu önlemek kaygısıyla Pervane'den habersiz Baybars'a acele dâvetiye çıkartır. Baybars, az sayıda askerle bir komutanını Anadolu'ya keşfe yollar. Elbistan'a gelen Memlûk komutanı, Baybars'ın Selçuklu komutanlarına yazdığı bir mektubu getirir. Baybars, komutanların kendisine bağlandıklarını yeminle belirtmelerini ister. Başta Elbistan Subaşısı olmak üzere birkaç Selçuklu emiri, yanlarındaki Mogolları öldürerek Baybars'a sığınırlar. Bu sığınmayı, Harput ve Diyarbakır subaşılarının, askerleri ve bir yıllık Diyarbakır vergisiyle Baybars'ın yanına gitmeleri izler.

Baybars, Beylerbeyi Hatîroğlu ve öteki Selçuklu ileri gelenlerinin yazılı ve yeminli itaat belgelerinin gelmesini bekler. Beylerbeyi, ikili oynayan Kayseri ve Konya subaşılarını, öteki devlet büyüklerinin önünde öldürdükten sonra itaatı sağlar. Sultan'ı ve devlet büyüklerini yanına alarak sâhibi bulunduğu Niğde'ye gider. Niğde'den, devlet büyüklerinin imzalı, yeminli bağlılık belgelerini kardeşi eliyle Suriye'deki Baybars'a iletir. Yalnız bir kâğıt parçasıyla da yetinilmez, devlet büyüklerinin kardeşleri, oğulları vb. garanti olarak Baybars'a gönderilir (Ağustos

1276). Beylerbeyi'nin kardeşi, Baybars'ın derhal Anadolu'ya yürümesi gerektiğini belirtir. Baybars, teknik nedenlerle, seferin zaman alacağını, 1277 baharında Anadolu'ya gelebileceğini söyler. Pervane'nin kendisini baharda beklediğini ileri sürer. Mısır Sultanı'na anlatılır ki, gecikirse Mogollar her an bastırabilir ve başta Sultan olmak üzere Baybars'a bağlanan Selçuklu büyüklerini yok edebilir. Baybars, Sultan ve büyükleri güven altına almak üzere 6 bin kişilik bir kuvveti Anadolu'ya doğru yola çıkarır. Ne var ki, Maraş yakınlarına kadar ilerleyen Memlûk birliği, daha büyük bir güçle Mogolların harekete geçtiğini öğrenince, hemen geri döner. Gerçekten Anadolu ayaklanmasını haber alan Abaka, Pervane ve noyanlarını Mogol tümenleriyle birlikte Anadolu'ya yollar. Hatîroğlu ve devlet büyükleri yakalanıp yargılanırlar. Sultan, «Ben çocuğum, devlet büyüklerinin sözüne karşı gelmekten çekindim» dediği için bağışlanır. Beylerbeyi Torumtay, atabey, maliye bakanı gibi ön plandaki devlet büyükleri de «İsyana istemiyerek, baskıyla katıldıklarını» ileri sürerler. Amasya sâhibi kudretli komutan Torumtay, Abaka Han'a 400 bin dirhem cürüm resmi ve 200 at ödeyerek canını kurtarır. Ayrıca kış boyunca bin Mogol askerini beslemeyi kabul eder. Atabey, maliye bakanı, Beylerbeyi Torumtay gibi bâzı devlet büyükleri bağışlanmakla birlikte, başta Hatîroğlu, ayaklanmaya katılan pek çok Anadolu ileri geleni öldürülür. Baybars da elinde rehin tuttuğu atabey, maliye bakanı ve Torumtay gibi «dönekler»in oğul ve kardeşlerini hapseder.

Hatîroğlu ayaklanmasının kolay bastırılmasına karşılık, Türkmenlerin ayaklanması sürer. Hatîroğlu, Niğde'den Karamanlılara ve Türkmenlerine yazarak onları ayaklanmaya çağırır. Karamanlı'yı «Ermen Serleşkeri», yâni Ermenistan Başkomutanı atar. Karamanlılar, Selçuklu Devleti'ne yükümlü bulundukları vergiyi ödemezler ve Ermenilerin elindeki İçel

bölgesinde kıyıya kadar ilerlerler. Baybars ile bağlantı kurarlar. Konya Devleti'nin «Ermen Serleşkeri»,' 1276 sonlarında Karamanlıların üzerine yürürse de bozguna uğrar. Selçuklu Sultan Naibinin komutasındaki ikinci bir Selçuklu-Mogol birliği de Karamanlı karşısında başarısız kalır. Frenk tüccar kervanını yağmalayan Karamanlılara bağlı Türkmen oymaklarını cezalandırmak isteyen Selçuklu Sahiller Emiri Hoca Yunus da perişan olur.

*PERVANE DÖNEMİNİN SONU*

Türkmen ayaklanması sürerken, Baybars, Anadolulu yandaşlarının yenilgisine karşın, söz verdiği Anadolu seferine 1277 Nisanında başlar. Baybars, Türkmenlerin yanı sıra, Pervane'nin desteğine güvense gerektir. Pervane, eski yazışmalara göre, Baybars'ın baharda geleceğini bildiği halde, bunu Mogollardan gizli tutar. Baybars'ın büyük bir orduyla sefere hazırlandığı Kilikya Ermeni Kralı tarafından Anadolu'daki Mogol komutanlarına ısrarla bildirildiği halde, Pervane, noyanları eğlencelerle oyalar, İlhan'dan kuvvet istemelerini engeller. Mogol noyanları ve Pervane, ancak Baybars'ın harekete geçtiği öğrenilince, sınırlı bir kuvvetle Elbistan ovasına gelebilirler. Üstün Memlûk ordusu karşısında, Mogol ve yardımcı Gürcü birlikleri ezilirler, ağır yitik verirler. Selçuklu yardımcı kuvvet ise, Memlûk karşısında ciddî bir savaş vermez. Âdeta gönüllü teslim olur. Pervane'nin oğlu tutsak düşer. Pervane ise, Baybars'a katılmak üzere, savaş meydanını bırakarak acele Kayseri'ye döner. Sultan'ı, atabeyi, veziri ve maliye bakanını yanına alarak sâhibi bulunduğu, iyi berkitilmiş Tokat kalesine çekilir. Öyle görünür ki, Pervane, Baybars'ın Anadolu'daki Mogol kuvvetlerine karşı kazandığı yengiyi sonucu belirleyici saymaz, Mısır-Suriye Sultanı'nın İlhan'ın asıl Mogol kuv-

vetleriyle hesaplaşmasını bekler. Herhalde ancak Moğolların yenilgisi kesinleşince, güvenli Tokat kalesinden çıkacaktır...

Baybars, Kayseri'ye gelir*. Kayseri eşraf ve köylülerince karşılanır. Baybars, bâzı atamalar yapar. Karamanoğulları'na beylik menşuru ve sancak yollar. Fakat başta Pervane, Selçuklu ileri gelenleri, Kayseri'ye huzura gelmezler. Kalabalık ordusunu beslemekte güçlük çeken Baybars, Selçuklu büyüklerinin çekimserliği karşısında, Abaka'nın bastırmasından kaygılandığından, Suriye'ye dönüş kararı alır. Gerçekten, Tokat'taki kalesinden Baybars'a «Anadolu'dan ayrılmayın» ricasıyla elçi yollayan Pervane, Abaka'yı da başka bir elçiyle Anadolu'ya dâvet eder. Baybars, Mayıs başlarında, kendisiyle işbirliği yapan Selçuklu ileri gelenleriyle birlikte Suriye'ye ulaştıktan biraz sonra, Abaka Han Haziranda büyük bir orduyla Elbistan'a doğru harekete geçer. Pervane, Tokat kalesinden çıkarak, Vezir Sâhip Ata ile birlikte Abaka Han'ı Elbistan yakınlarında karşılar. Fakat bu ikiyüzlü politika, Pervane'yi kurtarmaya yetmez. «Pervane Dönemi», onun Ağustos 1277'de Aladağ'da öldürülmesiyle son bulur. Abaka Han, özellikle «kâfir» Moğol'a karşı cihadın şampiyonu Baybars'ı destekleyen din bilginlerini cezalandırır. Kayseri ve Sıvas kadıları asılır. Anadolu Selçuklu Devleti'nde ilk dinsel kırımlar, bu sırada görülür. Baybars hıristiyan kırımı, Abaka islâm kırımı yapar**.

* Anadolu'nun yardımına Mısır, son kez XIX. Yüzyılda Mehmet Ali Paşa döneminde çağırılır. Toroslardan Kütahya'ya değin dirençsiz ilerleyen Mehmet Ali'nin oğlu İbrahim Paşa'ya, Anadolu'nun çeşitli kentlerinden onun yönetimine geçmek istediklerini belirten yazılar yollanır. Kütahya'ya kadar olan bölgeye, İbrahim, vâliler atar, onbinlerce asker toplar. İbrahim'in Mısır ve Anadolu askeri başında Istanbul'a girmesi ancak Rus yardımıyla önlenir (Prof. Ş. Altındağ, Mehmet Ali Paşa İsyanı, Belleten 23-24).

** Abaka, Moğol'a karşı Mısır'la ittifak yaptığına inandığı Ana-

## *KONYA'DA TÜRKMEN DEVLETİ*

Dinsel kırımları Türkmen kırımı izler. Konya Devleti'nin başedemediği Türkmenler, Baybars'ın Mogolları Elbistan'da yendiğini öğrenince harekete geçerler. Karamanoğlu Mehmet Bey, Karaman, Eşref ve Menteşe oymaklarından topladığı atlı, yaya 10 bin kişiyle Aksaray'a yürür. Kayseri'deki Baybars, Ermenek ve Karaman'dan denize kadar uzanan bölgenin beyliğini Karamanoğlu'na verir. Mehmet Bey, Baybars'ın dönmekten vazgeçmesini, Anadolu Sultanı kalmasını ister. Başaramayınca bir Selçuklu sultanı arar. Türkmen arasında büyük prestiji olan Kırım'daki İkinci Keykavus'tan medet umulur. Fakat onun gelmesi ya da oğullarından birini yollaması vakit alacaktır. Türkmenler, «Keykavus'un oğluyum» diyen bir dervişi, Siyavuş'u bulurlar ve Baba İshak olayında olduğu gibi, ona dört elle sarılırlar. Karamanoğlu Mehmet Bey, Konya'daki Saltanat Naibi'ne

---

dolu eşraf ve halkından öç alma amacındadır. Kaynaklar, yüzbinlerce insanın öldürüldüğünü, bir o kadar insanın tutsak edildiğini yazarlar. Bayburtlu yaşlı bir Türk, Abaka'ya, düşmanı Baybars'ın Anadolu'ya girdiğini, halkına dokunmadığını, onun ise kendi halkını yağmalayıp, öldürüp, tutsak ettiğini hatırlatır ve «Hangi hanın böyle bir yasası var?» diye sorar. Han utanır ve tutsaklardan çoğunu bırakır. Yine kaynaklara göre, Kayseri halkının toptan kırımı ve Sivas'ın yakılıp yıkılması, Abaka'nın veziri Cuveyni'nin çabasıyla önlenir. Kayseri'de kırım sınırlı tutulur ve Sivas'ın yarısı yağmalanır. Abaka'nın Anadolu yönetimini bıraktığı Prens Kongurtay ise, tam bir kırım yapar. Aksaray ve çevresinin birkaç yıl için vergi iltizamını Mogollardan alan Kızıl Hamit ve yardımcısı eski yorgancı Şenkit, birkaç bin asker toplayarak Aksaray yönetimini ele geçirirler. Kongurtay yürüyünce, Kızıl Hamit direnir. Mogollar kent halkını da cezalandırırlar. Ölenlerin «kaleme vurulması» ve sağ kalanların tutsak edilmesi görevi verilen tarihçi Aksarayî, 6 bin yitik saptar. Aksaray'dan sonra Mogol askerleri Konya, Ermenek ve Larende kentlerinin dış kesimlerini yağmalarlar.

elçi yollayarak Keykavus'un oğlunun yanında bulunduğunu söyler ve onun sultan tanınmasını ister. Âhiler, iğdişbaşılar Konya savunmasına hazırlanırlar. Ama sonradan «Cimri» adı yakıştırılan Siyavuş*, «kırmızı külâhlı, ayağı çarıklı, siyah kilimli» Türkmenlerle birlikte Konya'ya girer ve Selçuklu tahtına oturur (19 Mayıs 1277). Yeni sultanın veziri Karamanlı Ahmet Bey, tarihsel fermanını yayınlar:

«— Bugünden sonra divanda, dergâhda, meclis-te ve meydanda Türkçeden gayri dil konuşulmayacaktır».

Ne var ki, Türkmen Konya'da fazla kalamaz. Vezir Sâhip Ata'nın Afyon bölgesinde uç beyi olan oğulları Konya üzerine yürüme hazırlıklarına girişirler. Onlar, Batı uç Türkmenlerinin taşkınlıklarına karşı koymak üzere, Malatya bölgesinden Kütahya çevresine göçürülmüş «Germiyanlılar»dan yararlanırlar. Parayla Germiyanlı savaşçı kiralarlar. Fakat Sultan Siyavuş ve Karamanlı Mehmet Bey, Akşehir yakınlarında Germiyanlıları dağıtırlar, vezirin iki oğlunu ve onlara katılan Sahiller Emiri Hoca Yunus'u öldürürler. Bu yengiden sonra, 1277 Haziranı başında yeni sultan, Konya'ya döner. Fakat bu sırada, Mogol prensi Kongurtay, Selçuklu Sultanı ve veziri ile birlikte, Aksaray'da büyük bir kırım yaptıktan sonra Konya'ya doğru ilerlemektedir. Haber duyulunca, Konya âhileri silâhlanır. Yeni sultanı ve veziri Türkmen beyini kente sokmak istemezler. Kadı Siraceddin fetva çıkartıp Konya halkını Karamanlı'ya karşı direnişe çağırır. Konya'ya giremeyen Karamanlılar, Sultan Siyavuş ile birlikte Ermenek bölgesine çekilirler .Mogol askeri, Siyavuş ve Karamanlıları Toroslar'da kovalar, yağmalar. Karamanlılar üzerine ikin-

* Cimri'nin gerçek sultan olup olmadığı tartışılır. Prof. Osman Turan'a göre, o, kesinlikle Sultan Keykavus'un oğlu Alâaddin Siyavuş'tur. «Cimri», Farsça «ayaktakımı» anlamınadır.

ci bir seferde, Mehmet Bey ve kardeşleri öldürülür. Ormanlar ateşe verilerek Türkmen avı yapılır. Sultan Siyavuş Batı uç Türkmenlerinin yanına kaçar. Fakat Selçuklu veziri Sâhip Ata'nın Germiyan destekli kuvvetleri, Siyavuş'un Türkmenlerini bozguna uğratır .Aksarayî'ye göre, Siyavuş'un «diri diri postu yüzülür». Vezir Sâhip Ata, Siyavuş'a karşı savaşa katılmayarak itaatsizlik ettikleri için Denizli Türkmenlerinin şefi Ali Bey ile adamlarını öldürtür. Ama Türkmen karışıklıkları son bulmuş olmaz. Karamanlılar, Eşrefoğulları ve Germiyanlılar, Anadolu'daki Mogol yetkililerini ve Mogol buyruğundaki Selçuklu sultanlarını sürekli uğraştırırlar.

*DOĞRUDAN MOGOL YÖNETİMİ*

Pervane'yi öldüren Mogollar, isyancılarla işbirliği yapan Sultan Keyhüsrev III.'ü tahtında bırakırlarsa da, Kongurtay (1278-1284), Geyhatu (1285-1291) gibi Sultan'dan çok üstün mevkideki Mogol prenslerini artan sayıda askerle Anadolu'da görevlendirirler. Selçuklu iktidarını bu prensler ellerinde tutarlar. Gerçi Konya Sultanı'nın yaşlı veziri Sâhip Ata, İlhan'ın Anadolu Naibi yapılarak yerinde bırakılır, ama Abaka'nın Anadolu'ya getirdiği veziri Cuveynî, Selçuklu maliyesini Mogol sistemine göre düzenler. Ünlü vezir Cuveynî, islâm ulemasının şeriata aykırı saydığı «tamga» denilen dolaylı kent vergilerinin Anadolu'da uygulanmasını başlatır. Cuveynî, İlhanlı hazinesine olan Selçuklu borçlarını ve devletin borç ödeyebilme gücünü inceler. Ana para ve faizi biriken bu borcun, ayrılan kaynaklarla ödenmesinin olanaksızlığını saptayarak, «İlhanlı hazinesini ve Selçuklu hanedanının şerefini korumak için» Erzincan ve çevresini, İlhanlı soyu hesabına, şeriata uygun biçimde satın alır ve hanedanın «incü» denilen mülkleri arasına katar. Borçlara karşılık daha önce Kastamonu,

Aksaray ve Develi gelirleri ayrılmış ve bu gelirleri toplamak üzere İlhanlı veziri Mu'tez yollanmıştı. Mu'tez ölünce, oğlu Mücîrüddin Emir Şah, «incü»ler ile Mogollar adına iltizama verilen eyaletlerin yönetimi ve vergilerinin toplanmasıyla görevlendirilir.

## *GÖLGE SULTANLAR*

Anadolu'da Mogol baskısı giderek artar. Moğolların Memlûkler karşısında uğradığı yenilgiler, Memlûk ile ittifak hâlindeki Karaman Türkmenlerini harekete geçirir. Anadolu'daki Mogol yetkilisi İlhan'ın kardeşi Kongurtay, Karamanlılara karşı bir Türkmen terörüne girişir. Bu konudaki tek kaynak Anonim Selçuknâme'ye göre, Türkmenlerce sevilen eski sultan İzzeddin Keykavus'un oğulları, Türkmen'e dayanarak, Selçuklu tahtını ele geçirmeye çalışırlar. Kırım'dan Türkmen arasına gelen Keykavus oğlu Alâaddin'i Karamanlılar sultan ilân ederler ve Niğde'ye doğru ilerlerler. Fakat Alâaddin'in tahtı ele geçirme denemesi sonuç vermez. Selçuklu kuvvetleri önünde yenilen Alâaddin*, Ermeni Kralı'nın ülkesine gider. O sıralarda Keykavus'un büyük oğlu Mes'ut da taht peşindedir. Kastamonu uç beyi ile anlaşarak, taht için Abaka'ya gider. Abaka, Sultan Keyhüsrev'i tahtta bırakmakla birlikte, Karaman ilinin yönetimini Mes'ut'a verir. Fakat Alâaddin olayı ile bağlantılı sayılabilecek bu atama uygulanmaz. Mes'ut, Karaman ili-

---

* Cimri'nin Keykavus'un oğlu Alâaddin olduğunu kesin sayan Prof. Osman Turan, Anonim Selçuknâme'nin 1277 olayları ile 1280 olaylarını karıştırdığını, 1277'nin Cimri'si ile 1280'in Alâaddin'i aynı kişi olduğu halde, bunları ayrı kişiler saydığını ve 1277'de olanı 1280'de geçmiş gibi yazdığını ileri sürer (Selçuklular Zamanı Türkiye, s. 584). C. Cahen ise, Alâaddin'in Keykavus'un oğlu değil, sonradan Alâaddin Keybubat III. adıyla tahta çıkan torunu olduğunu ileri sürer ve 1280 olaylarını gerçek sayar (Pre-Ottoman, s. 294).

ne gitmez, Tebriz'de kalır. Kongurtay ve Keyhüsrev'in ortak güçleri, Konya ve Akşehir'i yağmalayan Karamanlılara karşı bir imha hareketine girişirler. Ermenek, Mut ve başka yerlerde kırım yaparlar (1282). İslâm olup Mısır ile barış yapmak isteyen yeni Mogol Hanı Ahmet Teküdâr'a verdiği yanıtta Mısır Sultanı Klaun, Anadolu'yu yöneten Kongurtay'ın orada sel gibi kan akıttığını, halkı tutsak ettiğini, özgür kadınları kirlettiğini, soylu kadınları esir pazarında sattığını yazar ve bu nedenlerle barışı kabul edemiyeceğini bildirir!

İslâm Mogol Sultanı Ahmet, budist Mogol prenslerinin isyanlarıyla karşılaşır. Horasan Mogol askeriyle Argun, Anadolu Mogol askeriyle Kongurtay, Teküdâr'a karşı ayaklanırlar. Yakalanan Kongurtay öldürülür. Kongurtay ile işbirliği yapan Selçuklu Sultanı Keyhüsrev III. de aynı akıbete uğrar (Mart 1284). Teküdâr, Keykavus'un Tebriz'de bekleyen oğlu Mes'ut'u tek sultan atar. Ne var ki, birkaç ay sonra Teküdâr'ı öldüren Argun, İlhanlı tahtına çıkar. Argun, öldürülen Keyhüsrev III.'ün karısının isteğine uyarak, Selçuklu ülkesini Keyhüsrev'in iki çocuğu ile Mes'ut arasında paylaştırır. Küçük prensler, Konya merkez Batı bölümünü, Mes'ut ise Kayseri merkez Doğu bölümünü alır. İlhan'ın 20 bin askerle Erzincan'a gelen Anadolu yetkilileri prens Geyhatu ve Hulacu, paylaşmayı uygulatırlar. Oğulları adına Konya'yı ele geçiren Hâtun, sık sık Konya'yı tehdit eden Karaman ve Eşrefoğulları Türkmenleriyle anlaşmadıkça, durumunu güçlü görmez. Eşref Türkmenleri şefi Süleyman Bey'e Sultan Naibi, Karaman Türkmenleri şefi Güneri Bey'e beylerbeyi unvanlarını verir. Bu, Türkmen'in gücünün teslimi anlamınadır. Fakat olay, Konya'da karışıklıklar yaratır. Mogol destekli vezir Sâhip Ata, Hâtun'a karşı cephe alır. Sultan Mes'ut'un ve vezirin yanlıları, herhalde Mogol desteğiyle, Konya'ya girerler (1285). Küçük prensler

öldürülür. Erzincan'daki Geyhatu'nun Aksaray üzerinden Konya'ya gelişinden sonra, Mes'ut 1286 baharında Konya tahtına oturur.

Karaman Türkmenleri, Keykavus'un oğlu olan yeni sultan ile iyi geçinme yolunu tutarlar. Ne var ki, Türkmenlere karşı kullanılmak üzere Malatya bölgesinden Kütahya çevresine getirilen ve Keykavus oğlu Alâaddin Siyavuş'u (Cimri) öldüren Germiyan Türkleri, yeni sultana bağlılık göstermezler. Beyşehir bölgesini (Gorgorum) yağmalarlar. Sultan Mes'ut, Vezir Sâhip Ata, Germiyanlılara karşı 1286 ve 1287 yıllarında bâzen başarılı, bâzen başarısız savaşlar verirler. Ama gerçekte zararlı çıkan, vezir olur. Afyon ve çevresi, Vezir Sâhip Ataoğulları'nın mülküdür. Vezir orada ırsî bir beylik kurma yolundaki oğullarını Cimri olaylarında, torununu ise Germiyan'la savaşlarda yitirir.

## *MÜLK SÂHİPLERİNİN MOGOL'A DİRENİŞİ*

Germiyan'la savaşlar sürerken, Selçuklular yönünde genişlemeyi durduran Karamanlılar, Güney komşuları olan Ermeni Krallığı'na saldırırlar. Sürekli akınlarla Krallığı bunaltırlar. Ermeni Kralı, Karamanlıları cezalandırması için metbuu Argun Han'a başvurur. Argun, Geyhatu, Sultan Mes'ut ve Sâhip Ata'yı Güney Türkmenlerini cezalandırmakla görevlendirir. Sultan, Karaman ülkesinde, artık sık sık görülen yakıp yıkma seferine girişir. Karaman ve Eşref, uzlaşmayı yeğ tutarlar. Sultan Mes'ut'tan özürler dileyip itaatlerini bildirirler. Mes'ut, bu Türkmen beylerini Konya dışında otağında tahta oturmuş olarak kabul eder. Elini öptürür, yemin alır. Germiyanlı da gelip Sultan'a bağlanır (1288). Böylece Pervane'nin son günlerinde başlayan Türkmen karışıklıklarının sona erdiği, iç barışın sağlandığı sanılabilirse de, değişen birşey olmaz. Üstelik Mogol vergilerinin ağır-

lığı ve keyfîliği, yerleşik halkın huzursuzluğunu artırır. 1285 yılında Geyhatu'nun kalabalık askerle Erzincan'a gelişi olayı, Selçuklu Devleti'nin malî zayıflığını gösterir. Mogol askerinin beslenmesi bir sorun olur. Selçuklu hazinesi tükenir. Vezir Sâhip Ata, Afyon'daki özel hazinesinden 400 bin dirhem getirir ama, bu da yetişmez ve borçlanmak gerekir. Malî sıkıntı, Vezir ile Mogol vergi gelirlerini toplayan Mogol yetkilisi ve Konya Sultanı'nın naibi Emirşah'ın arasını açar. Yaşlı vezir, görevden alınır ve ölür. İlhan'ın Kazvinli Maliye Bakanı (Müstevfî), Emirşah ile birlikte, Selçuklu Devleti'ne vezir ve emir atanırlar. Kazvinli'nin Mes'ut'a sorulmadan atanması, Mogol doğrudan yönetiminde yeni bir adımdır. Üstelik, Selçuklu yöneticileri uzun süredir İran kökenli olmakla birlikte, eski tarihte Anadolu'ya yerleşmiş ailelerdendir. Örneğin bir Pervane, bir Sâhip Ata İranlıdırlar, ama öte yandan ülkeyi câmi, medrese ve kervansaraylarla süsleyen kökleşmiş Anadolu ailelerindendirler. İlhan'ın Maliye Bakanı Kazvinli ise, bir yabancıdır ve Selçuklu vezirliğini «daha fazla vergi geliri» sağlayacağı vaadi ile elde eder. Atama yarlığından onun Anadolu'yu iltizama aldığı anlaşılır. Kazvinli Fahreddin, kesesini çabucak doldurma çabasındaki kalabalık bir İranlı vergi tahsildarı kadrosuyla birlikte gelir. Kazvinli, Anadolu'da soygun ve zulüm yapar. Gerçi İlhanlı Devleti için Anadolu, başından beri haraç ödeyen bir «malî sömürge»den ibarettir. Fakat Kazvinli'nin uyguladığı keyfî vergilendirme ve zora başvurma yöntemleri, köylüler tarlalarını bırakıp kaçtıklarından, üretimi ve dolayısiyle vergi gelirini düşürür. Kentlerde de Kazvinli vezire karşı homurdanmalar artar. Konya'nın güçlü âhi lideri Ahmet Şah, binlerce silâhlı âhi ile kent dışında veziri karşılamaya gider ve ona yeni vergiler altında ezildiklerini söyler. Artan zulme karşın, iki yıllık vezirliği sırasında yeter vergi toplayamıyan Kazvinli, yar-

gu'ya çekilir ve öldürülür. Kızılırmak Doğusundaki bölgenin vergilerini toplayan Emirşah ise, yargu'dan aklanarak çıkmayı başarır. Ne var ki, Konya'ya atanan yeni vezir Ahmet Lakuşî de vergi soygun ve zulmünü sürdürür. Üstelik yeni vezir, Selçuklu Devleti'ne ait mirî topraklardan gasp yoluyla özel mülk yapılmış arazinin geri alınması için bir yarlık getirir. Aksarayî'ye göre, özel mülklerin yitirileceği haberi, mülk sâhipleri arasında neredeyse bir «ihtilâl» havası yaratır. Aksarayî, «Emlâk sâhipleri, o irtikapçıların köklerini kazımak, haksızlıkları ortadan kaldırmak, kendilerini buğday gibi göstermeye yeltenen o arpa yüzlü hainleri darmağadın etmek istiyorlardı» der[118]. Özel mülklerin geri alınması, Anadolu'ya üçüncü kez atanan Mogol askerî komutanı Samagar'ın* müdahalesiyle önlenir. Aksarayî'ye göre, Samagar, bu çabaları nedeniyle Anadolu'da büyük bir sevgi kazanır. Ne var ki, Mogollar arasında başlayan taht kavgaları iç savaş boyutlarına ulaşır ve bu durum Anadolu'ya yansır. Argun ölünce, Anadolu Mogol güçlerine dayanan Geyhatu**, «İlhan» olmayı başarır (Temmuz 1291). Ama bu, 1295'te Gazan Han tahta çıkana değin süren bir iç savaşın başlangıcı olur.

---

* Kara Tatar'lardıan Samagar Noyan, Pervane'nin Prens Acay ile birlikte Anadolu'dan geri aldırttığı komutandır. Sultan Velet, Türkmen'i ezen, fakat mülk sâhiplerini koruyan Samagar için Türkçe «Begümüz bizi unutma» nakaratlı Farsça gazel yazar. Samagar, Geyhatu yerine kısa bir süre Anadolu'da kalır. 1290 sonunda yeniden Geyhatu Anadolu'ya atanır.

** 1284'te Anadolu'daki Mogol Genel Vâlisi ile Başkomutanı Prens Kongurtay'ın ayaklanması ise, onun öldürülmesiyle sonuçlanmıştı. Sultan Keyhüsrev III., ayaklanmaya katıldığı için tahtını ve canını yitirmişti.

Geyhatu, kaynaklarda müthiş müsrif bir kişi olarak tanıtılır. İlhanlı vezirlerinden tarihçi Reşidüddin'e göre, zengin Mogol hazinesi, Argun ölünce âsi emirler tarafından yağmalanır. Kalanlarını ise, Geyhatu, karılarına ve yakınlarına dağıtır. Büyük bir hayvan kırımının Mogol sürülerini erittiği bir sırada girişilen bu aşırı harcamaları, vergi gelirleriyle karşılamak olanaksız olur. Ebu'l-Ferec Tarihi'nde anlatılan bir olay, malî iflâsı çarpıcı bir biçimde ortaya koyar: Geyhatu'nun sarayının yemek işlerinin düzenlenmesi işi bir yahudi tüccara ihale edilir. Yahudi, harcamalarını, hazine gelirlerinden her ay kendisine ayrılacak para sâyesinde kat kat fazlasıyla geri alacağı umuduyla işe koyulur. Kendi kesesinden harcayarak onbinlerce koyun, sığır satın alır, kasaplar, ahçılar tutar. Ama hazine boş olduğundan yahudiye aylık ödeme yapılamaz. Bu saray müteahhidinin eline «falan eyaletin vergisini kendisine ödeyiniz» diye beratlar verilir. Fakat günümüz bankerlerinin karşılıksız çeklerine benzer biçimde beratlarla da para toplanamaz. Yahudi tüccar, iflâs eder. Tarih, öyküyü şöyle bağlar:

«Geyhatu'nun yemeği için kesilecek tek bir koyun bile kalmadı.... (Yahudi) kişisel servetini bu yolda tüketince.... işi bırakarak kaçtı»[119].

Bu koşullarda Geyhatu'nun veziri Sadrüddin, ağır faizlerle borçlanır. Borç kaynakları da tükenince, kâğıt para basarak banknot matbaalarını çalıştırmaya koyulur. Kâğıt para, XI. ve XII. yüzyıllarda yeryüzünün en ileri ekonomisine sâhip blunan Çin'de hızla gelişen ticaretin gereksinmelerinin yarattığı bir usuldür. Çin'de gerek devlet, gerek özel bankalar banknot emisyonuna giderler. Mogollar Çin'e egemen olunca, bu denemelere dayanarak ulusal kâğıt para basarlar. Bir geleneğe ve ticaretin gereksinmelerine dayanan

kâğıt para sistemi, Çin'de az çok başarıyla yürür. Fakat malî bir iflâs sonucu kâğıt paraya yöneliş, Orta Doğu'da felâketle sonuçlanır. Alış-veriş durur. Kimse kâğıdı para saymaz. Çince adıyla «Çav» denilen kâğıt parayı iki ay içinde tedavülden kaldırmak gerekir. Çeşitli eyaletlerde kurulan banknot matbaaları (Çavhane) kapatılır (1294). Bu deneme, üretimi ve ticareti geriletir, toplumsal karışıklıkları artırır.

Anadolu'da çavhane* kurulup kurulmadığı ve çav *kullanılıp kullanılmadığı* konusunda bir bilgi yoktur. Fakat Anadolu'nun çağdaş tarihçisi Aksarayî, «yolsuz ve yersiz icatlar»dan saydığı çav denilen kâğıtların para yerine kullanılmasının yıkıcı etkilerinden söz eder:

«Hiçbir akıl sâhibi (çavlara) değer vermedi.

---

* Kâğıt para emisyonu ile ilgili yarlık'ta Diyarbakır eyaletinin çav emisyon merkezlerinden biri olduğu belirtilir. Görüldüğü üzere, Doğuda banknot matbaası çalıştırmanın tarihi hayli eskidir. Çav, büyük bir reklâmla halka sunulur. Kâğıt paranın fakirlik ve sefaleti kaldıracağı, zengin-fakir farkını yok edeceği ilân edilir. Yarlığa göre, alış-verişlerde çav'ı değişim aracı olarak kabul etmeyenler derhal öldürülür. Bundan böyle, altın, gümüş vb. madenî paraların kullanılması dondurulur. Soylu beylerin giydikleri ve kullandıkları dışında, altın işlemeli giysi, altın-gümüş kapkacak yapımı, altın ve gümüşe gerek gösteren her türlü zanaat yasaklanır. Zarar görecek zanaatçılara, kâğıt parayla tazminat ödenecektir. Yarım dirhemden 10 dinara kadar basılan kâğıt paralar eskidiklerinde, üstünde yazılı değerin yüzde 10 eksiğiyle çavhanelerde değiştirilecektir. Çav'ı taklit eden ya da değiştiren «kalpazanlar» karı ve çocuklarıyla öldürülecek, mallarına el konulacaktır. Fiyasko ile biten bu denemenin tek kazancı, Çin'de VIII. Yüzyıldan beri kullanılan «ağaç bloklarla baskı» biçimindeki matbaanın Orta Doğu'ya girmesi olur (Karl Jahn, İran'da Kâğıt Para, Belleten 23-24). Çav'ın Orta Doğu'daki mucidi Vezir Sadrüddin, günümüzdeki komünistlik suçlamasıyla eşanlamlı «mazdekçilik» ile suçlanır ve Gazan Han tarafından öldürülür. Fakat Gazan Han, meşru islâm dinarının yarısı değerinde Mogol parası basar ve bu parayı Anadolu'da geçerli kılar.

Memlekette alış-verişe birden durgunluk geldi. Bu uğursuz icat yüzünden ta Horasan sınırlarından Karadeniz kıyılarına değin, yerli-yabancı tüm halk arasında hoşnutsuzluk baş gösterdi. Tüccar kervanları, o yerlerden Şam yöresine yüz çevirdiler. Mallarını bu yıkıcı ve mahvedici selin önünden kaçırdılar. Bir zaman bu karışıklıklar, halkın, zanaat ve ticaret sâhiplerinin içine ateş saldı. Etrafa dağılan bu kâğıt parçaları halkın yüzünü kâğıda, dilini kaleme çevirdi»[120].

Siyasal karışıklıkları şiddetlendiren bu ekonomik karışıklıklar, Anadolu'ya yansır. Ferganalı bir Türk olan şair, Mogol Hanı'na seslenen bir şiirinde Anadolu'nun durumunu şöyle açıklar:

«Koyun kurttan nasıl sıkıntı çekerse, Anadolu halkı da senin köpeklerinden aynı acıyı çekiyor.... Bilginler ekmeksiz, erenler çıplak, tekkeler eşyasız, medreseler dalsız kalmış, zenginler fakir düşmüş ve yoksulluk halkı perişan etmiştir. Örümcekler bir ağ kursa, emirler derhal tamga ve kopçur vergilerini almaya kalkışırlar. Türkmenler de her an ve her yerde baskın yapıyorlar»[121].

## *MOGOL'A KARŞI TEK GÜÇ, TÜRKMEN'DİR*

Gerçekten şairin dediği gibi, Türkmenler, «her an ve her yerde» bastırırlar. Sultan Mes'ut'un 1288 barışı kısa sürer. Germiyanlılar, Denizli'yi alırlar. Sâhip Ata'nın torunu, onları Denizli'den çıkartır (1289). Konya'da âhilerden başka dayanacak gücü kalmayan Sultan Mes'ut, Eşref ve Karaman Türkmenlerini rekabete geçirerek durumunu kurtarmaya çalışır. 1290 yılı sonlarında Geyhatu, Anadolu'ya yeniden Mogol Genel Vâlisi olarak geldiğinde, Türkmen'le denge korunur. Karamanlı Güneri Bey ve Germiyan Beyi, güçlü bir ordu ile Konya'ya giren Geyhatu'ya itaatlerini sunarlar. Geyhatu'nun sahil bölgelerine yolladığı Sultan Mes'ut'a Türkmen beyleri bağlılıklarını bildirir-

ler. Fakat 1291 Mayısında Geyhatu, Argun'un öldüğünü öğrenip tahtı ele geçirmek için askeriyle acele İran yolunu tutunca, Konya çevresinde Türkmen karışıklıkları başlar. Geyhatu'nun Kayseri'ye yerleştirdiği Sultan Mes'ut, olaylara ancak seyirci kalır. Karamanoğlu ile arası açılan Eşrefoğlu, Konya'yı destekler. Karamanoğlu, Konya üzerine yürür ve kenti savunmaya çalışan âhilerle çarpışır. Germiyanlılar olaylara karışır. Kısaca, Geyhatu'nun İlhanlı Devleti tahtını ele geçirdiği sırada, Konya ve çevresinde «Türkmen anarşisi» genişler. Anadolu'da 8 yıla yakın sultanların üstünde genel vâlilik yapan yeni İlhanlı Hanı Geyhatu, Mogol askeriyle yürür. 1291-1292 kışında Geyhatu, Konya Güneyi, Beyşehir ve Denizli bölgelerinde bulunan Karaman, Eşref, Menteşe Türkmenlerine karşı acımasız bir terör uygular. «Katar katar» ganimet ve tutsakları, Konya'ya ve oradan Kayseri'ye taşır. Anonim Selçuknâme'nin çarpıcı deyişiyle, *Mogollar, «Konya kapısından Denizli'ye değin* öyle bir terör yaratırlar ki, bu bölgelerde altı ay kuş uçmaz». Oysa yakılıp yıkılan ekili alanlardır, kentlerdir. Mogol terörü üzerine sarp dağlara çekilen Karamanlı, Geyhatu 1292 baharında Memlûk saldırılarına karşı koymak ve iç ayaklanmaları bastırmak üzere acele ülkesine dönünce, daha da güçlenmiş olarak «uçan kuşlardan önce» Konya çevresinde görünür. Eşref Türkmenleri de yeniden ortaya çıkarlar. Karamanlılar, ancak yeni fethettikleri Alanya kalesi Haçlı saldırısına uğrayınca, Haçlı'yı püskürtmek amacıyla geri dönerler. Memlûklerin Mogol'a karşı Suriye bölgesinde yerleştirdiği Türkmenler, Sıvas içlerine girerler. Sıvas halkı, Türkmen'i Mogol askeriyle işbirliği yaparak püskürtür. Daha önemli bir Türkmen ayaklanması, Kastamonu bölgesinde görülür. Uzakta, Bizans ucunda bulundukları için, kaynaklarda Kastamonu Türkmenleri konusunda pek az bilgi vardır. Fakat Geyhatu'nun Konya ve Denizli bölge-

lerinde terör yaptığı sırada, Kastamonu Türkmenleri, ayaklanırlar. Türkmenlerin başında, Kırım'da ölen Sultan Keykavus'un oğullarından, Sultan Mes'ut'un kardeşi Rükneddin Kılıç Arslan vardır. Karışıklıklar sırasında Kastamonu uç beyi Yavlak Arslan ölür. Kılıç Arslan, Türkmenlerin başında Konya Sultanlığı'nı ele geçirme savaşına girişir. Geyhatu, Mogol askeriyle Sultan Mes'ut'u Kastamonu bölgesine yollar. Sultan Mes'ut, birara Türkmenlerin eline tutsak düşerse de, Kastamonu ormanlarındaki mücadele, Kılıç Arslan'ın ölümüyle sonuçlanır*. Türkmenler artık, birazdan göreceğimiz üzere, Anadolu'da başlıca güçtür. Sultan, askersiz ve kudretsizdir. Bağımsızlık kazanan Türkmenler, beylikler hâlinde örgütlendikçe ve Mogol yönetimi giderek zayıfladıkça, Türkmen'in ağırlığı artar.

## *VATANI ANADOLU OLAN MOGOL TÜMENLERİ*

İlhanlı Devleti zayıfladıkça, Mogol denetiminden çıkma eğilimi gösteren «mali sömürge» Anadolu'yu elde tutabilmek amacıyla daha çok asker göndermek zorunda kalır. Böylece Anadolu'da önemli bir Mogol askerî gücü meydana gelir. İlhanlı iç işlerinde ve taht kavgalarında Anadolu Mogol askeri rol oynar. İlhan'ın Anadolu yöneticileri olan Kongurtay'ın başarısız, Geyhatu'nun başarılı müdahalesi buna örnektir.

Ahmet Teküdâr (1292-1294) dönemi kayıtlarına göre, Diyarbakır tümeniyle birlikte Anadolu'da dört Mogol tümeni (onbinlik) vardır. Ayrıca bu tümenlere bağlı bağımsız hazereler (binlik) bulunur[122]. Mogol ordusu Anadolu'da Selçuklu ordusunun yerini alır. Ne Mogollar Anadolu'da bir Selçuklu ordusunun

* Bizans kaynaklarında Osman Gâzi'nin zuhuruyla ilgili ilk bilgiler, bu Kastamonu olayları dolayısiyle verilir.

varlığını isterler, ne de artan malî sömürü altındaki Selçuklu Devleti'nin ciddî bir askerî kuvvet bulundurmaya gücü vardır. Böylece Selçuklu Devleti'nin askerî ikta sistemi çöker. Mogol ordusunda ise askerî ikta sistemi yoktur*. Mogol tümenleri, Anadolu'ya kabile özelliklerini hayli koruyarak, ırsî binbaşıların ve tümenbaşıların liderliğinde, çoluk çocukları ve hayvanlarıyla birlikte gelirler. Konya Sultanlığı, devlet arazisinden onlara otlaklar ayırır, ayırmasa da en iyi otlaklara Mogol kabile birlikleri yerleşir. Askerî birlikler olarak örgütlenmiş Mogol kabilelerinin Anadolu'da yazlaklar ve kışlaklar elde etmesi, bir «kollektif ikta» anlamına gelmez. Bu otlaklar ikta olarak dağıtılmaz, Mogolların ayrıldıkları durumlarda, arazi yine Selçuklu'ya geçer[123]. Mogol döneminde kollektif mülkiyet değil, Mogol soylularının toprak üzerinde bireysel özel mülkiyeti gelişir. Fakat Mogol kabile askerleri, ölen komutanların oğullarının bağımlı kişileri olarak kalırlar. Onun içindir ki, Anadolu'ya ilk gelen Mogol komutanların oğulları ve torunları, yine bu kabile kökenli askerî birliklerin başında görünürler. Böylece onlar da giderek kabileleriyle birlikte Anadolu toprağına bağlanmış olurlar. Örneğin 1243 Kösedağ savaşıyla Anadolu'yu açan Bısuut boyundan Baycu'dan sonra oğlu Üvek Noyan ve torunları Kotu ve Sülemiş, atalarına ait Konya, Karaman, Niğde bölgelerindeki birliklerin başında Anadolu'dadırlar. Sülemiş, başkomutan durumuna da gelse, atadan kalma ırsî birliklerle ilişkisini korur. Yine Konya ve Karaman bölgesinde Pervane dönemi tümenbaşılarından İlka (İlkey) Noyan'ın Celâyır birlikleri, Uruktu, Toku, İkbal gibi İlka soyundan komutanlar elinde kalır. İlka gibi Celâyır'dan

* Gazan Han döneminde (1295-1304), belki de Selçuklu sistemi örnek alınarak, bir ölçüde askerî ikta sistemi yürürlüğe konulur. Fakat sistem, Anadolu'da uygulanmışa benzemez.

olan Pervane'nin yakını Tayşı (Nahşı) Noyan'ın oğlu Baltu, Celâyırlılar ve öteki kabileler üzerinde etkisini sürdürür. Selçuklu devlet arazisini özel mülk yapanları koruyan ve Kazvinli vezirin vergi zulmünü engelleyen Samagar'ın Kara Tatarları, Amasya, Tokat, Sıvas bölgesindedir. Oğlu Arab, bölgenin askerî komutanıdır*.

İşte eskiden beri Anadolu'da ilişkiler kurmuş, özel mülkler edinmiş ve kendilerine bağlı kabile askerine sâhip Mogol komutanları, Selçuklu eşraf ve Türkmenlerinden de destek görerek, 1295'ten sonra ardarda ayaklanmaya başlarlar. Kaynaklarda verilen bilgiler, Anadolu'da İlhanlı'dan bağımsız bir devlet kurmayı amaçlayan bu ayaklanmaların nedenlerini anlamayı kolaylaştırmaz. Anadolu halkının durumu konusunda bir ışık tutmaz. Fakat fiilen çökmüş bulunan Konya Sultanlığı tahtına oturmaya kalkışan bu Mogol komutanlarının kişisel çıkarları ile Anado-

---

* Anadolu'nun Türkmen, Kürt gibi göçebe etnik toplulukları arasında Mogolları, ya da yaygın deyişle Tatarları da hesaba katmak gerekir. Çoluk çocuğuyla gelen Mogol askerin çoğu Anadolu'da yerleşir, öteki etnik gruplara karışır. XIV. Yüzyıl sonu kaynakları Anadolu Tatarları hakkında çeşitli rakamlar verirler. Rakamlar 30-40 bin çadırdan 100 bin çadıra kadar değişir (Prof. Faruk Sümer, Orta Şark'ta Tatarlar, İslâm Ansiklopedisi). Mogollar arasında Doğu Türkleri de vardır. Timur kaynakları Anadolu Tatarlarına, genel bir ad olarak «Kara Tatar Türkmenleri» derler. XIV. Yüzyılda, Mogol Devleti çöktükten sonra, serbest kalan çeşitli Mogol oymakları, Türkmen beyliklerinin savaşlarına katılırlar. Samagar, Barımbay, Çaykazan, Çavdar vb. adlı Tatar topluluklarının adı bu savaşlarda sık sık geçer. Prof. Faruk Sümer, Babukoğulları (Niğde), Samagaroğulları (Ankara), Savcıoğulları (Ankara), İsmailoğulları (Beyşehir), Çavdaroğulları (Eskişehir-Kütahya), Kataroğulları (Çorum) gibi Tatar toplulukları saptar. Timur, bir Tatar kırımı ve sürgünü yapar, ama yine de pek çok Tatar Anadolu'da kalır. Yerleşik yaşama geçen Tatarlar Türkleşirler ve özümlenirler. Eskişehir bölgesinde yaşayan topluluk ise, XIX. Yüzyılda Türkiye'ye gelir.

lu'nun çıkarları arasında az çok bir bağlantı kurdukları, bu nedenle Anadolu kaynaklarını kurutacak biçimde sömüren, vergi zulmüyle üretimi düşüren, doğrudan müdahaleleriyle Anadolu yönetimini parselleyen ve tam bir anarşiye düşüren İlhanlı yönetimine karşı ayaklandıkları söylenebilir. Gerçekten İlhanlı'dan bağımsızlık, Anadolu'dan toplanıp İran'da harcanan milyonlarca dinarın Anadolu'da tüketilerek ekonomik canlılık yaratılması ve üretimi gerileten vergi zulmüne son verilerek tarımsal gelişme sağlanması anlamınadır. Ne var ki, âsi Mogol komutanlarının hiçbiri Anadolu'da yeni bir devlet kurmayı başaramaz. Anadolu ancak İlhanlı Devleti çöktükten sonra bağımsız olur ve bu bağımsızlık pek çok sayıda ufak beylikler biçiminde ortaya çıkar. İlhanlı Devleti dönemindeki Anadolu ayaklanmaları, ülke halkının perişanlığını artırmaktan başka bir sonuç vermez.

*BALTU AYAKLANMASI*

İlk ayaklanmayı 1296 başlarında Tokat çevresinde zulüm ve servet müsadereleri yapan büyük komutanlardan Togaçar başlatır. Pervane oğullarından destek görmekle birlikte, Togaçar ayaklanması, daha çok Gazan Han'ın güvenemediği eski komutana karşı bir kışkırtma hareketine benzer. Nitekim Anadolu'da kalabalık bulunan Celâyır ve Kara Tatar birliklerine dayanan tümen komutanları Baltu ve Samagar oğlu Arab, Togaçar'ı öldürürler. Pervane ailesinden Selçuklu beylerbeyi İzzeddin, Togaçar'ın yazgısını paylaşır, fakat Pervane oğlu Mehmet, aile mülkü Sinop'a zamanında çekilerek ve İlhanlı ile iyi geçinme yolunu tutarak tehlikeyi atlatır. Asıl büyük ayaklanma, Togaçar'ı ezen Baltu'nun Anadolu'da bağımsız devlet kurmaya yönelmiş hareketi olur (1297). Celâyır birliklerinin başındaki Baltu, Samagar ölün-

ce, oğlu Arab küçük yaşta bulunduğundan komutasına verilen Kara Tatarları da peşinden sürükler. İlka Noyan soyundan Celâyır beyleri ve belki de Ankara çevresindeki Alıncak Noyan oğullarının Kereyit birlikleri Baltu isyanına katılır. Ayaklanma, Mogol birlikleriyle sınırlı kalmaz. O günlere değin Mogol düşmanlığının şampiyonluğunu yapan Karamanoğulları, Baltu ile ittifak yapar. Sultan Mes'ut, Baltu'nun yanındadır. Kısaca Baltu liderliğinde ciddî bir Anadolu ayaklanması söz konusudur. Gazan Han, ısrarla Baltu'yu karargâhına çağırır. Baltu gitmez. Gazan, 30 bin kişilik büyük bir kuvvet yollamak zorunda kalır. Bu ordu ancak, daha önce Baltu safındaymış gibi gözüken Anadolu tümen komutanlarından Arab ve Sülemiş'in saf değiştirmeleriyle Kırşehir savaşını kazanır. Baltu, Türkmen içine kaçar. Fakat Karamanoğulları, bu koşullarda ittifaklarına bağlı kalmayı uygun bulmazlar. Torosları aşıp Ermeni Krallığı'na sığınan Baltu'yu, Kral, idam etmesi için Gazan Han'a yollar. Baltu ayaklanmasına katılan Sultan Mes'ut tahtını yitirir, İran'da az paralı sürgün hayatı yaşamak zorunda kalır. İlhan, bir süre sonra Mes'ut yerine, Keykavus torunu Alâaddin Keykubat III.'ü Konya Sultanı atar.

## *ANADOLU DEREBEYLERİNDEN İLK ÖRNEK*

Ara dönemde, Aksarayî'nin acıklı biçimde anlattığına göre, Mogolların Anadolu'ya vezir, pervane, saltanat naibi, müstevfî (maliye bakanı) unvanlarıyla atadığı kişiler, aslında vergi iltizamcılarıdır. Bu dört ortak, 6 milyon 600 bin dirhem tutan vergiyi Mogol hazinesine getirme yükümlülüğünü alırlar. Toplayacakları fazla para ,onların «kâr»ı olarak ceplerine girecektir. Dört ortak, ülkeyi dört bölgeye ayırırlar ve herbiri kendi bölgesinde zor ve işkenceyle vergi toplamaya, hatta servet müsaderelerine girişir.

Bu iltizamcılardan biri, babadan miras Sinop malikânesine sâhip bulunan Pervane oğlu Mehmet'tir. Mogollardan «Pervane»lik alan Mehmet, babasının adamlarını yanında toplar ve çok sayıda asker edinir. Kendisine ayrılan bölgenin vergilerini toplamaya girişir. Mehmet, askerini de besleyebilmek için Kastamonu ve Çankırı'da geçmiş ve gelecek yıllara ait vergileri ister. Konya'ya gelir. Eski yüksek memurlar da dâhil, para sâhiplerini işkencelerle öldürür. Servetlerini alır. İltizamcılardan Maliye Bakanı Tiflisli Kemaleddin, aynı biçimde Amasya, Samsun bölgesini sömürür ve Aksaray'a gelir. Ne var ki, en sert yöntemler bile bâzen vergi toplamakta yetersiz kalır. Aksaraylı tarihçi, doğduğu eyaletin vergiye karşı pasif direnişini şöyle açıklar:

«Eyalet halkı, ileri gelenler yırtıcı hayvanlardan kaçar gibi gizlendiler, memleketi terkedip gittiler, bir duvar hasırı bile bırakmadan bütün mal ve servetlerini yanlarında götürdüler. Şaşıran Tiflisli, halkın ekinlerini yağma ettirmek istedi. Fakat henüz biçim zamanı gelmediği için eli boş döndü».

Dört iltizamcının yanı sıra Kör Timur, Samagar'ın müdahalesiyle daha önce geri alınamayan mirî'den özel mülk yapılmış araziyi istemeye Anadolu'ya yollanır. Aksarayi'ye göre, özelleştirilen kamu mülkünün geri alınmaya kalkışılması, Anadolu'yu karıştırır:

«Bu girişim, mülk sâhiplerinin bağrına ateş saldı. Kıvılcımları bütün memlekete yayıldı. Birçok yerlerde isyan belirtileri başladı»[124].

Eşrafın direndiği görülünce, Kör Timur, İlhan'dan ne yapması gerektiğini sorar. İlhan'ın amacı para sağlamak olduğundan, 6 milyon dirhem karşılığında, mirî toprakların özel mülkiyette bırakılması kararlaştırılır.

## *SÜLEMİŞ AYAKLANMASI*

Anadolu'da bu kargaşa sürer ve dörtler vergi toplamaya çalışırken, Gazan Han, Alâaddin Keykubat'ı sultan, Lâkuşî'yi ise vezir atar. Sultan ve veziri, yeni Mogol askerî komutanı Bayıncar ve Genel Vâli Bockur ile Anadolu'ya varırlar. Yeni vezir Lâkuşî, dörtlerden daha fazla vergi toplama yükümlülüğü ile Anadolu'ya gelir. Ama vergilerin yetersizliğini görünce, çâreyi devlet arazisini özel kişilere satmakta bulur. Böylece mirî arazinin çoğu, özel mülk olur*.

İşte bu sırada Baycu'nun torunu olan Mogol komutanlarından Sülemiş ayaklanır. Ayaklanma, Memlûklerin Ermeni başkentine girdiği, Memlûk destekli Türkmenlerin Maraş'ı ele geçirdiği günlere rastlar. Anadolu Mogol askerinin çoğu, Celâyırlı İkbal, Karahıtaylı eski genel vâli Taştimur, Bısuut boyundan Sülemiş'e katılır. Sülemiş, Baycu torunu, Aksaray Kadısı gibi Anadolu eşrafının yanı sıra, uç Türkmenlerinden ve özellikle Karamanoğullarından destek görür. El-Ömerî, «Sülemiş, Karaman dağlarına mâlik olduktan sonra Gazan'a karşı ayaklandı» der. Memlûkler ayaklanmaya yardım getirirler. Reşideddin, Memlûklerin 20 bin asker yola çıkardığını ileri sürer. Fakat Sülemiş'in asıl gücünü Mogol askerinin yanı sıra, Türkmenler meydana getirir. Reşideddin'in «Sülemiş, uçları da ele aldı. 50 bin kadar atlı askere sâhipti. Birçok serseriyi çevresinde topladı, onlara emirlik unvanı, sancak ve davul verdi» sözleri,

---

* Aksarayî, Anadolu'nun perişan olduğunu yazarken, İlhanlı Maliye Bakanı «Tarih-i Güzide» yazarı Kazvinli Hamdullah'a inanmak gerekirse, devlet arazisinin özel mülk yapılması ülkeyi bayındır kılar. Ona göre, «önceden olduğu gibi Anadolu mülkiyeti devlette kalmış olsaydı, imar olanaksızlaşırdı. Çünkü bir yerde uzun süre kalacağını bilmediğinden vâlilerin geldikleri yeri yağma edip çabucak ceplerini doldurmaktan başka emelleri olmuyor. Devlete ait yerlerde durum budur».

Mogol komutanının Türkmen bey ve bahadırlarına eyaletler, kaleler ikta ettiğini gösterir. Sülemiş, Selçuklu yıkıntıları üzerine Anadolu'da yeni bir devlet kurma çabasındadır. Anadolu'daki yeni Mogol komutanı Bayıncar ve Genel Vâli Boçkur noyanlarla giriştiği savaşı Sülemiş kolayca kazanır. Gazan, ordu yollayamaz. Sülemiş Batı ve Orta Anadolu bölgesine egemen olur. Gazan Han, ancak 1299 yılı baharında Kutluğ-şah, Çoban, Mulay, Sutay gibi en ünlü komutanlarının yönetiminde güçlü bir ordu yollar. Sülemiş, Mogol askerinin saf değiştirmesi üzerine, Erzincan Akşehiri'ndeki savaşı yitirir. Mogol askerinin saf değiştirdiğini gören Karaman Türkmenleri de memleketlerine dönerler. Sülemiş, 500 atlıyla Memlûk'e gider. Ama aynı yıl Anadolu'ya dönüp Eşrefoğlu Türkmenleri arasında yandaş toplar. Görünüşe göre, Kuzeybatı Türkmenleri içinde kuvvet toplamaya giderken Ankara'da yakalanır ve öldürülür. Sultan Alâaddin Keykubat ve veziri Lâkuşî, Sülemiş ayaklanmasından uzak durup Gazan Han'a sadakatlarını bildirmeye gittiklerinden, yerlerinde kalırlar. Aynı biçimde Gazan Han'ın güvenini kazanan Emirşah da hem Han'ın, hem de Sultan'ın naibi olarak durumunu korur. Daha önce sözünü ettiğimiz iltizamcı «dörtler» dahi, yeni yarlık ve payzalar elde ederek vergi zulmüne bıraktıkları yerden devam etmek üzere bölgelerine dönerler. Yaman bir derebeyi olan Sinop sâhibi Pervane oğlu Mehmet, Çankırı zenginlerini yağmalar. 700 at, 10 bin davar ve 100 bin altını olan Çankırı'nın en zengin kişisinin tüm servetini alır. Kastamonu'dan ve daha başka yerlerden büyük para toplar, askerinin sayısını artırır. Ama topladığı paradan Mogol hazinesinin payını ödemiyerek isyan yolunu tutar. Pervaneoğlu'nun âni ölümüyle olay kapanır. Bununla birlikte, ailenin Sinop mülkünü miras alan Pervane torunu da, Mogol ve Selçuklu yönetimine pek aldırış etmeyen derebeyi

tutumunu sürdürür. Torun Mes'ut, Bafra ve Samsun'u ele geçirir. Samsun darphanesindeki altın ve gümüşlere el koyar. Mogollardan Samsun vergi iltizamını almış bulunan Sıvas eşrafından Rahatoğlu'nu kentten çıkarır ve vergileri kendi hesabına toplar. İlhan'ın ve Sultan'ın naibi Emirşah, ancak diplomasi ve kız alıp verme yoluyla Sinop sâhibi ile bir anlaşma zemini bulabilir.

*SİPAHÎ AYAKLANMALARI*

Aksarayî, Emirşah'ın bölgesinde bu sıralarda pek çok ufak çapta ayaklanma olduğunu belirtir. Kalelere ve mağaralara yerleşen Türkmen'in çevreyi yağmaladığını yazar. Niğde Andugı kalesinde Kongurtürk, Ulukışla kalesinde Sabıküddin ayaklanırlar. Sivrihisar kalesini ele geçiren bu Türk cemaati, iki yıl süreyle Niğde çevresi halkını yağmalar. Mağaraları karargâh yapan Buğdınoğulları, 300 atlıyla Niğde sınırlarından Kızılırmak'a değin uzanan bölgede köyleri basar, davarları götürür. Buğdınoğulları, Salime kalesi ve köyleri kendilerine ikta edileceği vaadiye kandırılıp öldürülür. Aksarayî, daha sonraki yıllarda da kervansaraylara ya da kalelere kapanıp Mogol'a isyan eden Memreşoğlu, İlyas Bey, Cahioğlu gibi Türk beylerinden söz eder. Prof. Osman Turan, bu ufak çaptaki isyanları, askerî ikta sisteminin çöküşüyle açıklar:

«Askerlik görevleriyle birlikte geçim araçlarını da yitiren ikta sâhiplerinin, 1267'den sonra memlekette yer yer vuku bulan birçok isyan hareketlerinin başlıca etkeni olduğu, Aksarayî'nin sık sık yerli beylerin isyanlarına dair haber verdiği olayların bu yüzden ileri geldiği kuşkusuzdur»[125].

## *EŞKİYALIĞA YÖNELEN SELÇUKLU SULTANI*

Bununla birlikte, iktalarını yitiren küçük Türk soylularının yakıp yıkması, devlet görevlilerinin yağması karşısında çok önemsiz kalır. Gazan Han'ın Anadolu'da vergi reformu yapmak üzere yollandığı vezir Nizamettin Yahya da «altın yumurtlayan tavuğu boğazlama» yöntemini sürdürür. Oysa Gazan Han reformları, İran'da âsâyişin geri getirilmesinin yanı sıra, toprakta özel mülkiyeti garanti altına alarak, köylüye vergi kolaylıkları ve tarım araçları sağlayarak tarım üretiminde ve devlet gelirlerinde geçici bir rahatlık getirir. «Malî sömürge» Anadolu'da ise, İlhan'ın atadığı vezirler, ekonomiyi geriletici politikayı sürdürürler. Aksarayî, Vezir Yahya'yı bir hayduttan farksız tanıtır. Nitekim Vezir Yahya, Anadolu eşrafının ihbarları sonucu yargu'ya çekilir ve öldürülür. Ne var ki, Selçuklu Sultanı Alâaddin Keykubat III.'ün de tutumu farklı olmaz. Sultan, kendine karşı saydığı eşrafı, Aksarayî'ye göre, herhangibir eşkiya gibi soyar ve öldürür. Gazan Han'dan «Erzurum sınırlarından Antalya kıyılarına değin» uzanan tüm Selçuklu ülkesinin sultanlığını alan Alâaddin, Harput'a gelince, Peygamber soyundan Kadı Seyyid Mecdeddin'i, aşırı servet sâhibi olmakla suçlar. Kadı'nın işkenceyle 500 bin dirhem parası alınır. Servetinin yerini söylediğinden canı bağışlanırsa da, işkencelerin etkisiyle Kadı ölür. Malatya'da Sultan Alâaddin, kendisini armağanlarla karşılamaya gelen eski elçilerden «doksanına merdiven dayamış» Nureddin Şahap'a yüklenir. Bu yaşlı zengin 40 bin dinar versin diye karlı havada soyularak çırılçıplak bırakılır. Yaşlı adam işkenceden ölünce, oğlu Malatya'da ayaklanır. Âsi oğul, vergi toplayıcılarını yakalatır, topladıkları paraları ellerinden alır ve sâhiplerine geri verir. Sultan, Malatya'yı kuşatarak öç almayı denerse de, başaramaz ve Divriği yolunu tutar. Ora-

da, Aksarayî'nin deyişiyle, «kanı ve canı müslümanlar için haram olan» zengin bir hıristiyanı, diri diri yakmaya kalkışır. Zengin hıristiyan, tüm servetini getirerek yakılmaktan kurtulur. Yine Aksarayî'ye göre, Sıvas'a gelen Sultan, Ramazan ayında halkın can ve ırzına el uzatır. Aksarayi, Sultan ve çevresinin Ramazanda şehir meydanında top oynayıp at koşturmalarını, oruç bozup içki içmelerini, bu «çürümüş saltanatın sona erdiğini gösteren belirtilerden» sayar. Selçuklu Sultanı'nın yağmacı tutumu, Gazan Han'ı bir yarlık çıkartmaya zorlar:

«Sultan, yaylakta ve kışlakta, yaz ve kış mevsimlerinde Abuşka ile birlikte bulunacak, onun onayı olmadan hiçbir iş yapmayacak, böylece halka bir zarar vermesi önlenecektir».

Abuşka, Anadolu'daki Mogol askerî komutanıdır. Sultan Alâaddin onun yanına getirilir ve denetim altına konulur. Kaçmaya kalkışınca, yakalanıp öldürülür. İran'da sürgünde bulunan Mes'ut, ikinci kez Selçuklu tahtına çıkar (1303). Fakat bu son Selçuklu sultanı, silik bir kukla olarak kalır. İlginçtir ki, çağdaş kaynaklar, Sultan Mes'ut'un ölümünden bile pek söz etmezler. Bu nedenledir ki, daha sonraki tarihçiler, Mes'ut'un ölüm tarihini bile çok farklı verirler.

## *ANADOLU'NUN YENİ SULTANI TİMURTAŞ*

Konya Sultanlığı son bulduğunda Anadolu'daki Mogol yetkilisi, İrincin'dir. İrincin, zulüm yönetimini sürdürür. Aksarayî'ye göre, «mülk sâhipleri mallarından vazgeçerek vergiden kurtulma çâresine başvururlar».

İrincin'in zulmü ve İlhan Olcaytu'nun 1312 yılında Memlûk'e karşı giriştiği sonuçsuz bir sefer, Karamanlılara Konya'yı ele geçirme fırsatını verir. Konya'ya giren Karamanlılar, âhi kırımı yaparlar. Mogol'u tutan mevlevî şeyhi Ârif Çelebi'yi eleştirirler:

«— Biz sizinle komşu ve sizi sevenlerden olduğumuz halde, siz bizi istemiyorsunuz da yabancı Mogolları istiyorsunuz?»

Ârif Çelebi, mevlevî tutumunu savunur:

«— Tanrı kimi ister ve memleketi kime verirse, biz de onun yanındayız ve onu isteriz»[126].

Yanıt, Karaman Türkmenlerini yatıştırmaya yetmez. Türkmen askeri, kentte dolaşan Çelebi'ye kötü davranır, bindiği atı kamçılayarak ürkütür. Konya, 1314 yılında Olcaytu'nun büyük komutanlardan Çoban Bey'i yollamasıyla Karamanlı'dan alınır. Çoban Bey, beylik sâhiplerini itaata almak için huzuruna çağırır, tüm beyler giderse de, Karamanoğlu gitmez. Çoban, Konya'yı kuşatır. Karamanlılar, bir gece gizlice Konya'yı boşaltıp Toroslara doğru çekilirler.

Kamuoyunda Bağdad Hâtun'un babası diye bilinen Çoban, Mogolların Sulduz boyundan başkomutanıdır. Anadolu'ya yollanırken, İlhan, Malatya'yı mülk olarak Çoban'a verir. İlhan Olcaytu ölüp, oğlu Ebu Said Bahadır Han'ın (1316-1335) tahta geçmesiyle, Çoban, İlhanlı İmparatorluğu'nun en kudretli kişisi olur*. Eyaletleri oğullarına paylaştırırken, Anadolu eyaletinin yönetimini de oğlu Timurtaş'a verir (1317). Bâzı kaynaklar 1310'dan önce, Mes'ut'un ölümüyle son bulduğu genellikle kabul edilen Selçuklu Sultanlığı'nın Timurtaş gelene değin sürdüğünü ileri

* «Bağdad Hâtun», bir tiyatro oyunudur ve tarihsel gerçeklerle bağlı değildir. Tarihsel gerçek şudur: Saltanat naibi ve beylerbeyi Çoban, Bahadır Han'a sormadan ülkeyi yönetir. Kukla durumundan kurtulmak isteyen Bahadır, daha Bağdad Hâtun diye bir sorun yok iken, gizlice mektuplar yazarak rakip komutanları Çoban'ı öldürmeye çağırır. Düzenlenen suikast boşa çıkar. Suikastçı emirler yargılanırken, bu işi Bahadır'ın buyruğu ile yaptıklarını belgeleriyle kanıtlarlar. Bahadır, yalan söylemek ve mektuplarını yadsımak zorunda kalır (1319). Çoban'ın durumu iyice güçlenir ve «kusurlu» Bahadır, sarayında bir çeşit göz hapsinde tutulur. Bağdad Hâtun işi, altı yıl sonra, 1325'te ortaya çıkar.

sürerler. Bunlara göre, Timurtaş, 1318'de Selçuklu hanedanını sistemli biçimde yok eder, bâzı prensler dağlara ve uç beyliklerine kaçarlar. Böylece, en geç 1318'de Selçuklu Sultanlığı kesinlikle sona ermiş olur*. Timurtaş, kendini Anadolu'nun yeni sultanı gibi görür. Fakat sultanlığını ilân etmeden önce, Bahadır Han'ın Çoban soyuna karşı giriştiği komployu atlatmak gerekir. Bahadır Han, Anadolu'daki Mogol komutanlarına Timurtaş'ı ortadan kaldırmaları için buyruk verir. Ünlü Samagar Noyan'ın torunu İcil, Sutay oğlu Barımbay gibi komutanlar, Timurtaş'ın karargâhını ve hazinesini yağmalarlar. Timurtaş, bu tehlikeli durumu kaçarak atlatır. Karamanlılar bu fırsattan yararlanıp bir kez daha Konya'ya girerler. Babası Çoban'ın komployu boşa çıkartması üzerine, Timurtaş da Anadolu'da sert bir cezalandırma eylemine girişir. Mogol komutanlarını öldürür, Konya'yı yeniden geri alır. Türkmen beylerine karşı sert önlemler uygular, Mogol yönetimindeki bölgenin sınırlarını genişletir. Timurtaş, Anadolu'da İlhanlı'dan bağımsız devlet kurmaya yönelen öteki Mogol komutanları gibi, Mısır-Suriye egemeni Memlûklerin desteğini arar. Anadolu-Mısır-Suriye ticaret yollarını elinde tutan Ermeni Krallığı ile savaşır. Ermeni başkenti Kozan'a akınlar yapar. Memlûk Sultanı'nı, Ermeni limanı Ayas'a (Yumurtalık) dâvet eder. Mısır ile Anadolu arasındaki bu engeli kaldırmasını ister:

«Hepimiz müslümanız. Düşmana karşı müttefik olmamız ve Ermenileri ezmemiz gerekir. Onları bize sâdık bırakmayı başarırsak, bu geçitlerden gidip gelecek halk ve tüccar ve hacılar, ferah ve serbest gidip gelirler».

---

* Prof. Osman Turan, son sultanın Kılıç Arslan V. olduğunu kabul eder. Ona göre, Mes'ut'un ölümü de genellikle kabul edildiği gibi 1308 yılında değil, 1310 yılındadır. Son sultan, 1318'de Timurtaş tarafından öldürülünceye değin sekiz yıl tahtta kalır.

Sultan Nâsır, bu başvuruyu kabul eder. Ermeni başkentini yağmalar, Ayas'ı ele geçirir (1321). Oysa Memlûk ile savaşan İlhanlı Devleti'nin geleneksel politikası, Kilikya Ermeni Krallığı'nı korumak ve kollamaktır. Nitekim Timurtaş'ın babası Çoban da Ermeni dostluğu geleneğini sürdürür ve bu yolla Anadolu-Mısır bağlantısını önlemek ister*. Timurtaş'ın Ermenistan seferi ve Memlûk Sultanı'nı Kilikya'ya dâveti, bağımsızlığa yöneliş hazırlığıdır. Nitekim Timurtaş, Anadolu haraç ve vergilerini yollamaz. Parayı almak üzere gelen elçileri geri çevirir. Haraç ve vergiyi kendisini Anadolu'da güçlendirmek için kullanır. Moğolların istilâsıyla çöken Selçuklu askerî sistemini, Timurtaş'ın Anadolu'da az çok canlandırdığı anlaşılır. Bir kaynak, babadan evlâda geçen askerî iktalar yoluyla Timurtaş'ın askeri kendine bağladığını ve savaşları bu sâyede kazandığını yazar. Bu kaynağa göre, Anadolu Sultanlığı'na niyetlenen Moğol noyanı, savaştan önce tellâllar bağırtır ve askere şu sözleri söyletir:

«— Hanginiz ölecek olsanız, iktalarınız evlât ve akrabalarınıza verilir, onların elinden çıkmaz. Kim savaştan yüz döndürüp kaçacak olursa, peşinden gider, onu sağ komam»[127].

Timurtaş, bu yolla gücünü artırır. Fakat daha

* İlhanlılara sâdık kalan Ermeni Krallığı, XIV. Yüzyıl başlarında Memlûk Devleti'nin ağır baskısı altında, bu devlete de haraç ödemek zorunda kalır. Fakat İlhanlılar, Ermeni Krallığı'nı koruma politikalarını sürdürürler. Böylece en azından Anadolu-Mısır bağlantısını zorlaştırmak isterler (B. Spuler, İran Moğolları, s. 138). Timurtaş'tan önce Anadolu'daki Moğol komutanlarının Kilikya Ermeni Krallığı'na tek saldırısı 1307'de görülür. İlhanlı'nın Anadolu yöneticisi İrincin'in vekili Bulargu, Anadolu islâm askeriyle Kilikya'ya yürür ve Memlûk'ten destek arayan Ermeni Kralı'nı öldürür. Ayaklanan Ermeni prensleri, Bulargu'yu yenilgiye uğratırlar. Anadolu'ya geri çekilen Bulargu, Ermenilerin isteği üzerine yargılanır ve idam edilir.

önemlisi, anarşinin ortadan kaldırılması, keyfî vergi ve servet müsaderelerinin azaltılması, Anadolu eşrafının Timurtaş'ın çevresinde toplanması için yeterli neden olur. Aksarayî, «onun siyaseti sâyesinde memlekette bir koyun tüyü yüz çobanın yerini tuttu.... İsyan yoluna sapmış olan Türkler, onun korkusundan kıpırdanamaz oldular» diyerek kentli eşrafın düşüncesini açıklar. Mevlevî yazar Eflâkî, şeyhini sürgüne yolladığı halde, Timurtaş'ı çok över, eşraf ve ulemanın ona biat ettiğini, önde gelen kişilerin adlarıyla birlikte açıklar:

«Ona buna bol bol mal vermekte dengi yoktu. Adalette de ikinci Anuşirevan idi. Gerçekten dindar ve temiz bir gençti. Rum ulularının tümü, bilginler, şeyhler, emirler, ileri gelenler, komutanlar ve daha başkaları ona itaat edip biat eylemiş, ona boyun eğmeyi borç saymışlar ve bu hususta söz vermişlerdi.... Her kentten birçok kadılar ve bilginlerden bir cemaat ona boyun eğdi, özverilerde bulundu.... ve başkalarını da ona uymaya ve biat etmeye zorladılar»*[128].

## *BEKLENEN MEHDÎ GELİYOR*

Müslüman kent eşrafının desteğini kazanan Timurtaş, hıristiyanları horlayıcı bir islâm politikası izler. Hıristiyanların ve yahudilerin, müslümanlardan

---

* Mevlevî şeyhi Âbid Çelebi de Timurtaş'a uzaktan sevgi göstermekle birlikte, çekingen durur, biata yanaşmaz. Timurtaş, bunun üzerine Âbid Çelebi'yi, uç beylerinin itaatini sağlamak için sınır bölgelerine yollar. Âbid Çelebi, uç beylerinin itaate girmesini ve vasalliğini sağlayabilirse Konya'ya dönebilecektir, sağlayamazsa uçlarda kalacaktır. Göreve hiç de istekli olmayan Mevlevî Şeyhi, zor altında yola çıkar. Ama kent eşrafının gönlünü kazanan Timurtaş, Türkmen beylerinin bağlılığını kazanamaz. Âbid Çelebi, Timurtaş Anadolu'dan ayrıldıktan sonra Konya'ya döner.

bir bakışta ayırdedilmesi için, özel giysi taşımalarını kararlaştırır. «Kâfirleri kahredici» unvanını alır. Timurtaş'ın ilişki kurduğu Sultan Nâsır'ın ülkesinde de, XIV. Yüzyılın başından beri, hıristiyanların mavi, yahudilerin sarı sarık sarması yürürlüğe konur. «Zımmî» denilen bu dinsel cemaatların silâh taşımaları ve ata binmeleri yasaklanır. Yahudi ve hıristiyanlar ayrıca, devlet hizmetlerinden uzaklaştırılırlar. Öyle görünür ki, Memlûk Sultanı'nın Anadolu naipliğini isteyen Timurtaş, bu uygulamalarda, Haçlı ile savaşın şampiyonluğunu yapan Nâsır'ın etkisinde kalır. Haçlıların müttefiki Mogol'un tutumu ise, hıristiyanlarla dostluktur. İlhanların islâm olmasıyla da bu tutum pek değişmez. Nitekim Timurtaş'ın babası Çoban, hıristiyanlığa karşı hoşgörülüdür, hatta Haçlı şampiyonu Roma Kilisesi ile mektuplaşır ve Papa'ya Anadolu'da ve tüm İlhanlı ülkesinde kilise örgütü kurma izni verir. Tebriz ve Sıvas piskoposlukları ve İlhanlı başkentinde başpiskoposluk Çoban'ın izniyle kurulur. Katolik kilise örgütü Hindistan'a değin uzanır. Misyonerler Çoban'ın ülkesinde serbestçe uğraş verirler*. Baba-oğulun dinsel tutumu karşıttır. Timurtaş daha da ileri giderek şarap içilmesini yasaklar. Yapıtını «Zamanın Mehdisi» dediği Timurtaş'a sunan Aksarayî, «Türk ve Tacik'ten (İranlı), kâfir ve müslümandan hiç kimse değil şarap içmek, şarap sözünü ağzına almak cesaretini bile gösteremezdi» der**. Timurtaş, kendini «âhir zamanın kurtarı-

---

* Timurtaş'ın Anadolu'da kendisini Mehdi ilân ettiği 1322 yılında, Papa, Çoban'a mektup yazar. Bahadır Han'ın hıristiyan olmasını diler. Ayrıca Ermeni Kralı'nın Türklere karşı etkin biçimde korunmasını ister. Halk arasında misyonerlik uğraşına önem verir (B. Spuler, İran Mogolları Tarihi, s. 255).

** Oysa bâzı kaynaklar, Timurtaş'ın şarapla kafayı tutmadıkça savaşmadığını yazarlar. Bunlara göre, savaşa tutuşulacağı zaman Timurtaş, atından inerek yere oturur. Komutanlara savaşa başlamalarını buyurur. Komutanlar savaşırken o şa-

cısı Mehdî» ilân eder. Mehdî, müslümanların, özellikle şiilerin karanlık günlerde umutla bekledikleri kurtarıcıdır. Prof. Osman Turan'a göre, uç Türkmenlerinin dışındaki Türkiye halkı çok felâketli günler geçirdiği Mogol dönemini «âhir zaman», yâni dünyanın sonu saydığı için «âdil, dindar, cömert ve cesur» Timurtaş'ın mehdîliğini kabul eder. Anadolu sultan adayının mehdîlik iddiasına yol açan nedenleri açıklamak güçtür. Fakat Anadolu'nun bir kıtlık dönemi yaşadığı söylenebilir. Aksarayî, 1300 yılında bölgede «kadınların kedi gibi çocuklarını yedikleri» büyük bir kıtlık ve çekirge felâketinden söz eder. Çağdaş yazar Niğdeli Kadı Ahmet, 1300 kıtlığının yapıtını yazdığı 1333 yılına değin sürdüğünü söyler. Niğdeli Kadı'ya göre, bu 33 yıl boyunca Anadolu'nun uğradığı felâket ve çektiği acının anlatılmasına on ciltlik kitap yetmez. Ama Kadı Ahmet, kendi ailesinin açlık çekmediğini belirtmeye de özen gösterir. Bu uzun süreli kıtlık, mehdîlik iddialarına elverişli bir ortam yaratmış olabilir. Nitekim Güneydoğuda 1307 yılında Musa adlı bir Kürt mehdîsi de ortaya çıkar[129]. Aksarayî ise, efendisi Timurtaş'ın mehdîliğini islâmcılığına, anarşiyi önlemesine ve bayındırlığa yönelmesine bağlar:

«Müslümanlığın güçlenmesine, islâmlara saygı gösterilmesine o derece hizmet etti ki, onun koyduğu hayır ve ihsan eserleri, zulüm ve saldırıları kökünden kazıması, memleket düşmanlarını ezmesi, sanki beklenen Mehdî'nin geldiğini müjdelemiştir»[130].

## *TİMURTAŞ AYAKLANMASI*

İşte Mogolların bu Anadolu Genel Vâlisi, 1322 yılında hem mehdîliğini, hem de sultanlığını ilân eder.

rabını içer ve ancak «keyif» olunca atına atlayıp düşman üzerine yürürmüş. O zaman karşısında kimse duramazmış (Prof. İ. H. Uzunçarşılı, Belleten 124, s. 642).

Hutbeyi Mısır Sultanı adına değil, kendi adına okutur ve para kestirir. Memlûk Sultanı'na ve Şam'daki naibine elçiler yollayarak her iki Irak'ı ve Horasan'ı fethetmek için yardım ister. Askerine de bol para dağıtır. Âsi evlâdın üzerine büyük bir askerî güçle babası Çoban yürür. İki ordu savaşa hazırlandığı sırada baba-oğul uzlaştırılır. Âsi Timurtaş, yeniden Anadolu Genel Vâliliğine atanır. Hiçbir şey olmamış gibi yapılan bu ikinci atama, Sultan'ın güçsüzlüğü ve baba Çoban'ın aşırı güçlülüğü ile açıklanabilir. Baba Çoban, oğlunu değil, çevresindeki din adamlarını ve beyleri suçlu bulur. Suçlu çevre cezalandırılır ve mâsum Timurtaş, Anadolu İlhanlı yönetiminin yine başında kalır. Timurtaş, bu kez Konya Selçuklu sultanlarının mirasçısı olarak, Sultan'a ait bulunmakla birlikte, Türkmen beylerince el konulan uç arazisinin fethine girişir. Eşrefoğlu beyliğinin başkenti olan Beyşehir'i alır. Kent egemeni Süleyman'ı Beyşehir Gölü'ne atarak boğdurur (1326). Eğridir'deki Hamidoğlu Dündar Bey'i kovalar. Dündar, Eğridir'i bırakıp Antalya'ya kaçar. Antalya'ya giren Timurtaş, Dündar Bey'i öldürür. Karamanoğlu'nu iyice sıkıştırır, Karaman (Larende) kalesini çocuklarını ve hazinesini saklayabileceği en güvenli bir kale yapar. Kuzeye çıkarak Kastamonu Türkmen boylarını cezalandırır. Timurtaş, Batıya da yönelir. Batıda eski vezir Sâhip Ata oğullarının mülk edindikleri Afyon çevresinde kurdukları bir beylik ve Germiyan Beyliği vardır. Afyon'u alan Timurtaş, Germiyan ve Denizli üzerine yürümeye hazırlanırsa da, İran olayları geri çekilmesine yol açar. Başka deyişle, Timurtaş'ın demir yumruğu, Batıda Orta Anadolu yaylasını pek aşmaz. Bizans arazisinde kurulan Türkmen beylikleri, Mogol'a bağlı gözükmekle birlikte, Mogol etki alanının dışında kalırlar*.

* Timurtaş şarabı yasaklarken, gezgin İbn Batuta Denizli'yi

Timurtaş'ın acımasızca ezdiği Güney Türkmenleri, Memlûk Sultanı'ndan himaye ararlar. Özellikle Karamanoğulları ve Hamidoğulları, Memlûklerle ilişki içindedirler. Hatta İlhanlı Devleti bile, 1323 yılında, büyük tüccarların aracılığıyla Mısır-Suriye Devleti ile barış yapar. Mogollardan büyük bir övgüyle söz eden Prof. Zeki Velidî Togan'ın hakkında «yarı deli» yargısına vardığı Timurtaş ise, Memlûkler ile ilişkisini bozar: Tüccarların Mısır'a köle götürüp satmasını 1325 yılında yasaklar. Oysa «köle asker» sistemine dayalı Memlûk Devleti'nin candamarı köle alımıdır ve bu köleler, çoğunlukla Anadolu'nun köle pazarlarından sağlanır. Ünlü sultan Baybars, Sıvas pazarından satın alınmış bir köledir. Sultan Nâsır, devlet için yaşamsal olan bu konuda Timurtaş'ı kararından caydırmaya çok uğraşır, değerli armağanlar yollar, ama o önemsemez. Nâsır, baba Çoban'a oğlunu şikâyet eder. Babası, Timurtaş'ı kınar ve fikrinden vazgeçirir. Ama bir güvensizlik bunalımı doğmuş olmalı ki, Mısır-Anadolu gerginliği yatıştırıldıktan sonra dahi, Timurtaş, Memlûk Sultanı'nın kendisini öldürmek için fedaîler yollayacağı kuşkusundadır. Bu nedenle sınırlarda sıkı denetim önlemleri alır. Bununla birlikte, «Anadolu Mehdîsi»nin tâlihi, babasının tâlihine bağlı olarak değişir. Babasının yokluğunda İlhanlı başkentinde tüm yetkiyi ve askerî gücü elinde tutan Dimişk Hoca, budalaca bir biçimde kendini öldürtür. Horasan'da ayaklanan Çoban, duraksama gösterir. Horasan'da, Gürcistan'da, Anadolu'da ege-

şöyle tanıtır: «Bu kentin halkı ve belki bütün bölge ahalisi, çirkin tutum ve davranışları ayıplamazlar. Güzel Rum câriyelerini satın alarak, onlara fuhuş yaptırırlar. Kadınlar elde ettikleri kazancın bir miktarını sâhiplerine verirler. Hatta burada kadınların erkeklerle birlikte hamamlarda çekinmeden fisk ve fücur ile eğlendiklerini işittim. Bana söeylendiğine göre, belde kadısının bile hamamlarda bu biçimde çalışan câriyeleri varmış» (İsmet Parmaksızoğlu, Millî Eğitim Bakanlığı Yayını, s. 15).

men oğullarıyla birlikte bir koordine hareket düzenleyemez ve zamanın aleyhte çalışmasına seyirci kalır. Güvendiği Herat egemeni, velinimeti Çoban'ı yayının kirişiyle boğdurur (1327). Anadolu'daki Timurtaş da, kardeşi Dimişk Hoca'yı öldürten Sultan Bahadır'ın Çoban ailesi ve Timurtaş'ın öldürülmesi için çevresindeki komutanlara gizli mektuplar yazdığını öğrenir. Sultan Nâsır'a elçi yollayarak Anadolu askeriyle itaatini sunmaya geleceğini ve Anadolu'da Mısır Sultanı'nın naibi olarak kalmasına izin verilmesini isteyeceğini söyler. İstek kabul edilir. Karı ve çocukları ile hazinesini Karaman (Larende) kalesine yerleştiren Timurtaş, kısa süre sonra Anadolu'da yeni bir devlet kuracak olan Eretna Bey'i yerine vekil bırakarak, görkemli bir maiyetle ve ağırlıklarla Mısır'a gider. Kaynaklara göre, Timurtaş 100 bin baş koyununu Anadolu'dan Suriye'ye götürür. Bu büyük sürüyü, yolda rastladığı Memlûk komutanlarına armağan eder. Maiyetinde bin güzel bulunur. Ne var ki, Timurtaş, Mısır'da umduğu yakınlığı görmez. Memlûk-İlhanlı düşmanlığı sona ermiştir. Sultan ve İlhan, karşı yana sığınan âsi komutanlarını trampa etme pazarlığı içindedirler. Mısır Sultanı ile iyi ilişkiler sürdüren Güney Anadolu Türkmen beyleri, Timurtaş'ın öldürdüğü babalarının öcünün alınmasını Nâsır'dan isterler. Nâsır da güvenmediği Timurtaş'ı, serbest kalırsa başına işler açacak bir kişi olarak görür. Timurtaş hapsedilir ve öldürülür. Bununla birlikte, Timurtaş efsanesi Anadolu'da yaşar. Timurtaş'ın oğlu Hasan, bir sahte Timurtaş'ı bayrak edinerek Anadolu'da güç toplayacak ve İlhanlı tahtı mücadelesine girişecektir.

## *ANADOLU'DA MOGOL EGEMENLİĞİNİN SONU*

Timurtaş'ın ölümüyle Anadolu'daki beylikler rahat bir nefes alırlar, Mogol'dan daha bağımsız olur-

lar. Ne var ki, Anadolu'nun büyük bölümünde Mogol egemenliği sürer. Oyrat Ali Padişah'ın kardeşi Mehmet (1327-1329), Uygur Esen Kutluğ oğlu Mahmut (1329-1333), Büyük Hasan* (1334-1336) gibi ön plandaki askerî şefler, Anadolu'ya genel vâli atanırlar. Bu vâlilerin Timurtaş dönemindeki âsâyişi geri getirmek, vergi soygunculuğunu önlemek için çaba harcadıkları görülür. 1330 yılında Ankara ve Kırşehir'de konulan vergi yazıtları, bunu doğrular. Ankara kalesinin bir pazaryerine açılan kapısı üzerinde bulunan yazıt, «Ankara köylülerinin yakınması üzerine» olagan tarım ve hayvan vergilerinin dışında ekstra bir vergi olan hayvan sayım vergisi ile tahıl ürünü tahmin vergisinin kaldırıldığını belirtir. Bundan başka, Ankara kent halkının yalnızca tarım ve zanaat** vergisi ödeyeceğini, onlardan tarım vergisi de alınmasına son verileceğini açıklar. Aykırı davrananların üzerine, «Allahın, meleklerin ve peygamberlerin lâneti» düşecektir. Kırşehir Caca Bey Medresesi'nin giriş kapısı üzerine konulan yazıt da, «fena yükler» dediği, kent askerî şefine ait vergiyi (şahnagi), yapı malzemesi yükümlülüğü vergisini ve daha başka bazı malî yükleri kaldırır***[131]. Ne var ki,

* Celayırlı Büyük Hasan, Bahadır'ın Cengiz yasasına göre boşattığı Bağdad Hâtun'un kocası olan askerî şeftir. Büyük Hasan boşandıktan sonra da Bağdad Hâtun ile ilişkisini sürdürüyor kuşkusuyla hapsedilip zincire vurulur. Fakat bu iddianın doğru olmadığı anlaşılınca, Hasan, Anadolu Genel Vâliliğine atanır. Bahadır Han öldükten sonra Hasan, Celayırlı devletini kurar ve Bahadır Han'ın karısı Dilşad ile evlenir.

** Fakirler de dâhil, kentlerdeki tüm zanaat sâhipleri meslek vergisi öderler.

*** Ortaçağda «Resmî Gazete» yerine halkın toplanacağı yerlerde özellikle vergi alanında yazıtlar dikilmesi sık görülür. Mogol öncesi dönemde, Artukoğlu Karaarslan, Harput'ta bâzı vergileri kaldırdığını halka bir yazıtla duyurur. Gazan Han da, memurların haksız vergiler almasını önleyebilmek için, halkın ödeyeceği vergilerin miktarının halka önceden duyurulmasının tek çâre olduğunu düşünür. Vergi kaçakçılığına kar-

bu çabalar kısa ömürlü olur. Bahadır Han'ın erkek evlât edinmeden Bağdad Hâtun tarafından zehirlenerek öldürülmesi üzerine, İlhanlı İmparatorluğu'nda karışıklıklar başlar. Cengiz soyundan Arpa Han tahta çıkarılırsa da, büyük komutanları çevresinde toplayamaz. Bahadır'dan gebe Dilşad Hâtun'un doğuracağı erkek çocuğun han ilânı düşünülür, ama Dilşad kız doğurur. Bu durumda, büyük komutanlar, Cengiz soyundan birer kukla prensin gölgesinde kanlı bir iktidar mücadelesine girişirler. Bu mücadelede Çoban'ın karısı olan Mogol prensesi Satı Bey'in bile bir süre han ilân edildiği görülür. İlkin Bahadır Han'ın dayısı olan Oyrat şeflerinden Diyarbakır Vâlisi Ali Padişah harekete geçer. Ali, Prens Musa'yı han ilân edip Arpa ile savaşır ve onu öldürerek iktidarı alır. Ne var ki, daha önce Diyarbakır Vâlisi olan ve hâlâ eyaletin bir bölümü ile Ahlat bölgesini elinde tutan Sünit boyundan Sutayoğulları, rakiplerinin başarısından hoşnut olmazlar. Anadolu Vâlisi Celayırlı Hasan ile birleşirler. Bir gölge han bulan Hasan, Ali Padişah'ı öldürerek İlhanlı tahtını ele geçirir. Bu sırada, babası öldürülünce Kemah kalesine hapsedilen Timurtaş'ın oğlu Hasan ortaya çıkar. O da kendisine babasının adını bayrak yapar. Babasının ya-

şı bugün nasıl vergi lâvhaları astırma yoluna gidiliyorsa, Gazan Han da gerekenin üstünde vergi alınmasın diye yazıt sistemini yaygınlaştırır. 1304 tarihli Gazan fermanı şöyle der: «Her köy ve kasabanın ne vergi vereceğine dair bilgi yayınlanacak: Ağaç tahtaya, taşa, bakır ve demir lâvhaya, nasıl istenirse öyle yazılsın. İsterlerse kireç lâvha üzerine oyma yaparak yazsınlar ve bunları köylerin ve câmilerin kapılarına ve minarelerine yahut başka seçecekleri yere koysunlar. Yahudi ve hıristiyanlar köy kapılarına, tapınaklarına yahut isterlerse başka bir yere koysunlar. Göçebeler ise, uygun buldukları yere direk üzerine koysunlar» (Barthold, İlhanlılar Devrinde Malî Vaziyet, THİTM 1931). Görüldüğü üzere, vergi lâvhalarının kökeni hayli eskidir. Yalnız eskiden aşırı vergi alınmasın diye konulurdu, şimdi alınması gereken vergi alınamadığı için konuluyor.

kınlarından «Karaçeri» denilen Hamza Bey'i, Timurtaş olarak tanıtır. Karaçeri'yi hükümdar ilân eder. Onu anasıyla bile evlendirir. Sahte Timurtaş sâyesinde çevresinde hayli yandaş da toplayan Hasan, 1338 Temmuzunda adası Hasan'ın gölge hanını yener ve öldürür. Bu iki Hasan'ı biribirinden ayırmak için, günümüzde fulbolculara uygulandığı üzere, Timurtaş'ın oğluna «Küçük», Bağdad Hâtun'un eski kocasına ise «Büyük» Hasan adı verilir. Büyük Hasan'ı yenilgiye uğratan Küçük Hasan, düzmece Timurtaş'ın ihanetine uğrar. Düzmece Timurtaş'ın suikastinden kurtulan Küçük Hasan, Ebu Said Bahadır Han'ın kızkardeşi ve dedesi Çoban'ın karısı Satı Bey Hanım'ı sultan ilân eder. Kadının sultanlığı, islâm çevrede pek hoş karşılanmayınca, Küçük Hasan, Cengiz soyundan bir prens bulur ve onu Satı Bey Hanım ile evlendirerek han yapar (1339). Küçük ve Büyük Hasan'lar mücadele ederler, fakat kesin sonuç alamazlar. Bağdad ve çevresi Büyük, Azerbeycan ve Batı İran ise Küçük elinde kalır. Sutay'ın oğulları Barımbay ile Hacı Tugay da Diyarbakır eyaleti ile Van-Erzurum bölgelerini ele geçirirler*. Timurtaş'ın Mı-

* Anadolu Selçuklu Devleti'nin elinde çok kısa bir süre kalan eski islâm ülkesi Diyarbakır ve Van bölgeleri, Hülâgu'dan beri fiilen Mogol yönetimindedir. Doğu Anadolu bölgesini Hülâgu, iki askerî eyalete ayırır: Merkezi Musul olan Diyarbakır eyaleti ve merkezi Ahlat olan Van bölgesi eyaleti. Diyarbakır eyaletinde askerinin çoğu Oyrat oymaklarından olan Mogol tümeni bulunur. Bölge Türkmenlerini kırıma uğratan Oyratların çoğu Gazan Han tarafından cezalandırılınca, Suriye'ye geçip Memlûk hizmetine girerler. Kara Tatar Mulay Noyan ve daha sonra Sünnit Sutay (1316-1332) Diyarbakır eyaleti yöneticisi olurlar. Sülemiş ayaklanması günlerinde Anadolu yönetimini birkaç yıl elinde tutan Sutay, Ahlat Vâliliğinde de bulunur. Sutay ölünce, Oyrat Ali Padişah, Diyarbakır'a atanırsa da Sutay'ın oğulları bölgede etkinliklerini sürdürürler. Büyük Hasan ile birleşip Ali Padişah'ı öldürünce, Diyarbakır ve Van eyaletleri Sutayoğullarına geçer. Sutaylılar, Erzurum yönetimini de kazanırlar.

sır'a giderken Anadolu'da yerine vekil bıraktığı Uygur kökenli komutan Eretna ise, Sıvas ve Kayseri bölgesinde, Selçuklu Devleti'nin mirasçısı olur. Eretna, Timurtaş'tan sonraki Anadolu Vâlisi Büyük Hasan, Azerbeycan'a İlhanlı tahtını ele geçirmeye gidince, onun da Anadolu'da vekilliğini yapar. Eretna, daha sonraki karışıklık yıllarını, Memlûk Devleti himayesinde geçirmeyi uygun bulur.

Azerbeycan'a yerleşen Küçük Hasan, Sutaylı'yı Erzurum'dan çıkarmayı, Eretna'yı da egemenliği altına almayı dener. Küçük Hasan, 1340'ta Erzurum'u alır, servetlere el koyar, Sutaylı Hasan'ın Pasinlerde yaptırdığı Hasankale'yi mescidiyle birlikte yakıp yıkarsa da, Sutaylıları egemenliği altına alamaz. Eretna'yı dize getirme denemesi de başarısızlıkla biter. Sıvas üzerine yürüyen Küçük Hasan yenilir (1343). Eretna, Mısır himayesini bırakarak, Orta Anadolu'da Sıvas-Kayseri eksenli bağımsız devlet kurar. Doğu Anadolu'da ise, Mogol Sutayoğulları egemenliği, artan Türkmen etkinliği ile son bulur.

## *DOĞU ANADOLU'DA TÜRKMEN EGEMENLİĞİ*

1333-1334 yıllarında Anadolu'yu gezen İbn Batuta, Erzurum'un iki Türkmen grubu arasındaki mücadele sonucu yıkıntıya döndüğünü yazar. Çarpışan iki grubun Akkoyunlu ve Karakoyunlu adlarıyla anılan Türkmen toplulukları olduğu kabul edilir. Akkoyunlular, Sutayoğulları arasındaki iktidar kavgasına katılırlar. Karakoyunlular Hacı Tugay'ı, Akkoyunlular Barımbayoğlu İbrahim Şah'ı desteklerler. Karakoyunlular, Hacı Tugay'ın egemenliğindeki Musul, Van Gölü çevresi ve Erzurum bölgesinde toplanırlar. Akkoyunlular da İbrahim Şah'a ait Diyarbakır bölgesinde bulunurlar. Ne var ki, 1350'de İbrahim Şah'ın ölümüyle, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Sutaylı egemenliği çok zayıflar. İbrahim'in başında bulun-

duğu Barımbay'lar, Orta Anadolu'ya göç ederler. Eyalet beyliği Hacı Tugay oğlu Kir-Muhammed'e verilirse de, onu Türkmen beyi Hüseyin, Hüseyin'i de Karakoyunluları siyaset sahnesine çıkaran Bayram Hoca öldürür. Prof. Faruk Sümer'e göre, böylece Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Mogolların egemenliği son bulur, Türkmenlerin egemenliği başlar[132]. Ne var ki, 1350'lerde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun başlıca gücü durumuna gelen Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenleri, bölge egemenlerine çıkar karşılığı askerî destek getirmekle yetinirler, bir devlet kurmaya uzun süre yönelemezler. Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri, ancak XV. Yüzyıl başlarında ve Mogol modeli örnek alınarak kurulabilir. Devletin kurucusu Karakoyunlu şefi Kara Yusuf, kendi sultanlığını ilâna cesaret edemez, «Sultan, Cengiz soyundan ve yakınlarından olur» kuralına bağlı kalır. Bunun için de Celayır Devleti'nin Mogol hükümdarı Ahmet'in vasiyetini sağlar ve Ahmet'in manevî evlât yaptığı oğlu Pir-Budak'ı, Cengiz soyuna akraba sayarak sultan ilân eder. Pir-Budak, fermanlarında Mogol usulünce «Sultan Pir-Budak Han Yarlığıdın Ebû'n-Nasr Yusuf Bahadır Han sözümüz» formülünü kullanır. Kara Yusuf da, Yusuf Bahadır ya da Yusuf Noyan'dır. Bu Türkmen devletleri, Mogol siyasal ve askerî sistemini, toprak ve vergi düzenini sürdürürler.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Mogol döneminin son bulup Türkmen döneminin başlamasından, ilkin Mısır-Suriye Memlûk Devleti yararlanır. Memlûk Devleti, Türkmenlerle işbirliği yaparak Mogol işbirlikçisi Ermeni Devleti'ni ortadan kaldırır. Bozok ve Üçok diye iki kola ayrılan Türkmenler, Mogol döneminde, Suriye'de Antakya-Gazze arasındaki bölgede toplanırlar. Memlûk, şeflerine unvanlar vererek Türkmenlerden Kuzey sınırlarının genişletilmesinde ve korunmasında yararlanır. Bahadır Han ölünce,

Bozokların şefi Karaca Bey Elbistan bölgesinde, Memlûk vasali Dulkadırlılar Beyliği'ni kurar (1337). Üçoklar da yine Memlûk ile işbirliği hâlinde Ermeniye topraklarında genişler, giderek yurt tutarlar. 1343-1344 Üçok akını, Silifke'ye değin uzanır ve buralarda yurt tutmayı amaçlar. Kent ve kalelere dokunmayan Türkmenler, Çukurova'nın yayla ve ovalarında çoğalırlar. Memlûkler, Türkmenlerin başarılarından yararlanarak 1336-1337'de Ceyhan nehri Doğusundaki yerleri, 1359-1360'ta Adana ve Tarsus'u alırlar. Böylece Ermeni Krallığı, Sıs (Kozan) ve Anazarba ile birkaç kaleden ibaret kalır. Bu adacıklar da, Türkmen denizi ile çevrilidir. 1375'te Kozan da alınır ve Ermeni Krallığı son bulur. Çukurova'da Üçok Türkmenleri, Ramazanoğulları öncülüğünde bir beylik kurarlar. Fakat Kozan ve Tarsus kalelerini kendi askeriyle doğrudan elinde bulunduran Memlûk Devleti, Ramazanoğlu Beyliği'ni tam denetim altında tutar. Elbistan Dulkadır Beyliği de, Suriye'deki âsî Memlûk emirleriyle birleşerek sık sık karışıklıklar çıkarır ise de, Malatya, Darende, Divriği kentlerini berkiten Memlûkler, bu beyliği de denetlerler. Hatta Memlûk askerleri, Torosların Kuzeyinde siyasal amaçlarına aykırı saydıkları gelişmeler olunca, Sıvas, Kayseri, Erzincan, Konya Ereğlisi, Niğde, Larende önlerinde sık sık görünürler. Yavuz Sultan Selim dönemine değin, Mısır-Suriye Memlûk Devleti, Anadolu'nun önemli bir bölümünde başlıca söz sâhibi bir güç olarak gözükür. Bölge Türkleşir, fakat siyasal denetim Memlûk'ün elinde kalır. Bu konuyu, Osmanlı tarihi ile bağlantılı olarak ele alacağız. Fakat daha önce, Mogol yönetiminin Anadolu'dan ne götürdüğü ve ne getirdiği konusu üzerinde durmak gerekir.

## VI — ANADOLU FEODALİTESİ

### *TRANSİT TİCARETİN DÜNÜ VE BUGÜNÜ*

XIII. Yüzyıl ortalarına ve hatta Pervane dönemine değin, parlak bir ekonomik ve kültürel gelişme tanıyan Anadolu Selçuklu Devleti'nin artan Mogol sömürüsü ve keyfî müdahaleleriyle bir gerileme dönemine girdiği görülür. Mogolların yanında kâtiplik yapan Aksarayî'ye dayanarak yukarıda çizilen tablo, bir anarşi ve yıkım izlenimini verir. Ama gerçek, biraz farklıdır. Mogollar, her ne kadar yakıcı ve yıkıcı iseler de, kentlere ve paraya dayalı Roma uygarlığını yıkan «Germen Barbarları»na benzemezler. Barthold, «Mogollar, barbar olmakla birlikte, egemenlik dönemleri, Germenlerin Avrupa'daki egemenliği gibi para ekonomisinden aynî ekonomiye, kent yaşamından köy yaşamına geçmeyi gerektirmedi» der[133]. Aksine, Mogol hanları ve prensleri, çıkarları gereği ticareti ve kent yaşamını geliştirmeye büyük önem verirler. Büyük bir örgütçülük yeteneği gösteren Cengiz Han'ın yakın çevresinde, islâm tüccarları bulunur. Mogolların yirmi yıl Irak vâliliğini yapan İranlı Cuveynî, «en büyük otorite ve saygıya sâhip tüccardan üstün sınıf yoktu» diye yazar[134]. Bu ayrıcalıklı tüccara Mogollar, «ortak» adını verirler. Ortaklar, devlet sermayesinden yararlanırlar, ticaret kumpanyaları kurarlar, hanların ve prenslerin ticaretine ortak olurlar. Para ticareti ve faizcilikle uğraşırlar. Hanlara ve prenslere borç para verirler, çeşitli sana-

yi alanlarına para yatırırlar. Bu büyük tüccarlar, devlet işlerinde de kullanılır. Elçilik, vâlilik ve vergi iltizamcılığı yaparlar. Hanlar ve prenslerle içiçe bulunuşları nedeniyle, yarlık ve payzalar elde ederler. Böylece vergi bağışıklığı sağlarlar, devlet posta örgütünden yararlanırlar ve soylu sınıfa ait çeşitli ayrıcalıklara kavuşurlar. Cuveynî'ye göre, Büyük Han Mengü, ortakların «her sınıftan üstün» statüsüne son verir, bâzı ayrıcalıkları kaldırır. Fakat yine de tüccar, devletin koruyuculuğu altında kalır. İlhan Ahmet, 1282 yılında Mısır Sultanı'na yazdığı mektupta tüccarları «devletin temeli» olarak gösterir. Mogol Devleti, Çin'den Doğu Avrupa'ya ve Akdeniz'e ulaşan geniş bir alan içinde ticaret güvenliğinin sağlanmasına ve ticaretin geliştirilmesine büyük özen gösterir. Prof. Z. V. Togan, coşkun bir dille, Mogol döneminde islâm düşün yaşamında «iktisatçılığa doğru bir devrim»* meydana geldiğini yazar[135]. Gerçekten Uzak Doğu-Avrupa ticaretinde bu dönemde canlanma görülür. Bu ticaretin merkezi olan Tebriz'in 1340 yılında ticaret vergilerinden (tamga) sağladığı gelir 3,5 milyon Fransız Frankı'dır. Barthold'un hesaplarına göre, 1311 yılı İngiltere Krallığı geliri 4 milyon franktır[136]. Kredi, çek, kâğıt para kullanımı, ar-

* İslâmın yükseliş döneminde ticaret alanında kaydettiği büyük atılım göz önünde tutulursa, Prof. Togan'ın «ekonomik devrim» iddiası boşlukta kalır. Ama islâmın gerileme döneminde, Mogol yönetiminin ticarete yeni bir canlılık kazandırdığı, kredi, çek vb. gibi modern ticaret araçlarını geliştirdiği ileri sürülebilir. Ne var ki, Mogolların islâm oluşu ile, örneğin Gazan Han, dine aykırı sayıp faizli krediyi yasaklar. Altın Ordu Devleti'nin islâm olan sultanı Özbek Han da (1312-1340) benzer bir tutum izler. Özbek Han ve Bahadır Han'dan sonra ortaklar azalır ve ticaret geriler. Timur ve oğulları faizli krediyi canlandırırlarsa da, çağın ileri bir devlet ve bilim adamı olan Uluğ Bey, ulemanın sert itirazlarına uğrar. Ortaklar eski adıyla bir daha canlanmaz. Esasen Timur dönemi, uluslararası ticaret açısından yıkıcı olur.

tan ticaretin zorunlu kıldığı araçlar olur. Bununla birlikte, uluslararası ticaretteki bu gelişme, daha çok Avrupa'da «iktisatçılığa doğru bir devrim»in sonucudur. «Devrim»den asıl yararlananlar, kendi ürettikleri malı, kendi gemileri ile Doğuya getiren ve kendi tüccarları eliyle pazarlayan İtalyanlardır. Anadolu, bu ticaretten, ticaret yolu üzerinde bulunduğu için fayda sağlar. Ne var ki, transit ticaret, ülkenin üretim güçlerinin gelişmesinde doğrudan bir etkide bulunmaz. Oysa Mogol döneminden önce, XIII. Yüzyılın ilk yarısında, Anadolu'da görülen ticarî gelişme, Konya ve çevresinde iç pazarın genişlemesinin sonucudur. Ülke ürünlerinin alım-satımına ve üretim güçlerinin gelişmesine dayanır. Mogolların gelişiyle Anadolu, Uzak Doğu ticaret yolunun geçtiği bir alan olur, ama bundan yalnızca geçiş hakkı ve ticaret kervanlarının harcamaları biçiminde yararlanabilir. Üstelik, Anadolu'nun ancak Doğu bölgeleri, transit ticaret yoluyla bir canlılık kazanabilir. Zira Avrupa ticareti Akdeniz'de Ermeni, Karadeniz'de Trabzon Rum Krallıkları eliyle Anadolu'ya gelir. Ayas-Sıvas-Erzincan-Erzurum-Tebriz ve Trabzon-Erzurum-Tebriz yollarını izler*. Özellikle Cenevizlerin konsolosluk açtığı

* Bugün de ülkemiz Orta Doğu petrol zenginliği nedeniyle, Avrupa-Orta Doğu transit ticaret yolu olmuştur. Bu kara ticareti, Mogol dönemindeki gibi Mersin, İskenderun ve Trabzon limanları yoluyla Doğuya kayma yolundadır. Türkler, Orta Asya bozkırlarında eskiden beri transit ticaretin koruyucuları olmuşlardır. Hun ve Göktürk imparatorluklarının kurulmalarında, İpek Yolu ticaretini devlet eliyle düzenleme ve geliştirme zorunluluğu önemli rol oynar. At ve deve döneminden beri transit ticarette deneyime ve devletçi bir politikaya sâhip bulunan Türklerin TIR'lar döneminde bu olanaktan iyi yararlandıkları söylenemez. Bırakınız transit taşıtıcıları, Türk ihracatçıların bile en büyük kâbusu, fiyat, güven ve sözünde durma açısından yerli TIR firmalarıdır. Bu alanda devletçi bir yatırım ve düzenleme politikası, her zamankinden daha gereklidir. «Dünkü çobanımız» denilen Bulgarların devletçi taşıma politikalarından öğrenilecek çok şey var...

Sıvas, canlı bir merkez olur. Selçuklu Devleti'nin Batı bölgeleri ise, bu ticaretin dışında kalır. Örneğin Sıvas kalkınırken, Konya canlılığını yitirir. Antalya, Alanya gibi Akdeniz limanları ile Samsun, Sinop gibi Karadeniz limanlarının da gelişmeleri yavaşlar. Kısaca, transit ticaretin getirdiği canlılık bölgeseldir, sınırlıdır ve bir ölçüde yapaydır.

*TARIMDA ÖZEL MÜLKİYET*

Ekonomik gerileme, tarım kesiminde daha çarpıcıdır. Batı İran ve Anadolu'da tarlalar otlaklara dönüşür. Ekili alan azalır. Tarımın zarar görmesinde yalnız Mogollar değil, Mogol baskısıyla Anadolu'ya göçen Türkmenler ve bölgenin yerli göçebeleri rol oynarlar. Osmanlı tahrir defterlerinde «kâfiri kırmak yoluyla» Türkmenlerin hayvancılığa açtıkları tarlalardan ve köylerden söz edilir. Bununla birlikte, tarımı geliştirme çabaları da eksik olmaz. Batı İran çölleştirilirken, Mezopotamya bir tarım ambarı durumuna getirilmeye çalışılır. Vâli Cuveynî, Fırat nehrinden kanallar açar ve 150 köy kurar. Gazan ve Olcaytu'nun veziri Reşideddin, Anadolu sivil yöneticisi olan oğlu Hoca Celâl'e yazdığı mektuplarında, sürekli tarımı geliştirme öğütleri verir: «Malatya ovasına Frat'tan kanal kaz ve 10 köy kur. Onlara tohum, tarım araçları ve kredi sağla» der. Başka bir mektubunda Diyarbakır ve Diyar Rabia bölgesi sulama işlerini ve köy kurma çabalarını anlatır. Sıvas eşrafı ve yetkililerine yazdığı bir mektupta vakıf gelirlerinin azalması üzerinde durur ve «azalma köylülerin kötü durumu yüzünden ise, köylü nüfusu tarıma çekmek için hazineden avanslar verilmesini ve vergi bağışıklıkları tanınmasını» ister[137].

Gazan Han ve Vezir Reşideddin, tarımdaki gerilemeyi önlemek üzere özel mülkleri geliştirmeye yönelirler.

Özel toprak mülkiyeti tanımayan göçebe aşiretlerin tarım bölgelerini istilâlarıyla, arazide kamu mülkiyetine dayalı askerî-despotik merkeziyetçi devletlerin ortaya çıktığını ileri süren «Asyagil üretim biçimi» yanlıları pek şaşacaklardır ama, Mogol dönemi, Anadolu'da özel mülklerin büyük ölçüde çoğalmasına ve Batı feodalitesini anımsatan yüzlerce küçük beyliklerin meydana çıkmasına yol açan gelişmelere sahne olur. Ancak yüz küsur yıl sonra Fâtih Sultan Mehmet, Anadolu feodalitesini tasfiyeye kalkışmaya cesaret edebilecektir. İleride göreceğimiz üzere, Osmanlı döneminin Orta Anadolu'da yaşayan «Malikâne-Divanî» ve «Eşkincülü mülkler» biçimindeki «karma ekonomi» örnekleri, bu özelleşme döneminin damgasını taşır.

Mogol fâtihler, bir kargaşa ve anarşi döneminden sonra, fethettikleri yerleşik tarımcı, islâm ülkesinin koşullarına uymak durumunda kalırlar. Kuşkusuz, ilk istilâ döneminde, birçok ekili arazi göçebe istilâcıların kollektif kullanımına açık otlaklara dönüşür. Mülk sâhipleri, arazilerini yitirir ve Mogol feodalleri geniş arazileri gaspederler. Devlet arazisini ele geçirirler ya da sözde satın alma, bayındır kılma vb. gibi şeriata uygun biçimlerde özel mülklere sâhiplenirler. Bu kargaşa dönemi geçtikten sonra, toprakta özel mülkiyet, tarım üretimini, dolayısiyle devlet gelirlerini artırıcı yöntem olarak korunur ve geliştirilir. Bu tutum, islâm geleneğine ve Cuveynî, Reşideddin, Kazvinî, Nahcivanî vb. gibi göçebe fâtihlerin belli başlı islâm yöneticilerinin görüşlerine uygundur. Nizâmülmülk bile, özel mülkler üzerine askerî ikta sistemini oturtan kişi olmakla birlikte, arazide özel mülkiyet yanlısıdır. Nizâmülmülk ve Sultan Melikşah, özel mülkiyeti koruyucu yasalar çıkartırlar. Büyük arazi ve gelir sâhibi Vezir Cuveynî'nin Irak vâlisi olan tarihçi kardeşi, yapıtında, özel mülkiyeti nasıl titizlikle kolladığını anlatır. Vâli Cu-

veynî'ye göre, «Bir resmî kişi ya da köylü ölürse, ister az ister çok olsun, malına mülküne dokunulmaz. Eğer mirasçısı yoksa, malı mülkü çırağına ya da kölesine geçer. Ölen adamın mülkü, hiçbir durumda hazineye gitmez». Vâli, Irak'ta eskiden var olan çeşitli veraset vergilerini kaldırtarak, aile mülklerinin korunmasına verdiği önemi belirtir[138]. Vâli Cuveynî, Mezopotamya'da mülk edindiği pek çok yeni köy kurar. Reformcu Gazan Han'ın ilk dünya tarihinin yazarı olan yahudi kökenli veziri Reşideddin, Türkistan'dan Anadolu'ya ve Basra Körfezi'ne değin uzanan geniş bir alanda pek çok köy ve çiftlik sâhibi bir devlet adamıdır. Gazan Han ve Reşideddin'in Anadolu'nun 35 beldesinde 2720 çiftlikleri vardır. Her ne kadar burada söz konusu edilen çiftlikler, bir çift öküzle ekilebilecek 80 ilâ 150 dönümlük ufak işletmeler ise de, 2720 çiftliğin büyük bir genişlik tuttuğu açıktır. Ama Hindistan, Turan, Suriye, Yemen, Huzistan, Tebriz vb. arazileri yanında Anadolu çiftlikleri önemsiz kalır. Reşideddin vasiyetnâmesinde mülklerini uzun uzun sayar ve onları çocuklarına özel mülk ve vakıf yapar. Mektuplarında bu geniş arazilerini şeriata uygun biçimde edindiğini belirtmeye özen gösterir. Huzistan arazilerinin kimisini satın aldığını, kimisini de ölü toprağı dirilterek kazandığını, yatırımlar yaptığını anlatır.

Gazan ve Reşideddin, özel mülkleri koruyucu yasalar çıkartırlar: Mogol askerî şeflerinin ve yüksek memurlarının tartışmalı arazileri, karıları, çocukları vb. adına satın almalarını yasaklarlar. Kadılara, şeyhlere, reislere, bu gibi durumlarda tapu senedi düzenlemekten kaçınmaları buyruğu verilir. Böylece, resmî kişilerin mevkilerinden yararlanıp, özel arazileri kapatmaları önlenmek istenir. Sonu gelmez mülk kavgalarına son vermek üzere de, daha önce Melikşah'ın yaptığı gibi, bir araziyi otuz yıl elinde tutan kişi

mülk sâhibi sayılır ve ona yeni tapu verilir. Ölü araziyi dirilten, arazinin sâhibi olur.

## *ASKERÎ İKTADAN ÖZEL MÜLKLERE*

Bu yöneliş, Anadolu'da da özel mülklerin çoğalmasını hızlandırır. Askerî iktalar, özel mülklere dönüşür. Mogol destekli Selçuklu Sultanı Rükneddin Kılıç Arslan (1262-1266), komutanlarına iktalarını özel mülklere dönüştüreceğini vaadeder. Ağabeyi Keykavus, devlete ait köyleri özel kişilere satar. Pervane'nin öldürülmesini izleyen karışıklıklar döneminde yasal olmayan yollardan pek çok arazinin özel mülk yapıldığı anlaşılır. Yukarıda belirttiğimiz üzere, Gazan Han ve Reşideddin, haksız mülk edinilen arazileri geri almak için Anadolu'ya yüksek memurlar yollarlar. Fakat onlar, yeni mülk sâhiplerinin ayaklanmaya varan direnişleriyle karşılaşırlar. Sonunda belli bir ödeme karşılığında mülkler özel ellerde bırakılır. Olcaytu döneminde ise, Anadolu Veziri Lakuşî, devlet arazilerini özel kişilere satma politikasını yaygınlaştırır. Mogol Maliye Bakanı Kazvinî, eğer devlet elinde kalsaydı, kapkaç kazanç peşindeki iltizamcıların yıkıntıya dönüştüreceği arazinin, özel ellerde ekildiğini ve geliştiğini ileri sürer.

## *ÖZGÜR KÖYLÜLÜK GERİLER*

Tarımda özel mülkiyetin genişlemesi, köylü statüsünde de bir değişikliğe yol açmışa benzer. Devlet arazisindeki köylü, ürününden belli oranda bir vergi verir. Özel arazilerde ise, ortakçılık yaygınlaşır. Tohumluk vb. gibi üretim araçlarını mülk sâhibi sağlar. Ürün, tohumluk çıktıktan sonra yarıyarıya ya da üçte bir, dörtte bir oranlarında paylaşılır*. Vergi

* Prof. Osman Turan, 1298 yılında Amasya Mahkemesinin

ödemekten, yâni öşürcülükten ortakçılığa geçiş, köylü bağımlılığının artışı biçiminde yorumlanabilir. Üretim araçlarının mülk sâhibi tarafından sağlanması ve mülk sâhibinin payının yüksekliği, bağımlılık belirtileri sayılabilir. Mülk sâhiplerinin arazilerinde köle işgücünü ortakçılık yoluyla kullanma eğilimi, bu görüşü destekler. Reşideddin, Anadolu yöneticisi olan oğluna mektup yazar ve Tebriz'de kurduğu beş köyden birinin iskânı için Anadolu'dan kırk erkek ve kız köle yollamasını ister. Başka bir mektubunda Malatya ovasında kurulacak on köyün çiftçilerinin, Suriye ve Anadolu'dan, uç bölgelerinden toplanmasını oğlu Celâl'e buyurur. Bu çiftçiler, herhalde tutsak alma ya da sürgün etme yoluyla sağlanarak bağımlı koşullarda ortakçı statüsünde çalıştırılacaktır. Osmanlı döneminde «ortakçı kul» ve «kesimci» denilen ve genel reayadan ayrı tutulan çiftçilerin statüsünü inceleyerek geçmişi okumayı deneyen Prof. Ömer Lütfü Barkan, ortakçılık konusunda şu sonuca varır: Köleler, genellikle, öşürcü reayadan farklı olarak, ortakçı ya da kesimci-kul statüsünde

---

düzenlediği ilginç bir belge yayınlar: Emir Şucaaddin, karısı Saliha Hâtun'un vekâletiyle, ona ait üç parça çiftlik araziyi rehin eder ve Emir Nasreddin'den bir yıl süreli 1500 gümüş dirhem borç alır. Borç faizi olarak üç parça çiftliğin sekizde birini alacaklıya hibe eder. Faiz oranı yüzde 12,5'tur. Ama o yılın ürünü de alacaklıya bırakıldığından gerçek faiz daha yüksektir. Eğer arazinin değeri borçlanılan paraya ve faiz miktarı ürün değerine eşit sayılırsa, gerçek faiz bir kat artarak yüzde 25 olur. Şeriat mahkemesinin böyle bir faizle ipotekli borç anlaşmasını düzenlemesi ilginçtir. Belge, bu üç çiftliğin muâkere, yâni ortakçılık yoluyla işletildiğini belirtir, ama ortakçılık sistemi hakkında bir aydınlık getirmez (Belleten 62, Faizle para ikrazına dair hukukî bir vesika). Çiftliklerden biri Türk adları taşıyan Çoban ve kızı Çiçek'in muâkeresidir. Bu Türkçe adlar, Türklerin de tarımcılığa yöneldiğini gösterir. Fakat Çoban ve kızı, aşiret üyesi olarak değil, bireyler olarak ortakçılık ederler.

çalıştırılır. Özel topraklar ise, devlet topraklarından farklı olarak, öşürcülükle değil, ortakçılıkla işletilir[139].

*FEODAL SENYÖRLÜKLER*

Prof. Barkan'ın bu iki gözlemi, özel mülklerin çoğalmasıyla, köylü bağımlılığının artışı arasındaki ilişkiyi açıklar. Mogolların araziyle birlikte, kişiler üzerindeki devlet hak ve yetkilerini de özel kişilere geçirme yöntemini yaygınlaştırmaları, senyörlüklerin ortaya çıkması ve köylünün serfleştirilmesi eğilimini güçlendirir. Mogol hanları, tüccarlara, bilginlere, arazi sâhiplerine vb. vergilerden bağışıklık ve bir çeşit dokunulmazlık sağlayan «tahranlık» belgeleri verirler. Ayrıca «soyurgal» adıyla, istediklerine mülkiyet üzere arazi bağışı yaparlar. Selçuklu iktaına benzeyen, görevle ilgili olarak arazinin vergisinin tahsisi Mogollarda da «tuyul» adıyla var olmakla birlikte, arazinin tam mülk olarak verilmesi yöntemi bu dönemde yaygınlaşır. Arap yazarı Ömerî, «hesapsız» sayıda mülk ve soyurgal dağıtıldığını belirtir. Bilginlere geçimlik diye verilen «idrarat»ın bile «mülk sayılışına, serbestçe satılmasına ve vakfedilmesine» Arap yazarı pek şaşar. Bu özel mülkler aynı zamanda tarhandırlar: Arazi ve üzerindekiler vergiden bağışıktırlar. Devlet memurları buraya giremezler. Örneğin Şah İsmail'in atası Şeyh Sadreddin'e Celayırlı Ahmet'in 1372 tarihli fermanıyla Erdebil ve çevresi «soyurgal» olarak verilir. Fermanda, buradan vergi alınmayacağı, vergi havalesi yapılmayacağı, gezgin devlet görevlilerinin o arazide konaklayamayacağı, at isteyemeyeceği belirtilir. Şeyh Sadreddin, bir tarikat lideri olduğu kadar, silâhlı mücadeleye hazırlanan bir siyasal şeftir. Celayırlı soyurgalı, Safevîlere bir fief sağlar. Soyurgalın Batı feodalitesinde olduğu gibi, askerî hizmet ve öteki vasallik yükümlülükleri

taşıması gerekmez. Örneğin Celayırlı Sultan Uveys, şair Salman Savacı'ya iki köy soyurgal eder. Karşılığında herhalde şairden bir şey beklenmez. Fakat askerî hizmet koşulu taşıyan arazi bağışları da vardır. Karakoyunlu Cihanşah, Culah adlı yeri Şeyh Dara'ya soyurgal olarak verir. Şeyh Dara, Culah'da devlet hak ve yetkilerini kullanır. Buna karşılık, orduya asker (nöker) ve mühimmat (yarak) yollamakla yükümlüdür[140]. Bu durumda Şeyh Dara'nın soyurgalı, Batı feodal senyörünün fief'inden farksızdır.

*SOYURGAL SİSTEMİ*

Soyurgal sistemi, Batıda olduğu gibi, köylünün serfleştirilmesiyle birlikte gider. Soyurgal, yalnız arazinin değil, üzerindeki köylünün de mülkiyetini verir*. Tarhan olan Soyurgal sâhibi, köylü üzerinde devlet hak ve yetkilerini kullanır. Bu koşullarda köylü, toprağa bağlanır. Eskiden devlete ödediği vergileri, rant biçiminde soyurgal sâhibine öder ve çeşitli angaryalarla yükümlü tutulur. Sovyet bilgini Petruşevskiy, islâm ülkesinde köylünün durumunda meydana gelen bu değişikliği şöyle açıklar:

«Senyörlerin elinde bulunan topraklara bağlı köylüleri, toprak sâhiplerinin özel mülkiyeti sayan Mogol anlayışının yayılması sonucunda, Mogol döneminde İran'da köylülerle köleler arasında çok kez hiçbir ayırım gözetilmemiştir. İslâm ülkelerinde eskiden böyle bir anlayış düşünülemezdi»[141].

Bu bilgin, soyurgalı Selçuklu askerî iktaının bir evrimi ve gelişmiş biçimi sayar. Yakubovskiy'e göre, böylece, feodal mülkiyet başat üretim biçimi olur:

---

* Osmanlı'nın sipahisi, ne arazinin, ne de üstündeki köylünün sâhibi bulunmadığı halde «sâhib-i arz» (arazinin sâhibi) ve «sâhib-i raiyet» (köylünün sâhibi) diye anılır. Bu deyişlerin geçmişteki bir durumu yansıttığı düşünülebilir.

«XIV. Yüzyıl sonunda Orta Asya'da soyurgal sistemi, artık başat bir feodal toprak mülkiyeti biçimini almıştır»[142].

Yalnız Orta Asya'da değil, İlhanlı geleneğini sürdüren Akkoyunlu ve Karakoyunlularda da soyurgal sistemi yaygın biçimde uygulanır. Elimizde bulunan Akkoyunlu Uzun Hasan ve Dulkadirli Alâüddevle Bey yasalarında pek çok feodal angarya ve ağır vergiler sıralanır. Örneğin köylüler, «ırgadiye» resmi öderler. Buna göre, köylü ya beyin tarlasında her yıl belli bir süre çalışacak ya da bedelini ödeyecektir. Olagan vergilerin dışında, köylü, pek çok armağanlar ve salmalarla yükümlü tutulur. Osmanlı vergi defterlerinde, bidat, yâni kötü icat sayılarak Doğu Anadolu'da pek çok eski yükümlülüklerin kaldırıldığı anlatılır. Örneğin Bozok livasında suç işleyen reayadan dört ayrı ceza tahsil olunur. Dulkadırlı beyleri, «kaşık kuzusu» diye her ağıldan bir kuzu, bayramlık diye her sürüden bir koyun alırlar. Dulkadıroğulları'ndan biri, bir nahiyeye bey atanınca, her «devletlu kişinin sürüsünden selâmlık deyu bir koyun» gider. Dulkadırlı beylerinin devesi ölünce, deve almak için köylüden durumlarına göre beşer onar akçe toplanır, ama bu vergi süreklilik kazanır ve «deve salgunu» diye adlandırılır. Osmanlı, bu keyfî ver gilere son verir. Behisnî defteri, «Beyler zulmünden reayaya temkin yok idi» diye başlar ve reayanın «Kanun-ı Osmanî» istediğini belirtir. Erzurum, Pasin ve Bayburt'ta «reaya kabileleri» başta, çeşitli halk zümreleri «dayanamıyoruz» diyerek «Hasan Padişah yasalarının kaldırılmasını» dilerler[143]. Malatya'da sancak beyleri ve subaşılar, her evden bir adam kaldırıp yılda 10-15 gün ot ve çeltik biçtirirler. Osmanlı'nın Malatya yasası «akçeleri ile ırgat tutup biçtireler ve ayıklattıralar ve taşıttıralar, reayayı incitmeyeler» diye, bu eskiden kalma angaryayı yasaklar. Prof. Barkan, Osmanlı öncesi Doğu Anadolu'da «ko-

yu bir derebeylik düzeni»nin varlığından söz eder. Prof. Barkan'a göre, hıristiyan Bizans ve Balkan ülkelerinde de, feodal hiyerarşi tam biçimlenmemiş bulunmakla birlikte, Batı tipi feodal düzen egemendir. Barkan, Osmanlı öncesi Anadolu ve Rumeli'nin aynı gelişme evresinde bulunduğunu söyler:

«Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıntıları üzerinde teşekkül ettiği memleketlerde, halkın çoğunluğu işlediği toprağın sâhibi değildi.... Hatta dikkat çekicidir ki, din bakımından iki ayrı evrene ait gözüken hıristiyan memleketleriyle Türk ve islâm memleketleri, toprak mülkiyetlerinin nitelikleri bakımından aynı koşullar içide ve aynı gelişme evresinde bulunmaktaydı»[144].

*DÜKLER VE KONTLAR*

Soyurgal sistemi, yalnız köyler ve kasabalar için değil, büyük bir eyalet için de geçerli olur. Örneğin Karakoyunlu Devleti'nin kurucusu Kara Yusuf, «oğlum» dediği, yâni vasali saydığı Kürt beyi Emir Şemseddin'e Bitlis, Ahlat, Hınıs, Muş ve öteki kalelerle onlara bağlı yerleri soyurgal eder. Buraların devlet hak ve yetkileri, beylik ödentileri ve çeşitli ödentiler, Kürt beyinin tasarrufuna bırakılır ve «hiç kimsenin hiçbir biçimde kendisine ortak olamıyacağı» belirtilir. Kara Yusuf'un yarlığı şöyle sona erer:

«Bunu duyurmak amacıyla, bu mutlu buyruğumuzu ve uygulanacak olan kesin kararımızı bütün ülkelere gönderdik ki, bunu bilsinler, onun beyliğinin işlerine, bu beyliğin eski zamandan beri kendisine ait olan taraflarına ve kışlaklarına karışmasınlar, onun reayasının işlerine ve adamlarının davranışlarına karşı çıkmasınlar ve hiçbir biçimde onunla çatışmasınlar.... Ayrıca Bitlis, Ahlat, Hınıs ve öteki yerlerde oturup da eskiden beri oğlum Emir'e ve onun hükmüne boyun eğen beylerin, komutanların,

soyluların, ileri gelenlerin ve halkın görevi, bu boyun eğmeye devam etmek, onun en ufak bir işaretine karşı durmamak, tüm sorunlarını, her yönden büyük itaat ve bağlılıkla Emir aracılığıyla ve onun ülkedeki adamlarının, görevlilerinin elleriyle çözümlemektir»[145].

Karakoyunlu Devleti kurucusunun yarlığı, feodal bir prensin portresini çizer. Denilebilir ki, Doğu Anadolu'nun bu bölgesi eskiden beri özerk beyliklerin bulunduğu bir yerdir. Örneğin Artukoğulları'nın Mardin Beyliği, kudretli devletin egemenliğini duruma göre tanımakla birlikte, XV. Yüzyıl başlarına değin varlığını sürdürür. Mardin ve Diyarbakır'ın Doğusunda, Dicle üzerindeki Hısnkeyfa (Hasankeyf) Eyyubi Beyliği, 1457 yılına değin yaşar. Cizre, Erzen gibi daha başka beylikler de sayılabilir. Fakat XIV. Yüzyıl ortalarına doğru bölgede ırsî beyliklerin sayısı bir hayli artar. Van-Hakkari, Bitlis-Muş, Çemişkezek-Dersim, Silvan-Kulp, Eğil-Palu-Çermik vb. gibi Kürt beylikleri bölgede çoğalır. O kadar ki, XVI. Yüzyılda bölgeye giren Osmanlı Devleti, 25 kadar beyliği vasal olarak tanımak durumunda kalır[146]. Para basan ve adına hutbe okutan bu feodal beyliklerin en güçlüleri, ancak XIX. Yüzyılın ortalarında Tanzimat ve merkeziyetçi bir yönetime yöneliş ile ortadan kalkar. Kürtler gibi Türkmenler de bölgede beyliklerini kurmaya başlarlar. Maraş-Elbistan çevresindeki Dulkadır Beyliği'ni, Oğuzların Döğer boyundan Türkmenlerin Câber kalesi çevresinde kurdukları Salim Bey ve oğulları beyliği izler. Beylik, Urfa, Siverek, Suruç, Harran'a doğru genişler. Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenleri ise, çeşitli kent sâhibi beylerin savaş hizmetinde, mevcut feodal yapıyı değiştirmeyen devletler kurma stajını yaparlar.

## ORTA ANADOLU BEYLİKLERİ

Feodalleşme eğilimi yalnız Doğu Anadolu'da değil, Selçukluların merkezî bir devlet yapısı oluşturdukları Orta Anadolu'da da çarpıcı biçimde gelişir. Bunun ilk örneğini ünlü Pervane verir. Sinop ve çevresini mülk olarak Sultan'dan alan Pervane, eyaletini oğullarına geçirir. Daha önce gördüğümüz üzere, Pervane'nin oğulları ve torunları, bir askerî güç meydana getirirler ve Samsun gibi komşu illerin Mogollara ait vergilerine bile el koyarlar. Afyonkarahisar'ı Sultan'dan mülk olarak elde eden Vezir Fahreddin Ali oğuları da bölgelerinde benzer durumda bulunurlar. Bu feodalleşme eğilimi giderek artar. Selçuklu ve Mogol yönetiminin çöküşünden sonra, Sıvas-Kayseri merkezli Eretna ve onun devamı olan Kadı Burhaneddin devletleri, Anadolu Selçuklu Devleti'nin mirasçısı olurlar*. Prof. Uzunçarşılı'ya göre Eretna Devleti Sıvas, Kayseri, Amasya, Tokat, Çorum, Develi, Karahisar, Ankara, Zile, Canik, Ürgüp, Niğde, Aksaray, Erzincan, Doğukarahisar ile bunlara yakın kasaba ve nahiyeleri kapsar[147]. Ne var ki, Eretna Devleti, başkent Sıvas ve Kayseri'de bile sık sık denetimi yitiren ve merkeze çok gevşek bağlarla bağlı feodal beylerden oluşan bir siyasal kuruluştur. Prof. Yaşar Yücel, Eretna Devleti'nin uç gâzi beyliklerinden farklı olarak, «soylu ve toprak sâhibi beylerin meydana getirdiği feodal bir bünyeye sâhip bulunduğunu» yazar[148]. Örneğin Sıvas'a komşu Erzin-

* Konya'yı ele geçirdiler diye, Karamanoğulları, Selçuklu Devleti'nin mirasçısı olarak görülmek istenir. Fakat Karamanlılar, Güneydeki dağlık ve ormanlık bölgeye ve bozkıra dayalı bir göçebe aşiretler federasyonu olarak kalırlar. Federasyonun siyasal ağırlık taşıyan Mogol ve Türkmen oymakları, çevreyi yakıp yıkan yağma geleneklerini sürdürürler. Eski önemini yitiren Konya, beylikte biraz eğreti kalır. Unutmamak gerekir ki, Konya gibi, Sıvas ve Kayseri de Selçuklu başkentleridir.

can, Eretna Devleti'ne bağlı görünmekle birlikte, aslında bağımsız bir beyliktir. Beyliğin başında Âhi Ayna Bey bulunur. Bölgenin güçlü liderlerinden Ayna Bey, bir kaynağa göre, «satın alarak» Erzincan beyliğine yerleşir. Ayna Bey, bölgenin Bayburt sâhibi gibi daha küçük beyleri ve ganimet peşindeki Türkmenler ile birlikte, kendi hesabına Trabzon ve Gürcistan seferleri yapar. Tüm bağımsızlığına karşın, parayı Eretna Sultanı adına basar. Ardılları aynı bağımsız tutumu sürdürürler. Erzincan Beyi Mutahharten, öteki beylerle ittifak yaparak Sıvas-Kayseri Devleti ile çarpışır. Kukla bir Eretna Sultanı'nın gölgesinde devletin yönetimini ele geçirmeyi amaçlar. Daha Batıda Amasya eyaleti sâhibi Hacı Şadgeldi, aynı dâvâ peşindedir. Amasya'da «hanedan» denilen büyük arazi zenginliklerine sâhip eski ve köklü aileler vardır. Amasya Tarihi, Gümüşlüzâde, Sunkurzâde, Torumtayzâde, Halifetzâde gibi hanedanları Amasya'nın en eski ve kudretli aileleri arasında sayar. Bu aileler, zaman zaman Amasya yönetimini ele geçirirler. 1362'de Amasya eyaleti başına gelen Hacı Şadgeldi'nin soyu Kutluzâdeler de bu ailelerden biridir. Kutlu soyu bâzı kaynaklarda Kürt ya da Mogol diye geçer. Aileye Kürtoğulları denilmesi, onların mutlaka Kürt olduklarını göstermez. Türk ve Mogolların Arap, Kürt gibi adlar almalarına sık sık rastlanır. Aile belki de Anadolu'da yerleşmiş Doğu Türklerindendir. Aileye adını veren Kutlu Şah, Eretna Devleti komutanlarından ve eyalet yöneticilerindendir. Oğlu Şadgeldi, Amasya eyaletinde «Âl-i Kutluşah Emareti», «Kürtler Hükümeti», «Kutluzâdeler Beyliği» gibi adlar verilen bağımsız bir hükümet kurar[149]. Şadgeldi Paşa, Doğudaki Erzincan Beyi Mutahharten gibi genişleme ve Eretna Devleti'ni ele geçirme çabasındadır.

Eretna Devleti'ne üçüncü bir tehdit, Konya'dan Akdeniz'e değin uzanan bölgede yerleşen aşiretlere

dayalı Karamanoğlu Beyliği'nden gelir. Karamanoğulları, Aksaray, Niğde, Kayseri yönünde genişlerler. Başkent Sıvas'ta dahi Eretna Veziri Hoca Ali Şah ve oğlu Hacı İbrahim, bir sülâle kurmuşa benzerler. Kayseri'de aşiret beyi Ömer oğlu Cüneyt, uzunca bir süre özerklik kazanır. Ancak Kadı Burhaneddin, Doğu ve Batıda aralıksız verdiği savaşlarla devletin dağılışını bir süre erteleyebilirse de, devletin feodal beyliklere dayalı yapısı değişmez .Erzincan ve Amasya beylikleri, bağımsızlıklarını sürdürürler.

*BÜYÜK BEYLERİN VASALLERİ*

Bu büyük beyliklerin gerisinde, onların müttefiki ya da vasali bulunan birçok daha ufak beylikler vardır. Denilebilir ki, her kale sâhibi, çevresindeki köy ve kasabaları haraca bağlayarak bir sülâle kurmuşa benzer. Örneğin Samsun Doğusundan Giresun'a değin uzanan *Canik adlı bölgede Çepni Türklerine* dayanarak Bayramoğlu Hacı Emir, bir beylik kurar. Emirzâde soyunun beyliği, kıyı bölgeler dışında bugünkü Ordu ilini kapsar. Hacı Emir, Trabzon Rum İmparatorluğu'na akınlar düzenler. 1358'de Maçka'yı yağmalar. Trabzon İmparatoru, Prenses Teodora'yı verip Emir Bey ile barış yapar. Oğlu Süleyman Bey, 1381'de Giresun'u alır. Timur'a giden İspanyol elçisi, 1406 yılında Ordu ve Giresun'da 10 bin askere sâhip Emirzâde Beyliği'nden söz eder. Beylik, Fâtih Mehmet dönemine değin yaşamışa benzer. Canik bölgesinde Niksar merkezli Taceddinoğlu Beyliği, Emirzâde Beyliği'ne rakip olarak gelişir. İki beylik, sık sık savaşır. Taceddinoğlu Niksar Beyliği, Çarşamba, Terme ve Samsun'a doğru genişler. Daha Batıda Köprü-Havza-Merzifon çerçevesinde Taşanoğlu Beyliği görülür. Kuzeyde Bafra ayrı bir beylik meydana getirir. Kubatoğulları, Lâdik bölgesinden Samsun'a doğru uzanır. Osmancık merkezli Çorum'da Beyleroğlu so-

yu egemendir. Bölgede Kırkdilim kalesi çevresinde Kuvvadaroğulları Beyliği bulunur. Aralarında sık sık çatışmalar, savaşlar görülen bu küçük beylikler, genellikle, Amasya hükümetinin müttefiki, ya da vasalleridir. Hacı Şadgeldi Devleti, Amasya, Tokat, Canik eyaletlerini kapsar. Doğuda da Mutahharten'in Erzincan Beyliği, Bayburt ve Tercan'ı içine alır. Erzurum Beyi Ordu Şah ve Doğukarahisar Beyi Melek Ahmet, Anadolu halkının Mogol saydığı bu Doğu Türkünün vasalleridir. Kemah Beyi, hatta Çemişkezek'in Kürt beyi Yelman, Mutahharten'in himayesinde gözükür.

*ANADOLU ŞÖVALYELERİ*

Biribirleriyle sık sık savaşan bu irili ufaklı beyler, akrabalarının yanı sıra, kendilerine bağlı sâdık savaşçılara muhtaçtırlar. Aynı durum, Batıda da görülür. Batı feodalitesinin biçimlenmesi, askerî şeflerin «vassus» denilen maiyet savaşçılarının arazi ve arazi üzerindeki insanları yönetme yetkisiyle donatılması yoluyla başlar. Anadolu beyleri de «vassus» anlamına birçok nökere sâhiptirler. XIV. ve XV. yüzyıllar Anadolusunda yaygın biçimde kullanılan Mogolca «nöker» deyimi, eski Türk beylerinin maiyet askeri «yoldaş, koldaş, adaş, alp» ile eş anlamlıdır. Cengiz Han'ın yakın çevresindeki bir çeşit fedaî ev hizmetçisi olan nökerler, imparatorluğun noyanlarını ve feodal beylerini meydana getirirler. Anadolu beyleri de kişisel bağımlıları olan nökerlere, askerî hizmet karşılığında mülk olarak kaleler, nahiyeler, köyler ve çiftlikler bağışlarlar. Osmanlı arazi ve vergi defterlerinden, sipahilerin yanı sıra nöker denilen bu küçük soyluların varlığı izlenebilir. Bu defterlerde, sipahizâdeler gibi nökerzâdelerin de soylulukları, birçok vergiden bağışık tutularak tanınır. 1456 Kastamonu Kanunnâmesi'nde, Kattaroğlu Mahmut Çelebi,

Tursun Bey, Kasım Bey, İlyas Bey gibi büyük malikânelere sâhip beylerin nökerlerine dağıttıkları araziler üzerindeki haklar geçerli sayılır*[150].

Görüldüğü üzere, Batı feodalitesine çok yaklaşan bu evrimin ögeleri, XIV. Yüzyıl Anadolusunda mevcuttur: Irsî eyaletlere, kasabalara, nahiyelere, köylere sâhip bir soylu senyörler sınıfı ortadadır. Bunlar arazi ve köylülerin sâhipleridirler ve devlet hak ve yetkilerini kullanırlar. Küçük ve büyük soyluların arasında az çok belirlenmiş bir kişisel bağımlılık ilişkisi ve askerî hizmet yükümlülüğü vardır. İleride göreceğimiz üzere, Fâtih Sultan Mehmet ve ardılları, bu Anadolu feodalitesini ortadan kaldırmak ve Osmanlı tımar sistemini yerleştirmekte büyük direnişlerle karşılaşacaklardır. Şimdilik belirtmek istediğimiz, Selçuklu ve Mogol yönetiminin, göçebe Türkmen oymaklarının yoğun biçimde Anadolu'ya göçlerinin, bir bölüm kuramcının düşlediği gibi kollektif mülkiyete dayalı köy cemaatleri ile onların tepesindeki Asya tipi, merkeziyetçi «despotik» devlete yol açmadığı, tam tersine Batı feodalitesine benzer bir evrimin Anadolu'da gözlendiğidir. Ne var ki, bu evrim, üretim güçlerinin gelişmesi açısından hiç de elverişli olmaz.

---

* Aşiret bağlarının da yaşadığı Doğu Anadolu'da iki çeşit nöker görülüyor: Beyin kendi oymağından olan nökerlere «boy nöker» deniliyor (Prof. Faruk Sümer, Kitab-ı Diyarbakıriyya I, s. 81). Soylu küçük feodal olan nöker sınıfı, Osmanlı sisteminde geriler ve reaya içinde erir. Erzurum defterinde, reayadan farksız vergi ödeyen eski Doğu beylerine ait sipahi evlâdının (sipahizâdegân-ı ümerâ-i mâziye-i şarkî) köylerinden söz edilir. Nöker, Osmanlı düzeninde sipahinin de altında çok ufak soylu olarak gözükür. Sonunda askerlik dışında alelâde hizmetçiye nöker adı verilir. İtalyan profesör Grignaschi, Batıda ilkin evin kölesi anlamına gelen «vassus» sözcüğünün soyluluk unvanına dönüşümü ile, soylu savaşçı demek olan nöker sözcüğünün köleye yakın hizmetçi anlamına düşüşündeki ters gelişme üzerinde durur (VI. Tarih Kongresi, s. 224-230).

*ANADOLU FEODAL İDİ, AMA...*

Üretim güçlerinin gerilemesinin çeşitli nedenleri vardır. Fakat ilk planda göze çarpan, geçmiş yüzyıllarda önemli ticaret ve sanayi merkezi olan Doğu Anadolu kentlerinin, artan sayıda göçebe topluluklarla kuşatılmış bulunmasıdır. Akkoyunlu, Karakoyunlu, Dulkadırlı vb. gibi çeşitli Türkmen grupları, Anadolu'da yerleşmiş Çaykazan, Barımbay, Samagar vb. gibi Mogol oymakları ve Kürt aşiretleri, bölgede giderek egemenlik sağlarlar. Büyük Selçuklu ve Türkiye Selçuklu devletleri de göçebe aşiretlere dayanarak kurulmakla birlikte, kısa bir bocalama döneminden sonra, yerleşik düzene dayalı siyasal kuruluşlara dönüşürler ve göçebeyi disiplin altında tutarlar. XIV. Yüzyılda Orta ve Doğu Anadolu'daki gelişmeler ise, tam tersine, göçebenin kentler ve tarım bölgeleri üzerinde egemenlik kurması biçimindedir. Eretna Devleti'nin başına buyruk feodal beyleri, yeterli askerî güce sâhip bulunmadıklarından, aralarındaki mücadelelerde sürekli göçebe savaşçı toplulukların başındaki beylerin yardımını aramak zorunda kalırlar. Güçlerinin bilincine varan göçebe beyler, desteklerini pahalıya ödetirler. Sonuç, can ve mal güvenliğinin yıkılması, ticaret ve tarımın gerilemesi ve çevrenin göçebeleşmesi olur. Böylece Anadolu'nun Batısı ile Doğusu, biribirinden farklı bir yöneliş alırlar.

Doğu Anadolu'daki gelişmeler, XIV. ve XV. Yüzyıllar Osmanlı Devleti'nin dışında geçer. Osmanlı tarihçileri, kendi devletlerini ilgilendirmeyen bu gelişmeler üzerinde durmazlar. Çağdaş tarihçiler de genellikle aynı tutumu sürdürdüğünden, Anadolu'nun önemli bir bölümünün bu dönemdeki tarihi bilmezlikten gelinir. Onun içindir ki, Batı Anadolu'daki gelişmelere ve Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna geçmeden önce, Doğu Anadolu olaylarını, kısaca da olsa,

gözden geçirmek uygun düşecektir. Bir «Doğu Sorunu»nun çok eskiden beri var olduğu, böylece daha iyi anlaşılacaktır.

## VII — DOĞU ANADOLU'NUN OSMANLI'DAN AYRI GELİŞME ÇİZGİSİ

### *ERETNA DEVLETİ*

Anadolu halkının Mogol diye tanıdığı eski Mogol vâlisi Uygur Türkü Eretna, aslında çoktan bağımsız beyliklere bölünmüş Selçuklu'dan miras devleti, diplomasi yoluyla ayakta tutar. Dışta Memlûk Devleti ile Bağdat ve Irak'ta kurulan Celayırlı Devleti'nin himayesini arar. İçte de, uzlaşıcı bir tutumla aşiretlerin, beylerin, kent âhi liderlerinin desteğini sağlayarak dengeyi korumaya çalışır. Fakat halkın «iyiliksever, adaletli Mogol» anlamına «Köse Peygamber» adını taktığı Eretna'nın 1352'de ölümünden sonra dengeyi korumak gittikçe güçleşir. Eretna oğulları Mehmet ile Câfer, güçlü feodallerin oyuncağı olmaktan kurtulamazlar. İlkin Mehmet tahta çıkar, ondan hoşnut olmayan emirler, Mehmet'i indirip Câfer'i tahta oturturlar. Sıvas'ta beylik kuran vezir Hoca Ali Şah'ın desteğiyle Mehmet Kayseri'de yeniden tahtı kazanır (1356). Fakat bu kez Sıvas'taki vezir Hoca Ali ile arası açılır. Çıkan savaşta vezir ölür. Ne var ki, Sıvas egemeni veziri yenen Sultan'ın güçlenmesinden hoşlanmayan feodaller, Eretna Mehmet'i öldürürler ve küçük yaştaki oğlu Alâaddin Ali Bey'i sultan yaparlar (1365). Esasen Mehmet'in son yılları Konya-Kayseri-Niğde çevresinde güç kazanan Mogol oymaklarıyla mücadeleyle geçer. Gerçekten Çaykazan, Samagar, Barımbay gibi Ana-

dolu'ya yerleşmiş Mogol oymakları, feodal savaşlarda ön planda rol oynamaya başlarlar. İçel-Konya bölgesini kapsayan Karaman Beyliği'nin askerî gücü, Bayburt, Turgut, Kosun gibi göçebe Türkmen topluluklarının yanı sıra, büyük bölümü şamanist Orta Asya dinini koruyan bu göçebe Mogol topluluklarına dayanır. Karaman Beyi, Samagar ve Çaykazan Mogollarının desteğiyle, Niğde ve Aksaray çevrelerinde genişler, daha sonra Kayseri'yi alır. Babası Vezir Ali Şah ölünce, ona ait Sıvas Beyliği'nin başına geçen Hacı İbrahim, Samagar Mogolları ile ittifak edip Sultan Ali Bey'i hapseder. Sultan yanlısı Barımbay Mogolları, Hacı İbrahim'i öldürür. Sultan hapisten çıkar. Sultan, bu Mogol aşiretlerinin desteğini elde eden güçlü Kayseri Kadısı Burhaneddin Ahmet'i kendisine vezir atamak zorunda kalır.

Dönemin ilginç kişisi Kadı Burhaneddin, Oğuzların Salur boyundandır. Harizm'den Anadolu'ya göçen aileden Celâleddin Habib, Konya Selçuklu Sultanı'nın vezirine damat olma yoluyla Kayseri Kadılığı'nı elde eder. Kadı Celâleddin, Memlûk Sultanı Baybars'ı destekledi diye İlhan Abaka tarafından öldürülür (1277). Ama Kayseri Kadılığı, ailenin tekelinde kalır. Celâleddin'in oğlu Hüsameddin, onun oğlu Sıraceddin, onun da oğlu Şemseddin ve nihayet Şemseddin'in oğlu Burhaneddin Kayseri Kadılığı'na getirilirler (1365).

Yirmibir yaşında kadılığı elde eden Burhaneddin, Türkçe güzel şiirler yazar, ok atar ve kılıç kullanır. Kent halkı ve aşiretler üzerinde otorite kurmayı bildiğinden, vezirliğe yükselir.

Kılıcı da kalemi gibi keskin olan Vezir, Eretna Devleti'nin başınabuyruk beylerini bir disiplin altına almayı dener. Sultan Ali, Tokat ve Canik'teki vasalleriyle Amasya'da hükümet kurmuş bulunan Hacı Şadgeldi üzerine yürür (1378), ama bir sonuç elde edemez. Sultan ve Kadı, ertesi yıl, Doğu bölgesinde

egemen Uygur Türkü Erzincan Beyi Mutahharten'e karşı bir sefer yaparlar. Erzincan Beyi, Akkoyunlu Türkmenlerinin lideri Kutlu Bey'i yardımına çağırır. Akkoyunlu desteğiyle, Eretna Devleti ordusu püskürtülür (1379). Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenleri, o tarihten sonra Doğu Anadolu olaylarında ön planda rol oynamaya başlarlar.

*TÜRKMEN-KÜRT KONFEDERASYONU*

Karakoyunluları ve Akkoyunluları, 1350 yılından önce, Mogol Sutay soyunun iç kavgaları sırasında gördük. İlhanlı Devleti çökünce, Sutayoğulları, Diyarbakır bölgesini, Musul, Ahlat ve Erzurum yörelerini ele geçirirler. Ama aile ikiye bölünür. Sutay oğlu Hacı Tugay, Musul, Ahlat, Erzurum bölgesinde egemenlik kurar. Yeğeni Barımbay oğlu ise, asıl Diyarbakır bölgesini elinde tutar. Musul-Van bölgesinde konaklayan Karakoyunlular Hacı Tugay, Diyarbakır bölgesinde konaklayan Akkoyunlular ise Barımbay oğlu safında biribirleriyle vuruşurlar. Akkoyunlu Beyi Tur Ali ve oğlu Kutlu Bey'in 1340'lardan sonra Erzincan egemeni Âhi Ayna Bey ile birlikte Trabzon Rum İmparatorluğu'na akınlar yaptığını çağdaş Rum kaynağı Panaretos belirtir. Rum İmparatoru, Tur Ali oğlu Kutlu Bey'e kızkardeşi Despina'yı vererek barış yapar. Panaretos, Tur Ali'den Amid (Diyarbakır) Beyi diye söz eder. Oysa o, Amid Beyi Barımbayoğlu'nun hizmetinde bulunan Diyarbakır çevresindeki Türkmen topluluklarının şefidir. Nitekim Barımbayoğlu ölünce, ona bağlı Barımbay oymağı bölgede barınamaz ve İç Anadolu'ya geçerek Eretna Devleti'nin yukarıda sözünü ettiğimiz olaylarına karışır. Bölgede kalan Akkoyunlular ise, Artuklu soyundan Mardin egemeninin hizmetine girerler. Karakoyunlular ise, kendileri bir beylik kurmaya yönelirler. Karakoyunlu Beyi Bayram Hoca, Musul'u birkaç kez ele ge-

çirir, yitirir; Mardin'i kuşatır (1366). Fakat bu sırada Mogolların eski Anadolu Vâlisi Büyük Hasan'ın kurduğu Celayır Devleti güç kazanır. Irak'tan sonra Azerbaycan'ı ele geçirir. Celayır Sultanı Uveys, Murat suyunu iki kez geçerek Muş bölgesinde konaklayan Hoca Bayram'ı ağır yenilgiye uğratır. Karakoyunlu İli'ni görülmemiş biçimde yağmalatır. Bayram Hoca, Celayırlıya boyun eğmek ve haraç ödemek zorunda kalır. Fakat çevredeki Türk ve Kürt oymaklarını örgütleyerek, Bayram Hoca kısa sürede güç kazanır. Örneğin Zırkî ve Süleymanî Kürtleri, Karakoyunluların en sâdık destekleyicileri olurlar. Zırki'ler Siirt'in Kuzey ve Kuzeydoğusunda yaşarlar. Süleymani'ler ise, Garzan ve Hısn-Keyfa yörelerindeki inlerde ve kovuklarda kışlarlar, Silvan Kuzeyinde ve Kulp yöresinde yaylarlar. Bu iki Kürt topluluğunun yurtları, Musul-Sincar bölgesinde kışlayan ve Van Gölü Kuzeyi ile Erzurum dolaylarında yaylayan Karakoyunlular'ın yolu üzerindedir[151]. Bu iki aşiret, Karakoyunlu Bayram'a bağlanır. Daha sonra Van yöresindeki Mahmudî Kürtleri de, Karakoyunlu'nun sâdık vasali yapılır*. Hatta çevredeki aşiretleri bağlayan Bayram Hoca, bölgede kent ve kaleler sâhibi Cezire, Hısn-Keyfa ve Bitlis Kürt beyleri üzerinde de az çok otorite kurmuşa benzer. Musul'u ele geçiren Bayram Hoca, Van Gölü çevresi ve Erzurum bölgesinde etkinlik sağlar. Bayram Hoca, 1380 yılında ölünce yerini yeğeni Kara Mehmet alır. Kara Mehmet,

* Zırkî, Süleymanî, Mahmudî Karakoyunlu Aşiretler Konfederasyonu'nun öteki Türkmen boyları gibi eşit statüdeki üyeleridir. Bunlara Câkirlû, Âyinlu gibi konfederasyonun öteki Kürt toplulukları da katılabilir (Prof. Faruk Sümer, Karakoyunlular I, s. 28-32). Karakoyunlular ayrıca Kürt aşiretlerinden 50 bin evlik bir topluluğu, hizmetlerinde kullanılmak üzere örgütlerler, bir il meydana getirirler. Bu topluluğa Karaulus adını verirler. Karaulus, konfederasyonun eşit üyesi değildir. Hizmetçiye yakın unagan-bogol statüsündedir.

beş bin savaşçısıyla, Celayırlı taht kavgasını, desteklediği Sultan Ahmet yararına çözerek gücünü artırır. Kızını vermeyen Mardin Beyi İsa'yı bozguna uğratır ve kızını alarak barış yapar.

*DULKADIROĞULLARI*

Anadolu olaylarında rol oynayacak üçüncü Türkmen grubu, Maraş ve Elbistan bölgesinde bir beylik kuran Dulkadıroğulları'dır (1337). Dulkadırlılar, Suriye ya da Şam Türkmenleri denilen grubun Boz-ok koluna dayanır. Oğuzların Üç-ok ve Boz-ok biçiminde ikili örgütlenme geleneğini sürdüren Bayat, Avşar, Beğdili, Değer oymaklarından kurulu Boz-ok'lar, Dulkadırlı ailesinin liderliğinde örgütlenirler. İlkin Elbistan ve Maraş'ta Memlûk Devleti'nin uç beyliğini yaparlar. Dulkadırlı Beyi Karaca, Anadolu Selçuklu Devleti'nin mirasçısı Eretna Devleti'ne ait Darende'yi zaptedip Memlûk Sultanı'na sunar. Darende yüzünden çıkan savaşta Eretna ordusunu bozguna uğratır. Anadolu'ya akınlar düzenler. Memlûk Sultanı'nın vâlileriyle işbirliği yapıp Mısır-Suriye Devleti'nin iç kavgalarına karışır. Eretna Devleti'ne sığınan Karaca Bey'i Eretna oğlu Mehmet, Mısır'a teslim eder. Karaca Bey, işkencelerle öldürülür (1353). Karaca Bey'in ölümünden sonra, Memlûk Devleti, Boz-ok'ları Üç-ok Beyi Ramazan'a bağlamak isterse de, o, Boz-ok üzerinde otorite kuramaz. Kahire, Karacaoğlu Halil'i Boz-ok Beyi atamak zorunda kalır. Halil, babasının öcünü almak için Eretna Devleti'ne, yâni Anadolu'ya akınlar düzenler, kasabaları yağmalar. Kürt Melkisî soyu elindeki Harput'u alır, Malatya'yı tehdit eder. Malatya, Memlûk kentidir ve Harput Memlûk himayesindedir. Kahire, Dulkadırlı ülkesine sürekli acımasız seferler yapar. Zor duruma düşen Halil, Sıvas'taki Kadı Burhaneddin'den destek görür. Halil'in kardeşi Osman, Türkmen askeriyle Kadı Bur-

haneddin'in hizmetine girer. Daha önce Mutahharten de Kadı'nın 1379 Erzincan seferi üzerine Dulkadırlı'dan yardım ister.

*KADI BURHANEDDİN DEVLETİ*

Amasya ve Erzincan feodal beylerinin Eretna Devleti'ni ele geçirme kavgaları, Türkmen desteğinin önemini artırır. 1380 yılı yazında Amasya'ya yeni bir sefer düzenleyen Sultan Ali, Kazova'da taundan ölünce, Kadı Burhaneddin, Ali'nin çok küçük yaştaki oğlunu sultan ilân eder ve fiilen yönetimi eline alır. Kudretli Amasya egemeni, kendini küçük sultanın naipliğinin doğal adayı görür. Sıvas âyânının bir kısmı da onu destekler. Şadgeldi, bir kuvvet gösterisiyle naipliği sağlamak amacıyla Sıvas'a yürür. Sıkışık durumda kalan Kadı, hâlâ az çok prestij sâhibi bulunan Selçuklu soyundan Kılıç Arslan'ı naiplik için çağırır. Bu Selçuklu ailesi, Sıvas'ın Kuzeydoğusunda önemli bir merkez olan Koyulhisar fiefine sâhiptir. Kılıç Arslan, Doğukarahisar'ı da elde eder. Kadı Burhaneddin, bu Selçuklu prensine Sultan Naipliği'ni kolayca devretmez. Aşiret beyi Cüneyt'in sâhiplendiği Kayseri'nin Kılıç Arslan tarafından geri alınıp kendisine verilmesi koşuluyla, Kadı, Selçuklu prensinin naipliğine rıza gösterir. Kılıç Arslan'ın naipliği, Hacı Şadgeldi'nin umutlarını boşa çıkarır. Amasya Paşası geri döner. Ama Kılıç Arslan, Kayseri'yi alma vaadini tutmaz. Başarısız bir Amasya seferi yapar. Ölen Eretna Sultanı'nın dul karısıyla evlenerek, sultanın yerini doldurmaya heveslenir. Kadı Burhaneddin, bu tehlikeli rakibi çarşıda gezinirken, amcası Keyhüsrev ile birlikte öldürtür. Sıvas ileri gelenlerini toplar ve kendini küçük sultanın naibi seçtirir. Ama prenslerini öldürdüğü halde, Selçuklu ailesinin fiefine dokunmaz. Kadı, Koyulhisar'ı Sıvas Akşehiri ile birlikte, Keykavus'un kardeşi Zün-

nun'a verir. Amasya egemeni Şadgeldi Paşa, Kadı Burhaneddin'in naipliğini onaylamaz. Vasal beylerini toplayarak Sıvas'a yürümeye hazırlanır. Bir ara Kadı'nın eline düşen Amasya Beyliği'ne ait Tokat'ı kuşatır. Şadgeldi, Çaykazan Mogollarını ittifakına aldığı gibi, Erzincan egemeni Mutahharten ile Kadı'ya karşı ittifak arar. Sıvas sınırlarına değin ilerleyen Erzincan egemeni de, Kadı Burhaneddin'e ultimatom yollar, sultanın hak ve yetkilerini geri vermesini, naiplikten çekilerek vezirlikle yetinmesini ister. Başka bir deyişle, Amasya egemeni Şadgeldi gibi, Erzincan egemeni Mutahharten de naiplik yoluyla Eretna Devleti'nin başına geçme çabasındadır.

Doğu ve Batıdan sıkıştırılan Kadı, güç durumdadır. Tokat'ı kuşatan Amasya egemenine karşı birşey yapamayan Kadı'ya dönüşte başkent Sıvas bile kapılarını kapar. Sonunda Sıvas'a girmeyi başaran Kadı, Erzincan Beyi'nin elçisini oyalar ve onun Sıvas'ı küçük sultan Mehmet'e bırakma önerisini şöyle karşılar:

— Önce Mutahharten, egemenliğindeki Erzincan ve Bayburt'u Sultan'a bıraksın ki, biz de onun isteğini yerine getirelim.

Elçinin olumsuz yanıtı üzerine Kadı devam eder:

— Öyle ise, Kayseri'yi (Cüneyt'ten), ya da Amasya'yı (Şadgeldi'den) alıp Sultan'a verelim. Bu da olmazsa, Karaman ile Osmanlı topraklarından elde edeceğimiz yerleri Sultan'a bırakalım[152].

Kadı, diplomasi, tehdit ve kuvvet gösterisi yoluyla, Erzincan Beyi'ni Amasya Beyi Şadgeldi'den koparmayı başarır. Çaykazan Mogollarını Şadgeldi ittifakından ayırır. Böylece kuvvet dengesinin bozulduğunu gören Şadgeldi, Sıvas seferinden vazgeçer. Bu kez Barımbay ve Samagar Mogollarının desteğine sâhip Kadı, Tokat'a doğru ilerler. Şadgeldi savaş meydanında ölür ve kesik başı, gözdağı vermek üzere, Erzincan egemenine yollanır (Kasım 1381). Bu

yengiyi sağlayan Kadı Burhaneddin, küçük sultanı tahttan indirerek kendi sultanlığını ilân eder. Ne var ki, sultanlığının ilânı, Kadı'nın işlerini kolaylaştırmaz, daha da güçleştirir. Öldürülen Şadgeldi'nin oğlu Ahmet, çevre beylerinin desteğiyle, Amasya hükümetini elde eder. Kadı'nın sultanlığını onaylamayan Eretna Devleti ileri gelenlerinden Seyyidî Hüsam ve Babukoğlu'nun da çabalarıyla, Kadı'ya karşı geniş bir koalisyon kurulur. Koalisyon, Kadı Burhaneddin Devleti'nin resmî tarihi Bezm ü Rezm'in yazdığına göre, Erzincan, Amasya, Kayseri ve Canik beyleri ile «diğer zuema-i etraf»ı ve «umera-i ulus»u kapsar. «Zuema-i etraf», Amasya çevresinin Canik beyleri Taceddinoğulları'nın dışındaki Kubatoğlu, Taşanoğlu, Bafra Beyi vb. biçimindeki daha küçük çaptaki beyleri olsa gerektir. Ulus emirleri ise, çevreyi kasıp kavuran çeşitli Mogol topluluklarının başındaki beylerdir. Babukoğlu Ali*, Barımbay Mogollarını elde ederek 1382 bahar ve yaz aylarında, Kadı Burhaneddin'e ait Sıvas eyaleti çevrelerini yakıp yıktırır. Kadı'ya karşı çeşitli öldürme girişimlerine karışır. Erzincan Beyi Mutahharten de, aynı dönemde müttefiki Akkoyunlulara, Sıvas ve çevrelerini yağmalatır. Akkoyunlu Kutlu Bey oğlu Ahmet, Kadı'nın Sıvas'ı savunmaya yolladığı komutanı Yusuf Çelebi'yi öldürür. Erzincan egemeni Mutahharten, göz dik-

* Babuk hakkında bilgi, Karamanlıların resmî tarihi Şikârî'de vardır. «Babuk Han», Karamanlılar hizmetindeki Mogol soylularından biridir. Karamanlılar, Beyşehir'i Mogol beyi İsmail Ağa'ya, Niğde'yi Babuk Han'a verirler. Kayseri'de bir yazıt, ondan «Babuk Bey bin Toga Timur» diye söz eder. Toga Timur, İlhanlı Devleti yıkılınca, Kayseri'de kısa bir süre egemenlik kuran Mogol soylusu olsa gerektir. Babuk, Karamanlı hizmetinden sonra Eretna hizmetine geçer. Oğlu Ali Paşa, ölen Eretna sultanının karısıyla evlenerek tahta adaylığını koyar. Kadı Burhaneddin'e karşı başarısız bir suikast düzenler ve Kadı'ya karşı çeşitli tertiplere katılır. Amasya Beyi Ahmet de Babukoğlu'nun damadıdır.

tiği Koyulhisar çevrelerini yağmalatır. Amasya grubunun Kazova'da bir baskınına uğrayan Kadı, Dulkadırlı Türkmenlerinin özverisiyle canını kurtarır ve tek başına Sıvas'a kaçar. Kadı, kendisini ölümden kurtaran Dulkadırlı Halil'e «Yoldaş Halil» unvanını verir. Kadı, bu güç durumdan Anadolu Mogollarının desteği ve feodal müttefikler arasında çıkan anlaşmazlıklar sâyesinde kurtulur. Koalisyonun önde gelen kişisi Amasya egemeni Ahmet'in başı, vasal beylerle derttedir. Canik ve Samsun Beyi Taşanoğlu itaatten çıkar, Amasya'ya akınlar yapar. Çorum çevresinde egemen Osmancık sâhibi Beyleroğlu Mahmut, Amasya'dan kopup Kastamonu Beyliği'ne bağlanır. Kastamonu Beyi ise, damadının elinden Amasya'yı alma niyetindedir. Vasal beylerin kazan kaldırmasının yanı sıra, Kadı Burhaneddin'in teşviki ile, Amasya eyaletinde Anadolu Mogollarının ve Türkmenlerin yağmaları artar. Anadolu Mogol beylerinden Kara Devletşah, Kadı adına yağma ve kırım düzenler. Amasya egemeni, Mogol beyini güçlükle püskürtür. Âsi Canik ve Samsun Beyi Taceddinoğlu üzerine, Lâdik Beyi Kubatoğlu Ali'yi yollar. Kubatoğlu, Samsun Beyi olur. Amasya egemenini metbu tanımayan Osmancık sâhibi Beyleroğlu Mahmut uzaklaştırılır, beylik kardeşine verilir. Ne var ki, Amasya, Tokat, Çorum, Samsun illerini kapsayan Amasya Beyliği'nin bu toparlanması kısa süreli olur. Amasya Beyliği, orada yurt tutmuş göçebe Türkmen ve Mogol akınlarıyla bunalır. İnaloğlu, Köpekoğlu gibi Türkmen beyleri ile Mogol Gözleroğlu, Amasya ve Tokat'ı yağmalarlar. Kara Devletşah, Amasya bey ailesi elindeki Turhal'ı alır. Tokat sâhibi, Amasya vasalliğinden çıkıp Kadı Burhaneddin'e bağlanır. Biribirleriyle çatışma hâlinde bulunan Canik bölgesindeki Taceddinoğlu Mahmut Çelebi ile Hacı Emir oğlu Süleyman, Kadı yürüyünce onun vasalliğini kabul ederler. Amasya egemeni, Kadı'nın yayılması karşısında, Osmanlı himaye-

sini araştırmak zorunda kalır.

Kadı, Karamanoğlu bölgesinde de genişler. Karamanlı himayesindeki Kayseri Beyi Cüneyt'i kentten çıkartır (1384). Kayseri'yi yeğeni Şeyh Müeyyed'e verir. Dulkadır Beyi Halil ile birlikte Mısır-Suriye Memlûk Devleti'ne ait olan Darende ve Divriği bölgelerini yağmalar. Kayseri seferi sırasında Sıvas yakınlarına sokulan ve Fars kalesini alan Erzincan Beyi Mutahharten'i bozguna uğratır. Kadı, Erzincan Akşehirine değin ilerleyip kenti şiddetle yağmalar ve ateşe verir (1384/1385 kışı). Akkoyunlu Türkmeninin desteğini yitiren Erzincan Beyi daha fazla direnemez, Kadı'nın gevşek bir vasali olmayı kabul eder. Akkoyunlu Beyi, Kadı Burhaneddin ile uzlaşmışa benzer. Kadı, şimdiye değin onunla savaşan ve emirlerini öldüren Kutlu Bey oğlu Ahmet'i bağışlar. Ama öteki kardeş Kara Yülük Osman'ı da rehin olarak Sıvas'a götürmeyi unutmaz.

*TİMUR ERZURUM'DA*

Bu sırada Timur, Doğu Anadolu'da görünür. Timur, 1387 baharında büyük bir «Orta Asya İmparatoru» olarak değil, tam bir göçebe savaşçı gibi, göçebe Karakoyunluların ülkesine girer. Timur, Kara Mehmet'i hacıları ve kervanları soymakla suçlar. İlginçtir ki, birkaç yıl önce Kara Mehmet de «ülkemin hacılarını soyuyor» diye Döğer Beyi Sâlim'i cezalandırır. Dulkadırlılar da aynı suçlama altındadır. Timur, Aydın Kalesi de denilen Bayazıt'tan (Doğu Bayazıt) Anadolu'ya girer. Aydın topluluğunun kaçarken bıraktığı davarları ordusuna yağmalatır. Erzurum Doğusundaki Karakoyunlu ailesine ait Avnik kalesi önlerine gelir. Alınması güç olan bu kaleye dokunmaz ve Erzurum'u bir gün içinde alıp yağmalatır. Timur, Güneye inip Çapakçur (Bingöl) yöresine gelir. Çapakçur suyu kenarında konaklar ve Kara

Mehmet üzerine üç tümen yollar. Olayların içinde yaşayan Ermeni tarihçi Medzoplu Toma'ya göre, Bingöl'de sarp dağlara çekilen ve geçitleri tutan Kara Mehmet, Timur ordusunu perişan eder, komutanlarını öldürür. Başka bir bağımsız Karakoyunlu Beyi Pir Hasan, Muş Güneyindeki dağlarda Timur ordusunu bozguna uğratır. Bunu gören Ermeni ve Kürtler, dağlardan aşağı inerek Çağatay askerini ikinci bir kez dağıtır. Başarıdan umudunu kesen Timur, Muş ovasına iner, buradaki oymakları yağmalattıktan sonra Ahlat, Âdilcevaz ve Van kentlerini alır. Van'a elçi yollayan Erzincan Beyi Mutahharten'in vasalliğini kabul ettikten sonra, Orta Asya İmparatoru, ülkesine döner.

Timur'un bu ilk Anadolu seferi, yakıp yıkmaktan başka sonuç vermez ve çabuk unutulur. Nitekim Timur Anadolu'da iken Amasya egemeni Ahmet, Kadı ile savaştadır. Timur çekilince, Erzincan Beyi de bölgeye sığınan Karakoyunlu Türkmenleri ile birlikte Sıvas çevresini yakıp yıkar (1387/1388 kışı). Kadı yürüyünce, Mutahharten acele çekilir.

*MISIR ASKERİ SIVAS'TA*

Timur dalgasını, Mısır-Suriye Memlûk Devleti ordusunun Sıvas önlerine gelişi izler. Sultan Berkuk, Mısır iktidar mücadelesine karışan Kadı Burhaneddin'i cezalandırma niyetindedir. Anadolu beylerinden de bu yolda teşvik görür. Mısır ilerlemesi üzerine, Amasya egemeni Ahmet Turhal'a, Ordu-Giresun çevresi egemeni Emirzâde Süleyman Niksar'a yürür. Kayseri'nin eski sâhibi Cüneyt, Mısırlılarla birlik olur. Kadı'nın hapsettiği Eretna Sultanı dahi, Memlûk komutanıyla gizlice ilişki kurar. Memlûk ordusunun Sıvas kuşatması kırk gün sürer. Kadı Burhaneddin, Anadolu Mogollarının ve silâhlandırdığı Ermenilerin desteğiyle kenti başarıyla savunur. Mısır, barış yapmak zorunda kalır.

Kadı, Amasya egemeninin fırsattan yararlanıp ele geçirdiği kaleleri zorla geri alır. Kadı'nın öteki tehlikeli düşmanı Erzincan sâhibi Mutahharten, kıpırdayamaz. Uygur beyinin mal ve hayvanlarını yağmalattığı yeni Akkoyunlu şefi Kutlu Bey oğlu Ahmet ile başı derttedir. Kalabalık Türkmenler, yağmacı Uygur beyini ağır bir yenilgiye uğratırlar. İkinci bir savaşta Mutahharten yine bozguna uğrar. Akkoyunlularla başetmek üzere, Karakoyunluları yardıma çağırır. Kara Mehmet, Akkoyunluları dar bir geçitte sıkıştırarak perişan eder. Akkoyunlu Beyi Ahmet ve kardeşi Hüseyin, Kadı Burhaneddin'e sığınmaktan başka çâre bulamazlar. Kadı onları Amasya seferine götürür. Akkoyunluları ezen Kara Mehmet ise, aralarında kan dâvâsı bulunan başka bir Karakoyunlu şefi tarafından öldürülür. Karakoyunlular, Kara Mehmet'in oğlu Kara Yusuf kazanana değin bir iç mücadeleye sürüklenirler. Kara Yusuf da, Erzincan egemeniyle birlikte, Kadı Burhaneddin hizmetindeki Akkoyunlularla olan mücadelesini sürdürür. Ama Akkoyunlu Yülük Osman, Uygur beyini Kadı Burhaneddin hesabına iki kez üstüste yenilgiye uğratır. Kadı Batıda da göçebe akınlarıyla Amasya Beyliği'ni bunaltır. Arazi sâhibi âyân, kurtuluşu yerleşik düzen yanlısı Osmanlı'yı çağırmakta bulur. Disiplinli Osmanlı ordusuna yağma yasaktır. Amasya ve çevre beyleri, yerlerinde bırakılacakları umuduyla, Kadı Burhaneddin vasalliğini bırakıp ardarda Osmanlı vasalliğine geçerler. Onları korumak üzere Yıldırım Bayazıt, şehzade Ertuğrul komutasında kuvvet yollar. Çorum ovasında yapılan savaşta Osmanlı askeri yenilir (1391). Yengi üzerine Kadı, hizmetindeki Anadolu Mogollarına Osmanlı'ya ait İskilip, Ankara, Kalecik, Sivrihisar yörelerini kırk gün süreyle yağmalatır. Kadı, Amasya kentini alır, kaleyi kuşatır.

Yıldırım, yeni kuvvetler yollayınca Kadı çekilir. Amasya, Osmanlı'ya bağlı özerk beylik olur.

## *ANADOLU, SÜREKLİ YAKILIP YIKILIR*

Anadolu içinde bu kavgalar sürerken, Timur 1393/1394 yılında yeniden Anadolu'yu tehdit eder. Ama bu kez de Timur, yıldırım gibi çarpıp geçer. Mogol Celayırlı Devleti'nin elindeki Bağdad'ı aldıktan sonra Irak beylerine boyun eğdirir. Muş ovasında Karakoyunlu Yusuf'u kovalar, fakat bir türlü yakalayamaz. Göçebelerin pek sevdiği Van Gölü Kuzeyindeki Aladağ'a gider. Timur, Aladağ'dan yola çıkarak Doğu Bayazıt kalesi halkından «aman malı» toplar, Üçkilise'de (Ermeni Kilisesi başkenti Eçmiyazin) Erzincan Beyi Mutahharten ile vasali Çemişkezek Kürt beyi Yelman'ın itaatini kabul eder, onlarla birlikte Karakoyunlu ailesi elindeki Avnik kalesini 43 günlük bir savaştan sonra alır. Timur, Karadeniz-Aral Denizi arasındaki bozkırları kasıp kavuran Altın Ordu Hanı Toktamış ile savaşmak üzere geri döner.

Timuru'n Anadolu'da boy gösterişi, baskı altındaki beyliklerde umutlara yol açar*. Osmanlı ve Kadı Burhaneddin'in çifte kıskacı altında zorlanan Karamanlı Beyi Alâaddin, Timur'u Kadı Burhaneddin ve

---

* 1394'te Dicle'yi aştığında Timur'un Anadolu beyliklerinin askerî gücü hakkında bilgi edindiği görülür. Buna göre, Erzincan Beyi'nin 5 bin, Karamanoğlu'nun 10 bin, Taceddinoğlu Mahmut Çelebi'nin 6 bin, Taşanoğlu'nun bin, Bafra Beyi'nin 2 bin atlı askeri vardır. Anadolu Mogolları ile Suriye ve Diyarbakır bölgesi Türkmenleri ise 20 bin atlı çıkarır (Bezm ü Rezm). Hayrullah Efendi Tarihi'ne inanmak gerekirse, Kadı Burhaneddin'in de 9 bin atlısı bulunur. İddiaya göre, Kadı şöyle konuşur: «Bu kuvveti 10 bine ulaştırsam, Anadolu ülkesini bir ucundan öteki ucuna kadar zapteylerdim. Osmanlı tabakasını yalnız Rumeli ığrında bırakıp, Bursa'yı ben alırdım».

Osmanlı üzerine yürümeye çağırır. Memlûk baskısı altındaki Dulkadırlı Suli Bey, Suriye seferinde Timur'a rehberlik yapacağını bildirir. Karaman Beyi, Timur Erzurum'a doğru ilerlerken Kayseri'yi yakıp yıkar, yağmalar. Ama Timur dönünce, Kadı bastırır, Aksaray'ı Karamanlı'dan alır, Niğde önlerinde onları bozguna uğratır (1395). Bunu Kadı'nın Doğu seferi izler. Timur ittifakından yararlanıp Sıvas Devleti'nin bâzı kalelerini ele geçiren Erzincan Beyi'nin ülkesinde Kadı, büyük çapta yağma ve yıkım yapar. Kadı, Suriye'den gelip hizmetine giren yeni Türkmen topluluklarıyla güçlenir. XIV. Yüzyılın ortalarında Karakoyunlu topluluğunun içinde gördüğümüz Bozdoğan Bey'in Türkmenlerinin bir bölümü, onun oğlu Sa'dülmülk liderliğinde Kadı'nın hizmetine girerler. Kadı, hil'at giydirip vasal yaptığı bu Türkmen şefine Erzincan Akşehiri ve Suşehri'ni soyurgal eder. Amaç, Erzincan Beyliği arazisini yağma ve baskı altında *tutmaktır*. Nitekim bu taze Türkmen güçleriyle birlikte Kadı, Koyulhisar ve Doğukarahisar bağ ve bahçelerini, evlerini talan eder. Yayla mevsimi gelince, Kösedağ'da konaklayan Kadı, Erzincan seferini sürdürür. Kuvvetlerine Akkoyunlu Ahmet Bey'i de katar. Bir ay Erzincan çevresini yağmalatan Kadı, Bayburt'a değin uzanan bölgeyi, Akkoyunlu Beyi'ne verir. Ahmet Bey'in kardeşi Kara Yülük Osman ise, başınabuyruktur. Kadı Burhaneddin vasalliğine giren Kemah sâhibi Hacı Hasan'ın ülkesini yağmalar. Kadı, yardıma gelince kaçar. Erzincan'ın Uygur beyi, Kadı ile döğüşmeye cesaret edemez. Ordusuyla birlikte dağlara çekilir. Kadı ise, ona ait kentleri ve tarlaları yakıp yıkarak ovaya inip savaşa tutuşmasını sağlamaya çalışır. Nitekim arazi sâhibi uyruklarından gelen baskı ve yardım çağrıları üzerine Uygur beyi Pulur ovasına inip savaşı kabul etmek zorunda kalır. Zoraki savaş, Erzincan Beyi'nin yengisiyle sonuçlanır. Yengide, kardeşi Sa'dülmülk Kadı

hizmetine girince, Erzincan Beyi'ne hizmet sunan Ziyaülmülk'ün Bozdoğanlıları baş rolü oynar. Ama Kadı, Bozdoğanoğullarının bu kolunu da Akşehir kalesi Beyliği'ni vererek kazanmayı bilir.

*BİR KADI BURHANEDDİN DEĞERLENDİRMESİ*

1396/1397 kışında Anadolu, üçüncü kez Timur korkusuyla dalgalanır. Oysa gelen Timur değildir. Timur'un oğlu Miranşah, Musul ve Cizre bölgesinde Karakoyunlu kovalar. Kara Yusuf, Suriye'ye kaçar. Timur oğlu çekilince de geri döner. Erzincan'a ise, Timur elçisi komutanlar gelir. Komutanların Erzincan üzerinden Sıvas'a yürüyecekleri işitilince, Orta Anadolu'daki Samagar, Barımbay, Çaykazan Moğolları, fırsattan yararlanıp Sıvas'a saldırırlar. Genellikle hizmetinde kullandığı Anadolu Moğollarının bu baskısı üzerine, Kadı, Memlûk Sultanı'ndan yardım ister. Berkuk'un komutanları Sıvas ve Erzincan'a değin ilerleyerek Moğolları çekilmeye zorlarlar. Kayseri'ye ise, Karamanlı saldırır. Alâaddin Bey, kenti yağma eder. Çukurova'dan gelen Üç-ok ve Kınık Türkmenleri de Kayseri yağmasına katılır. Kadı ilerleyince, Türkmenler ve Karamanlılar çekilirler. Ama bu kez Kadı'nın Kayseri sâhibi yeğeni Şeyh Müeyyet ayaklanır. Kadı, yeniden hizmetine aldığı Akkoyunlu Beyi Yülük Osman ile birlikte, yeğenini Kayseri kalesinde kuşatır. Osman aracılık eder, canına dokunulmayacağı garantisi verilince Şeyh Müeyyet teslim olur. Ama Kadı sözünü tutmaz, yeğenini öldürür. Karaman iline girer, Alâaddin Bey Konya'ya kaçar. Kadı, Erzincan'da yaptığına benzer biçimde, Karaman ilini bir ay süreyle yağmalatır. Konya, Niğde, Lârende (Karaman) yıkıma uğrar. Moğol Samagarlılar yenik Karamanoğlu'nun hizmetinden ayrılırlar, Kadı'nın hizmetine geçerler. Kadı Burhaneddin karşısında tutunamayan Karamanlı Alâaddin Bey ve

göçebe savaşçıları, bu kez Osmanlı ülkesini yağmalamaya yönelirler. Karamanlı oymakları, Ankara ve Bursa yörelerini talan ederler. Yıldırım yürür ve tutsak aldığı Karamanlı Beyi'ni öldürür (1397). Kadı Burhaneddin için Karamanlı tehlikesi ortadan kalkar. Kadı'ya karşı direnemeyeceğini anlayan Erzincan Beyi de vasalliği kabul eder. Onsekiz yıllık aralıksız savaştan sonra, Kadı Burhaneddin Devleti, vasal beylerin itaatini sağlamış görünür. Ama Kadı, en kudretli döneminde, dağlarda Türkmen kovalarken öldürülür. Kadı, verdiği sözü tutmayıp Şeyh Müeyyet'i öldürünce, kefil durumundaki Akkoyunlu Beyi Kara Yülük Osman, hizmetinden çıkar. Erzincan-Amasya arasında dolaşır. Sıvas yakınında Kadı'nın sayfiyesi olan bir yeri yağmalar. Kadı, az sayıda askerle Akkoyunlu Beyi'ni kovalamaya çıkar. Kara Yülük, oymağı ile yüz-geri eder ve kısa bir savaştan sonra Kadı'yı tutsak alır. Kaynaklara göre, Kadı'nın Tokat'ı elinden aldığı Şeyh Necip'in öğütüyle, Türkmen şefi, Kadı'yı öldürtür* (1398). Kadı'yı öldüren

---

* Kadı Burhaneddin, döneminin ilgi çekici bir kişisidir. İslâm ülkesinde Kadı'dan vezir ender olarak görülmekle birlikte, sultan yok gibidir. Kadı, üç dilde şiir yazan kültürlü bir kişidir. Ama tüm ömrü, aralıksız savaşmakla geçer. İslâm uleması, kent uygarlığının savunucusu ve arazi sâhibi kent âyânının bir parçası olduğu halde, askerî gücü göçebe savaşçılara dayanan Kadı, bir göçebe savaşçı gibi davranır. Kadı döneminden Anadolu'da pek az bayındırlık eseri kalır. Bâzı tarihçilerimiz ve özellikle XIV-XV. yüzyıllar Anadolu tarihini inceleyen Prof. Yaşar Yücel, Kadı Burhaneddin'i Timur yıkıcılığına karşı Anadolu Türklüğünün ve Türkiye'nin savunucusu sayarlar. Feodal çağ için bu çok abartmalı bir değerlendirmedir. Kadı, 1391'de Yıldırım'la Anadolu Türklüğü için değil, Amasya bölgesindeki vasal beyliklerini korumak için savaşır. Feodal çıkarları gerektirdiğinde Memlûk himayesine girer, Memlûk askerini Sıvas'a çağırır. En kudretli döneminde Kadı Devleti, özerk ve itaatsiz feodaller topluluğu olarak kalır. Prof. Yücel'i bu düşünceye, Timur tehdidi karşısında 1394 yılında, Kadı'nın mektupla Memlûk ve Osmanlı dostluğunu

Kara Yülük, Kadı'ya ait Sıvas üzerinde hak iddia eder. Kapılarını açmayan kenti kuşatır. Sıvas âyânı, çevrenin Mogol oymaklarını yardıma çağırır. Mogol desteği Akkoyunlu baskısını durdurmaya yetmeyince, Sıvas âyânı Amasya'daki Osmanlı'ya başvurup Sıvas'ı teslim eder. Osmanlı karşısında yenilen Yülük Osman, Erzincan Beyi'ne sığınır. Yıldırım, Karaman ilinden sonra Kadı Burhaneddin'in ülkesini de Osmanlı Devleti'ne katmış olur. Hatta Memlûk denetimindeki Elbistan, Malatya, Darende, Divriği vb. gibi Orta Fırat bölgesini de ele geçirir.

## *YILDIRIM, TİMUR'A NEDEN YENİLDİ?*

İşte bu sırada Hindistan seferini tamamlayan Timur, yeniden Anadolu'da ortaya çıkar (1399). Timur'un Azerbeycan'a geldiğini duyan Karakoyunlu Beyi Yusuf, Van Gölü çevresindeki atadan kalma yurdunu bırakarak Musul'a doğru kaçar. Timur'un komutanının Güney İran'dan saldırması üzerine Bağdad'dan ayrılan Celayır Sultanı Ahmet de Musul'a Kara Yusuf'un yanına gelir. İki kaçkın bir süre Bağdad'a dönerlerse de, Timur korkusuyla Memlûk Sultanı'na

araması sevketmişe benzer. Kadı, «Siz bana imdat ederseniz, ben Timur'a karşı dururum» der. Prof. Yücel, olumlu karşılanan bu girişimi «bölgesel savunma paktı» diye değerlendirir ve Kadı'yı paktın yapımcısı sayar (Belleten 158, s. 277). Ne var ki, Yıldırım ile Kadı arasında herhangibir işbirliği bile olmadığı açıktır. Kadı Burhaneddin-Memlûk Devleti ilişkileri de, 1388'de Memlûk ile savaştıktan sonra Kadı'nın bir çeşit Memlûk himayesini kabulü biçimindedir. Zâten Prof. Yücel'in de yazdığı üzere, Kadı'nın ölümüyle «bölgesel dayanışma ve işbirliği dönemi son bulur», yâni Timur'un Anadolu'yu gerçekten tehdit etmesinden önce, işbirliğinden eser kalmaz. Yücel'in suçu Osmanlı Sultanı'na yüklemesi bu durumu değiştirmez. Öte yandan Kadı, «Timur yıkıcılığına karşı neyin koruyucusudur» sorunu vardır. Timur, göçebe savaşçı yöntemleriyle, sürekli yakıp yıkar ve göçebeleştirir. Kadı da Timur'dan farklı davranmaz.

sığınmayı kararlaştırırlar. Faka Memlûk Devleti'nin Halep Vâlisi onları kılıç ve okla karşılar. Halep Vâlisi'ni bozguna uğratan Sultan ve Bey, Yıldırım Bayazıt'a sığınırlar. Yıldırım, askerî gücünden yararlanmak istediği Kara Yusuf'a, Osmanlı için uç bölge olan Kayseri ve Aksaray yörelerinde ikta verir.

Akkoyunlu Beyi Kara Yülük Osman ise, Erzincan Beyi Mutahharten ile birlikte, Karabağ'a Timur'un yanına gider, itaat bildirir. Bu iki bey, Timur'u Anadolu'ya yürütme çabasındadırlar. Timur, 1400 Temmuzunda ilk Anadolu yürüyüşünü yapar. İki bey, Timur askerine kılavuzluk ederler ve birlikte Osmanlı yönetimindeki Sıvas'ı kuşatırlar. Onsekiz gün direnen Sıvas, Timur'un kan dökülmeyeceği garantisi üzerine teslim olur. Ama kale muhafızları, kanları dökülmeden diri diri gömülürler. Halktan «aman parası» alınır ve Sıvas yakılıp yıkılır. Halkın bir bölümü ve çok sayıda kız, Orta Asya'ya götürülür. Timur, Sıvas'tan Güneye döner. Kayseri'ye ulaşan Yıldırım, olayları izlemekle yetinir. Akkoyunlular, Timur ile birlikte Elbistan ve Malatya'yı alırlar. Timur, Osmanlı'nın çok kısa süre önce Memlûk'ten zaptettiği Malatya'yı, hizmetlerinden dolayı Akkoyunlu Beyi'ne verir. Akkoyunlular, Timur'un Suriye seferine katılırlar. Timur, Suriye ve Irak'ta uğraşırken, Yıdırım, Timur vasali Mutahharten elinden Erzincan ve Kemah'ı alır. Yıldırım, Erzincan'ı kendisiyle beraber bu sefere gelen Karakoyunlu şefi Kara Yusuf'a bırakır. Ne var ki, Türkmen şefi, Erzincan eyaletini yönetmekte başarı sağlayamaz. Osmanlı Sultanı, Erzincan âyânının da isteğiyle, sâdık bir vasal olmayacağı açık bulunan Mutahharten'e eski beyliğini geri vermek zorunda kalır. Yıldırım, Uygur beyinin tüm ailesini Bursa'ya rehin götürmekle yetinir. Osmanlı tarihçisi Neşrî, olayı şöyle anlatır:

«Hünkâr, Erzincan hisarını Kara Yusuf'a verüp gitti. Kara Yusuf onaltı gün hemen beylik idüp Er-

zincan halkı ile muamele idemeyüp kendi iradesiyle Erzincan'ı terketti. Erzincan halkı yine gelüp evvelki beylerini istediler. Hünkâr dahi Mutahharten'i yine buralara emir nasb itdi. Ama ehl-i beytini (ailesini) sürüp Bursa'ya getirdi».

Bağdad'dan Azerbeycan'a dönen Timur, Osmanlı Sultanı'ndan vasalliğine giren Anadolu beylerini tanımasını ve kendisinin de vasali olmasını, şehzadelerinden birini yanına rehin yollamasını ister*. Timur, vasal beylikler sisteminin savunucusudur. Ama bunu gerçekleştirmek için, Fâtih'ten önce ilk kez Anadolu'nun siyasal birliğini kurmayı deneyen Yıldırım'ı 1402 Ankara savaşında yenmesi gerekecektir.

Osmanlı tarihçileri yenilgiyi Yıldırım'ın hizmetine giren «Kara Tatarların ihaneti»ne bağlarlar. Kara Tatar denilen bu topluluklar, Karaman, Eretna ve Kadı Burhaneddin hizmetinde gördüğümüz Anadolu Mogollarıdır. Orta ve Doğu Anadolu'da genişleyen Yıldırım, bu savaşçı oymakları hizmetine alır. İddiaya göre, Kara Tatarlar, Osmanlı'nın Rumeli askerini arkadan ok yağmuruna tutarak iki ateş arasında bırakırlar ve Osmanlı sol kolunu çökertirler. Neşrî, bu Tatar ihaneti iddiasının yanı sıra, yenilginin gerçek nedenini belirtir:

«Germiyan leşkeri dahi Germiyanoğlu'na döndü, hülâsa her vilâyetin leşkeri kendü beylerine döndüler ki, kaçıp ol beyler Timur'a gelmişlerdi».

Gerçekten Yıldırım, Anadolu beylerini kovar, on-

---

* Timur-Yıldırım savaşının başlıca nedenlerinden biri olarak Kara Yusuf gösterilir. Timur, «hacı soyucusu ve eşkiya» dediği Karakoyunlu Beyi'nin kendisine teslimini ister. Yıldırım ise, kendisine sığınan bir konuğu geri vermez. Oysa, Osmanlı Devleti'nin ileri gelenleri Kara Yusuf'un tesliminden yanadır. Kuşkulanan Türkmen beyi, Kırşehir ve Kayseri yörelerini yağmaladıktan sonra, oymaklarıyla birlikte Irak'a kaçar. Aynı durumda bulunan Celayirli Sultanı Ahmet de Bağdad yolunu tutar.

ların nöker ve sipahilerini ise hizmetine alır. Osmanlı düzenine ısınamayan nöker ve sipahiler, Timur vasali olan eski beylerini görünce saf değiştirirler ve savaşın sonucu belli olur. Osmanlı'nın ortadan kaldırdığı Batı Anadolu beylikleri yeniden canlanır. Osmanlı tarihini incelerken göreceğimiz üzere, Batıda beyliklerin canlanışı çok kısa süreli olur. Doğu Anadolu'da ise, Timur istilâsı, göçebe oymak şeflerinin egemenliğindeki beylikler düzeninin güçlenmesine, Akkoyunlu devletlerinin ortaya çıkmasına yol açar.

*DİYARBAKIR AKKOYUNLU DEVLETİ*

Akkoyunlu Yülük Osman, ağabeyleri Ahmet ve Pir Ali ile birlikte Ankara savaşına katılır. Osmanlı ordusuna karşı başarılar sağlar. Timur, bu başarılı vasaline tüm Diyarbakır eyaletinin beylik yarlığını verir. Ağabeylerinin oymaklarını da yönetiminde toplamayı başaran Kara Yülük, Diyarbakır'da Akkoyunlu Devleti'nin temellerini atar (1403).

*KARAKOYUNLU DEVLETİ*

Osmanlı'nın, Timur'a teslim edeceği korkusuyla Bursa'dan Irak'a kaçan Karakoyunlu şefi Kara Yusuf ise, daha birçok macera geçirir. Kader arkadaşı Celayırlı Sultanı Ahmet'e yardım eder, birlikte Bağdad'ı alırlar. Sonra Kara Yusuf, Sultan Ahmet'i kovarak Bağdad'a sâhiplenir. Ama Karakoyunlu şefi, Timur'un yolladığı kuvvetler karşısında ağır bir yenilgiye uğrar. Kardeşi ve karısı tutsak düşen Kara Yusuf, Suriye'ye kaçar. Orada da iyi karşılanmaz. Memlûk Devleti, Şam kalesinde Kara Yusuf'u hapseder. Hapis yaşamı bir yıl sürer. Kara Yusuf'un akrabasından, bey ve nökerlerinden bâzıları, iki bine yakın Türkmenle birlikte, Şam çevresinde yaşayıp beylerinin kurtulmasını beklerler[153]. Memlûk'ün Şam

Vâlisi, Kara Yusuf'un bu Türkmen savaşçılarından yararlanmak için onu hapisten çıkartır (Ocak 1405). Kara Yusuf, Şam Vâlisi ile birlikte, Memlûk Sultanı'na karşı Kahire yakınlarında iki kez savaşır. Başarısızlık üzerine, bin kadar Türkmeni ile Musul bölgesindeki eski yurduna döner. Bölgenin Süleymanî ve Zırkî gibi Kürt aşiretleri, Cizre ve Mardin beyleri, bu savaşçı Türkmen beyinin çevresinde toplanırlar. Bu kuvvetlerle birlikte Karakoyunlu şefi, Akkoyunlu şefi ile Mardin yakınlarında savaşır. Savaş bir sonuç vermeyince, Kara Yusuf, Karakoyunluların Musul gibi eski yurtlarından olan Van Gölü çevresine doğru yola çıkar. Bitlis Kürt Beyi Şemseddin onu iyi ağırlar, ordusunun tüm ihtiyacını karşılar. Timur vasali olan Van Kürt Beyi İzzeddin Şir'i ise, silâhla itaate almak gerekir. Kara Yusuf'un dönüşünü duyan Türkmen beylerinin katılmasıyla Karakoyunlu şefinin gücü artar. Erzurum'un Güneydoğusunda önemli bir kale olan Avnik'ten Timur'un adamını çıkardıktan sonra, Kara Yusuf, Doğu Anadolu'ya egemen olur (1406). Fakat bölgede kökleşebilmek için, Timur ölmekle birlikte, henüz gücünü koruyan Timurlularla savaşmak gerekir. Kara Yusuf, Timur torunu Ebubekir'i Aras kıyılarında ilk yenilgiye uğratır (Ekim 1406). Ebubekir'i 1408 yılında ikinci bir yenilgiye uğratan Kara Yusuf, Azerbeycan bölgesini egemenliğine alır. Bu yengi ile Karakoyunlu Devleti kurulmuş sayılır.

### *AKKOYUNLU-KARAKOYUNLU SAVAŞLARI*

Karakoyunlu Devleti, Arap Irak'ı, Azerbeycan ve İran Irak'ı yönünde gelişir ve aşağı yukarı Büyük Selçuklu Devleti'nin Batı kolunun arazisini kapsar. Azerbeycan'ı alan Kara Yusuf, Erdebil yöresinde yurt tutmuş Karakoyun Konfederasyonu'ndan Kürt Câkir-

lu kabilesinin beyi Bistam'ı Batı İran fethi ile görevlendirir ve onu «Irak-ı Acem Vâlisi» atar. Akkoyunlular ise, Uzun Hasan'a değin bir Doğu Anadolu Devleti olarak kalır. Kara Yülük'ün devleti, Diyarbakır merkezinden Güneyde Urfa ve Mardin'e doğru genişler. Timur'un Yülük Osman'a verdiği Malatya elde tutulamaz, Memlûk, Malatya'yı geri alır. Fakat Akkoyunlular Kuzeyde Harput, Çemişkezek, Kemah, Erzincan, Erzurum yöresinde genişlerler. Trabzon Rum İmparatorluğu ile komşu olurlar. Bununla birlikte, ilk Akkoyunlu genişlemesi, eski düşman Karakoyunluların sert direnişiyle karşılaşır. Kara Yusuf, Timurlu'ya karşı 1408 yengisini kazandıktan biraz sonra, Mardin Artuklu hükümdarının çağrısı üzerine, Akkoyunlularla savaşa koşar. Artuklu hükümdarı, Kara Yülük'ün Mardin üzerine yürüdüğünü, eğer süratle yetişmezse kalenin düşeceğini bildirir. Muş ovasında dinlenen Kara Yusuf, Kürt beylerini toplayıp koşar ve Diyarbakır önlerinde Kara Yülük'ü bozguna uğratır. Kara Yusuf, Mardin hükümdarına kızını verirse de, eyaleti onun elinde bırakmaz. Böylece üçyüz yıllık Artuklu hânedanı son bulur (1409). Ertesi yıl Kara Yusuf, Erzincan'ı da Uygur Mutahharten soyunun elinden alır. Tercan, Bayburt ve İspir'i de kapsayan eyaleti, Şam kalesinde hapisken, Şam'da sakalık yapıp efendisinin kurtuluşunu bekleyen sâdık nökeri Pir Ömer'e verir (1410). Kara Yusuf Erzincan'da uğraşırken, Bağdad'ı yeniden ele geçiren Celayırlı Sultan Ahmet, Azerbeycan'a yürür. Tebriz yakınlarındaki savaşta Ahmet tutsak düşer. Kara Yusuf, bu eski macera arkadaşının elinden Arap Irak'ını ve Azerbeycan'ı iki oğluna bıraktığına dair yarlık aldıktan sonra, onu öldürür. Kara Yusuf, Azerbeycan bağışlanan oğlu Pir Budak'ı sultan ilân eder (1411). Öldürülen Celayır Sultanı'nın manevî evlâdı olan Pir Budak, Cengiz soyuna akraba sayıldığından sultanlığa lâyık görülür. Irak bırakılan öteki oğlu Şah

Mehmet ise, silâh zoruyla Bağdad'a girip yerleşir (1411).

Kara Yusuf, sultanlık kurmakla birlikte göçebe savaşçı geleneğini sürdürür. Akkoyunlu başkentine yürür. Diyarbakır ve Çermik ekinliklerini yakıp yıkar, bin at karşılığı aman verdiği Çermiklileri, sözlerinde durmadıklarından kırıma uğratır. Ergani üzerine yürürken önüne çıkan Akkoyunlu Beyi Kara Yülük'ü bir kez daha bozup kaçırtır. Kara Yülük ise, Karakoyunlulara ait Sincar'ı yağmalayarak ve Musul kervanlarını soyarak karşılık verir (1412). Birkaç yıl sonra Kara Yülük Erzincan'ı kuşatır ve çevreyi yağmalar. Kara Yusuf'un oğlu İskender yetişir, yağmaladığı şeyleri bırakan Kara Yülük kaçar (1416). Ertesi yıl iç karışıklıklar nedeniyle Türkmen yönetimine giren Malatya, Darende ve Behisni ile Kürt beylerinin eline geçen Gerger ve Kâhta'yı geri almak amacıyla Memlûk Sultanı bölgeye sefer yaparken, Kara Yülük ve Kara Yusuf biribirleriyle kıyasıya savaşırlar. İki Türkmen beyi, 1 milyon dirhem para, yüz at ve yüz deve karşılığı, Kara Yülük'ün Mardin Kuzeyindeki Sa'ur kalesini Kara Yusuf'a vermesi koşuluyla barış yaparlarsa da, bu uzun sürmez. Bir yıl sonra Kara Yülük, Mardin çevresini korkunç biçimde yağmalar, 8 kale alır ve 220 köyün halkını kendi ülkesine göçürür, Mardin'i kuşatır. Memlûk kaynaklarına göre, kadınları, oğlanları, kızları pazara sunar. Küçük kızlar ikişer dirheme satılır. Timurlu Şahruh'un bölgede boy göstermesi, Kara Yülük'ün cür'etini artırır. Tepesi atan Kara Yusuf, korkunç bir kovalamacaya girişir. Diyarbakır'a doğru kaçan Akkoyunlu şefinin tümenlerini bozar. Kara Yülük, Fırat'ı geçip Memlûk'e sığınır. Kara Yusuf da Fırat'ı aşıp Akkoyunlu'yu yeniden ağır bir yenilgiye uğratır, tüm ağırlıklarını yağmalar. Kara Yülük, bin kadar adamıyla Halep'e kaçar. Akkoyunlu yağmasına katılan İnallu, Bayat ve Avşar Türkmenleri de yurt-

larını bırakıp Suriye'ye giderler. İzinsiz Memlûk arazisine girerek Antep'e gelen Kara Yusuf ve oğlu, Kahire'de panik yaratır. Onun Suriye'yi istilâsı beklenir. Dört mezhebin kadıları ve Halife, «kâfir» Kara Yusuf ile savaşmanın ödev olduğu yolunda fetva verirler. Fakat Halep önlerinde bir Karakoyunlu kolu yenilgiye uğrayınca, Kara Yusuf, Suriye'ye girmek niyetinde bulunmadığını Kahire'ye bildirir. Karakoyunlu şefi, Antep çarşı ve pazarlarını yakıp kenti yağmaladıktan sonra, Antep halkından 100 bin dirhem toplar ve Birecik yağmasına gider. Böylece Memlûk'ün Kara Yülük'e sığınma hakkı verişinin öcü alınmış olur. Ama 1420 baharında Memlûk Sultanı, Kara Yusuf'a karşı sefer hazırlıklarını başlatır. Öte yandan Timurlu Şahruh, Kara Yusuf'a karşı yürümek üzeredir. Kara Yusuf için işler kötü gider. Cengiz soyuna akraba sayıp sultan ilân ettiği oğlu Pir Budak ölür. Erzincan Beyliği'ne getirdiği sâdık nökeri Pir Ömer de Kara Yülük'ün pususuna düşüp öldürülür. Kara Yusuf Erzincan'ı küçük oğlu Ebu-Said'e verirse de, babası gibi o da Erzincan'da tutunamaz, eşraf onu kentten çıkarır. Mutahharten'in torunu bey yapılır. Kent bir süre sonra Akkoyunlu'nun eline geçer. Timurlu Devleti'ni yeniden canlandıran Şahruh, Kara Yusuf'tan Acem Irakını geri almak ve itaatını sağlamak için ilerler. Şahruh, Karakoyunlu Beyi'nin vasal bir hükümdar olarak Arap Irakı ve Azerbeycan'da kalmasına râzıdır. Kara Yusuf buna yanaşmaz, çok sayıda yaya asker toplayarak savaşa hazırlanır. Hazinesini çıkartıp altınlarını askerlerine dağıtır. Fakat Kara Yusuf, savaşa tutuşmadan ölür (1420). Başbuğun ölümü üzerine ordu darmadağın olur. Prof. Faruk Sümer'in deyişiyle, «bu gibi anlarda sık sık görüldüğü gibi, Türkmenleri öyle bir korku sarar ki», en yakınları bile cesedi yüzüstü bırakıp uzaklaşırlar. Cesedin bulunduğu otağ yağmalanır, üstündeki giysiler çıkarılır, kulakları ke-

silerek altın küpeleri alınır[154]. Kara Yusuf vasali beylerin çoğu, Azerbeycan'a gelip Şahruh'un vasali olurlar.

Kara Yusuf'un oğullarından Isfahan ve İskender, güçlü gözükürler. Isfahan, Karakoyunlu Konfederasyonu'nun en büyük ve saygın oymağı olan ve Sa'd Çukuru denilen Erivan Batı ve Güneyinde Arpaçay ve Aras nehri yakınlarındaki yerde yurt tutan Sa'dlu oymağına dayanarak kendini babasının ardılı ilân eder. Doğu Bayazıt kalesindeki hazineye el koyar. Kerkük sâhibi İskender ise, babasının ölümü üzerine Mardin'e saldıran Kara Yülük'e karşı savaşa tutuşur. Kara Yusuf'a pek benzeyen İskender, babasının birçok kez yaptığı üzere, Kara Yülük'ü ağır bir bozguna uğratır. Ama işe Şahruh karışır. Doğu Bayazıt'tan Isfahan'ı çıkartan Çagatay Sultanı, Van Gölü çevresine iner. Göl havzasındaki Adilcevaz, Ahlat ve Erciş gibi kaleleri teker teker teslim alır. Kara Yusuf'un sâdık vasali Bitlis Kürt Beyi Şemseddin, Van-Hakkâri Beyi, Kara Yülükoğulları vb. Şahruh'un katına gelip vasalliğine girerler. Kara Yülük, Çağatay Sultanı'na şöyle der:

«— Kara Yusufoğulları tamamiyle yok edilmedikçe, bu memleketlerde düzen kurulamaz».

Şahruh, Türkmen kovalamaya girişir. İskender ve Isfahan, Eleşkirt'de savaşa hazırlanırlar. Türkmenlerin hiç fil görmeyen atları, bu büyük yaratıklardan ürktüklerinden, atların fillere alıştırılmasına çalışılır. İri gövdeli öküzler, saman çuvallarıyla yüklenip ve çullarla örtülüp savaş fillerine benzetilir, çamurdan fil heykelleri yapılır. Bunlar üzerine sürülen atlar, fillerden korkmamayı öğrenirler. Kara Yülük'ün Şahruh safında katıldığı savaş günlerce sürer. Timurlular, ezici sayı üstünlükleri sâyesinde güç bir zafer kazanırlar (1421). Aslında zafer, hiçbir sonuç getirmez. Şahruh, Herat'a geri döner. Karakoyunlu Isfahan karşısında tutunamayan Kara

Yülük oğlu, Azerbeycan'dan Diyarbakır'a kaçar. Irak ve Azerbeycan'daki kavga, daha çok Kara Yusuf'un oğulları arasında olur. Isfahan, savaşçı kardeşi İskender karşısında Azerbeycan'da barınamaz. Tebriz'i bırakıp Bağdad'a gider. Ağabeyi Şah Mehmet'in eyaletini elinden alıp Bağdad'a yerleşir. Azerbeycan ve Doğu Anadolu'nun bir bölümüne egemen olan İskender, Karakoyunlu'yu bırakıp Timur vasalliğine geçen Kürt beylerini cezalandırır. Kara Yusuf'un daha önce sözünü ettiğimiz bir yarlıkla Bitlis, Ahlat, Hınıs ve Muş kentlerini soyurgal eylediği ve kızını verdiği Bitlis sâhibi Şemseddin Bey'in Ahlat kalesi önünde boynunu vurdurur* (1423). Van ve Hakkâri sâhibi İzzeddin Şir'in oğlu Ahmet'i öldürtür. Şahruh'un elinde kalan Sultaniye'yi alır. Kazvin ve Zencan'daki Şahruh vâlisini yakalayıp buraları kendi beylerine soyurgal eder (1427-1428). Şahruh, bu meydan okuma üzerine Batıya yürür. İki gün süren Selmas meydan savaşında, ezici sayı üstünlüğüne sâhip Timurlu başarı sağlar. İskender, Erzurum yörelerine çekilir (1429). Şahruh, Kara Yusufoğulları arasındaki iktidar kavgasından yararlanmak ister. Türkmenlerin Busad dedikleri Erzincan Beyliği'nden kovulan küçük oğul Ebu Said'e Azerbeycan yönetimini verir. Geri dönen İskender, küçük kardeşini öldürtüp Azerbeycan yönetimini geri alırsa da, Şahruh himayesine giren

* Şerefnâme yazarı Şeref Han, büyük dedesi Şemseddin'in ölümü konusunda şu rivayeti yazar: Bitlis Beyi'nin karısı, İskender'in kardeşi Türkmen kızıdır. At koşturur, çevgan oynar ve ok atar. Bitlis Beyi, karısını engellemek ister. «Biz Kürdüz, Türkmenlerin geleneği bizim halkımız arasında hoş ve makbul değildir» der. Türkmen kızı dinlemez, tartışır. Ağır sözler söyler. Bitlis Beyi, öfkelenerek karısının ağzına yumruk vurur ve bir dişini kırar. Türkmen kızı, kanlı dişini bir kâğıda sarıp, kocasından yakınan bir mektupla birlikte kardeşi İskender'e yollar. İskender, huzuruna çağırttığı Bitlis Beyi'ni öldürtür. Öykü, Türkmen kadınlarının serbest yaşamı bakımından ilginçtir.

öteki kardeşler ve oğluyla mücadele zorunda kalır. İskender'in Van kenti ve çevresini soyurgal ettiği oğlu Yar-Ali, müslüman ve hıristiyan halktan geleneklere aykırı ağır vergiler toplar. Şiddetli yakınmalar üzerine, İskender, oğlunu hesap vermek üzere yanına çağırır. Şirvan Şah'a sığınan Yar-Ali, Şahruh'a yollanır. Kızan İskender, Şirvan üzerine yürür, çevreyi yakar, yıkar. Diyarbakır'dan Şirvan Şah'ın yardımına gelen Akkoyunlu Kara Yülük, Erzurum'u kuşatır ve alır. Erzurum, uzunca süredir Karakoyunlu egemenliğindedir. Erzurum-Bayburt bölgesinde Karakoyunlu Konfederasyonu'ndan Duharlu oymağı oturur. Kara Yusuf, Erzurum'u Duharlu Beyi Bayburt sâhibi Pir Ahmet Bey'e soyurgal eder. 1434'te kenti alan Kara Yülük ise, burayı oğlu Şeyh Hasan'a verir. Kara Yülük, 1432'de Mardin'i de ele geçirir. İskender'in Van ve çevresini soyurgal eylediği kardeşi Cihan-Şah ve Bağdad sâhibi Isfahan da Şahruh'u metbu tanır. Pek çok Karakoyunlu beyi onları izler. Bu nedenle, Çağatay Sultanı, Tebriz'e doğru yürüyünce, İskender yalnız kalır. Birkaç bin kişilik kuvvetle Erzurum'a doğru kaçar. Yolunu kesen daha yüksek sayıdaki Akkoyunluları bir kez daha bozguna uğratır. Savaşta ağır yaralanan Akkoyunlu Devleti'nin kurucusu Kara Yülük, Erzurum'da ölür. Erzurum'a giren İskender, cesedini mezardan çıkartarak Kara Yülük'ün kesik başını Memlûk Sultanı Barsbay'a yollar. Ama Timurlu ordusu, İskender'in peşindedir. Erzurum'dan kaçan İskender'i Timurlular Akşehir'e değin kovalarlar. İskender, Osmanlı Padişahı İkinci Murat'a sığınır. Karakoyunlu hükümdarının Kazova'da kışlamasına izin verilir. Fakat bahar gelince, İskender'in Türkmen savaşçıları, yöre halkını ve Ermenileri yağmalarlar, çocuklarını tutsak alırlar. Osmanlı'nın kuvvete başvurma tehdidi üzerine, İskender, yolda rastladığı Ermenileri kırıma uğratarak ve tutsak alarak Sıvas'a doğru uzaklaşır.

Azerbeycan'a gelen İskender burada da barınamaz. Şahruh'un al damgalı yarlık ile Azerbeycan'ı soyurgal ettiği kardeşi Cihan-Şah, onu bir kalede sıkıştırır. İskender'i kalede babasının kumasına âşık oğlu Şah Kubat öldürür. Cihan-Şah da baba kâtilini aynı biçimde cezalandırır.

*KARAKOYUNLU DEVLETİ İRAN'A KARŞI*

Cihan-Şah ile Karakoyunlu Devleti en büyük genişliğini kazanır. Şahruh'un Azerbeycan'ı verdiği Cihan-Şah, akrabalarının elinden Bağdad'ı zorla alır (1446). Kanlı sokak savaşlarına sahne olan eski Abbasî başkenti, üç gün yağmalanır. Ertesi yıl Şahruh ölünce, Timurlu vasalliğinden çıkıp haraç ödemeyi kesen Cihan-Şah, Batı İran kentlerinde genişler. Sultan ve Hakan unvanlarını edinir. Kara Yülük'ün ölümüyle iktidar kavgasına tutuşan Akkoyunluların ülkesinde genişler. Erzincan'ı geri alır. Cihan-Şah komutanları, Mardin ve Urfa önlerinde Akkoyunlu prenslerine güç günler yaşatırlar. Ama Şahruh'un yerine Orta Asya'yı da kapsayan büyük bir imparatorluk kurma düşüncesine kapılan Cihan-Şah, Akkoyunlu prensi Cihangir ile uzlaşır. Kızını oğluna alır ve Cihangir'i vasal yapar (1452). Cihan-Şah, Isfahan ve Şiraz'ı, tüm Fars'ı fetheder. Kirman'ı alır. Hazar Denizi Doğusunda Curcan eyaletini mülküne katar. Harizm ve Mangışlak Türkmenleri ve Celayırlılar, Anadolu'dan gelen bu Türkmen padişahının yönetimine girerler. Cihan-Şah, nihayet Timurluların başkenti Herat'a girer, Horasan'ı alır. Melikşah ve Sancar gibi, Seyhun ve Ceyhun nehirleri arasındaki Batı Türkistan bölgesini istilâya niyetlenirse de, Batıda çıkan karışıklıklar, onu Timurluların Batı Türkistan kolunun başındaki Ebu Said ile barış yapmaya zorlar (1458). Cihan-Şah, Horasan'ı boşaltıp İran Irakı, Fars ve Kirman ile yetinir. Curcan bölgesi de elden çıkar.

Cihan-Şah yine de büyük bir imparatorluğun başındadır. Fakat hemen hemen bağımsız Karakoyunlu prenslerinin ve aşiret beylerinin yönetimindeki imparatorluk, Cihan-Şah oğullarının sürekli ayaklanmalarına tanık olur. Bu iç zayıflık, Akkoyunluların şefliğini ele geçirmiş bulunan Kara Yülük torunu Uzun Hasan'ın genişlemesine olanak sağlar. Uzun Hasan, kardeşi Cihangir'i Diyarbakır'dan çıkartır (1452). Cihan-Şah'ın Erdebil'den uzaklaştırdığı Safevî şeyhi Cüneyt'in kalabalık Türkmenleriyle birleşerek güçlenir. Cihan-Şah, vasal ve akraba edindiği Cihangir'e askerî güç ve seçkin komutanlar verir. Fakat Karakoyunlu ordusu ve Cihangir, Uzun Hasan ile Şeyh Cüneyt'in kuvvetleri karşısında yenik düşerler (1457). O sırada Cihan-Şah, Timur İmparatorluğu'nu ele geçirme çabasındadır. Daha sonra oğullarının ayaklanmalarını bastırmakla uğraşır. Akkoyunlu Uzun Hasan ise, genişler. Dedesi Kara Yülük'ün ölümünden yararlanan Karakoyunluların geri aldıkları kent ve kaleleri yeniden ele geçirir. Bağımsız Doğukarahisar Beyliği'ni ülkesine katar. Koyulhisar'ı alarak (1461) Osmanlı ülkesine akınlar yapar. Osmanlı Sultanı Fâtih Mehmet'in Trabzon Rum İmparatorluğu'nu fetih girişimlerini engellemeye çalışır. Karamanoğlu tahtına vasallerini yerleştirmek için Fâtih ile mücadele eder. Dulkadıroğlu Arslan'dan Harput'u alır.

Karakoyunluların aksine, Akkoyunlu Hasan, bölgedeki Kürt beyliklerini kaldırıp Türkmen beylikleri kurmaya özen gösterir. Bu, ırksal bir tutumun sonucu değildir. Hasan, Karakoyunlu vasali oldukları için Kürt bey soylarını yok eder. Nitekim Diyarbakır Kuzeyindeki Tercil ve Atak Beyi Ömer, Uzun Hasan'ın çok saydığı ve kızınla evlendiği bir Kürt şefidir. Hasan bu beye ve oğlu Budak'a Bitlis yönetimini de verir. Eğil Kürt Beyi Kasım da Akkoyunlu komutanıdır. Akkoyunlular onu bir prense atabey ya-

parlar. Bu yüzden «Lala Kasım» adıyla tanınır. Ne var ki, Akkoyunlu Sultanı, bu beylerin dışında, sistemli izlenimini verecek biçimde, Kürt beyliklerini kaldırır, Türkmen sülâlelerini iktidara getirir. Şerefnâme, bu nedenle, Uzun Hasan'ın «Kürdistan hükümdarlarına karşı büyük düşmanlık ve öfke beslediğini» ileri sürer. Ama sonra bu yargısını, «Kürdistan beylerinin ve köklü ailelerinin, özellikle bunların Karakoyunlu ailesi sultanlarıyla eskiden dostluk kurmuş ve anlaşmış olanların köklerini kazımaya yöneldi» diyerek düzeltir[155]. İlkin Selçuklu soyundan geldiklerini iddia eden Çemişkezek Beyliği'ne, Karakoyunlu Konfederasyonu'ndan Harbendelu Türkmen aşiretini saldırtır. Harbendelu'lar beyliğe egemen olurlar (1461). Eyyubî soyunun elindeki son hükümet olan Hasankeyf'i alır ve bu sülâleyi ortadan kaldırır (1462). Kürt beyliklerinin tasfiyesi 1470'lere değin sürer. Van ve Hakkâri Beyi İzzeddin Şir öldürülür. Şerefnâme, olayı şöyle yazar: «Hakkâri vilâyeti bir tek defa olmak üzere bu hükümdarların elinden yabancıların eline geçti. Bundan sonra burayı Türkmenler yönettiler. Düzen ve âsâyiş işlerini de Dınbılî aşiretine verdiler. Bu aşiret Hakkâri'yi uzun zaman Akkoyunlular adına elinde tuttu». Hasan, Bitlis Beyliği'ne de üç yıllık bir kuşatmadan sonra son verip Türkmen yönetimi kurar. Cezire Kürt Beyliği kaldırılır, Cezire yönetimi Çelebi Bey'e verilir (1470). Şerefnâme'ye göre, Türkmenler, bu Türkmen beyinin torunlarını «Çelebi Lo» diye tanırlar*.

Akkoyunluların hızla genişlemesine karşın, 1467 yılına ulaşıldığında, Akkoyunlu Uzun Hasan'ın devleti, Karakoyunlu Cihan-Şah'ın büyük imparatorluğu karşısında hâlâ çok küçüktür. 1464'te Uzun Hasan'a

* Doğu Anadolu'da Akkoyunluların yerini alacak olan Safevî'ler de Kürt beyliklerini kaldırıp Türkmen beylikleri kurma politikası izlerler. Safevî ve «Kızılbaş» Türkmen'e karşı Kürt beyleri ile ittifak eden Osmanlı gelince durum tersine döner.

Bayburt kalesini soyurgal eden Cihan-Şah, onu vasali sayar. Fâtih Mehmet'e «oğlum» diye vasallik belirten bir deyişle mektuplar yazar. Fâtih, «pederim» diye karşılık verdiğine göre, bu sembolik üst-ast ilişkisini kabullenmiş görünür. Gürcü kralları Şirvanşahlar, Hazar Denizi Güneyi hükümdarları da Cihan-Şah vasalleridir. Ne var ki, Azerbeycan, Arran, Arap Irakı, İran Irakı, Fars ve Kirman eyaletlerini kapsayan Cihan-Şah Devleti, Uzun Hasan'ın Doğu Anadolu dağlarında 6 bin atlıyla yaptığı bir baskın sonucu, iskanbilden bir kule gibi yıkılır (1467). Cihan-Şah savaşta ölür. Karakoyunlulara ait aşiretlerin çoğu Uzun Hasan'a geçer. Babasının devletini sürdürmeye çalışan Hasan Ali, hezimete uğrar ve Karakoyunlu Devleti son bulur (1468). Akkoyunluların küçük Doğu Anadolu Devleti, Irak, İran ve Horasan'a doğru genişler. Başkent, Diyarbakır'dan Tebriz'e taşınır. Uzun Hasan, Horasan ve Batı Türkistan hükümdarı Timurlu Ebu Said'i savaşta öldürür (1469). Fâtih Mehmet ile yaptığı Otlukbeli savaşında (1473) yenik düşerse de, Hasan, 1478 yılında öldüğünde büyük bir Doğu İmparatorluğu'nun başında bulunur. Devleti ilk kurduğu Diyarbakır bölgesi, İran'a yayılan İmparatorluğun bir Batı uç eyaleti olarak kalır. Ne var ki bu büyük Akkoyunlu İmparatorluğu da, Karakoyunlu İmparatorluğu gibi, bir darbeyle parça parça olabilecek zayıf bir kuruluştur. Zira herbiri ayrı bölgelere ve oymaklara sâhip beylerin özerk ve irsî yönetimine dayalı devlet yapısında, merkez, çok zayıftır. Devletin hükümdar ailesinin malı olması geleneği, bu gevşek yapı üzerine oturur. Eyaletlerde prensler ve daha çok onların atabeyi olan kudretli oymak beyleri, bağımsız yönetimlerini sürdürürler. Nitekim Uzun Hasan ölünce, Akkoyunlu prensler ve beyler arasında kaçınılmaz iktidar mücadelesi başlar. Uzun Hasan oğullarından Yakup, kardeşlerine üstünlük sağlarsa da, oniki yılı bulan saltanatı, prenslerin ayak-

lanmalarını bastırmakla geçer. Uzun Hasan'ın Osmanlı sarayında yetişen ve Fâtih Mehmet'in de kızından torunu olan Göde Ahmet, tahtı ele geçirince az çok merkeziyetçi Osmanlı sistemini Akkoyunlu Devleti'nde kurmaya kalkışır. Gücünü büyük oymakların ve özerk eyaletlerin başında bulunmaktan alan büyük beyleri itaate çağırır, itaatsizleri öldürmeye kalkışır. Beyler birleşerek Doğu Anadolu'ya Osmanlı düzeni getirmek isteyen* bu Akkoyunlu Sultanı'nı öldürürler (1496). Osmanlı sistemi denemesi, ancak birkaç ay sürer. Bu sıralarda Anadolu Türkmenlerine dayanan yeni bir devletin yıldızı parlar. Şeyhlik ve hükümdarlığı birleştiren Safevî soyu, Akkoyunlu Devleti'ne son verir. Doğu Anadolu'yu ve Horasan dâhil tüm İran'ı kapsayan bir «Kızılbaş» Türkmen Devleti kurulur.

---

* Osmanlı, kendi düzenini Doğu Anadolu'ya getirmez... Orta Anadolu'da bile güçlükle tımar sistemini kurar. Anadolu islâm tarihi uzmanı Prof. Mükrimin Halil Yınanç, Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletleri için şu acımasız yargıya varır: «Kurulu düzeni altüst eden Mogol istilâsı, göçebeleri birinci derecede etkin bir öge durumuna getirir. Anadolu'da kentler geriler. Göçebe reisleri, boy ve oymaklarıyla yaylalarından inerek belli bölgelere egemen olurlar. Çete kurabilen sergerdeler de, bâzı bölgeleri ele geçirirler. Böylece Anadolu'nun her yanında biribirleriyle sürekli savaşan büyüklü küçüklü beylikler doğar. Bu dönem, Anadolu ve Önasya'nın yıkıntı hâline gelmesine ve uygarlıklarının gerilemesine yol açan uzun ve korkunç kargaşa yıllarıdır. Timur, yıkıntıyı artırır ve toplumsal hastalığı şiddetlendirir. Timur'dan sonra anarşi iyice büyür. Batı Anadolu beylikleri kısa sürede uygarlaşıp zenginleştikleri ve birleştikleri halde, Orta ve Doğu Anadolu'da durum farklılık gösterir. Rumeli'de kökleşen zengin Osmanlı, tarıma ve ikinci derecede çobanlığa ve göçebe halka dayalı, duraklamış bir uygarlığa sâhip Orta Anadolu beyliklerini kaldırır. Maraş ve Elbistan'daki Dulkadır Beyliği de dâhil Doğu Anadolu ise, göçebe ve çoban halka dayandığından bünyece Orta Anadolu beyliklerinden daha zayıf ve çürüktür. Uygarlık ve kültür bakımından önemli birşeye rastlanmaz» (Akkoyunlular ve Cihan-Şah maddeleri, İslâm Ansiklopedisi). Görüldüğü üzere, Prof. Yınanç, üç farklı gelişme çizgisindeki Anadolu'dan söz eder.

## ANADOLU'DA ALEVÎLİK VE ŞAH İSMAİL

İran'da şiî Safevî Devleti kurulduğunda, halkın büyük çoğunluğu sünnîdir. Anadolu'dan göçüp İran'da Safevî Devleti'ni kuran Türkmen oymakları ise, şiîdirler. Prof. Faruk Sümer, «İsmail, buyruğundaki Anadolu Kızılbaş Türkleri ile kan ve ateş saçarak bu Kızılbaş Türklerin şiîlik anlayışını İran'daki sünnî halka kabul ettirdi» der[156]. Bu nedenle, Anadolu'da şiîliğin yayılışı üzerinde biraz durmak gerekir.

Dördüncü Kitap'ta da gördük ki, Anadolu'ya akan göçebe Türkmen kitleleri, şamanist etkileri geniş ölçüde taşıyan yapay bir islâmiyet anlayışına sâhiptirler. Hatta Mogollarla birlikte gelen Doğu Türkleri ile Mogollar arasında islâm olmayan oymaklar bulunur. Samagar, Çaykazan gibi Mogol oymakları Anadolu'da yüz yılı aşkın bir süre, şamanist inançların korumuşa benzerler. Altun-aba Vakfiyesi, islâmlaştırılacak «mecusî»lerden söz eder. Bu mecusiler, hiç kuşkusuz, Anadolu'daki şamanistlerdir[157]. Ortodoks islâmın temsilcisi Selçuklu üleması, islâm olmuş Türkmenleri ve şeyhlerini bile islâm saymazlar, onları her türlü din yasağını çiğneyen «ibahiye»den sayarlar. XIII. Yüzyıl sonlarında yaşayan Niğdeli Kadı Ahmet, bölgesindeki «küfür ve ibahet» yoluna sapmış göçebe bozkır topluluklarının (göçkünciyan ve sahranişinan) varlığından söz eder. Niğdeli kadı, Gökböri oğulları, İlmin oğulları, Turgut oğulları gibi bu tür oymakların adlarını verir. Torosların odunculuk ve kömürcülük yapan göçebe topluluklarını da bu gruba katar.

Kadı Ahmet'in görüşleri abartmalı bulunsa bile, Türkmen kitlelerinin ortodoks islâmın çok uzağında bulundukları kuşkusuzdur. 1240 Baba İshak hareketi, bunu en çarpıcı biçimde kanıtlar. Ayaklanmaya katılan Doğu ve Orta Anadolu'daki çok sayıdaki Türkmen toplulukları, liderlerini Baba Resulullah, yâni peygamber, hatta Tanrı sayarlar ki, bu, ortodoks islâma karşıt, ama şamanizme yakın bir inanç biçimidir. Şöyle ki, islâmiyetin Tanrı'sı, insanın erişemiyeceği son derece soyut bir varlık iken, şamanist Tanrı, insanlar gibi yiyip içen, evlenen, insanlarla konuşan somut bir yaratıktır. X. Yüzyılda Aral Gölü Kuzeybatısındaki bozkırlarda Oğuzlara rastlayan Arap gezgini İbn Fadlan, Oğuz Beyi'nin «Rabbimizin karısı var mı?» sözleriyle çarpılır. Bu nedenle, Türkmenlerin şeyhlerini ve şahlarını «tanrısallaştırma» eğilimi, Orta Asya geleneklerine uygun düşer.

Ortodoks islâma karşıt Baba İshak geleneği, Hacı Bektaş, Sarı Saltuk, Dede Garkın, İsmail Hacı ve Barak Baba vb. gibi şeyhler aracılığıyla sürdürülür. Niğdeli Kadı Ahmet, «ibahiye»den Türkmen şeyhlerini sayar. Kadı, birçok Orta Asya topluluklarında rastlanan «seksüel konukseverlik» ile suçladığı Taptuklu Türk şeyhlerinin* çam ağacına taptıkların yazar. Niğde'de oturan «Keramatî» adlı Ereğli'li birini, ibahiye taifesinin en büyüğü olarak gösterir. Niğde'ye bağlı Soküncür bölgesinde yaşayan Şeyh İbrahim Hacı'yı «zındıklık ve sihir fermanıyla» müslümanları baskı altında tutmakla suçlar. Hacı Bektaş ve halifeleri, islâmî çerçevede, Anadolu hıristiyanlarının inançlarıyla Orta Asya geleneklerini bağdaştırarak, ortodoks islâma uzak düşen göçebeleri ve köylüleri saflarına toplarlar.

---

* Prof. Osman Turan, «Bu Taptuklu Türk şeyhlerinin Yunus'un emiri Taptuk'a veya Taptuk'un bu zümreye mensup olduğu âşikârdır» diyor (Köprülü Armağanı, s. 544).

Ortodoksi dışındaki ve ortodoksiye karşıt bu gelişmeler, Türkmenler arasında şiiliğin yayılmasına elverişli bir ortam yaratır. İlhanlı hükümdarı Olcaytu'nun XIV. Yüzyıl başlarında «Oniki İmam şiiliği»ni kabul etmesi, Prof. Faruk Sümer'e göre, bir Mogol eyaleti durumundaki Anadolu'nun «heteredoks», yâni sünnî olmayan köylü ve göçebeleri tarafından sevinçle karşılanır. Anadolu'da Ebubekir, Ömer ve Osman'ın adlarının anılması yasaklanır. Hutbe, Oniki İmam adına okunur. Paralara yalnızca «Veliyullah» denilen Ali'nin adı yazılır[158]. Tokatlı Barak Baba, Olcaytu sarayının en önemli kişileri arasında yer alır. Olcaytu'nun Harbende adını taşıyan şiî Harbendelu Türkmen oymakları ortaya çıkar.

## İHTİLÂLCİ ŞİÎ AKIMLAR

Mogol İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra, XIV. Yüzyıl, Anadolu'da ve Ön Asya'da dinsel kaynaşmaların hızlandığı bir dönem olur. Horasan'da «serbedarî» denilen şiî dervişlerin silâhlı ayaklanmaları görülür. Serbedar adı, bir kaynağa göre, hareketin ilk şefi Abdürrezzak'ın «erkekçe başını darağacına vermek, alçakça öldürülmekten daha iyidir» sözüne dayanır ve «serbedarî», «asılması gereken adam» diye çevrilebilir[159]. Bu ihtilâlci şiî dervişler, Timur dönemine değin Horasan'da egemen olurlar, terör yaparlar, ama eşitlikçi halkçı eğilimler gösterirler. Erdebil şeyhleri, yakınlarındaki bu silâhlı derviş eylemini ilgiyle izlerler ve ders alırlar*.

* Safevîlerin kökenini inceleyen Mirza Abbas, İlhanlı Devleti'nin çöküşüyle, Erdebil'e komşu Gilân, Mazenderan ve Horasan gibi yerlerde şiîliği benimsemiş sufîlerin liderliğinde güçlü bağımsızlık eylemlerinin görüldüğünü belirtir. Horasan'da serbedarlar, Mazenderan'da mereşîler hareketin öncülüğünü yaparlar. Erdebil şeyhi Sadreddin, başarılarını gördüğü bu eylemleri incelemek üzere halifelerini ve şairi Kasım-ı Envar'ı, Gilân ve Horasan'a yollar (Belleten 158, s. 295).

Karakoyunlu Devleti, Basra ve Huzistan bölgelerinde mehdîlik iddiasındaki «Müşaşaî» denilen eylemci aşırı şiilerle çok uzun süre uğraşmak zorunda kalır. Karmatî geleneğini sürdüren bu çevreler, sürekli Bağdad'ı tehdit ederler. Karakoyunlu prenslerin bu aşırı şiilerle işbirliği yaptıkları görülür. Tanrı'yı harflerde ve insan yüzünde gören hurufilik, Anadolu'da yayılır. Karakoyunlu Cihan-Şah, 1441 yılında hurufîleri toplatıp öldürürse de, bu sufî akım Anadolu'da genişler. Nesimî* gibi güçlü Türk şairlerinin sâyesinde, hurufilik Türkmenler arasında etkinlik kazanır. Fâtih'in sarayında bile hurufiliğin yayıldığı ileri sürülür. Bu hareket en sert biçimde bastırılsa bile, bektaşilik içine sığınarak varlığını az çok korur.

Luristan'da ve Guranî Kürtlerinin ülkesi Zohab'da yerleşen Ehl-i Hak inancı Türkmenler arasında rağbet bulur. Ehl-i Hak, Oniki İmam'ı tanıyarak Yedi İmamcılardan ayrılır. Ali'ye tapmakta Dûrzî ve Nusayrîlerle birleşir, ama Sultan Sohak, Ali'yi gölgede bırakır[160]. Oniki İmamcı bu aşırı şiî akım, Güranî ülkesinden Azerbeycan'a, Orta Anadolu'ya, Musul bölgesine, hatta Antep dolaylarına bile yayılır. Minorsky, Zohab çevresindeki Ehl-i Hak vaizlerinin Ayıntap'taki alevîler arasında bile etkinlik kazanmasını dikkate değer bir olgu sayar[161]. Mezhebin Azerbeycan ve Musul'a yayılışıyla Güranî Kürtçesinin yerini, Azerî Türkçesi alır. Sultan Sohak'ın ardılı sayılan ve Bağdad'da yaşamış bulunan Şah İbrahim, Dicle kıyısında Türkmenler arasında Ehl-i Hak inancını yaymışa benzer. Şeyh İbrahim'in çömez meleği olan Kuşçuoğlu, Türkçe kalemler yazar. Minorsky, Ehl-i Hak mezhebi ya da dininin Karakoyunlu dönemi ile ilgili olduğunu eskiden beri ısrarla ileri sürer. Ona göre, Ehl-i Hak, Karakoyunluların bir çeşit «dev-

* Nesimî, 1417 yılında Halep'te öldürülür. Hurufîliğin kurucusu Horasanlı Feyzullah'ı Timurlular 1401 yılında öldürürler.

let dini» olmasa bile, sünnilik dışı eğilim gösteren Karakoyunlu sultanlarının yarattığı elverişli ortam içinde bu inanç Türkmenler arasında gelişmiş olabilir. Minorsky, XX. Yüzyılda Azerbeycan'ın Makû bölgesinde yaşayan «Karakoyunlu» oymaklarının Ehl-i Hak'tan oluşunu bir ek kanıt sayar[162]. Bizim tarihçilerimiz ve Prof. Faruk Sümer, Akkoyunlular gibi Karakoyunluları da ortodoks inançlı görmek isterler. Prof. Sümer, «Karakoyunluların resmen şiî olmamakla birlikte, Ali evlâdına karşı sıcak bir sevgi duydukları kullandıkları adlardan anlaşılıyor. Hatta bunlardan Bağdad hâkimi Isfahan Mirza (ölümü 1444), Oniki İmam adına hutbe okutup sikke kestirmişti» der[163]. Prof. Sümer, XVI. Yüzyıla ait şiî kaynaklarında Karakoyunlu hanedanının şiî kökenli gösterilmesine değer vermez. Safevî dönemi kaynaklarının çoğunda Karakoyunlulara şiî denilmeyişi üzerinde durur ve şiî savını yadsır. Bununla birlikte, Mısır ve Irak kökenli Arap kaynakları, Kara Yusuf ve oğullarını dinsizlik ve zındıklıkla suçlarlar. Kara Yusuf'un Bağdad ve Irak'ta egemen oğlu Şah Mehmet (1411-1433), birinci elden Irak kaynağı Tarih-ül Siyasî'ye göre, din ve ahlâk kurallarına kayıtsızdır. İddiaya göre, gençliğinde Erbil hıristiyanlarıyla tanışır, hıristiyanlığa (zındıklığa) eğilim gösterir. Kara Yusuf ölünce, Cuma namazlarından kaçınır. Dicle'nin ve Bağdad duvarlarının yeter güvenlik sağladığını düşünerek ordusunu dağıtır ve yedi yıl halktan vergi almaz. Ortodoksiden ayrılış, «halkçı» eğilimlerle birlikte gider. Bu ordusuz emiri Bağdad'dan kovan kardeşi Isfahan, daha kâfir tanıtılır. Güney Irak'ta Muşaşaalar, mehdilik iddiasıyla ayaklanınca, Isfahan, şiî ve sünnî din bilginlerini toplar, toplantı sonucu şiîliğe eğilim gösterir. Oniki İmam adına para bastırır. Müşaşaa liderine pirinç dolu mavna gönderir. İktidar kavgası, daha sonra onlarla savaşmasına yol açarsa da, bu, Isfahan'ın şiî eğilimini değiştirmez. Cihan-Şah ve oğ-

lu Hasan Ali için de kaynaklar, rafizîlik iddiasında bulunurlar. Sünnî Uzun Hasan, kendisine sığınan Hasan Ali'yi dinsel bakımdan aşırı sapık olduğu gerekçesiyle yanından uzaklaştırır. Hindistan'a oymaklarıyla giden Karakoyunlu prensi, orada şiî Kutbşahî sülâlesini kurar* (1512). Kısaca, Karakoyunlu hükümdar ve prenslerinin tümü şiî olmasalar ve resmen şiîlik iddiasında bulunmasalar bile, ortodoks islâmın çok uzağındadırlar ve şiîliğe yatkındırlar. Minorsky, daha da ileri giderek, «mensuplarını şiîlik üzerinde birleştirmeye çalıştıkları için, Karakoyunlulara Safevîlerin öncüleri gözüyle bakılabilir» der[164].

Karakoyunlu soyunun şiîliğine karşı, Akkoyunlu soyu sünnî görünür. Minorsky, bu sünnîliği, yakın komşuları olan Karakoyunlularla olan düşmanlığa ve onların «beşinci kol»larından çekinmelerine bağlar. Bu görüş doğru bile olsa, Akkoyunlular, militan bir sünnîlikten çok uzaktırlar. Şiî, sünnî çeşitli inanç-

---

* Bu sülâle için yazılan Tarih-i Türkmaniya'ya göre, Hindistan Şiî Devleti'nin kurucusu İskender torunu Sultan Kulu, Karakoyunlu hükümdar ailesinin Kara Mehmet ve Kara Yusuf'tan beri Oniki İmam'a inanmasıyla övünür. İran'da yaşayan şiî Kadı Nurullah Maraşî de Karakoyunlu soyu için benzer bir görüş ileri sürer. Osmanlılar da dâhil, sünnî çevreler ise, Karakoyunlu hükümdarlarını en azından «dine karşı kayıtsız» olmak ve «fisk -ü fücur» içinde yaşamakla suçlarlar. Bu deyişle, dinin yasakladığı günah sayılan zevk ve eğlenceler murad edilir. Ünlü Osmanlı tarihçisi Müneccimbaşı. Türkçe ve Farsça şiirler yazan, şair ve bilginleri çevresinde toplayan Karakoyunluların en parlak hükümdarı Cihan-Şah için çok ağır sözler yazar, onu sünnî islâmın dışında râfizî olmakla suçlar: «O sefih bir mahlûktu. Dinsiz, zevke düşkün, kana susamış, zâlim, râfiziliğe meyletmişti. Mücerret şeriata riayet etmedi ve geceleri şafak sökünceye kadar fıskla meşgul oldu. Köpekler gibi gündüz uyudu ve bundan dolayı yarasa diye ad takıldı» (Selçuklu Araştırmalar Dergisi II, 1970, s. 163). Fâtih Mehmet, Cihan-Şah'tan yarasa (gece kuşu) diye söz edermiş. Oysa Uzun Hasan'a karşı Cihan-Şah, Fâtih'in müttefikidir.

taki kabileler konfederasyonuna dayanan devletin yapısı, dinsel alanda militan bir tutuma izin vermez. İlginçtir ki, silâhlı şiî eyleme kalkışan Safevî şeyhi Cüneyt ile sünnî Uzun Hasan akrabalık kurarlar ve savaş arkadaşlığı yaparlar. Şiî Cihan-Şah ise, Türkmen üzerindeki gücünden çekindiği Şeyh Cüneyt'i Erdebil merkezinden sürgün eder.

*DERVİŞLER ÜLKESİ ANADOLU*

Bozulan ekonomik koşullar, sünnî ortodoksi dışındaki derviş eylemlerini artırır. Anadolu'ya XIII. Yüzyılda ve belki de biraz daha önce başlayan derviş akını, XIV. Yüzyılda çok daha büyük ölçülere ulaşır. Bektaşi propagandacıları Türkmen arasında yayılırlar. Vilâyetnâme'ye göre, Karadeniz bölgesi Türkmenleri olan Çepni'ler, Hacı Bektaş'ın ilk müritleri olurlar. Çepni'lerin büyük bir bölümü şiîdir. Bunlar daha sonra Şah İsmail'e katılırlar. Yine Vilâyetnâme'ye göre, Hacı Bektaş-ı Velî, Hacı İbrahim* adlı bir çobanı erenlik mertebesine eriştirerek Boz-ok ve Üç-ok Türkmenleri arasına yollar[165]. Hacı İbrahim, Çukurova, Halep ve Maraş bölgesindeki bu Türkmenler arasında ün kazanır. O ve oğullarının yanı sıra, geyik derisinden tâç giyen Dede-Kargın ve oğulları da bu Türkmenler arasında tutulur.

Kalenderî, Cavlakî, İshakî, Haydarî vb. gibi adlar takılan, dünyayı boşlamış yarı çıplak dervişler, Anadolu kentlerini doldururlar. XIII. Yüzyıl sonlarına doğru, Kastamonu Beyi Yavlak Arslan adına yazılan bir yapıtta günah tanımayan Cavlakilerin çoğaldığından yakınılır. Yapıta göre, Cavlakî namaz kılmaz, oruç yer, şarap içer, livata, bulamayınca zina yapar,

---

* Niğdeli Kadı Ahmet'in «hile, zındıklık ve sihir fenni ile dolu», «öldürülmeli» dediği Şeyh İbrahim, belki de bu kişidir. Kadı Ahmet, «Cihan bu kişilerle dolu» der.

uyuşturucu madde kullanır, dilencilikle geçinir[166]. Konya'ya yerleşen Niksarlı Ebubekir, «bu zındık taifesi»nin şeyhidir. Ebubekir, Konya mevlevî şeyhlerinin saygı gösterdiği Kalenderî şeyhidir. Öyle görünür ki, yazar, «Cavlakî»yi «Kalenderî» anlamına kullanır. Timur'a giden Batılı elçilerin de belirttiği üzere, bu tür dervişler, XIV. Yüzyılda çoğalırlar. İspanyol elçisi Clavio, Erzurum yakınındaki «deliler köyü»nden söz eder. Köyde Kalenderî dervişleri yaşar. Çevre köylüleri, hastalarının onların nefesleriyle şifa bulmasını beklerler. Dervişlere bol bol adaklar gönderirler. Dervişlerin reisi, Timur'un bile ayağına gittiği bir evliya olarak tanınır. Uzun Hasan'a giden İtalyan temsilcisi Barbaro, Mardin'de bir hastahanede tanıştığı keçi postuna sarılı çıplak ve traşlı bir Kalenderî'yi anlatır. Keçi postlu derviş, Barbaro'yu Kalenderî görüşlerine kazanmaya çalışır. Uzun Hasan, Osmanlı'ya yazdığı bir mektupta, din ve ahlâk uğruna yaptığı hizmetleri sayarken, Kalenderî ve Haydarî'lerin dinsel kurallara aykırı düşen davranışlarını yasaklamakla övünür. Bu dervişler, Clavio'nun da belirttiği üzere, köylüler ve göçebeler üzerinde etkinlik kazanırlar. Ortam, ortodoksi dışındaki inançların yayılmasına uygundur.

## *KIZILBAŞ ATASININ 'KÜRTLÜĞÜ VE TÜRKLÜĞÜ*

Erdebil Safevî şeyhleri, böyle bir ortamda, Anadolu Türkmenlerinin önemli bir bölümünü bayrakları altında toplamayı başarırlar. Tarikatın kurucusu Şeyh Safî'dir. Safevî geleneği onu Yedinci İmam Musa Kâzım'a, oradan Ali-Fatma'ya ve Peygamber'e bağlar. Çeşitli şeyh sülâlelerinin bu tür seyyidlik iddiaları sık sık görülür. Bu konuda otorite sayılan A. Kesrevî, Şeyh Safî'nin «Zerrin-külâh» yâni «Kızıl şapkalı» diye tanınan Sincarlı Kürt Firuz Şah soyundan

geldiğini ileri sürer. Firuz Şah, Kürtlerin X. Yüzyılda Azerbeycan'a yayıldıkları sırada Irak'ın Sincar yöresinden gelir ve Erdebil çevresine yerleşir. Bu görüş, günümüzde genellikle kabul edilmiş gibidir. Prof. Faruk Sümer, «Sincarlı bir Kürtün neslinden geldiği şüphe götürmez bir şekilde ortaya konmuştur» diyerek bu görüşe katılır[167]. Azerbeycan araştırıcısı Mirza Abbaslı bu görüşe karşı çıkar. Ona göre, Kesrevî, Safevî soyu ile ilgili «Safvetüssafa» yapıtının eski yazmalarında yer alan «El-Kürdî el-Secanî» deyişini yorumlamakta yanılmıştır. O, «Secanî»yi «Sencarî», yâni Sincarlı diye yorumlamıştır. Oysa o «Sencanî», yâni Azerbeycan'ın Sencan bölgesindendir. Açıklama, «el-Kürdî» deyişini açıkta bırakır. Mirza Abbaslı, Safvetüssafa'nın yine eski tarihli başka yazmalarına dayanarak, Şeyh Safî'nin Azerbeycan Türkü olduğunu savunur. Gerçekten tarikat kurucusundan bu yazmalarda Türk piri (Pîr-i Tork) ve Türk genci (Cevan-ı Tork) diye söz edilir. Yapıtta yer alan yüzlerce öykü, Şeyh Safî'yi Anadolu, Azerbeycan, Suriye ve Irak'a yayılmış göçebe ve yerleşik Türk topluluklarından gelme müritlerine önderlik ettiğini anlatır[168]. Kökeni ister Türk, ister Kürt olsun*, Azerbeycanlı Şeyh Safî, çevresinde büyük ün ve saygınlık kazanır. Şeyh, Sultaniye başkentini kuran İlhanlı Olcaytu'nun dâvetine hayır diyecek kadar güçlüdür. İlhanlı veziri Reşideddin, tekkeye her yıl şarap, şeker, yağ, bal yollar. Şeyh Safî'nin ardılı Safevî şeyhleri, sünnî Timurlu'lardan ve Osmanlılardan saygı ve ilgi görürler. Osmanlı, Erdebil'e çerağ akçesi yol-

* Şeyh Safî ailesinin kesinlikle Kürt kökenli olduğunu ileri süren Prof. Faruk Sümer dahi, Şah İsmail'in «ana dili Türkçedir» der. Türkçe, yalnız Safevî hizmetindeki Türkmen beylerinin değil, hanedanın da ana dilidir (Safevî Devleti'nin Kuruluşu, s. 6). Şah İsmail'in kurduğu İran Devleti, Büyük Selçukluların kurduğu İran devletinden çok daha fazla Türk devletidir.

lar*. Irak ve Azerbeycan egemeni Celayır Sultanı Ahmet, Safî oğlu Şeyh Sadreddin'e (1334-1392) Erdebil ve çevresinde geniş araziyi soyurgal eder (1372). Devletin jandarması ve vergi memuru, bu araziye giremez. Vergileri şeyh kendi adına toplar.

Safevî şeyhleri o tarihlerde şiî bir eğilim göstermezler. Kazvinî, 1340 tarihinde tamamladığı yapıtında, Şeyh Safî'nin Erdebil'deki müritlerinin çoğunun «şafiî» olduğunu ileri sürer. Öyle görünür ki, birçok ünlü sufî gibi, Erdebil şeyhleri de, ilkin mezheplerin üstünde ve dışında kalmaya çalışırlar, toplayıcı olmaya özen gösterirler**. Bu tutum, İlhanlı Devleti'nin yıkılışından sonra giderek değişir. Şeyh Sadreddin, daha önce de belirttiğimiz üzere, Kuzey ve Doğu İran'daki silâhlı şiî eylemlere ilgi duyar. Yandaşlarını bu hareketleri incelemeye yollar. Erdebil fiefinin dağlık yörelerine silâhlı gruplar yerleştirir. Çevre beylerine karşı, müritlerinin silâhla kendilerini korumalarına izin verir. Silâhlı eyleme yönelen tarikat, Şeyh Hoca Ali (1392-1429) zamanında, ideolojik planda şiî bir renk kazanmaya başlar[169].

Eski İran yazarları, Erdebil şeyhleri ile Anadolu Türklerinin bağlantısının da Şeyh Hoca Ali döneminde gerçekleştiğini ileri sürerler. İddiaya göre, Timur, Anadolu'dan 30 bin Türkü tutsak götürür. Yol üzerinde Hoca Ali'ye uğrayan Timur, onun isteği üzerine Anadolu Türklerini şeyhe teslim eder. Türkler, kendilerini kurtaran şeyhin tarikatına bağlanırlar. Türklerin bir bölümü vatanlarına döner. Kalanlar da Hoca Ali'nin Erdebil'de ayırdığı mahalleye yerleşirler

---

* Safvetüssafa ve çeşitli kaynaklara göre, 1334'te ölen Şeyh Safî'nin son zamanlarında Diyarbakır, Karaman, Varsak, Niksar, Menteşe vb. Türkmenleri arasında yandaşları artar (Belleten 158, s. 290).

** Safvetüssafa'nın eski yazmalarında âhiler, mevleviler, kûbreviler saygıyla anılır. Bunların kurucularının müritlerine «Şeyh Safî çevresinde toplanın» dediği yazılır (s. 296).

ve Rum (Anadolu) sufîleri adını alırlar. Timurlu kaynaklarında bu konuda herhangibir bilgi yoktur. Türk tutsakları öyküsü, Prof. Faruk Sümer'in belirttiği üzere, bir yakıştırmadan ibaret olsa gerektir[170]. Fakat Safevî şeyhleri silâhlı eyleme ve propagandaya yöneldikleri ölçüde Türkmenlerle bağlantıları kurulmuşa benzer. Tarikatın şiî niteliğini geliştiren ve güçlendiren Şeyh Cüneyt, yandaşlarını çoğaltır. Cüneyt, Erdebil'de aile ve mallarıyla yanına gelen kalabalık sayıda mürit toplar. Hareket, kaygı verecek ölçülere ulaşır ve şiîliğe yatkın Türkmen Sultanı Cihan-Şah, Şeyh Cüneyt'in Erdebil'den çıkartılmasını amcası Şeyh Câfer'den ister (1448). Erdebil, Câfer'e bırakılır.

## *İHTİLÂLCİ ŞEYH CÜNEYT, ANADOLU'DA ÖRGÜTLENİR*

Sürgün edilen Cüneyt, herhade yandaşarının varlığına güvenerek Anadolu'ya gider. Osmanlı Padişahı Murat II.'den, Kurtbelen'de dirlik ister. Murat, Cüneyt'e ve dervişlerine paralar yollarsa da, onun Osmanlı ülkesindeki varlığını tehlikeli görür. Âşıkpazaşâde'ye göre, veziri Candarlı Halil ile danıştıktan sonra «bir tahta iki padişah sığmaz» diye, onun Osmanlı ülkesine yerleşmesine izin vermez. Cüneyt ve oğlu Şeyh Haydar'ı çağdaş Akkoyunlu yazarı Feyzullah da «dervişlik külâhını hükümdarlık tâcı ile değiştirmek» istemekle suçlar. Bu kaygı ve suçlamalar, Erdebil şeyhlerinin Türkmen üzerindeki etkinliğinin bir kanıtı sayılabilir. Osmanlı ülkesinden çıkartılan Cüneyt, Karamanoğlu ülkesine, Konya'ya gider. Karamanlıların atası Nure Sufî, Baba İshak müritlerinden sayılır. Birçok Karaman ili oymakları, «babaî» geleneğine sâhiptirler. Karamanlı beyleri, şiî olmasalar bile, sünnî bağnazlıktan uzaktırlar. Cüneyt, Konya'da bir tekkede ağırlanır. Tekkenin sünnî şeyhi, Erdebil şeyhinin sünnî ortodoksiden uzak görüş-

lerini eleştirir, «bu inançla sen kâfir oldun» der. Karaman Beyi İbrahim'e Şeyh Cüneyt'i jurnal eder:

«— Muradı sofuluk değildir, şeriat bozup kendi beylik ister».

Karaman Beyi, Toroslardaki Varsak Türkmenleri arasına sığınan Şeyh'in yakalanmasını buyurur. Şeyh, Âşıkpaşazâde'nin deyişiyle, «Varsak'tan bir nice Varsak uydurup çıkar, kaçar». İskenderun Körfezi'ndeki dağlarda Haçlılardan kalan yıkık bir kaleye yerleşir, orayı tarikat merkezi yapar. Müritlerini toplar. Yine Osmanlı tarihçisine göre, Simavnalı Bedreddin'in adamları da bu kalede Cüneyt'in çevresinde toplanırlar. Mısır Sultanı, «Ülkende Deccal çıktı» yakınmaları çoğalınca, Cüneyt üzerine asker yollar. Savaşta yenilen Cüneyt, merkezi Samsun olan Canik'e kaçar. Bu kez Cüneyt, hıristiyan Trabzon Rum İmparatorluğu'na karşı gâzadan söz eder. Gâza için Şeyh'in merkez otoritenin çok zayıf bulunduğu bu uç bölgede, müritlerinden Türkmen savaşçı toplamasına göz yumulur. Şeyh, belki de Trabzon Rum İmparatorluğu'nun yıkıntıları üzerinde kendi hesabına bir devlet kurma niyetindedir. Fakat Fâtih Mehmet'in Trabzon'a kuvvet yollaması üzerine, Cüneyt akınlarını durdurmak zorunda kalır (1356). Trabzon, haraç ödeyerek Osmanlı ile uzlaşır. Şeyh Cüneyt, Diyarbakır'da yeni yeni yıldızı parlayan Akkoyunlu Uzun Hasan'ın yanına gider. Âşıkpaşazâde'ye göre, ilkin kötü davranan Uzun Hasan, Şeyh Cüneyt'in şu önerisi üzerine, onunla anlaşır:

«— Cihan-Şah gibi düşmanın var, benim silâhlı 20 bin sufiye gücüm yeter, ben de sana yardımcı olayım».

## *SÜNNİLİKTEN ŞİİLİĞE*

Cüneyt'in o sıralarda 20 bin savaşçı çıkarıp çıkaramayacağı bilinemez. Uzun Hasan o günlerde 5-6

bin atlıyı zor toplar. Fakat Cüneyt'in Anadolu'da desteğinden kolayca vazgeçilemeyecek, hatırı sayılır bir güç oluşturduğu açıktır. Şeyh Cüneyt, Anadolu'daki maceralı gezisinde, yerleşik-göçebe pek çok Türkmeni mürit edinmişe benzer. Prof. Faruk Sümer'e göre, bu Anadolu gezisi, Erdebil şeyhlerinin şiî inançlı bu bölge Türkmenleri ile ilk yoğun temasıdır. Hatta Prof. Sümer, Anadolu'ya geldiğinde Şeyh Cüneyt'in şiî bile olmadığını düşünür: Cüneyt, kendini Anadolu'da peygamber ve Ali soyundan bir seyyid olarak tanıtır, ama henüz şiî değildir. Şiiliğin Anadolu'da geçer akçe olduğunu görünce, bu inancı benimser[171]. Prof. Sümer'in düşüncesinin gerçeği ne ölçüde yansıttığını kestirmek güçtür. Kesin olan, Azerbeycan'da sınırlı bir yandaşa sâhip bulunan Erdebil şeyhinin, Anadolu'da tarikata bir gövde edindiğidir. Bu gövde, Cüneyt'i tanrılaştıracak ölçüde aşırı şiî inançlıdır ve şeyhine ölesiye bağlıdır.

*UZUN HASAN'IN TÜRKÇE KUR'AN'I*

Sünnî Uzun Hasan, siyasal amaçlara sâhip böyle güçlü bir şiî şeyhi ile ittifak yapar. Dinsel açıdan ters düşen bu dostluğun kuruluşunda, kudretli ortak düşman Cihan-Şah'a karşı, kuvvetleri birleştirme zorunluluğunun payı büyüktür. Bununla birlikte, Akkoyunlular, Timurlular gibi, bağnaz sünnî olmaktan çok uzaktırlar. İlk Akkoyunlu beylerinden Kutlu, Trabzon İmparatoru'nun kızkardeşi Maria Despina ile evlidir. Oğlu Kara Yülük de İmparator'un kızlarından birini alır. Kara Yülük'ün oğlu ve Uzun Hasan'ın babası, aramî hıristiyan kadınla evlidir. Uzun Hasan da, hıristiyan dinini koruması, hıristiyan maiyetini, rahip ve rahibeleri yanında bulundurması koşuluyla, İmparator'un kızı Katerina'yı alır. Ermeni kilisesi yapımına yardımcı olur. Kur'an'ı Türkçeye çevirtir ve huzurunda Türkçe Kur'an okutur[172]. Bir kay-

nağa göre, Kur'an okuttuktan sonra, Akkoyunlu Sultanı, «tefekkür»e dalar, düşüncelerini yazdırır ve bunları ileri gelen bilgin ve yazarlara okur. Din bilginleri, «dine aykırı sonuçlara ulaşma tehlikesi»ni ileri sürerek, Uzun Hasan'ı «Kutsal Kitap»ı yorumlamaktan vazgeçirirler[173]. Açık görüşlü Uzun Hasan, o dönemin pek çok islâm hükümdarı gibi sufilere ve dervişlere yakınlık gösterir. Ama Akkoyunlu Sultanı, bu alanda da öteki hükümdarlardan ileri gider. Ülkenin her yanında binlerce tekke ve zâviye yaptırır. Sabah namazından sonra, sırtında bir derviş abası ve belinde bir yün kuşak Divan'a gelir, fakir ve dervişlerin dâvâlarına bakar, karara bağlar. Tüm şeyh ve dervişleri korur[174]. Böyle hoşgörülü bir ortamda Uzun Hasan, Diyarbakır'da konuk ettiği Şeyh Cüneyt'e kızkardeşini verir, onunla akrabalık kurar. Erdebil şeyhi, üç yıl Diyarbakır sarayında kalır. Sonunda gebe karısı Hadîce Begim'i orada bırakarak silâhlı müritleriyle Erdebil'e döner. Ne var ki, Karakoyunlu Cihan-Şah ve Cüneyt'in amcası Şeyh Câfer, onun tarikat merkezine dönüşünden kaygılanırlar. Cüneyt, bu kez üstelik Cihan-Şah'ın düşmanı Uzun Hasan'ın müttefiki olarak daha güçlü ve tehlikeli bir kişidir. Bu nedenle Cüneyt, Erdebil'de tutunamaz. Müritlerine geçim sağlamak üzere hıristiyan Çerkezler ülkesine gazâya çıkar. Vücut güzellikleriyle tanındıklarından Çerkez ve Gürcü kız ve oğlan köleler, çok değerlidirler. Türkmen hükümdarları ve beyleri, her fırsatta bu bölgeye akınlar düzenlerler. Cüneyt de aynı yolu seçer. Fakat Kafkas geçitlerini elinde tutan Şirvanşah, Çerkez ülkesine geçiş kolaylığı sağlamayınca, Cüneyt ve müritleri onunla savaşırlar. Erdebil şeyhi, savaş alanında ölür (1460). Müritleri, Cüneyt'in vasiyeti üzerine, Uzun Hasan'ın Diyarbakır sarayında doğan oğlu Haydar çevresinde toplanırlar.

Cüneyt, yetişkin oğlu bulunduğu halde, Uzun Hasan ile akrabalığın siyasal yararlarını değerlendirerek yeni doğmuş çocuğunu yerine geçirmeyi uygun bulur. Haydar, biraz büyüyünce, Sıvas'tan Horasan'a değin uzanan büyük bir imparatorluk kurmuş bulunan dayısı Uzun Hasan, onu Erdebil'de şeyhlik postuna oturtur (1470). Hasan, Trabzon prensesi Katerina'dan olma, Rumca Marta, Türkmence Halime Begim ya da Alem Şah adını taşıyan kızını Şeyh Haydar ile evlendirir. O, artık Azerbeycan'da kudretli bir şeyhtir. Fakat ilginçtir ki, tarikatın büyük kitlesi, Azerbeycan'da değil, Anadolu'dadır. Azerbeycan Türkmenlerinden pek azı, Erdebil tarikatının müritleridir. Ancak Tebriz yakınındaki Karacadağ Türkmenleri ve Kuzey Azerbeycan'daki Karamanlı ve Kaçar adlı iki Türkmen boyu, Erdebil'e bağlıdırlar. Büyük kitle Anadolu'dadır. Şeyh Haydar, iyi yetişmiş müritlerini halife unvanıyla Anadolu'ya yollayarak örgütü genişletir ve yandaşlarının sayısını çoğaltır. Akkoyunlu resmî tarihçisi İran sünnîlerinden çağdaş yazar Fazlullah b. Ruzbihan, Anadolu'nun «deli ve sapıklarının Şeyh Cüneyt'e Tanrı ve oğlu Haydar'a Tanrı'nın oğlu» dediklerini, Anadolu'nun her yanından gelen halifelerinin Haydar'ın tanrılığını ilân ettiklerini yazar. «Anadolu putperestleri» dediği Türkmenlerin Haydar'ı kıble ve mescitleri tanıdıklarını, onu mâbutları saydıklarını anlatır. Bâzı Osmanlı kaynaklarında ve hatta İtalyan gezginlerin notlarında benzer görüşler ileri sürülür[175]. Tarikat yanlıları, başlarına tâç denilen Haydarî sarık sararlar. Tâç, beyaz bir tülbent üzerine sarılan ve yukarıya doğru gittikçe sivrilen oniki dilimli kırmızı bir kavuk biçimindedir*. Bu başlığı kullananlara Osmanlılar, «kızılbaş»

* Haydarî tâç, XVI. Yüzyıl başlarında iyice yaygınlaşır. Ve-

adı verirler. Anadolu kızılbaşları, adak ve armağanlarla Erdebil'e, şeyhlerini ziyaret için akarlar. Tarikat merkezinde Anadolulların oturduğu bir mahalle meydana gelir. «Medine'de Peygamber'in türbesine değil de, neden Erdebil'e gidersiniz» sorusunu, Anadolu kızılbaşları, «Biz ölüye değil, diriye gideriz» diye yanıtlarlar.

## *SİLÂH USTASI ŞEYH HAYDAR*

Şeyh Haydar, babası Cüneyt gibi, bir devlet kurma amacındadır. Müritlerini silâhlandırmaya özen gösterir. Akkoyunlu resmî tarihçiye göre, Haydar, silâh yapımcısıdır. Başka ustaların yardımı olmaksızın mızrak ucu, zırhlı gömlekler, kılıç ve kalkan yapar. Tekkede silâh depo eder. Erdebil'de «kamış kalem yerine, kılıçlar görülür». Savaş için gerekli kaynak, Çerkes ülkesine yapılan akınlarla sağlanır. Uzun Hasan'dan sonra Akkoyunlu tahtına çıkan Yakup, Haydar'ın kayınbiraderidir. Yakup'un yarlığı üzerine Şirvanşah, Demirkapı (Derbent) geçidinden Haydar ve müritlerinin geçişine istemeye istemeye izin verir. Çerkez ülkelerine gazâya giden müritler, Anadolu'nun yoksul insanlarıdır. Giyimleri kötüdür, kimisinin atı, kimisinin silâhı yoktur. Aralarında bey sınıfından ancak birkaç kişi bulunur[176]. Haydar'ın ilk Çerkez seferi (1486), başarıyla sonuçlanır. Kız ve erkek güzel Çerkez tutsaklar, müritlere paylaştırılır. Ertesi yıl yenilenen ikinci Çerkez seferi de bol gani-

---

nedik kaynaklarına göre, İtalyan tüccarları bu dönemde, Halep üzerinden kervanlarla «kızılbaş»lara çok miktarda kırmızı bez satma fırsatını bulurlar. Şah Tahmasp döneminde, yâni XVI. Yüzyıl ortalarına doğru, Haydarî tâç kullanımı seyrekleşir. XVII. Yüzyılda ancak Safevî ailesine pek bağlı sufiler bunu taşırlar, ama «kızılbaş» adı yaşar. Şah İsmail'e karşı savaşan Özbek Sultanı Şeyban'ın sünnî askerleri ise, yeşil başlık taşır. Bu yüzden onlara «yeşilbaş» adı verilir.

met getirir. Şeyh Haydar, kendine ait köylerden vergi almaz, ganimet ve armağanlarla geçinir. Erdebil şeyhi, paylarına düşen ganimet gelirleriyle müritlerinin silâhlanmasını ister. Ganimetin bir bölümü de Akkoyunlu Sultanı Yakup'a yollanır. Ne var ki, Haydar'ın Anadolu'dan akan Türkmenler ile artan gücü, Akkoyunlu sarayında korku yaratır. Şeyhin gücünü Anadolu'dan almasını iyi değerlendiren Akkoyunlu ileri gelenleri, Haydar'ın Erdebil'den uzaklaştırılmasını ve Anadolu müritleriyle bağlantısının kesilmesini isterler. Önlem alınmazsa büyük bir ayaklanmanın beklenebileceğini ileri sürerler. Fakat ilk adımda, bir itaat ve sadakat yemini ile yetinilmişe benzer. Tebriz'e çağırılan Şeyh Haydar, kadı huzurunda Kur'an üzerine bağlılık yemini eder. Ne var ki, Erdebil'e dönen Haydar, babası Şeyh Cüneyt'i öldüren Şirvanşah'ın ülkesine saldırır. Şirvanşah, Akkoyunlu Sultanı'nın vasali ve kayınpederidir. Haydar ile başedemeyip bir kaleye kapanan Şirvanşah, damadından yardım ister. Gelen Akkoyunlu ordusu karşısında müritler yiğitçe savaşırlarsa da, Şeyh Haydar bir okla vurularak ölür (1488).

## *ŞAH İSMAİL'İN HAPİS YILLARI*

Türkmen müritler iki büyük şeyhlerini yitirdikleri halde, çözülüp dağılmazlar. Haydar'ın oğullarından Sultan Ali çevresinde toplanırlar. Sultan Yakup, tehlikeyi anlayarak Haydar'ın üç oğlunu (Ali, İsmail, İbrahim), anaları Alem Şah (Marta) ile birlikte Fars'ta bir kaleye hapseder. Üç kardeş kalede 4,5 yıl kalırlar. Fakat Sultan Yakup'un ölümünden sonra çıkan iktidar mücadelesinde Akkoyunlu prenslerinden Rüstem Bey, Erdebil şeyhlerinin askerî gücünden yararlanmak üzere, Sultan Ali ve kardeşlerini serbest bırakır. Rüstem, Sultan Ali sâyesinde tahtı kazanır. Fakat bu tehlikeli yardımcıdan hemen kurtul-

mak isteyen Rüstem, Sultan Ali'yi öldürtür (1493). Kızılbaş müritler, öldürülmekten kurtarmak için Haydar'ın öteki iki oğlu İsmail ve İbrahim'i Erdebil'in Anadolulular (Rum) mahallesinde Dulkadır Türkmen topluluğundan bir kadının evinde saklarlar. Safevî Devleti'nin kurucusu İsmail, o sırada henüz 6 yaşındadır. Sultan Rüstem, Erdebil'de sıkı bir aramaya girişir. Şeyh oğullarının «Şamlu» Türkmenlerinden olan lalaları, yâni atabeyleri Hüseyin ile «dede»leri* Dulkadırlı Abdal Bey, iki çocuğu Hazar Güneyindeki dağlık Gilan bölgesine kaçırırlar.

## *ŞAH İSMAİL'İN GÖVDESİ ANADOLU'DADIR*

Çocukluğu Gilan'ın Lahican kentinde, Anadolu'dan ve öteki yerlerden gelen müritlerinin ziyaretlerini kabul ile geçen İsmail, oniki yaşını tamamlayınca Gilan'dan ayrılır (1499). Üç-beş yüz müridiyle Hazar kıyısında Ercüvan'da kışlar. Kış o kadar şiddetlidir ki, kuşlar soğuktan uçamayıp yere düşerler. İsmail, müritlerine kardan bir kale yaptırır, içine adamlar yerleştirir. Kış, bu kardan kaleyi fetih tâlimleriyle geçer. İsmail, Ercüvan'dan Anadolulu müritlerine haber salar, Erzincan'da toplanmalarını ister. İsmail, düşmanı Akkoyunluların herhangibir engellemesiyle karşılaşmadan rahatlıkla Hazar kıyısından Erzincan'a ulaşır. Osmanlı ülkesinden de şeyhlerinin buyruğuna uyan bölük bölük Türkmen, Erzincan'a akar. «Ustaclu, Şamlu, Rumlu» adlı Sıvas, Amasya, Tokat bölgesinin çoğu yerleşik Türkmenleri ile Antalya bölgesinin Tekelû, Karaman bölgesinin Turgutlu, Tarsus bölgesinin Varsak adlı çoğu göçebe Türkmen oymak-

* Safevî hükümdarları Şah İsmail ve Şah Tahmasp'ın oğullarından herbirinin lalası (atabey) ve eski şamanların ardılları sayılabilecek bir dedesi vardı. Anadolu'daki Türkmen göçebe ve köylülerinin dinsel yaşamlarında da «dede» unvanlı kişiler egemendir.

ları, Erzincan dâvetine ilk koşan topluluklar olurlar. Mora'da uğraşan ve iç sıkıntılar içinde bulunan Osmanlı Sultanı Bayazıt II., ona ait reayanın bu topluca göçüne pek birşey yapamaz. Osmanlı Devleti gibi, Alâüddevle'nin Dulkadırlı Beyliği de reayasını yitirmeye kayıtsız kalır. O sıralar Maraş, Elbistan ve Harput bölgesindeki Dulkadırlı Beyliği, Kayseri'ye doğru Pınarbaşı bölgesine ve Yozgat çevresine yayılır. Timur'un Kara Tatar denilen Anadolu Mogollarının önemli bir bölümünü Orta Asya'ya göçürmesi üzerine boşalan Yozgat ili ile Sıvas ve Kayseri'nin bâzı yörelerini kapsayan Boz-ok bölgesinde genişler. Boz-ok'u Dulkadırlı oymakları doldururlar. Göçebelikten yerleşikliğe doğru ilk adımlarını atan bu Boz-ok Türkmenlerinin çoğu, şeyhlerine giderler. Prof. Faruk Sümer, Anadolu kızılbaşlarının Erzincan'da şeyhlerinin çevresinde toplanmalarıyla «baş ve gövdenin birleştiğini», artık harekete geçilebileceğini söyler[177].

## *KIZILBAŞ DEVLETİNİN KURULUŞU*

Erzincan'da toplanan kızılbaş askeriyle İsmail, ilk seferini dedesi Şeyh Cüneyt ve babası Haydar'ın öcünü almak ve yoksul müritlerine bol doyumluk sağlamak için Şirvan üzerine yapar. İsmail'in yedi bin kızılbaş askeri, Şirvanşah'ın çok daha güçlü ve bakımlı ordusunu bozguna uğratır (1501). Kaçmaya çalışan Şirvanşah öldürülür. Kızılbaş askeri, savaştan önce bir ağacın altına topluca koydukları heybe ve çıkınlarını el sürülmemiş biçimde kolayca bulurlar. Bu yengi üzerine İsmail, Anadolu askeriyle Azerbeycan'da genişlemeye yönelir. Akkoyunlulara vezir veren Tebriz'in Keçeci ailesinden birini kendine vezir yapar. Fakat bir devlet kuruculuğuna erişmeden önce, Akkoyunlu sultanlarıyla hesaplaşmak gerekir. İktidar kavgası veren iki Akkoyunlu prensi Elvend ve Murat, Baba Hayrullah adlı bir dervişin çabalarıyla

barış yaparlar ve Akkoyunlu ülkesini aralarında paylaşırlar (1500). Güneydoğu Anadolu'daki eski Akkoyunlu yurdu ve Azerbeycan Elvend'e kalır. Murat ise, iki Irak, Fars ve Kirman'ı alır. İsmail, ilk savaşı 1501 yazında Nahcıvan çevresinde Elvend'e karşı verir. İsmail'in lalası Hüseyin Bey ile dedesi Abdal Bey, öteki Anadolu Türkmen şefleriyle birlikte, bu savaşa katılırlar. Sayıca ve silâhça üstün Akkoyunlu Elvend ordusu yenik düşer. Azerbeycan, Erdebil şeyhinin olur. İsmail Tebriz'de şahlık tahtına oturur, Oniki İmam adına hutbe okutur, para bastırır. Böylece Safevî Devleti resmen kurulmuş olur (1501). Lala Hüseyin Beylerbeyi, Dede Abdal Bey korucubaşı, yâni hassa ordusu komutanı yapılır. Anadolu'nun öteki Türkmen beyleri de devletin baş görevlerine getirilirler. Karakoyunlu ve Akkoyunlulardan sonra, Safevî Devleti, bölgede kurulan üçüncü Türkmen devleti olur. Devletin askerî gücü, Anadolu'dan akan Türkmen savaşçılarıyla sürekli beslenmeye dayanır. Akkoyunlu Elvend ve Dulkadırlı Alâüddevle, Anadolu'dan beslenme yollarını kapatmaya kalkışınca, Şah İsmail, 1502 yılında yeniden Erzincan üzerine yürür. Elvend, Tebriz'e ve oradan Bağdad'a kaçar. İsmail, Dulkadırlı üzerine de asker yollamışa ve Erdebil'e göçü yasaklayan Alâüddevle'yi cezalandırmışa benzer. Bir mektup yazarak Osmanlı Sultanı Bayazıt'tan da atalarının müritlerinin İran'a gelmesine izin verilmesini rica eder. Anadolu'dan kızılbaş Türkmen ikmali, yeni devlet için bu ölçüde yaşamsaldır.

Şah İsmail, Erzincan ve çevresinde topladığı yeni Anadolu askeriyle bu kez, iki Irak, Fars ve Kirman'a sâhip Akkoyunlu Sultanı Murat üzerine sefer yapar. Şah İsmail'in kullandığı 12 hayvanlı Orta Asya Türk takviminin diliyle Tonguz yılında (1503) Sultan Murat ağır bir yenilgiye uğrar. Şah, Batı İran, Fars ve Kirman'ı kazanır. Anadolu Türkmen beyleri, bu eyaletlere vâli atanır. İki yengi üzerine Akkoyun-

lu Türkmen şefleri de oymaklarıyla birlikte Şah İsmail'e katılırlar. Avşar oymağından Mansur gibi bâzı Akkoyunlu beyleri, kızılbaş tâcını giyerek İsmail'in hizmetine girerler.

*ANADOLU TÜRKMENİ ŞAHINA GİDER*

Şah İsmail'in eline geçen İran'da halkın çoğunluğu sünnîdir. Dinsel bir ideoloji uğruna savaşan ve fetihler yapan Şah İsmail, kızılbaşlığı İran halkına empoze eder. Görünüşe göre, gerektiğinde terörden ve topluca cezalandırmadan kaçınmaz. Teröre dayalı fetih, fâtihlerin Anadolu'dan sürekli savaşçı sağlamalarını gerektirir. Osmanlı kaynakları, «selâmünaleykum» yerine «şah» diyen Anadolu Türkmenlerinin İran'a göçe can attıklarını yazarlar. Yavuz Selim'e sunulan bir dilekçede şöyle denilir:

«İşde bir zaman geldi kim Rum memleketinin halkının çoğu Erdevil olup kâfir oldu».

Sultan Selim'in gazâlarını öven bir yapıt, Şah'ın Anadolu'da çok müridi bulunduğunu, tüm vilâyetlerin Şah yanlısı olduğunu söyler:

Şimdi Rum içre müridi çok dürür
Ana meyletmez vilâyet yok dürür

Müritler, sürekli İran yolunu tutarlar. Kendisi de İranlı bir aileden gelen Hoca Saadeddin, «Etrak-ı bîidrak» dediği «akılsız Türkler»in çoluk çocuklarını, varını yoğunu Şah yoluna feda edişlerinden ve gücü olanların bol armağan ve adaklarla ziyarete gidişinden yakınır. Kemalpaşazâde, İran'a göçü daha gerçekçi açıklar ve Osmanlı ülkesinde reaya olanın, Şah İsmail ülkesinde beyliğe yükseldiğini ileri sürer:

«Yerlerinde raiyet idiler. Anda vardılar devlete girdiler ve esbab-ı şevket-i tekmil ettiler. Ol taifenin kalanı dahi terk-i diyar etmek istediler. Ölüsü dirisi-

ne yüklenip cümlesi çıkub gitmek istediler. Beyt-i Türkî limüellifihi*:

Türkler terk edip diyarların
Sattılar yok bahaya davarların».

«Ömründe ve diyarında kendüye kimse âdem dimeyen bikârlar tuman beğleri olup hadden ziyade itibar buldular. İşiden çıktı gitti.... Yerinden ayrılup yurdun terkidüb çiftin çubuğun dağıttı»**.

İran'a göçten etkilenen Osmanlı ve Dulkadırlı devletleri, göçü önlemek için önlemler alırlar. Üstelik Dulkadırlı Alâüddevle, kukla bir Akkoyunlu prensini tahta oturtarak Diyarbakır, Mardin bölgesini ele geçirme çabasındadır. Dulkadır askeri ile, Akkoyunlu prensi Zeynel'i Diyarbakır'da tahta oturtur. Ama Akkoyunluların güçlü oymaklarından Musullu Türkmenlerinin başı Beylerbeyi Emir, meşru Sultan Elvend adına Zeynel'i kentten çıkarır. Ne var ki, artan Dulkadır baskısı karşısında Musullu oymağı ve Emir Bey kızılbaş tâcını giyer ve Şah İsmail vasali olur.

Şah, İran'a Türkmen göçünü engelleyen ve kendini doğal mirasçısı saydığı Akkoyunlu eyaletlerine göz diken Dulkadırlı üzerine yürür. İlginçtir ki, Şah İsmail, Dulkadır'a seferini alışılagelen Van-Diyarbakır yolu üzerinden yapmaz. Erzurum-Erzincan yolunu seçer. Osmanlı sınırında bir süre bekler ve Osmanlı ülkesinden geçiş izni alarak Elbistan'a yürür. Amaç, daha önceki Erzincan ziyaretlerinde olduğu gibi, Anadolu'dan Türkmen devşirmektir. Ama bu kez Osmanlı uyanıktır. Kemalpaşazâde, Osmanlı yöneti-

* Yazarın Türkçe beyti.

** Tebriz'de bulunan İtalyan tüccarı da, Şah'ın adamlarının Anadolu'dan geldiğini yazar. Demek ki, göçün niteliği bir yabancının bile kolayca farkedebileceği ölçüde çarpıcıdır: «Tebrizde kaldığım sürece, ülkenin her yanından, ama özellikle Anadolu, Türkiye ve Karamandan insanlar sürekli olarak onun bayrağı altında toplanıyordu» (Zikreden: Prof. F. Sümer, Safevî Devleti'nin Kuruluşu, s. 18).

cilerinin Şah'ın oyununu bildiklerini ve bu kez oyunu bozduklarını yazar:

«Diyarbekr içinden dahi gitse olurdu. Ol yoldan da maksûda vusûl bulurdu (amacına ulaşırdı), amma yerinden deprenüp bir taşla iki kuş vurmak istedi. Bahane ile gelip Serhadd-ı Rum'da bir zaman turmak istedi. Ta ki Anatoli'nin kızılbaşı vesair evbaşı (ayak takımı) ol şem-i bezm fitnenin (o fitne meclisinin mumunun) kenara geldüğün duyub her taraftan yanına cem' oluna. Süvari piyade bende ve âzâde (köle ve özgür) her kande varsa âlet-i rezmle (silâhlarıyla) azm ide, vara kendinün haşmeti artup ziyade şevket bula. Amma umduğun bulmadı, ol didüğü iş olmadı ve içinde kızılbaş olan vilâyetlerin raiyetleri boyunlanıp biribirlerine merbut olmuşdu».

*ANADOLU'DA KIZILBAŞ AYAKLANMALARI*

Osmanlı, nehir ve kara geçiş yollarını tutarak Erzincan'a Türkmen geçişini sınırlamışa benzer. Padişah Bayazıt II.'den geçiş izni alan Şah, Dulkadır ülkesine yürür. Dulkadır oymakları dağılır. Alâüddevle dağlara kaçar. Ne Osmanlı, ne de Memlûk devletleri Dulkadırlı'nın yardım çağrılarını yanıtlar. Şah, Harput ve Diyarbakır'ı Safevî Devleti'ne katar. Musullu Emir Bey'i mühürdarı yapar ve Diyarbakır eyaletini Ustaclu Türkmenleri beylerinden Muhammed Han'a verir. Muhammed ve kardeşi Karahan, Akkoyunlulara benzer biçimde, bölgedeki küçük beyliklerin başından Kürt beylerini uzaklaştırıp Türkmen beylerini getirme politikası izlerler. Muhammed Han, ayrıca Dulkadırlı beylerle savaşlar verir. Dulkadırlı beyinin dört oğlunu öldürür. Bu sırada Şah İsmail Bağdad'a girer. Bağdad'ı ve Batı İran'ı da alan İsmail, Cihan-Şah ve Uzun Hasan gibi, Horasan eyaletini ele geçirmeye yönelir. Horasan fethinde, Ka-

rakoyunlu ve Akkoyunlu hükümdarları başarısızlığa uğradıkları halde, Şah, Horasan'ı kazanır. Özbek Şeyban Han'ın yeşil sarık taktıklarından «yeşilbaş» denilen askerlerini, kızılbaş bozguna uğratır (1511). Şah İsmail, eski Türk geleneğine uygun biçimde Özbek Hanı'nın kafatasından kendine kadeh yaptırır. Böylece Safevî ülkesi Fırat'tan Orta Asya'da Ceyhun nehrine değin uzanır*. Osmanlı ülkesi dahi aynı yıl, iç ayaklanmalar içindedir. Ülke, tüm Anadolu'nun Safevî Devleti'ne katılmasıyla sonuclanabilecek sarsıntılara uğrar. Şahkulu'nun Antalya bölgesindeki kızılbaş ayaklanması, Osmanlı tarihini incelerken göreceğimiz üzere, neredeyse Anadolu'nun Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmasına yol açar. Prof. Faruk Sümer, Baba Şahkulu** ayaklanmasını, haklı olarak 1240 yılının büyük Baba İshak ayaklanmasıyla karşılaştırır. Üstelik bu kez, Selçuklulardan farklı olarak, eyaletlerin başındaki Osmanlı şehzadelerinin kızılbaşlarla birleştikleri görülür. Karaman Vâlisi Şehzade Şehinşah, kızılbaş olur. Osmanlı ordularını üstüste yenilgilere uğratan Tekeli Türkmenleri, Şahkulu'nun ölmesiyle başarıya ulaşamazlar. 15 bin Tekeli Türkmeni İran'a göç eder. Ama Şah İsmail halifesi Anadolulu Nur Ali, Sıvas, Tokat, Amasya ve Çorum kızılbaşlarını ayaklandırır. Amasya'daki Osmanlı şehzadesi Murat, kızılbaş olur, törenle tâç giyer. Tokat kenti âyânı Şah İsmail adına hutbe okutur. Şehzade Murat, 10 bin kızılbaş ile Kazova'da Nur Halife ile birleşir. Nur Halife, Sıvas, Tokat ve Amasya

* Osmanlı-Safevî sınırı, Sıvas'a bağlı Suşehri'nden geçer, ondan sonra Fırat'ı izlemek üzere Memlûk-Safevî sınırı başlar. Divriği, Darende, Malatya, Ayntap Memlûklerin, Kemah kalesi ile Harput ve Urfa da Safevîlerin sınır kentlerini meydana getirir.

** Yandaşları Şahkulu'na da «Baba» derler. Prof. Sümer, baba'nın eski «ata» deyişinin yerini aldığını ve dedelerin başı anlamına büyük bir dinsel unvan olarak «baba» sözcüğünün kullanıldığını düşünür (Safevî Devleti'nin Kuruluşu, s. 32).

kızılbaşlarının önemli bölümünü İran'a götürür.

Kızılbaş ayaklanmaları ve Safevî Devleti'nin Anadolu'da genişlemesi, Yavuz Sultan Selim'in acımasız terör uygulamasıyla engellenebilir. Çaldıran yengisi, Doğu Anadolu'yu Osmanlı'ya açar. Fakat böylece başlayan Türkiye-İran savaşları, yüzlerce yıl sürer. Sürekli İran savaşları, yalnız Doğu Anadolu'nun değil, bir ölçüde bu seferlerin sonucu sayılabilecek büyük Celâlî ayaklanmalarıyla Anadolu'nun büyük bir bölümünün gerilemesine yol açar*.

* Bu bölümde yalnızca Osmanlı tarihinin dışında kalan Anadolu Türklerinin tarihi incelenmektedir. Bu nedenle, Anadolu'da kızılbaşlığın yayılması, kızılbaş ayaklanmaları ve İran'a göçler gibi olayların sosyo-ekonomik nedenleri üzerinde durmadık. Bunları Osmanlı Türkleri bölümünde açıklamaya çalışacağız. Bir iki kelimeyle şimdiden şu söylenebilir: Kızılbaşlığın sosyo-ekonomik kökenleri çeşitlidir. Antalya bölgesinde eski Türkmen beylerinin ufak bir tımara sâhip sipahi durumuna düşürülmesi, üstelik bu tımarlarının da elden alınması, onları kızılbaş tâcını giymeye iter. Safevî hizmetinde bunlar yüksek mevkilere gelirler. Boz-ok, Canik vb. gibi Orta Anadolu bölgelerinde ise, XV. Yüzyılda göçebe oymaklarının yerleşikliğe geçiş süreci görülür. Arazi tımar olarak oymak beylerine verilir, oymağı meydana getiren aileler, yerleşik yaşama toprağa bağlı reaya statüsüyle ilk adımlarını atarlar. Serfleşmeye karşı bir tepki olarak, bu eski göçebeler, kızılbaşlığa yönelirler. Prof. Sümer'in de belirttiği üzere, Şah İsmail'in yanına gidenlerin çoğunluğunu yerleşik yaşama ilk adımlarını atan bu Boz-ok Türkmenleri meydana getirir (Safevî Devleti'nin Kuruluşu, s. 19). Doğu Anadolu'nun büyük göçebe Türkmen oymaklarına gelince, sünnî Osmanlı ve Timurlu baskısı arasında sıkışan ve sürekli savaşlar içinde bulunan bu oymaklar, eski kabile dayanışmasının hayli zayıfladığı, savaşçı beylerin çeşitli oymaklardan oluşturduğu yapay siyasal kuruluşlardır. Nitekim bu yapay oymaklar, genellikle kurucu savaşçı beyin adını alır. Kabile ve akrabalık bağlarındaki çözülme, bu yapay oymakları gevşek kuruluşlara dönüştürür. Kızılbaşlık gibi güçlü ve şamanist geleneklerle az çok bağdaşan bir dinsel ideoloji, yapay oymaklarda yeni bir dayanışma ve bağlılık ögesi olarak elverişli bir zemin bulur.

## *ŞAH İSMAİL DEVLETİ, TÜRK DEVLETİDİR*

Safevî Devleti, Onaltı Türk devleti arasında yer alan Gazne ve Hindistan Babür İmparatorluğu'ndan, hatta İran Büyük Selçuklu Devleti'nden daha çok Türk devletidir. İlk iki devlette, Türk kökenli yönetici asker tabaka, kısa sürede yerlilerce özümlenir. İran Selçuklu Devleti ise, Farsça dili, İranlı kâtip sınıfının devlette oynadığı ön planda rol ve göçebe Türk ögenin uçlara sürülmesi nedeniyle, Türk ögeden çok İranlı ögenin ağır bastığı bir yapıya sâhiptir. Buna karşılık Safevî Devleti'nde, Anadolu'dan sürekli göçler nedeniyle, İran'da Türk öge en büyük yoğunluğa ulaşır. Üstelik bu kez Türk öge, yönetici durumdadır. İranlı kâtipler, önemsiz malî görevlerle yetinme durumunda bırakılırlar.

Devlette Türkçe önemli bir rol oynar. İran ve hatta Anadolu Selçuklu divanında Türkçe herhangibir belgeye rastlanmaz. Türkmen devleti Karakoyunlular açısından da durum farklı değildir. Osmanlı müttefiki Orta Asya Özbek hanlarından Istanbul'a yollanmış Türkçe mektup yoktur. Ancak Akkoyunlu prenslerinin birkaç Türkçe mektubu bulunur. Safevîlerde ise, Türkçe, resmî yazışmalarda daha fazla kullanılır. Safevî sarayının Isfahan'a taşındığı zamanda bile, resmî dil Türkçedir. Sarayda Çukurova Türkmenlerinin varsağıları dinlenir, Fuzulî ve Nevaî gibi büyük Türk şairlerinin divanları okunur. Sultanlar ve beyler, Türkçe şiir yazarlar. «Kızılbaş Türkler» aracılığıyla Anadolu ve İran halk kültürü kaynaşır. Köroğlu Destanı, İran Türklerinin de destanı olur ve onlar aracılığıyla Hazar ötesi Türkmenlerince de tanınır ve sevilir. Dede Korkut destanları benzer biçimde yayılır. Çoğu İran'da meydana gelmiş İran halk romanları, Anadolu'da benimsenir. Bu gözlemleri yapan Prof. Faruk Sümer, şu sonuca varır:

«Safevî Devleti, gerek dayandığı zümre, gerek

devlet teşkilâtı ve kültür bakımlarından kendisinden önce aynı ülkedeki Türk devletlerinden farksızdır ve hatta belki onların bâzılarından daha fazla Türklük nitelikleri taşır»[178].

## *DOĞU ANADOLU'DA TÜRK ÖGE AZALIR*

Ne var ki, Anadolu'dan İran'a akan Türk ögeye dayanan bu İran Türk Devleti, Doğu Anadolu'da Türk yoğunluğunun azalmasına yol açar. Gördük ki, XI. Yüzyıldan Mogol döneminin sonlarına değin, Anadolu, İran ve Orta Asya'dan akan Türkmen göçleriyle beslenir. XIV. Yüzyıl ortalarında Orta ve Doğu Anadolu'da birçok Türkmen beylikleri ortaya çıkar ve Türkmen dönemi başlar. Fakat yine aynı tarihlerde Türklerin Doğudan Batıya olan göç yönü, Batıdan Doğu'ya döner. İlk göç, Mogolların Diyarbakır eyâleti yöneticisi Oyrat Ali Padişah'ın 1336 yılında Doğu Anadolu yörelerindeki kalabalık Türk ve Mogol oymaklarını peşinden sürükleyerek iktidarı almak üzere İran'a gitmesiyle başlar. Bu iktidar kavgasında, Mogolların Anadolu'daki son genel vâlilerinden Celayırlı Hasan ve eski vâlilerden Demirtaş oğlu Çobanlı Hasan da, Anadolu Türk ve Mogollarını İran'a götürürler. Doğu Anadolu'da kurulan Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri, İran yönünde genişlerler. Başkenti ve devletin ağırlığını İran'a taşırlar. Ağırlık İran'a kayınca, Türk oymaklarının Anadolu'dan İran'a göçü zorunlu olur. Örneğin XIII. Yüzyılın ortalarında Maraş ve Elbistan bölgesinde yoğun biçimde rastladığımız Ağaç-eri'lerden önemli gruplar, İran'a göçerler. Hatta Karakoyunluların iki temel oymağından biri olan Baharlu'ların önemli bir bölümü ilkin Horasan'a, oradan da Hindistan'a giderler. Bununla birlikte, Anadolu'dan Doğuya en büyük göçler, Safevî Devleti'nin kuruluşuyla gerçekleşir. Osmanlı'nın engelleme girişimlerine karşın, Anadolu'dan İran'a

göç süreklilik kazanır. XVIII. Yüzyıl başlarında dahi, belgeler, bu göçlerin sürdüğünü gösterir. Sonuç, Doğu Anadolu'da Türk ögenin gerileyişi olur. Yavuz Selim ve Kanunî Süleyman gibi kudretli Osmanlı padişahlarının kızılbaşlık gerekçesiyle Türkmen'e karşı terör politikası izlemeleri ve feodal Kürt beylerini sünnî diye desteklemeleri, etnik yapıdaki Türkmen aleyhindeki gelişmeyi pekiştirir. Bu feodal beyliklerdeki birçok Türkmen öge, Türkçeyi unutarak özümlenir.

## *ÖNCE BATI ANADOLU TÜRKLEŞİR, İSLÂMLAŞIR*

Doğu Anadolu'da hıristiyan öge de, Batı Anadolu'ya göre önemli bir azınlık olarak kalır. Gerçi birçok yerde Türk-islâm nüfusun artışıyla ve yerli hıristiyanların islâmiyeti kabulüyle, Türk-islâm nüfus çoğalır. Örneğin Çukurova, XIV. Yüzyıla değin yaşayan bir Ermeni Krallığı'nın merkezidir. Fakat XII. Yüzyıl başlarından beri sık sık Türkmen akınlarının ve yerleşmelerinin görüldüğü bir bölgedir. Ermeni Devleti'ni himaye eden İran Mogol Devleti'nin yıkılışı ve Memlûk genişlemesi, Çukurova'da Türkmen yoğunlaşmasını artırır. Çukurova, Üç-ok Türkmenlerinin yurdu olur. XV. Yüzyılda bölgeden geçen Fransız elçisi de la Broquière, Çukurova için «Bu çok güzel memleket, deniz ile dağlar arasında olup tamamiyle Türkmenlerle meskûndur. Bunlar çok güzel insanlar olup çadırlarda otururlar»* der. Ramazan-

* Fransız elçisi, Dulkadıroğulları'na bağlı 30 bin kadın süvarinin varlığından söz eder. Bunlar erkek gibi silâh taşıyıp savaşırlar. Yine bu gezgine göre, Türkmen kadınları çok güzel ve iffetlidir, ama erkekten kaçmazlar. Türkmen ve hıristiyanların karşılıklı kırım, yağma ve tutsak alma olaylarına karşın, dinsel hoşgörü içinde oldukları belirtilir. Fransız elçisine göre, Adana Türkmen Beyi Ramazanoğlu'nun anası Rumdur ve oğlunu vaftiz etmiştir. Karamanoğlu da vaftiz edil-

oğulları'na ait önemli vakfiyeler de, Ermeni Devleti yıkılıp bölge Türk yönetimine geçtiği zaman, nüfus çoğunluğunun Türkmenlerden oluştuğunu ve yer adlarının çoktan Türkleştiğini kanıtlar[179]. Bununla birlikte, Kuzey Karadeniz bölgesinde Rum ve hıristiyan nüfus varlığını korur. XVI. Yüzyıl Osmanlı sayımlarına göre, Trabzon'un 199 köyündeki 13730 ailenin 1094'ü islâm, 12632'si hıristiyandır. Giresun-Rize arasında Rumca konuşan yoğun hıristiyan nüfus vardır. XX. Yüzyıl başında dahi Giresun'da hıristiyan nüfus, islâm nüfusu aşar. Van, Erzincan, Erzurum, Sıvas bölgelerinde kalabalık Ermeni köyleri vardır. Doğukarahisar'da ve daha az ölçüde Niğde ve Kayseri'nin bâzı kesimlerinde Rum bölgeleri görülür. İlginçtir ki, Batı Anadolu'da XIV. Yüzyıl başlarında nüfusun hemen hemen tamamı Rum ve hıristiyan olan kentler, XVI. Yüzyıl başlarında tam Türk ve islâm kentlerine dönüşmüş bulunurken, çok eskiden beri Selçuklu ve Dânişmendli egemenliğinde bulunan Doğu Anadolu kentlerinde hıristiyan nüfus sayı üstünlüğünü sürdürür. Prof. Ömer Lütfi Barkan'ın 1520-1530 yılları Osmanlı kayıtlarına dayanarak hazırladığı tabloya göre, örneğin Bursa'da 6165 islâm aileye karşın, ancak 69 hıristiyan aile vardır. Sıvas'ta ise, 750 hıristiyan, 261 islâm aile bulunur. Tokat'ta 818 islâm, 701 hıristiyan aile vardır.

---

miştir (Zikreden: Prof. Osman Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti II, s. 152). Osman Turan, bölgeye yakın köylerdeki Serkis oğlu Kaya, Haçik oğlu Arslan, Mıgırdıç oğlu Budak, Balyemez oğlu Serkis, Tomas oğlu Subhan-verdi, Hüdaverdi oğlu Bogos, Eymür oğlu Serkis, Tuti oğlu Kumrı, Pulat-Çakır oğlu Serkis, Ökçe oğlu Agop, Hüdaverdi oğlu Ovanis gibi Türkçe adlı hıristiyanların varlığına bakarak, Selçuklularla Anadolu'ya gelen Türk oymaklarının Küçük Ermenistan'da yapay biçimde hıristiyanlaşması olasılığı üzerinde durur (Belleten 45, s. 67-71). Bu görüş, yalnızca bir tahminden ibarettir. Ama dil ve ad bakımından, asıl Ermenilerin çok daha büyük ölçüde Türkleştikleri ve islâmlaştıkları açıktır.

Çok eskiden beri islâmiyetin etki ve egemenlik alanı içinde bulunan Doğu Anadolu'nun Türkleşmesi ve islâmlaşması süreci yavaş giderken, Türkmenlerin XIII. Yüzyıl sonunda girdikleri ve beylikler kurdukları Batı Anadolu'daki eski Bizans arazisi çok çabuk Türkleşir ve islâmlaşır.

Şimdi Batı Anadolu'daki bu Türkleşme sürecini ve Bizans arazisinde Türk beyliklerinin kuruluşunu incelemeye çalışalım.

## VIII — BATI ANADOLU'NUN TÜRKLEŞMESİ

### *DEVLETİN ÇÖKMESİ, TÜRKMEN'E YARAR*

Selçuklu Devleti, en güçlü döneminde Batıda genişlemeye yönelmez. Bizans ile ittifakını sürdürür. Böylece 1211 antlaşmasıyla çizilen sınır değişmez. Kastamonu, Kütahya, Denizli Selçuklu'ya kalır, daha ötesi ise, Bizans ülkesidir. Uç Türkmenleri her fırsatta Bizans arazisinde genişlemeye çalışırlarsa da, güçlü merkezî devlet, uç savaşçılarını yarım yüzyıl disiplin altında tutmayı başarır.

Bu tablo, 1260'lardan sonra değişmeye başlar: Yeniden Istanbul'u ele geçiren Bizans Devleti'nin Anadolu ile ilgisi azalır. Selçuklu Devleti, Mogol baskısı altında güçsüz düşer. Sultan İzzeddin Keykavus, uç Türkmenlerine dayanarak Mogollarla mücadeleye girişir. Bu yeni koşullar nedeniyle, Türkmen toplulukları, merkez denetiminden kopmaya başlarlar: Konya Güneyinde Toroslarda Ermenilere karşı savaşlar veren Karaman Bey, 1260 başlarında kalabalık bir Türkmen topluluğunun Sultan'dan hayli bağımsız şefi olarak gözükür. Denizli, Honas, Dalaman bölgesi Türkmenleri de Mehmet Bey adlı başka bir Türkmen şefinin liderliğinde birleşirler. Denizli Beyi, Konya Sultanı'nı atlayarak doğrudan Mogol Hanı'nın vasali olmayı isteyecek ölçüde Konya'dan kopuktur. Pervane, Mogol desteğiyle, bu ilk önemli Türkmen karışıklıklarını yatıştırır. Karaman Bey, Ermenilerle savaşta ölür. Denizli Beyi, damadı elde edilerek öl-

dürülür. Damat Ali, Sultan'ın vasali olarak Mehmet'in yerine geçer (1262). Vezir Fahreddin Ali'nin oğulları, fief edindikleri Afyon merkezleri olmak üzere, Batı uç bölgesinin beylerbeyliğine atanırlar (1261). Batıda geniş bir bölgedeki Türkmenin denetim altında tutulmasından uçların bu büyük emiri sorumludur. Türkmen topluluklarının başındaki özerk şefler durumundaki sınır beyleri, uçların büyük emirine kişisel olarak bağımlıdırlar.

*GERMİYANLILAR*

Pervane düzeni uzun sürmez. Pervane'nin ölümüyle çıkan karışıklıklarda, Karaman oğlu Mehmet Bey, bir Selçuklu Sultanı'nın gölgesinde (Cimri), Konya'da iktidarı alacak gücü kendisinde görür (1273). Mehmet Bey, Cimri olayı dolayısiyle adı ilk kez geçen Eşref ve Menteşe gibi başka Türkmen topluluklarının şeflerinin de katılmasıyla Konya'ya girer. Uçların büyük beyi *Fahreddin Ali oğulları*, Germiyanlılardan destek sağlar. Germiyanlılar, Batı Türkmenlerinin kendilerinden ayrı saydıkları bir göçebe topluluktur. Bu topluluğun adı ilk kez Baba İshak olayları nedeniyle Malatya çevresinde geçer. Malatya Doğusundaki Pötürge ve Şiro bölgelerine «Germiyan» adı verilir. Baba İshak ayaklanmasını bastırmak üzere, Selçukluların Malatya Vâlisi Alişir oğlu Muzafferiddin, «Kürdan ve Germiyan»dan asker toplar. Daha sonra Germiyan'a Kütahya-Denizli bölgesinde rastlanır. Öyle görünür ki, Selçuklular, Bizans'ın Türkmen'e karşı Balkanlardan Menderes bölgesine Kuman Türkleri getirmesine benzer biçimde, Batı Türkmenini dengelemek amacıyla XIII. Yüzyılın üçüncü çeyreğinde Germiyan topluluğunu Batıya göçürürler. Geldikleri bölgeye ve taşıdıkları bölgesel ada bakarak, Cahen, onların Türkmen-Kürt karışımı bir topluluk olduğunu düşünür. Aradan elli küsur yıl geçtikten

sonra dahi, İbn Batuta'ya göre Türkmenler, Germiyanlılara iyi gözle bakmazlar. Isparta çevresindeki Hamidoğulları'ndan Gölhisar sâhibi bey, Denizli yolu üzerinde «yol kesiciliği» eden Germiyan oymaklarından korumak üzere İbn Batuta ve arkadaşlarına atlı muhafızlar verir. Türkmenler, onların «Yezit» soyundan olduğunu söylerler[180]. İşte 1277 karışıklıklarında uçların büyük beyi olan Fahreddin Ali oğulları, Cimri ve Karaman Türklerine karşı Germiyan askerini çıkartırlar. Ne var ki, Türkmenle savaşta Vezir Fahreddin'in iki oğlu da ölür. Fahreddinoğulları'nın zayıflamasından yararlanan Cimri, onlara ait Afyon bölgesinden bile Türkmen toplayarak Germiyan ile ikinci kez savaşır. Cimri yenilirse de*, Germiyan güçlenir. Konya Sultanı ve Vezir Fahreddin Ali ile savaşlar verir. Bu savaşlar sonucu, Fahreddin Ali oğulları zayıflar, Germiyan ise Batı ucunda başlıca büyük güç durumuna geçer.

Topluluğun, Baba İshak Türkmenlerine karşı Malatya bölgesinde buyruğunda savaştığı Selçuklu komutanı Alişiroğlu'nun ailesine bağlılığını sürdürdüğü görülür. Ankara Kızılbey câmiindeki 1299 tarihli bir yazıt, Selçuklu Sultanı Alâaddin'e bağlı Büyük Emir Alişiroğlu Yakup'tan söz eder. Ankara sâhibi Selçuklu komutanı Yakup Bey, aynı zamanda, büyük bir olasılıkla aralarında akrabalık ilişkisi bulunmayan Germiyan topluluğunun da şefidir. Afyon'daki uç büyük komutanı Fahreddin Ali soyunun zayıflaması, Germiyan'a dayanan Yakup Bey'i güçlendirir. Mogol baskısı altındaki Afyon'un Fahreddin Ali oğul-

* Cimri olaylarında Vezir Fahreddin Ali, Denizli Türkmenlerinin şefi Ali Bey'in de yardımını ister. Denizli Türkmenleri, Cimri'nin Türkmen ayaklanmasına katılmasalar bile, Türkmen'e karşı savaşmaya yanaşmazlar. Cimri sorunu çözülünce, Fahreddin Ali, Denizli Türkmenlerinin beyi Ali'yi öldürtür. Fakat bu soy, İnançoğulları adıyla Denizli çevresinde etkinliğini sürdürür.

ları, bu durumlarına rıza gösterirler ve Yakup'un vasalliğini kabullenirler. Böylece Alişiroğlu Yakup, XIV. Yüzyılın başında Kütahya merkez olarak Batı bölgesinde en büyük uç beyi olarak ortaya çıkar. Yakup Bey, bir göçebe şefi değildir*, islâm geleneklerine uygun parlak bir saray yaşamı kurar. Yakup Bey'in Alişiroğulları soyu, Türk dilinin ve edebiyatının gelişmesine büyük katkıda bulunur. Osmanlılar, Germiyan sarayının bu konudaki katkılarının mirasçısı olurlar. Fakat Alişiroğulları'nın XIII. Yüzyılın bitiminde kurduğu beyliğe adını veren Germiyan topluluğu, İbn Batuta'ya inanmak gerekirse, uzunca süre eski göçebe geleneklerini sürdürür. Harizm oymakları ve Mogol Çavdaroğulları, Germiyan topluluğuna katılırlar.

## *EGE BEYLİKLERİ, GÜNEYBATI BEYLİKLERİNDEN FARKLIDIR*

Gücünü Konya Güneyindeki bozkırlarda ve Torosların dağlık bölgelerinde yaşayan oymaklardan alan Karamanoğulları da Konya, Aksaray, Niğde gibi Selçukluların islâm geleneğine uygun parlak uygarlık merkezlerini ele geçirdikleri ölçüde, benzer durumlarla karşıkarşıya kalırlar. Karaman beyleri, çevrelerine islâm bilginleri, şeyhler ve şairler toplarlar.

---

* Mevlevî yazarı Eflâkî, Denizli'de mevlevî şeyhi Ulu Ârif Çelebi'ye yüz vermedi diye, Alişiroğlu Yakup'u kaba Türk olmakla suçlar: «Dostların Kur'an okuduğu ve Çelebi Hazretleri'nin de bilgiler saçmaya başladığı bir sırada, bu adam son dereceye varan cehaletinden ve aptallığından gaflet göstererek kendi köleleriyle meşgul oldu. Çünkü o Türk idi, lâubali ve velîlerin âleminden habersizdi» (Tahsin Yazıcı çevirisi, II, s. 307). Sonunda Yakup Bey, Kütahya'da kızını kucağına alır gelir ve mevlevî şeyhinin müridi olur. Aslında «göçebe olma» anlamına «çünkü o Türk idi» deyimi, başından beri haksızdır. Yakup Bey, Selçuklu'nun ince saray yaşamına alışmış bir yüksek komutandır.

Câmiler, medreseler, vakıflar kurarlar. Selçuklulaların büyük kentlerine yerleşmeye yönelirler. Alanya gibi önemli bir limanı alarak uluslararası ticarete katılırlar. Fakat Karamanoğlu Devleti, Selçuklu Devleti'nin mirasçısı olma yolundaki tüm çabalarına karşın, Konya çevresi bozkırlarına ve Toros dağlarına dayalı Türk ve Mogol göçebe topluluklarının siyasal desteğine dayanır. Devlete damgasını bu göçebe güçler vurur. Karamanoğulları'nın Batısındaki Eşrefoğulları da farklı durumda değildir. Eşrefoğulları, Cimri olaylarındaki ittifak günlerinden sonra, Konya Sultanlığı'nda kim etkin olacak rekabeti yüzünden Karamanoğulları ile kavgaya tutuşurlar. Eşrefoğulları daha Batıya kayar, Beyşehir Gölü çevresine yerleşirler. Eşrefoğlu Süleyman, orada «Süleymanşehir» kurar. Selçuklu islâm geleneğine uygun biçimde kenti berkitir, câmiler, türbeler yapar. Eflâkî, mevlevî olan Süleyman'a övgüler düzer. Oğlu Mehmet, Akşehir, Bolvadin çevrelerini alarak genişler. Fakat Anadolu'da İran Mogol Devleti'nden bağımsız bir devlet kurmaya kalkışan Mogolların Genel Vâlisi Demirtaş'ın giriştiği beylikleri cezalandırma seferinde, Eşrefoğlu Beyliği ortadan kalkar (1326). Beyliği, Karamanoğulları ve Hamidoğulları paylaşırlar.

Öteki beylikler gibi, Selçuklu'nun uç büyük beyi olma iddiasındaki Hamidoğulları'nın adı Antalya, Eğridir, Uluborlu çevrelerinde ilk kez XIV. Yüzyıl başlarında geçer. Öyle görünür ki, kalabalık bir Türkmen topluluğu barındıran Antalya ve çevresi, 1280 yıllarında Selçuklu yönetiminden çıkar. Hamidoğulları, Türkmen'e dayanarak Antalya ve Isparta çevresini kapsayan bir beylik kurarlar.

## *KASTAMONU'DA ÇOBANOĞULLARI*

Demek ki, Selçuklu Devleti'nin zayıflamasıyla, Güney ve Batı Anadolu'nun uçlarında Karamanoğlu,

Eşrefoğlu, Hamidoğlu, Alişiroğlu, Fahreddin Ali oğulları gibi beylikler ortaya çıkar. Kuzey Anadolu uç bölgesinde ise, Selçukluların ünlü komutanlarından Hüsameddin Çoban soyunun Kastamonu Beyliği bulunur. Kırım seferini gerçekleştiren Çoban, Kastamonu eyaleti yöneticisi ve uç beylerbeyidir. Çoban, Türkmen kökenli ve ırsî bir beylik kurucusu olarak düşünülür. Yapıtında yakıştırmalara sık sık yer veren Yazıcıoğlu, Çoban'ın Osmanoğuları gibi Oğuzların Kayı boyundan indiğini ileri sürer. Cahen ise, Hüsameddin Çoban'ın Türkmen kökeni taşımayan herhangibir askerî eyalet yöneticisi olmasının olanak dışı sayılamıyacağını söyler. Cahen'in görüşü aşırı kuşkucu bulunabilir. Türkmenlerin yoğun bulunduğu Kastamonu bölgesinde, bir Türkmen şefinin uç eyaletinin başına getirilmesi doğaldır. Fakat kaynakların Çoban'ın ırsî bir beylik kurduğu yolundaki iddiasını doğrulamak çok güçtür. Gördüğümüz üzere, Kastamonu eyaleti, maaş olarak bir vezire verilir. Sonra Mogollar, alacaklarına karşılık Kastamonu gelirine ve yönetimine el koyarlar. Bu koşullarda Çoban soyunun Kastamonu Beyliği'ni açıklamak zorlaşır. Türkmenlerle bağlantılı bulunan bu soyun Çoban'ın ölümünden sonra, eyaletin ufak bir bölgesinde bir sınır beyliği ile yetindiği ve XIII. Yüzyılın son yirmibeş yılında Kastamonu egemenliğini yeniden sağladığı düşünülebilir. Çoban soyundan bilinen Kastamonu Beyi, Yavlak Arslan'dır. O, Hüsameddin Çoban oğlu Alp Yürek'in oğludur. İslâmın son büyük bilginlerinden Kudbeddin Şirazî, İlhan tarafından Garp Denizi (Akdeniz) bölgesinin haritasını yapmak üzere Anadolu'ya yollandığında, Kastamonu Beyi Yavlak Arslan'ın konuğu olur. Hatta bu beyin adına bir astroloji yapıtı yazar. Ne var ki, Konya Selçuklu Sultanı Mes'ut'a bağlı kalan Yavlak Arslan'ın Türkmenler üzerinde büyük bir etkinliği olduğu pek söylenemez. Kardeşi Mes'ut'a karşı ayaklanan Rük-

neddin Kılıç Arslan, Kastamonu çevresi Türkmenlerini çevresinde toplar ve Yavlak Arslan'ı öldürür (1291). Sultan Mes'ut, Mogol askeriyle, kardeşinin ayaklanmasını bastırırsa da, Çobanoğulları bölgede etkinliklerini pek sürdüremez. Mes'ut'un hassa subaylarından biri (Candar), hizmetlerine karşılık Kastamonu Batısında Eflani'de dirlik elde eder. Daha sonra Kastamonu ve Sinop'u (1324) alan Mes'ut komutanı, Candaroğlu Beyliği'ni kurar. Candaroğulları Çorum, Amasya ve Tokat bölgesine doğru genişlemeye yönelen bir Orta Anadolu beyliği olarak kalır. Bizans ucu, Çobanoğulları'na açıktır. Ama Çobanoğulları Sakarya boylarında Bizans'a karşı uç beyliği mevkilerini de sürdüremezler. Uç beyliği, Çobanoğulları'nın vasali ufak bir sınır beyi olan Osmanoğulları'na geçer. Küçük sınır beyi Osman Bey, Bizans arazisinde genişleyerek bir imparatorluğun temellerini atar.

## *BATI ANADOLU'NUN İKİNCİ FETHİ*

Batı ucundaki öteki Türkmen beylikleri ise, Osmanlılardan önce, Bizans arazisinde yeni beylikler kurmaya yönelirler. Daha 1260 yıllarında Selçuklu Devleti'nin zayıflaması ve Bizans savunmasının çökmesi üzerine, Türkmenler, Bizans arazisine girerler. Mogol terörü, uçlarda Türkmen yoğunluğunu artırır. XIII. Yüzyıl ortalarında yazan Endülüslü coğrafyacı İbn Said, Batı Anadolu'daki çoğalan Türkmen baskısını anlatır:

«Bu ülkenin Doğusunda*, Türkmen dağları ve memleketleri uzanır. Bunlar, Selçuklu zamanında Rum ülkesini fetheden Türk kökenli kalabalık bir halktır. Akritai'nin** kıyı halklarına karşı akınlar düzenlemekte pişmişlerdir. Müslümanlara satmak için onların çocuklarını tutsak ederler. Bu eylemler,

* Batı Anadolu'daki Bizans arazisi.
** Bizans'ın savaşçı uç sınır beylikleri.

ancak barış zamanı ve Sultan baskısıyla engellenebilir. Hemen her yerde ihraç edilen Türkmen halılarını onlar dokurlar. Gezginlerin iyi tanıdığı Makri Körfezi (Fethiye), Türkmen bölgesinin kıyısındadır. Fethiye'den İskenderiye'ye ve başka yerlere kereste ihraç edilir. Derin El-Battal ırmağı (Dalaman çayı), Fethiye Körfezi'ne dökülür. Irmak üzerinde savaş zamanı kaldırılan, barış zamanı kullanılan bir köprü vardır. Müslümanlar ve hıristiyanlar arasındaki sınırı bu köprü saptar..... Daha önce sözünü ettiğimiz Antalya'nın Kuzeyinde Denizli dağları bulunur. Buranın çevre yerlerle birlikte 200 bin çadıra yakın Türkmen barındırdığı söylenir. Onlara 'uç' denilir.... Türkmen dağları, Denizli kapısından Lascaris Krallığı* sınırına değin uzanır»[181].

Mogol baskısı, uçlardaki Türkmen nüfusu artırır. Yazıcıoğlu, bu durumu renkli biçimde anlatır:

«Uçtaki Türk beyleri, Oğuz'un her boyundan uç tarafında Tatar şerrinden korkup yaylarlar ve kışlarlardı; rüzgârla, karşu Tatar'dan incinenler uca gelip çoğaldılar».

Mogol baskısının artışı, Bizans'a Türkmen baskısını yoğunlaştırır. Bizans tarihçisi Nikeferos Gregoras, bu zincirleme baskıyı dile getirir:

«Şimdi Türklerin memleketi öyle bir çöküntüye uğramıştır ki.... oktan ve tirkeşten başka silâhı olmayan adı sanı belirsiz adamlar, çevrelerine yığılan insanlardan alaylar kurarak eşkiyalık etmeye başlıyorlardı. Dağ geçitlerine yerleşerek, buradan sık sık şaşırtmaca akınlarla komşu Roma kentlerine ve arazisine baskınlar yapıyorlardı.... Mogol baskısı altındaki Türkler, Romalıları sıkıştırıyorlardı. Mogolların önünden nasıl kadınlar gibi sıvışırlarsa, Romalılara karşı da kendilerini öyle erkekçe gösteriyorlardı.

* İznik Rum İmparatoru. Aydın iline de Türkler uzun süre Lascaris'in ili anlamına «leşkerî ili» derler.

Onun içindir ki, Mogolların istilâsı onların felâketine değil, tam tersine, onların daha çok en büyük talihine neden oldu»[182].

Istanbul'a yerleşip Anadolu'yu ikinci plana iten Bizans'ın uç bölgesi askerî örgütünü (Akritai) zayıflatması, Türkmen istilâsını kolaylaştırır. Yağma amaçlı akınlar, bir askerî direnişe rastlanmayınca, fetihlere dönüşür. Bizans tarihçisi Pachymeres, 1260'larda başlayan bu Türkmen genişlemesini şöyle açıklar:

«Küçük Asya'daki eyaletler zayıf düştü. Oysa Türkler daha cür'etli oldular ve hiç kimsenin savunmadığı tamamiyle terkedilmiş toprakları istilâ ettiler. Bu yüzden Menderes bölgesi de, yalnız çok ileri noktalara yerleşmiş gözü pek savaşçılarından değil, keşişlerden de boşaldı... Böylece yavaş yavaş Menderes ıssızlaştı, halk kâfirlerin hücumları karşısında daha içerilere çekildi»[183].

## *EGE FETHİNİ MENTEŞE BEY BAŞLATIR*

İlk fetih eylemini, Mogol'a karşı Türkmen desteğiyle başarısız bir mücadele veren İzzeddin Keykavus'un vasal beylerinden Menteşe başlatır. Menteşe Bey, Denizli ve Dalaman Türkmenlerine dayanarak, 1261-1269 yıllarında Karya denilen Bizans arazisine girer, Muğla ili ve limanlarına yerleşir. Menteşe Bey, 1278 yılında Büyük Menderes nehri vâdisi yoluyla ilerler. Aşağı Büyük Menderes bölgesinde Priene (Söke-Güllübahçe), Milet (Balat), Magedan gibi kentleri alır. 1282'de Tralles (Aydın) ve Nyssa'yı (Sultanhisar) ele geçirir. Bizans İmparatoru, Aydın bölgesini şenlendirmek ve güçlendirmek için 1270'lerde oraya 36 bin nüfus göçürürse de, Türk ilerleyişi karşısında bu takviye etkin olmaz. Menteşe damadı Sasa Bey, Menderes havzasında fetihleri sürdürür. Bu sırada öteki Türkmen beylikleri de Ege ge-

nişlemesine katılırlar. Germiyanlı Yakup Bey, Buldan yakınında Trikopis'i alıp Alaşehir'i kuşatır. Bizans İmparatoru, son çâre olarak, ücretli savaşçılık yapan Katalan Kumpanyası'nı Anadolu'ya çıkarır (Nisan 1304). Alaşehir yolundaki savaşta Germiyanlılar, daha iyi silâhlara ve savaş tekniğine sâhip Katalanlar karşısında ağır yenilgiye uğrarlar. Tire, Efes (Ayasuluk, Selçuk), Birgi gibi kentler, Türkmen baskısından kurtarılır. Fakat Katalan savaşçıları, Ege Rumlarına Türkmenlerden çok daha sert ve acımasız davranırlar. Rum halk, bu yağmacı İspanyol savaşçılarına Türkleri yeğ tutar. İmparator, çevreyi yakıp yıkar ve kendi hesabına beylikler kurmaya kalkışan Katalan Kumpanyası'nı aynı yılın sonbaharında Gelibolu'ya geri çekmek zorunda kalır. Rum savunması çöker ve Menteşe damadı Sasa Bey, Tire, Efes ve Birgi'yi alır (1304). Sasa Bey, Aydınoğlu Mehmet Bey'i yardımına çağırır. Kaynaklar bu savaşçıyı, Germiyan Beyi Yakup'un subaşısı olarak gösterirler. Bu gerçek bile olmasa, Mehmet Bey, Aydın bölgesine kendi savaşçılarıyla birlikte bağımsız şef olarak gelir ve Menteşe Beyi'nden ayrı, kendi hesabına fetih yapan Sasa'nın seferlerine katılır. Ne var ki, bir süre sonra iki bey anlaşamazlar. Sasa Bey, hıristiyan müttefikleriyle birlikte Aydınoğlu'na saldırır. Ama Sasa yenilir[184] ve Mehmet Bey, Birgi başkent olmak üzere Aydınoğlu Beyliği'ni kurar (1307/1308). Eflâkî ona 1312'de ölen Sultan Veled'in «Gâziler Sultanı» unvanını verdiğini yazar. Birgi'de 1312-1313 tarihinde yaptırdığı câmiinde de, Mehmet, kendinden «Büyük Emir» diye söz eder. Yâni o Germiyan'dan bağımsız bir beyliğin sâhibidir ve gâzilerin başıdır. 1317'de İzmir Kadifekale'nin de alınmasıyla, Aydın Beyliği, Batı Anadolu'nun en güçlü beyliklerinden biri durumuna gelir. Kaynaklarda Selçuklu Sultanı Mes'ut'un has nökerleri, yâni hassa subayları dediği Saruhan Bey, Manisa'da Saruhan Beyliği'ni kurar

(1313). Karasi, Balıkesir-Bergama çevresinde Karasi Beyliği'ni meydana getirir. Karasi Beyliği, 1328'den sonra Marmara ve Edremit Körfezi kıyılarına ulaşır. Böylece Alaşehir, Foça gibi bir iki «adacık» sayılmazsa, Ege bölgesi tamamen Türklerin eline geçer. Vryonnis, Türkler tarafından «Batı Anadolu'nun ikinci fethi»nden söz eder.

*OSMANLI'NIN ZUHURU*

Osmanlıların Bitinia (Bursa, İznik, Bilecik çevresi) bölgesinde ilerlemesi ise, daha yavaş olur. Daha önce belirttiğimiz üzere, Sakarya yakınında Söğüt bölgesinde sınır beyi olan Osman, önemsiz bir kişidir. Bizans tarihçileri, Sakarya nehrinden Kastamonu'ya uzanan bölgenin «amurios»a ait olduğunu belirtirler. Bu ad başka kaynaklarda geçmediği için, yorumlamada güçlük yaratır. Prof. Uzunçarşılı, kim olduğunu bilmediğimiz bir «Umuroğlu» hanedanından söz eder[185]. Cahen, «Candarlı soyu mu, Çobanlı soyu mu» diye kuşku belirtir ve Mısır ve Mogol kaynaklarında geçen Girdebolu Beyi ile «amurios»u birleştirme eğilimi gösterir[186]. Prof. Halil İnalcık, «amurios»u «Kastamonu emirleri» olarak değerlendirir[187]. Gerçekten Sakarya'dan Kastamonu'ya değin uzanan uç bölgesinin büyük beyi, Çobanoğlu soyudur. Kastamonu Emiri Yavlak Arslan, Sultan Mes'ut'la taht kavgası yapan Kılıç Arslan tarafından öldürülünce, oğlu Ali, bu Selçuklu prensini öldürerek babasının öcünü alır. Selçuklu ve Mogol'dan bağımsız olarak, Ali Bey, sürekli Bizans'a saldırır, Sakarya'ya değin uzanan araziyi egemenliği altına alır. Hatta Sakarya'yı geçerek Bizans arazisine akınlar düzenler. Ama daha sonra Bizans ile barış yapar. Ali Bey, gazâ'yı bırakınca, Bizans tarihçisi Pachymeres'e göre, Ali Bey'e bağlı sınır beyi Osman, gazâ liderliğini ele geçirir. Bizans arazisine şiddetli akınlar düzenler. Bunu gö-

ren gâziler, Kastamonu Emiri'ni bırakırlar, Osman Bey'in bayrağı altında toplanırlar[188]. Güçlenen Osman, 1301 yılında İznik'i baskı altında tutar. Bizans İmparatoru, Istanbul'dan, yerli direnişe destek olmak ve İznik'i rahatlatmak amacıyla iki bin kişilik kuvvet yollar. Osman Bey tuzak kurarak Bizans'ı yenilgiye uğratır (1301). 1326'da Bursa'nın, 1331'de İznik'in ve 1337'de İzmit'in alınışına değin, Osman ve oğlu Orhan, Bitinya bölgesini denetim altında tutarlar. Ama Mogolların Büyük Noyanı Çoban, 1314 yılında Anadolu Beylerinin Sıvas yakınında huzuruna gelip itaatlerini bildirmelerini istediği zaman, Osmanlıların adı geçmez. Aksarayî, huzura gelmeyen Karamanoğulları dışında, Hamidoğulları, Eşrefoğulları, Fahreddinoğulları, Alişiroğulları, Candarlıoğlu (Kastamonu) gibi Anadolu beylerinin Çoban'a baş eğdiğini belirtir[189]. Bitinya fethi ve Bursa'nın alınmasıyla, Osmanlı da güçlü bir beylik olarak ortaya çıkar. Fakat yine de Germiyan ve Aydın beyleri, en güçlü gözükürler. Germiyan Beyliği, Kütahya-Afyon-Denizli bölgesini kapsar. Denizli'deki İnançoğulları'nın, Afyon'daki Fahreddin Ali oğullarının Germiyan vasalliğini kabul ettikleri görülür. Rum kenti Alaşehir, Germiyan'a haraç öder.

*«DENİZ GÂZİLERİ»*

Anadolu'dan gelen istihbarata dayanarak, 1330'da yazan Memlûk istihbarat şefi Ömeri'ye göre, Germiyan, öteki beylikleri vasal durumunda tutan en güçlü beyliktir. Oysa denize ve gazâya açılan öteki Ege beylikleri, daha avantajlı durumda gözükür. Mısır istihbaratçısının «Deniz gâzileri» dediği Karasi, Saruhan, Menteşe ve Aydın beyleri, yerli Rumların katkısıyla donanma kurarak Ege adalarının ve Balkanların fethine yönelirler. Her ne kadar Menteşe Beyi, Suriye bölgesinden kovulan şövalye tarikatının 1309

yılında Rodos'u ele geçirmesini önleyemezse de, 1317'de İzmir yukarı kalesini alan Aydın Beyi, 1328 sonunda aşağı kaleyi ve İzmir kıyısını ele geçirir. Aydın oğlu Mehmet Bey'in İzmir sâhibi oğlu Umur Paşa'nın tüm yaşamını deniz gazâları doldurur. Şair Enverî'nin Türkçe Düsturnâme'si, Umur Paşa'nın gazâlarını destanlaştırır. Umur Paşa, genellikle öteki «deniz gâzileri» Türk beyleri ile birlikte, Ege adalarına, Mora'ya, Balkanlara seferler yapar. Bizans İmparatoru ile işbirliği hâlinde, Balkan savaşlarına birçok kez katılır. Hatta Enverî'ye göre, Fâtih'in Boğaz'dan Haliç'e gemi indirmesine benzer biçimde, Umur Paşa Kerme'den İnebahtı'na karadan gemi aşırır, 300 gemi ile Istanbul önünden geçerek «Kili»ye çıkar ve Eflâk illerini talan eder[190]. Hiç kuşku yok, Umur Paşa'nın Ege ve Balkan gazâları bir süreklilik kazanıp fetihlere dönüşebilseydi, Anadolu ve Avrupa'daki Türk İmparatorluğu'nu Osmanlı yerine, Ege'nin «Deniz gâzileri» kurmakta çok daha şanslı olabileceklerdi. Ne var ki, Türk akınları, Papa'nın ve Lâtinlerin tepkilerine yol açar (1332). Donanma hazırlayan Haçlılar, 1334 yılında Ege'de pek çok Türk gemisini batırırlar. Karasioğlu Yahşi Bey'in donanması Ege Denizi'nde yakılır. Haçlılar, 1344'te kıyı İzmir'i, babası Mehmet'in ölümünden sonra (1334) Aydınoğlu Beyliği'nin başına geçen Umur Paşa'dan alırlar ve donanmasını yakarlar. Gâzi Umur Paşa, İzmir'i kurtarma savaşında ölür (1348). Yerine geçen ağabeyi Efes (Ayasuluk) sâhibi Hızır Bey, aynı yıl Lâtinlerle bir teslimiyet anlaşması imzalar. Anlaşma ile, Aydın Beyi gazâdan ve denizcilikten vazgeçer, tüm limanlar Lâtinlere açılır, onlara her türlü kapitülasyon ayrıcalıkları tanınır.

«Ege Denizi gâzileri»nin gazâdan vazgeçip İtalyan devletlerinin vesayetinde barışçı ticaret yaşamına yönelmeleri, Osmanlı'nın şansı olur. Gazâ liderliği, Bizans'a karşı uçların ön sınırlarını tutan Os-

manlı'ya geçer. Ege beyliklerinin hizmetindeki gâziler, Osmanlı'ya katılırlar. Böylece Balkanlarda fetihler yapma gücünü elde eden Osmanlı, Balkan fetihlerinin sağladığı büyük güce dayanarak Anadolu beyliklerini teker teker ortadan kaldırılır. Ege beylerine Balkanları kapayan deniz yenilgisi, Boğazları tutan ve Balkanlara bu yoldan kolayca sıçrayan Osmanlı'nın şansı olur. Bir iki cümleyle dokunduğumuz bu gelişmeleri, Osmanlı İmparatorluğu bölümünde ele alacağız. Şimdilik belirtmek istediğimiz, Batı Anadolu Türk beylikelrinin niteliği ve Ege'nin Türkleşmesi sorunudur.

## *GÂZİ TOPLULUKLARI*

Batı Anadolu beylikleri de, Doğu ve Orta Anadolu beylikleri gibi, Türkmenlerin savaşçı gücüne dayanarak kurulur. Fakat daha başından itibaren, Ege beylikleri, Orta ve Doğu Anadolu'daki benzerlerinden farklı olarak aşiret etkisinin dışında gelişir. Batı uç bölgelerinde Türkmen oymakları, çok parçalanmış ve dağılmışlardır*. Becerikli askeri şefler, bu da-

* Köprülü'nün etkisiyle öğrencileri, Osmanlı kayıtlarına ve yer adlarına dayanarak Oğuz boylarını ve özellikle Kayıları Anadolu'da izlemeye çalışırlar. Örneğin Faruk Demirtaş, Konya Kayıları, Ankara Kayıları, Menteşe Kayıları gibi gruplarda topladığı pek çok dağınık Kayı adlı topluluklar bulur (Osmanlı Devrinde Anadolu'da Kayılar, Belleten 47). Öte yandan Doğu ve Batı Anadolu oymakları açısından ilginç bir konu, Türkmen ve Yörük ayırımıdır. Osmanlılar, XVII. Yüzyılda Batı Anadolu ile Güneybatı Anadolu'daki oymaklara genel bir ad olarak «Yörük» derler. Orta ve Doğu Anadolu'daki oymaklar ise, Türkmen'dir. Ayırımın nedenini anlamak güçtür. Prof. Faruk Sümer, konuya Batı Anadolu'ya geliş ve yerleşme tarihlerine dayanan bir açıklama getirir. Ona göre, bugün Orta ve Batı Anadolu'da bâzı yerlerde yanyana Türk, Yörük ve Türkmen köyleri görmek olasıdır. Halkı «Türk» denen köyler, Selçuklular ve beylikler döneminde yerleşik yaşama geçmiş en eski Türklere aittir. Yörük köyleri XVII. Yüzyıldan

ğınık oymakçıklardan, yeni yapay oymaklar meydana getirebilirler. Prof. Halil İnalcık, bunlara «gevşek toplumsal birimlerdir, çözülebilirler ve uçlardaki yetenekli gâziler çerçevesinde yeniden meydana gelebilirler ve yeni liderin adını alırlar» demektedir[191]. Gerçekten uç toplulukları, esas itibariyle Türkmen kaynağına dayanmakla birlikte, aslında hıristiyan ülkelerine «gazâ» yapmak amacıyla biraraya gelmiş gâzi topluluklarıdır. Bu topluluklarda kentli de, köylü de, göçebe de, maceracı da bulunur. Türkmen dervişleri, bektaşi babaları, âhiler uçlarda gazâ şampiyonluğu yaparlar ve akınlara katılırlar. Onların etkisiyle şiî inançlar ve bektaşilik, savaşçılar arasında yayılır. Venedik arşivlerinde bulunan Aydınoğlu Hızır Bey'in imzaladığı antlaşma, Aydın Beyi'nin şu yeminiyle güçlendirilir:

«Vallahi-billahi Tallah el-Azim Muhammed, Zeynelabidin Ali ve Câfer, Hasan, Hüseyin[192]».

Osman Gâzi'nin alpleri, örneğin Turgut Alp, Geyikli Baba gibi bektaşi erenlerini yanından ayırmaz. Osman Gâzi'nin çevresi Hasan Alp, Konur Alp vb. gibi pek çok alplerle çevrilidir. Alp, Mogolca nökerin Türkçesidir. Bir gâzi şef çevresinde toplanan alpler, genellikle Türkmen kökenli olmakla birlikte, aşiret beyleri değildirler ve gâzi şefe aşiret olarak değil, belki birkaç arkadaşıyla birlikte bireyler olarak katılırlar, ona vasallik bağıyla bağlanırlar. Hatta nökerler arasında, hıristiyan savaşçı küçük soylular bile yer alır. Neşrî'ye göre, Bizans'ın Lefke ve Çadırlı tekfurları, Osman Gâzi'nin «has nökerleri» olurlar. Bursa'yı savunan hıristiyan Evrenos, fetihten sonra

önce Batıda yaşayan ve son yüzyıllarda yerleşik yaşama geçen Türkleri barındırır. Türkmen köyleri ise, XVII. Yüzyıldan sonra Doğudan Batı Anadolu'ya ve Marmara bölgesine gelip yerleşen oymakların kurdukları birimlerdir. Hâlen Türkmenlerin hemen hemen tümü yerleşiktir. Göçebe Yörük oymakları ise, hâlâ görülür (Oğuzlar, s. 174).

Orhan Gâzi'nin ön plandaki komutanı durumuna gelir. Katalan Kumpanyası'ndan bir grup, Osman Gâzi'nin hizmetine girer. Gâzi ve alpler, kendilerine «kâfire kılıç sallama» misyonu vermekle birlikte, hıristiyan çevre ile sık sık dostluk ilişkileri kurarlar. Âşıkpaşazâde'ye göre, Osman Gâzi Eskişehir'in hamam yöresinde pazar kurdurur, çevre kâfirleri, kadınlı erkekli Bilecik Rumları bu pazara alış-verişe gelirler. Osman Gâzi'ye güvenlerini belirtmek için «Bu Türk bizimle iyi doğruluk ider» derler. Yaylaya giderken Osman, ağırlıklarını Bilecik tekfuruna emanet bırakır. Gâzi lideri Umur Paşa döneminde, Efes ve Birgi'de piskoposluklar bulunur. Esasen gerileme göstermekle birlikte, Türk gâzilerinin karşısında Bizans uç örgütü'nün (Akritai) savaşçıları yer alır. Bunlar arasında karşılıklı bir yiğitlik ve şövalyelik anlayışı gelişir. Kısaca «kâfire kılıç sallama» misyonu, barışçı ilişkilere, ekonomik ve kültürel alış-verişe engel değildir.

## *«AŞİRETTEN DEVLET ÇIKARTMA» EFSANESİ*

İşte uç beyliklerinin bu durumunu göz önünde tutan Paul Wittek, Osmanlıların aşiret kökenli olduklarını yadsır, «aşiretten koca bir devlet çıkartma» iddiasını saçma bulur ve devletin sınır gâzileri tarafından kurulduğunu yazar. Prof. Fuat Köprülü'nün «uydurma soy kütüklerine» inanıp Osmanlıları Oğuzların Kayı boyuna bağlamasını şaşkınlıkla karşılar. Aslında, Kayı iddiasında* direnen Köprülü de, Os-

* Osman Gâzi ve babası Ertuğrul'un yüzlerce parçaya bölünmüş ve her yere dağılmış Oğuz Kayı boyunun çok küçük bir fraksiyonunun şefi olmaları mümkündür. Fakat bunu kesinlikle ileri sürecek kanıtlar elde yoktur. Bâzı araştırıcılar, Orhan Gâzi paralarında «Kayı» damgası görürlerse de, bu bir zorlamadır. Osmanlılarda Murat II. dönemine değin, Kayı boyu iddiası yoktur. Bu iddia, Anadolu'yu altüst eden Cengiz

manlı Devleti'nin siyasal yapısında, işin başından beri aşiret etkisinin bulunmadığını söyleyerek Wittek'in görüşlerine ters düşmez[193]. Esasen beyliklerin kurucularının pek çoğu, Türkmen beyi olmaktan çok, Selçuklu saraylarında yetişmiş askerî şeflerdir. Germiyan Beyi Yakup, büyük Selçuklu komutanlarından farksızdır. Germiyan sarayı, daha mütevazi kökenli ilk Osmanlı sultanlarının gözlerini kamaştırır. Osmanlılar, ilk büyük şairlerini ve bilginlerini Germiyan sarayından transfer ederler. Germiyan beyleri, klasik islâm sultanları gibi, câmiler kurarlar, vakıflar yaparlar ve medreseler açarlar. Yakup Bey, Alaşehir Rumlarından aldığı haraçla 1314 tarihinde Kütahya Vacidiye Medresesi'ni yaptırır. Burada Horasan'dan gelen astronomi bilgini ,müderrislik yapar. Germiyan «subaşısı» denilen Aydın oğlu Mehmet, saray yaşamında Kütahya'dan geri kalmaz. Dünya

---

soyunun damadı Timur'un Osmanlı'yı soyluluktan uzak basit bir kayıkçı ailesinden olmakla suçlamasından sonra ortaya çıkar. Timur'a göre tüm Mısır, Suriye ve Anadolu halkı, Osmanlıların bu durumunu bilir. Salur boyundan Kadı Burhaneddin bile, «Osmanlı hükümdarının câhil ve basit bir Mogol olduğunu» ileri sürer. Karakoyunlu ve Akkoyunlu sultanları Oğuz Han soyundan inmekle övünürler. İşte o sıralarda Murat II.'nin yakını Yazıcıoğlu, Reşideddin tarihinin Oğuz soylarıyla ilgili bölümünü Türkçeye çevirir. Bu tarihe göre, Kayı, Oğuzların en çok hakan çıkaran en soylu boyudur. Kayı boyu iddiası, bu keşiften sonra ortaya çıkar. Murat II.'nin bâzı paralarında ilk kez olarak Kayı damgası görülür. Istanbul'u alan Fâtih ise, Kayı kökenine ilgi duymaz.

Kayı konusunda uzun tartışmalara yol açan ikinci bir iddia, Mogol «Kay» boyu ile «Kayı» arasında kurulan bağlantıdır. Marquart, Kayıları Kay ve Osmanlıları Mogol kökenli sayar. Prof. Zeki Velidî Togan, XII. Yüzyılda Karahıtaylılar döneminde Batı Türkistan'a gelip sonra Horasan'a geçen Kay'ların Osmanlı'nın Kayı'sı olduğunu ileri sürerek bu görüşü yineler. Köprülü, bu iki görüşü şiddetle eleştirir (Belleten 28). Osmanlıların Kayı kökeni hayli tartışma gösterirken, Kay ve Kayı benzerliğinden sonuçlar çıkarmak verimli bir yöntem olmasa gerektir.

gezgini İbn Batuta, Mehmet Bey'in Birgi sarayından hayranlıkla söz eder:

«Büyük kapıdan geçip sarayın girişine geldiğimiz vakit, her biri dünya güzeli sayılacak ölçüde, ipekli fistanlar giymiş, saçlarını omuzlarına dökmüş, pembe beyaz tenleriyle pırıl pırıl parlayan yirmi kadar iç oğlanı bizi karşıladı. Müderrise bu civanlar kimlerdir diye sormaktan kendimi alamadım. Bunlar Rum oğlancıklarıdır, dedi. Böylece birlikte çıktığımız uzunca bir merdivenin sonunda, orta yerde, her köşesinde ağzından su akan tunçtan arslan heykellerinin süslediği bir havuz bulunan güzel bir salona girdik. Salonu çepçevre üzerleri kumaşlarla döşeli sedirler çevirmişti. Bunlardan daha yüksekçe olan taht ise, bey için kurulmuştu.... Limon suyundan yapılmış, içine ufak kurabiyeler atılmış şerbetle dolu altın ve gümüş taslar getirildi».

Dünya gezgini İbn Batuta'yı medresesinde ağırlayan müderris bile bir «saray yaşamı» sürdürür:

«Onu bahçede bir köşkte oturur buldum. Orada bir havuz vardı, su buraya beyaz mermerden yapılmış, kenarları çinilerle kaplı bir arktan akıyordu. Müderrisin huzurunda bâzı öğrenciler oturuyor, hademe ve köleler ise, iki tarafında ayakta bekliyorlardı. Kendisi nakışlı kumaşlarla örtülü bir sedirde oturmaktaydı. Onu bu halde görünce, padişahlardan birinin huzurunda bulunuyor duygusuna kapıldım»[194].

Selçuklu taklidi bu Anadolu beylerinin vezirleri, divanları, kâtipleri, köleleri vardır*. Beylik, ailenin

* Ege bölgesi beyliklerinin debdebesine göre, Marmara bölgesi beyliklerinin yaşamı daha sönük gözükür. Osmanlı tarihçisi Mustafa Ali, Künh'ul-Ahbar'ında, ilk Osmanlı sultanları olan Osman, Orhan ve Murat dönemlerinde şair yetişmeyişini belirtir ve bu dönem Osmanlı toplumunu çok yalın bulur. Onların, «cihatla uğraşan gâzi Türk ve Tatarlarla evlâd-ı kefere»den ibaret bulunduğunu söyler. Germiyan sarayından transferlerle bu şair ve bilgin eksikliği, Yıldırım döneminde

ortak mülküdür. Beyliğin başında «Ulu Bey» vardır, fakat ailenin öteki üyeleri de hemen hemen bağımsız olarak, beyliğin belli başlı berkitilmiş kentlerinin ve çevresinin sâhipleridirler. Bu «küçük» beyler, «Ulu Bey» gibi, yararlık gösteren savaşçılara, beylere, «mülkiyet üzere» köyler verirler, dervişlere vakıflar kurarlar. Toprak düzenindeki bu gelişmeleri, Osmanlı bölümünde inceleyeceğiz. Şimdilik belirtmeye çalıştığımız, Doğu ve hatta Orta Anadolu'dan farklı olarak, Batı Anadolu beyliklerinde aşiret etkisinin önemsizliğini vurgulamaktır. Çok küçük parçalara bölünen ve dağılan oymaklar, Ege'nin verimli ovalarının çekiciliğinden kurtulamazlar. Böylece yarı göçebe yaşamı, tam yerleşik yaşam izler. Yine de önemli göçebe toplulukları kalsa bile, hayvancılık ve tarımcılık arasında, bu bölgenin birçok yerinde daha az çatışmalı bir uyum sağlanmışa benzer.

## *BATI ANADOLU'NUN TÜRKLEŞMESİ*

Bununla birlikte, Batı Anadolu beyliklerine damgasını Türkmenler vurur. Selçuklu uç bölgelerinde yoğun biçimde bulunan Türkmenler, Ege adalarına ve Avrupa'ya kaçan ya da tutsak edilip Doğu pazarlarında satılan Rumlardan ıssız kalan ovaları ve köyleri doldururlar. Bizans arazisinde bu Türkmen yerleşmeleriyle, Ege ovalarında Rum adları unutulur, Türk adları yerleşir. Yıldırım Bayazıt vasali olarak XIV. Yüzyıl sonlarında Alaşehir fethine katılan Bizans prensi Manuel, Ege ovalarındaki yerlerin eski

---

kapanır. Aydın beylerinin debdebesini öven İbn Batuta da, 1330'larda Balıkesir Karesi Beyliği'nde halkın Cuma namazı kılacağı bir câminin bulunmadığını söyler. Karasi Beyi, belde dışında bir câmi yapımına girişmişse de, Batuta'nın Balıkesir'den geçtiği o yıllarda câminin ancak duvarları örülebilmiş, çatı açık kalmıştır. Bu yüzden islâm halk, Cuma namazını ağaçlar altında, gölgeliklerde kılar.

Rumca adlarını öğrenmeye çalışır. Kimsenin bu eski adları bilmediğini görünce, Manuel yıkılır. Bizans prensi, kardeşinin tabutu başında, «İslâm yalnız vücutlarını değil, birçok Rumun ruhunu da fethediyor» diye ağlar. Gerçekten XVI. Yüzyılda Batı Anadolu, tüm Anadolu'nun en az hıristiyan nüfus bulunduran yöresi olur. Doğaldır ki, bu «Türkleşme ve islâmlaşma» süreci, tek başına adalara kaçan ya da tutsak edilip Doğu pazarlarında satılan Rumların ıssız bıraktıkları yerlerin Türkmenlerle doldurulmasıyla açıklanamaz. Bu önemli bir etken olmakla birlikte, Türklerle evlenme ve islâmiyeti kabullenme yoluyla Türkçe konuşanların sayısı hızla artar. Gâzi dervişler, Batı Anadolu beylerinin katkısıyla, ıssız tepeler ve ovalarda kurdukları pek çok sayıdaki zâviyelerle, hıristiyan nüfusun yaşadığı köylük bölgelerde, ekonomi ve kültür liderleri olurlar. Derviş gâzilerin çabaları, islâmlaşmayı hızlandırır. Rum kadınlarıyla sık görülen evlenmeler, islâm nüfusu çoğaltır. Orhan Gâzi, İznik'i alınca, kocasız kalan Rum kadınlarının tümünü Türk savaşçıları ile evlendirir. XIV. Yüzyıl başında Ege'yi Türklerden kurtarmak üzere yollanan İspanyol Katalan Kumpanyası'nın günlük yazarı Muntaner, «Türk, hıristiyan karı almak isterse, en ünlü aile de olsa vermesi gerekli. Erkek çocuk doğursa, islâm yetiştirilmeli, sünnet edilmeli. Kız ise iki dinden birini seçebilmeli» diye yazar. İznik'in fethinden sonra, henüz bir kuşak geçmiş iken, XIV. Yüzyıl ortalarında Bitinya içinden İznik'e giden Bizans tarihçisi Nikeforus Gregos, nüfusun Rum, Rum-Türk karışımı Mixovarvaroi ve Türk olduğunu yazar. XIV. Yüzyılda gezgin Ludolph, karmaşık etnik kökenli Türklerin çok sayıda bulunduğunu belirtir[196]. İşte bu nedenlerle, XVI. Yüzyılda Batı Anadolu, Türkiye'nin en çok Türkleşmiş* bölgesi olur.

* Ege'de XVI. Yüzyılda çok azalan Rum nüfus, XIX. Yüzyıl-

## TÜRKÇE RESMÎ DİL OLUR

Türkmen'in daha az önemli sayılamıyacak bir katkısı, Türk sarayları ve divanlarında, Türkçenin edebiyat ve resmî yazışma dili durumuna gelmesini sağlamalarıdır. Konya Selçuklu Devleti'nde Farsça egemendir. İslâm olan hıristiyanlar Türkçe değil, Farsça öğrenirler. Türkçe edebiyat yoktur. Hatta Karamanlı Mehmet Bey, 1277'de «resmî dil Türkçedir» dediği halde, o tarihten sonra Selçuklu saraylarında Farsça eskisi gibi egemenliğini sürdürür. XIV. Yüzyılda Konya'ya yerleşen Karaman beylerinin bu geleneği bırakıp Türkçeye döndüklerine dair elimizde belge yoktur. Ama Orhan Bey'in divanındaki resmî dil Türkçedir. Germiyan ve Aydınoğlu saraylarında beyler, Farsça ve Arapça yapıtların Türkçeye çevrilmesine, Türkçe şiir ve edebiyatın gelişmesine özen gösterirler. Zâten Orta Anadolu'da da Türkçe yapıtların ortaya çıkması, XIII. Yüzyılın ikinci yarısından sonra, Türkmen etkinliğinin artmasıyla başlar. İlginçtir ki, Konya Selçuklu Devleti'nde en eski Türkçe yapıt, Türkmenlere dayanarak Mogollarla mücadeleye girişen İzzeddin Keykavus adına İbn Alâ'nın yazdığı Dânişmendnâme'dir. Bu yapıtın ancak bir son-

---

dan sonra çoğalır. Sistemli bir politika sonucu, adalara gidenler geri dönerler. Avrupa emperyalizmi, demiryolları kurma ve Anadolu ticaretine el koyma girişimlerinde Rum nüfusa dayanır. Ege Rum nüfusu hızla artar. İlginçtir ki, başta Karamanlılar olmak üzere, Orta ve Batı Anadolu'nun pek çok bölgesine yayılmış, ana dili Türkçe olan hıristiyanlar, serbestçe açılmasına izin verilen okullarda Rumca öğrenirler ve «Rumlaşırlar». Ana dili Türkçe olan bu hıristiyanların, dilini unutmuş eski Rumlar mı, yoksa hıristiyan Türkler mi oldukları tartışılır. Bunların Türkleşmiş Rumlar olma olasılığı daha güçlüdür. Osmanlı Devleti, kökeni ne olursa olsun, bu Türk hıristiyanlarının Yunanistan'a kazandırılmasına seyirci kalır. Cumhuriyet'ten sonra da, bunlar Rum sayılıp Balkan Türkleriyle mübadele edilirler.

raki yüzyılın ortasında, Türkmen beyliklerinin güçlendiği bir sırada Dânişmend ilinde yapılan bir uyarlaması günümüze ulaşmıştır. Ahmet Yesevî'ye benzer biçimde Baba İshak'tan kalan şiir yoktur. Konya'da hukuk bilgini iken mistik yaşamı seçip dağlara çıkan (1232/1233) Ahmet Fakih'den tek tük mısralar kalır. Biraz sonra Şeyyad Hamza, Kur'an'da yer alan Yusuf ile Zeliha'nın Türkçe bir uyarlamasını yapar. Mevlevî şeyhlerinin Rumca ve Türkçe tek tük mısraları bulunur. Bu dönemde Türkçe mistik şiire zenginlik ve derinlik getiren kişi, Yunus Emre'dir. Nerede ve ne zaman* yaşadığı tartışma konusu olan

* Yunus Emre'nin yaşadığı dönem hakkında az çok bir görüş birliğine varılır. 1238-1320 tarihleri arası genellikle kabul edilir. Fakat yaşadığı yer ve dinsel inançları hâlâ büyük bir tartışma konusudur. Onun Kuzeybatı Anadolu'da Sivrihisar Sarıköy'de, Bolu'da yaşadığı iddiası Gölpınarlı, Köprülü gibi araştırıcılar tarafından uygun görülmüştür. Yunus Emre'ye sâhiplenen bektaşi gelenekleri, Sarıköy savını benimserler. Köprülü'nün kabul edilebilir saydığı, Âşık Çelebi kaynaklı XVI. Yüzyıl Osmanlı kaynakları, Tabduk Emre müridi Yunus'u Bolu çevresinde gösterirler. Bundan başka Eğridir, Karaman, Bursa, Keçiborlu, Erzurum, Aksaray Yunus'un yurdu olarak gösterilir. Prof. Şahabeddin Tekindağ, çok eski tarihli olduğuna inandığı Karaman'da mevcut bir divana dayanarak, Yunus'un Konya, Kayseri gibi büyük ve uygar Selçuklu kentlerinde yaşadığı kanısına varır (Yunus Emre Hakkında Araştırma, Belleten 117). Fakat Tekindağ'ın asıl kanıtlamaya çalıştığı, bektaşi geleneklerinin, yerli ve yabancı birçok araştırıcının iddia ettiğinin aksine, Yunus'un sünnî inanç çerçevesinde, halveti tarikatına yakın olduğudur. Prof. Tekindağ, çağdaş yazar Kadı Ahmet'in «çam ağacına tapan» Tapduk Emre taifesi hakkındaki sözlerini «müphem» bulur. Bektaşi iddialarını, sonradan uydurma sayar. Ama Tekirdağ'ın bütün savı, Karaman'daki Yunus divanının eskiliğine ve içindeki şiirlerin tümünün Yunus'a ait olduğu görüşüne dayanır. Bektaşilik gibi Yunus Emre sorunu da, az çok aydınlığa kavuşabilmek için, daha serinkanlı yeni araştırmaları bekliyor.

Yine aynı biçimde tartışma konusu olan ve hakkında çeşitli görüşler ileri sürülen Anadolu Türk halkının mizah an-

ve yöresel turizm derneklerince paylaşılamayan Yunus Emre, Mevlâna Celâleddin Rumî'nin Farsça yapıtlarındaki şiir zenginliğini ve mistik derinliği, Türkçe yapıtlarında dile getirir. Kırşehir'de yaşayan Yunus Emre çağdaşı Gülşehrî, İranlı sufî Feridüddin Attar'ın «Kuşların Dili» yapıtını, fütuvvet konusunda ilginç bir bölümle birlikte Türkçeye çevirir. Kırşehirli çağdaşı, âhilerin mistik lideri Âhi Evren hakkında övgüler yazar. Başka bir planda, son Selçuklu sultanlarından Alâaddin'in çevresinde yaşayan Dehhanî, yetenekli bir saray şairi olarak Farsça ve Türkçe şiirler yazar. Kırşehirli Âşık Paşa (1271-1332), öteki sufilerin mistik eğilimlerine karşı çıkarak, sünnî inanç çerçevesinde mistik felsefeyi anlatan «Garipnâme» adlı didaktik şiiri ortaya koyar. Âşık Paşa, yapıtında «Türkçeye iltifat yok. Kimsenin kalbi bu dile akmıyor» diye yakınır. Gerçekten Selçuklu döneminde, halk şairlerinin dışında, Türkçe üretim sınırlı kalır. Bu durum, Türkmen'e dayalı beyliklerin kurulmasıyla değişir. İbn Batuta, Aydınoğlu Mehmet Bey'in, kendisinden hadislerden bir seçme istediğini yazar. Mehmet Bey, bu hadislerin derhal Türkçe şerhinin yapılmasını buyurur. Germiyan sarayı, Batı Türk dili ve edebiyatının geliştiği bir merkez olur. Şeyhoğlu Mustafa, Türkçe «Hurşidnâme» yazar. Germiyan Beyi Süleyman Paşa buyruğu ile, Şeyhoğlu, «Merzuban-nâme», «Kâbus-nâme» gibi Farsça yapıtları Türkçeye çevirir. Necmeddin Râzi'nin ünlü yapıtından bir bölümü, Türkçe şiirlerle süsleyerek dilimize kazandırır[197]. Germiyan Beyi Yakup II.'nin dostu ve doktoru olan Şeyhü's-şuera diye anılan Şeyhî, Hüsrev ü Şirin, Hâr-nâme ve Divanı ile Türkçe şiirde bir aşama yapar. Germiyan sarayında yetişen Ahmedî (1334-1413), Türkçe İskendernâme'nin ekinde Os-

---

layışını ve kültürünü yansıtan Nasreddin Hoca da, bu dönemde yaşamışa benzer.

manlı soyunun «Tarih Destanı»nı anlatır. Ahmedî'nin Ertuğrul Bey'in askerlerini Oğuz olarak nitelemesi ilginçtir. Germiyan sarayından transfer edilen Ahmedî, Osmanlı şairi sayılabilir. O, İskendernâme'sini Yıldırım Bayazıt oğlu Süleyman Çelebi'ye sunar. Cemşid ve Hurşid adlı mesnevî biçimindeki aşk öykülerini ve bir başka mesnevîyi yine Süleyman Çelebi adına yazar. Şeyhoğlu Mustafa ve Şair Şeyhî de, Germiyan sarayında olgunlaştıktan sonra Osmanlı hizmetine girerler. Böylece, resmî dili ve edebiyatı Farsça olan Büyük Selçuklu Ve Türkiye Selçuklu devletlerinden sonra, dili ve edebiyatı Türkçe olan ve Avrupa ve Asya'da genişleyerek eski Doğu Roma İmparatorluğu'nun yerini alan Türk İmparatorluğu'nun ilk temel taşları, Batı Anadolu Türk beyliklerinde atılmış olur.

**BEŞİNCİ KİTAP'IN SONU**

ALTINCI KİTAP'TA :
OSMANLILAR

## BEŞİNCİ KİTAP'IN NOTLARI

1. C. Cahen, Pre-Ottoman Turkey, s. 73
2. Prof. Osman Turan, İslâm Ansiklopedisi, Süleyman Şah maddesi
3. Anna Comnena, Alexiade II, s. 74-75
4. Prof. Akdes Nimet Kurat, Çaka Bey, s. 198
5. William of Tyre, A history of deeds, s. 177
6. C. Cahen, Pre-Ottoman Turkey, s. 92
7. The Cambridge History of Islam I, s. 239
8. Necdet Sakaoğlu, Mengücekoğulları, s. 39-41
9. A. Manvelichvilli, Histoire de Géorgie, s. 167-173
10. C. Cahen, Pre-Ottoman, s. 100
11. Bar Hebraeus II, s. 463
12. P. Tivcev, Sur les cités au XI-XII siecles, Byzantino Bulgarica I, s. 179
13. İbn Bibi, M. N. Gençosman çevirisi, s. 99
14. Mehmet Önder, Konya Kal'ası, VI. Türk Tarih Kongresi, s. 147-151
15. Hüseyin Husameddin, Amasya Tarihi II, s. 369
16. Abu'l Farac Tarihi II, Ömer Rıza Doğrul çevirisi, s. 540
17. C. Cahen, Pre-Ottoman, s. 259
18. Eflâkî, Ârîflerin Menkıbeleri, Tahsin Yazıcı çevirisi I, s. 370
19. Prof. Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 425
20. B. Nikitine, Les Kurdes, s. 225-244
21. Köprülü-Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, s. 89 ve s. 242
22. Barthold, Encyclopédie de l'Islam, Çelebi maddesi
23. Köprülü-Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, s. 243
24. Prof. Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 421 ve s. 425
25. İsmet Parmaksızoğlu, İbn Batuta Seyahatnâmesinden Seçmeler, s. 14
26. Prof. Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 157

27. Prof. M. Halil Yınanç, Türkiye Tarihi I, s. 175-176
28. Prof. Osman Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti II, s. 160
29. Eflâkî, Ârifîlerin Menkıbeleri I, s. 445
30. Prof. Osman Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti I, s. 37 ve II, s. 175
31. William of Tyre, A history of deeds, s. 72
32. Zikreden: Prof. O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 193
33. Tivcev, Byzantino Bulgarica I, s. 179-181
34. C. Cahen, Pre-Ottoman, s. 157
35. y.a.g.e., s. 211
36. VII. Türk Tarih Kongresi, s. 381
37. C. Cahen, Pre-Ottoman, s. 209
38. Aksarayî Tarihi, M. Nuri Gençosman çevirisi, s. 354-355
39. Prof. Osman Turan, C. Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri, Belleten 45, s. 56-59
40. Prof. Osman Turan, Ş. Altun-aba Vakfiyesi, Belleten 42, s. 211
41. Eflâkî, Ârifîlerin Menkıbeleri I, s. 267
42. C. Cahen, Pre-Ottoman, s. 257
43. Şerefnâme, Bozarslan çevirisi, s. 208
44. y.a.g.e., s. 227 ve 231 ve 239
45. y.a.g.e., s. 403
46. B. Nikitine, Les Kurdes, s. 183
47. İslâm Ansiklopedisi, Kürtler maddesi
48. B. Nikitine, Les Kurdes, s. 21
49. İslâm Ansiklopedisi, Kürtler maddesi
50. İslâm Ansiklopedisi, Nesturîler maddesi
51. Zikreden: Nikitine, Les Kurdes, s. 183
52. Minorsky, Cihan-Şah, Selçuklu Araştırmaları Dergisi II-1970, s. 161
53. Prof. Faruk Sümer, Karakoyunlular I, s. 29
54. Prof. Faruk Sümer, Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s. 2
55. y.a.g.e., s. 53
56. Prof. Faruk Sümer, Oğuzlar, s. XVI
57. y.a.g.e., s. 254
58. Ziya Gökalp, Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik İncelemeler, s. 64
59. y.a.g.e., s. 104
60. M. Rişvanoğlu, Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm, s. 186
61. N. Göğünç, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı
62. F. Kırızoğlu, Türk Dili Dergisi Ekim 1961
63. Şerif Fırat, Varto Tarihi, s. 88
64. y.a.g.e., s. 232

65. C. Cahen, İbn Saïd sur l'Asie mineure Seldjuquide, Tarih Araştırmaları Dergisi 1968, s. 42-48
66. Belleten 45, s. 60
67. Belleten 42, s. 221
68. Prof. Osman Turan, Selçuklu Kervansarayları, Belleten 39, s. 482
69. y.a.g.e., s. 488
70. W. Heyd, Yakın Doğu Ticaret Tarihi, s. 336
71. Prof. Osman Turan, Türkiye-Kıbrıs, Belleten 110, s. 216-218
72. S. Vryonis, The Decline of Medieval Helenism in Asia Minor, s. 222
73. C. Cahen, Pre-Ottoman, s. 186
74. A. H. Hourani ve S. M. Stern, I. Islamic City, s. 32
75. İsmet Parmaksızoğlu, İbn Batuta Seyahatnâmesinden Seçmeler, s. 7-10
76. C. Cahen, Sur les traces des prelıers Ahi, s. 90, Köprülü Armağanı
77. Seçmeler, s. 25
78. y.a.g.e., s. 24
79. Y. Yücel, Mutahharten ve Erzurum Emirliği, Belleten 140, s. 667
80. C. Cahen, Pre-Ottoman, s. 340
81. N. Çagatay, Bir Türk Kurumu Olan Âhilik, s. 52-58
82. Köprülü Armağanı, s. 82
83. Eflâkî, Âriflerin Menkıbeleri II, s. 166 ve s. 177
84. C. Cahen, Y a-t-il eu des corporations professionelles dans le monde musulman classique, Papers on Islamic History I. Islamic City, s. 51-62
85. F. Taeschner, İslâm Ortaçağında Fütüvva, Istanbul İktisat Fakültesi Mecmuası, 15. Cilt
86. F. Taeschner, İslâmda Fütüvvet Teşkilâtı, Belleten 142, s. 221
87. y.a.g.e., s. 230-231
88. Eflâkî, Âriflerin Menkıbeleri I, s. 376 ve 483, II s. 272
89. Istanbul İktisat Fakültesi Mecmuası, 15. Cilt
90. N. Çagatay, Fütüvvetçilik ile Âhiliğin Ayrıntıları, Belleten 159, s. 433
91. C. Cahen, Pre-Ottoman, s. 195
92. Eflâkî, Âriflerin Menkıbeleri I, s. 296 ve II, s. 177, 224 ve 236
93. N. Çagatay, Bir Türk Kurumu Olan Âhilik, s. 104
94. C. Cahen, Pre-Ottoman, s. 340
95. Istanbul İktisat Fakültesi Mecmuası, 15. Cilt
96. F. Taeschner, Belleten 142, s. 232 ve 235

97. N. Çagatay, Bir Türk Kurumu Olan Âhilik, s. 99
98. S. Vryonis, The Decline of Medieval Helenism, s. 401
99. Doğan Kuban, Anadolu Türk Mimarisinde Bölgesel Etkenlerin Niteliği, VII. Tarih Kongresi I, s. 394
100. y.a.g.e., s. 387
101. C. Cahen, Pre-Ottoman, s. 285
102. S. Vryonis, The Decline of Medieval Helenism, s. 465
103. Prof. Osman Turan, İslâm Ansiklopedisi, İkta maddesi, s. 951
104. Prof. Osman Turan, Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku, Belleten 47, s. 551
105. y.a.g.e., s. 570-571
106. Taner Timur, Osmanlı Toplumsal Düzeni, s. 42
107. Ostrogorsky, Byzantion 32, s. 139-166
108. Prof. Osman Turan, Belleten 47, s. 573
109. C. Cahen, Selçuklu Devletleri Feodal Devletler mi idi? İktisat Fakültesi Mecmuası, 17. Cilt 1955/1956
110. Prof. Osman Turan, Şemseddin Altun-aba Vakfiyesi, Belleten 42, s. 204
111. Prof. Osman Turan, Celâleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri, Belleten 45, s. 122-127
112. Prof. Osman Turan, Türkiye Selçuklularının Toprak Hukuku, Belleten 47, s. 564-565
113. İslâm Ansiklopedisi, İkta maddesi, 50. cüz, s. 955
114. Belleten 47, s. 567
115. Aksarayî Tarihi, Gençosman çevirisi, s. 152
116. Nejat Kaymaz, Pervane, s. 129
117. y.a.g.e., s. 138
118. Aksarayî Tarihi, s. 235
119. Abu'l Faraç Tarihi I, Ö. R. Doğrul çevirisi, s. 644
120. Aksarayî Tarihi, s. 284
121. Zikreden: Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 600
122. Zeki Velidî Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, s. 225
123. C. Cahen, Pre-Ottoman, s. 331
124. Aksarayî Tarihi, Gençosman çevirisi, s. 275 ve 282
125. Prof. Osman Turan, Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku, Belleten 47, s. 558
126. Eflâkî, Tahsin Yazıcı çevirisi II, s. 294
127. Prof. İ. H. Uzunçarşılı, Çoban ve Demirtaş, Belleten 124, s. 627
128. Eflâkî, II, s. 328
129. Prof. Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 647 ve 632
130. Aksarayî Tarihi, s. 352

131. W. Hinz, Vergi Kitabeleri, Belleten 52, s. 771-779
132. Prof. Faruk Sümer, Karakoyunlular I, s. 37
133. Köprülü-Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, s. 63
134. J. A. Boyle, The History of the World Conqueror, s. 606
135. Zeki Velidî Togan, Mogollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti, THİTM I, s. 13
136. Barthold, İlhanlılar Devrinde Malî Vaziyet, THİTM I, s. 147
137. Lambton, Landlord and Peasant in Persia, s. 93
138. J. A. Boyle, The History of the World Conqueror, s. 34
139. Prof. Ömer Lütfi Barkan, Toplu Eserler I, s. 613
140. İlber Ortaylı, Osmanlı Toprak Düzeninin Kaynakları, Toplum ve Bilim, s. 4
141. Yakubovskiy, Altın Ordu, s. 93
142. y.a.g.e., s. 117
143. Prof. Ömer Lütfi Barkan, Toplu Eserler I, s. 730-737
144. y.a.g.e., s. 132-135
145. Şerefnâme, Bozarslan çevirisi, s. 485-486
146. İsmet Parmaksızoğlu, Irak'ta Osmanlı Hâkimiyeti, Belleten 146, s. 192
147. Prof. İ. H. Uzunçarşılı, Eretna Devleti, Belleten 126, s. 176
148. Yaşar Yücel, Mutahharten, Belleten 140, s. 663
149. H. Hüsameddin, Amasya Tarihi III, s. 68
150. M. Grignaschi, Les Guerriers domestiques dans la féodalité turque, VI. Tarih Kongresi, s. 223
151. Tıhranî, Kitab-ı Diyarbakriyya I, s. 32
152. Prof. İ. H. Uzunçarşılı, Kadı Burhaneddin, Belleten 126, s. 201
153. Prof. Faruk Sümer, Karakoyunlular I, s. 67
154. y.a.g.e., s. 112
155. Şerefnâme, s. 120 ve 209
156. Prof. Faruk Sümer, Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s. 2
157. Prof. Osman Turan, Altun-aba Vakfiyesi, Belleten 42, s. 211
158. Prof. Faruk Sümer, Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s. 9 ve s. 210
159. İslâm Ansiklopedisi, Serbedarî maddesi
160. İslâm Ansiklopedisi, Ehl-i Hak maddesi
161. y.a.g.e., s. 205.
162. Minorsky, Cihan-Şah ve şiirleri, Selçuklu Araştırmaları Dergisi II 1970, s. 161
163. Prof. Faruk Sümer, Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s. 10

164. Selçuklu Araştırmaları Dergisi II 1970, s. 157-163
165. Vilâyetnâme, Hazırlayan: A. Gölpınarlı, s. 21 ve 26
166. Prof. Osman Turan, Köprülü Armağanı, s. 538
167. Prof. Faruk Sümer, Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s. 1
168. Mirza Abbaslı, Safevîlerin Kökenine Dair, Belleten 158, s. 315-319
169. W. Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyt, s. 15
170. Prof. Faruk Sümer, Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s. 7
171. y.a.g.e., s. 10
172. Prof. M. Halil Yınanç, İslâm Ansiklopedisi, Akkoyunlu maddesi, s. 261
173. W. Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyt, s. 104
174. y.a.g.e., s. 104-105
175. Prof. Faruk Sümer, Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s. 13
176. y.a.g.e., s. 13
177. y.a.g.e., s. 20
178. y.a.g.e., s. 4-6
179. Prof. Osman Turan, Selçuklu Devri Vakfiyeleri, Belleten 47, s. 71
180. İsmet Parmaksızoğlu, Batuta'dan Seçmeler, s. 14
181. C. Cahen, İbn Said, Tarih Araştırmaları Dergisi 1968 Sayı: 10-11, s. 42
182. Zikreden: P. Wittek. Menteşe Beyliği, O. Ş. Gökyay çevirisi, s. 16
183. y.a.g.e., s. 25
184. H. Akın, Aydınoğulları Tarihi, s. 25
185. Prof. İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi I, s. 40
186. C. Cahen, Pre-Ottoman, s. 312
187. Prof. Halil İnalcık, Osmanlı Çıkışı, Cambridge İslâm Tarihi I. s. 267
188. y.a.g.e. ,s. 287
189. Aksarayi Tarihi, Gençosman çevirisi, s. 342
190. Enverî, Dusturnâme, s. 44
191. Prof. Halil İnalcık, Osmanlı Çıkışı, s. 264
192. Zikreden: H. Akın, Aydınoğulları Tarihi, s. 53
193. Prof. Fuat Köprülü, Osmanlıların Etnik Menşei, Belleten 28, s. 298
194. İ. Parmaksızoğlu, Batuta'dan Seçmeler, s. 31 ve 34
195. S. Vryonis, The Decline of Medieval Helenism, s. 415-416
196. y.a.g.e., s. 228-229
197. M. Çetin Varlık, Germiyanoğulları Tarihi, s. 126

*BİRİNCİ KİTAP'TA*

*Ulusal tarih anlayışları: Atatürkçü tarih, Turancı tarih, toplumcu tarih. Anadolu'nun Türkleşmesi ve Türk Ulusu'nun meydana gelmesi. Orta Asya Türklerinin ekonomik, kültürel, dinsel ve toplumsal yaşamları. Asya ve Avrupa Hunları.*

*İKİNCİ KİTAP'TA*

*Göktürkler, Uygurlar, Rusya ve Avrupa Türkleri (Bulgar, Avar, Hazar, Macar, Peçenek, Oğuz ve Kuman) ve «Göçebe Feodalizmi» inceleniyor. Doğu Avrupa yahudiliğinin Türk kökenli olup olmadığı tartışılıyor.*

*ÜÇÜNCÜ KİTAP'TA*

*Türklerin tarihi, X. Yüzyıldan sonra islâm tarihi çerçevesinde yer alır. Üçüncü Kitap, Türklerin tarihi ile bağlantılı olarak, islâm tarihini inceler. İslâm toplumunda devlet, sınıflar ve sınıf mücadeleleri, islâm açısından feodalizm, kapitalizm, sosyalizm ve Asyagil toplum tartışmaları ele alınır. Bu çerçeve içinde ilk Türk-İslâm devletlerinin meydana çıkışı anlatılır.*

*DÖRDÜNCÜ KİTAP'TA*

*Türklerden önce Anadolu'ya islâmiyetin girişi, Ermeni sorunu, Selçuklu Devleti ve toplumsal düzeni, sünni-şii çatışmasının kökenleri, Doğu ve Batı ilişkileri açısından Haçlı Seferleri ve Orta Asya'da Türk uluslarının meydana geliş süreçleri incelenir.*

*BEŞİNCİ KİTAP'TA*

*Türkiye Selçuklu Devleti, Anadolu'nun Türkleşmesi ve islâmlaşması, Bektaşilik, Kızılbaşlık, Âhilik, feodal düzenin kuruluşu, Doğu Anadolu'nun geri kalış nedenleri ve Kürt sorunu gibi konular işlenir.*

**350 LİRA**